

МАЗЕПА

ПОЛТАВА

Богдан Лепкий

МАЗЕПА

трилогія

Богдан Лепкий

ПОЛТАВА

ІСТОРИЧНІ ПОВІСТІ

**Дрогобич
Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»
2005**

УДК 821.161.2-311.6

ББК 84.4УКР-44

Л 48

Текст подається за виданням:

Лепкий Б. Полтава / Мазепа: Трилогія. – Чикаго: Видавництво
Миколи Денисюка, 1959;

Лепкий Б. Полтава / Мазепа: Трилогія. – Чикаго: Видавництво
Миколи Денисюка, 1959.

Художнє оформлення *Йосипа Кузишина*

Редактор *Ярослав Радевич-Винницький*

❧ ————— ❧

Складаємо особливу подяку
щирому меценатові п. Євгенові Кострубі
за щедрий дар у пам'ять його незабутньої дружини Надії Коструби,
панству докторам Тетяні та Ярославу Романишиним,
панству Марії та Дмитрові Гулеям,
п. Андрієві Закалі за щире жертвоність

Висловлюємо сердечну подяку
всім жертводавцям Америки і Канади,
які спричинилися до виходу у світ
цієї книги

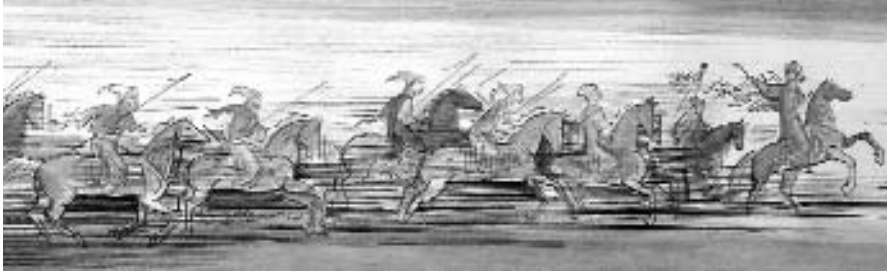
Л 4702640101-05 Без огол.

2005

ISBN 966-538-167-9

© Я. Радевич-Винницький, упор., 2005 р.

© ВФ «Відродження», оформл., 2005 р.

НАД ДЕСНОЮ

*Доброму другові Василеві Гривнакові
присвячує автор*

I

– Як бачу, то українським гетьманом краще бути, ніж шведським королем, – сказав не без злоби ексцеленція Піпер, сідаючи на багато різьблену канапу і обкидуючи зором одну з світлиць гетьманського двора в Гірках.

– Великі пани отсі гетьмани. Яка мебель, які вигоди, розкіш яка, – тю!

– Дійсно, навіть король не посоромився б такого замку, – завважив Олаф Гермелін, секретар його милости шведського короля Карла XII.

– А кажуть, що в Батурині в Мазепах ще куди краща палата. Там такі богатства, срібло, хрустали, гобелени, що прямо стій і дивися!

– Хваляться козаки, буцімто в Мазепаших погребях золото в бочках кваситься, як у селян капуста, а срібло лежить стоплене в кружках завбільшки млинського каміння, – докинув своє слово Маерфельт.

– Не говори, товаришу, – перебив йому Гермелін, – а то нашому касієрові слина з рота тече. Його туди пустити б, у тії погреби

гетьманські, Боже ти мій! Залив би нас не бляшками, личманами, з котрих навіть коні сміються, а ретельними талярами, за котри ми нашому братові рівно скучно, як і за дівчатами.

– Дійсно, одного й другого нам сильно бракує, – притакнув граф Реншільд, а його голос був тим разом більше подібний до зітхання, ніж до зневажливого свисту. – Ніяк зрозуміти не можу анімозії, що анімозії! – прямо якоїсь абомінації нашого наймилоствішого до осіб кращого пола. Хоробрий вояк – і не любить жінок! Це ж прямо не подібне до правди. За якого ж ми тоді чорта б'ємося, за чим ми вганяємо з одного кінця світа в другий, яка нам нагорода за наші труди й невигоди? Чоловік дальше забуде, як дівка виглядає.

Молодші з лицарів Карла порушилися на софах і фотелях, хто кашельнув, хто підкрутив вуса. Вродливий граф блиснув палкими очима.

– Тут нема чого кашляти. Якщо мене чорт не здмухне, як кістнер на престолі свічку, а Бог дозволить дожити хоч би такого поважного віку, як ось наш канцлер, його ексцеленція Піпер, то й я на бездів'я нарікати не стану. Але нині, даруйте, мої панове, нині я отсих аскетичних норівів нашому королеві ніяк простити не можу. Не то панночок до товариства, але навіть маркетанок нас позбавив, і роби тепер, що хоч. Не буду ж я по дорозі хлопських жінок гвалтувати, бо на це мені моя офіцерська честь не дозволяє.

Ексцеленція Піпер сверлував Реншільда своїми, хоч полинялими, але все ще доволі пронизливими очима, а його й так поморщене обличчя морщилося ще гірше і дійсно нагадувало порепану шкуру, якою його не раз граф Реншільд прозивав поза очі. До того великі ніздрі роздувалися, немов він моргав ними.

– Ексцеленція Реншільд, – почав, – пардон, граф Реншільд, чи треба, чи не треба, підпускає мені гадючку. Видно, це йому робить якусь окрему сатисфакцію. Не бороню. Але завважати мушу, що не всякому чоловікові влив Господь у жили таку горячу кров, як його ексцеленції. Не будемо ж тоді ганити нашого найяснішого пана за те, що він за ворогом, а не за спідницями вганяє. До чого кого Господь призначив, те він і робить.

– Я за спідницями не вганяю, – перебив йому піднесеним голосом Реншільд, – але, всі панове офіцери одної гадки зі мною, тільки не всі мають відвагу говорити, що думають, а я ані фарисеєм, ані гіпокритом не був і не потребую бути. Я собі можу дозволити на тую розкіш, якою, безперечно, є говорення правди.

Я з мадам Кенігсмарк не поступив би був так, як поступив з нею Carolus rex.

– А як же це поступив з нею наш наймилостивіший і що воно за птиця, оця мадам Кенігсмарк? – почувся голос маломовного Норберга.

Реншільд зірвався з місця.

– Невже ж ви не чули про графиню Аврору Кенігсмарк?

– Ні, не чув, – відповів спокійно Норберг. – Чи мало я чого не чув, зайнятий безнастанно своїм полком.

– Так послушайте ж ви, дивний чоловіче! Графиня Аврора Кенігсмарк – це була жінка божеської краси, прямо не жінка, а богиня.

– Коханка електора саського, – докинув, ніби від не хочу, граф Піпер.

– Коханка чи не коханка, але краса. Прямо молися до неї.

– А я не знав, що ексцеленція Реншільд такий побожний, – втрутив Гермелін, звертаючи свій довгий, гострий ніс, як спис, проти Реншільда.

– Прошу мені не перебивати, – кинувся Реншільд. – Я, хоч вояк, але люблю салонну поведінку...

А відсапнувши, продовжав:

– І тую-то красавицю, тую богиню вислав був електор саський з оливною гіллячкою миру до нашого короля. Приїхала з дуже поважними листами. Ексцеленція Піпер може потвердити. Він їх читав.

– Гадаю, – відповів Піпер, – що слова графа Реншільда могого потвердження не потребують.

– Але ж ви ті листи читали, ви балакали з графинею Кенігсмарк.

– Ви також.

– Так тоді бачите.

Гострий ніс Гермеліна повернувся вліво і, ніби рогачка в водусі, повис між двома суперниками.

– Як бачу, то оба панове молилися до цієї богині.

– Щось також! – спротивився Піпер.

– Я вже раз просив пана секретаря не перебивати мені! – горячився Реншільд.

– Рах vobiscum! – мирив їх Норберг. – Продовжайте, ексцеленціє, оповідання про прегарну даму. Не можемо її мати між собою, так хай хоч почуємо про неї.

Реншільд став перед Норбергом, заложив ліву руку в кишеню, а правою жестикулюючи, говорив:

– Отже, тая прегарна дама вислана для мирових переговорів, а властиво, щоб миролюбиво настроїти короля...

– Щоб соблазнити його, – втрутив Піпер, але Реншільд пустив це слово мимоходом і кінчив:

– Тая дама не удостоїлася навіть оглядати обличчя нашого божеського монарха. Не допомгла й протекція ексцеленції Піпера.

– Ані ваша, – додав Піпер.

– Ані моя, хоч я не такий всесильний, як ви, – король не допустив її до себе.

– І добре зробив, – завважав Піпер. – Бо хто зна, як на тім вийшла би була Швеція.

– Раз тільки, – продовжав Реншільд, – графиня Кенігсмарк стрінула короля у вузькій вулиці, вискочила з карети і підступила до нього.

– А король? – відізвалося нараз кілька голосів.

– Що король?

– Король усміхнувся тим своїм усміхом, котрий нам боком лізе, зняв капелюх, кивнув головою...

– І що? І що?

– Завернув конем і почвалав даліше... Це була одинока аудієнція, якої удостоїлася в нашого короля найкраща жінка XVIII століття.

На хвилину в гетьманській світлиці зробилося тихо. Тільки поліна сухих дровець тріщали в печі, озарюючи червоними блисками вояцькі постаті лицарів Карла XII.

– Нічого поганого я в тім не бачу, – почав Гермелін наново.

– А невже ж я кажу, що король поступив погано? – поправив його Реншільд. – Я тільки пригадав тую пригоду на доказ, як дивно король Карло відноситься до жінок, не дивно – можна сказати, ненормально!

– Чого-то ви ще не вигадаете, ексцеленціє, – противився Гермелін.

– На мою гадку, пригода з графинею Кенігсмарк служить доказом, що його величність король Карло – чоловік незвичайний, прямо одинокий у своїм роді. Вісімнадцятилітнім хлопцем увійшов до воєнного шатра, як затворник до своєї печери, і сказав: „Hic sunt tabernacula mea, hic habitabo in aeternum!“ І додержує слова. Жінок не пускає туди, як не пускають їх козаки на Січ. І пощо б пускати? Щоб позбавили його сил, як Самсона,

заволоділи ним, як Цезарем, розжалобили до сліз, як Олександра Великого? Серце нашого короля – це нездобута твердиня, і є тільки одна жінка на світі, котра може увійти до неї.

– Котра? Котра? – спитало кілька голосів нараз.

– На ім'я їй Валькіра... – відповів Гермелін.

– А я знаю ще другу, – додав Реншільд.

– Кажіть!

– Смерть, – сказав, неначе свиснув, Реншільд, і в гетьманській світлиці знову зробилося тихо.

Дивно, як привикли були до того слова лицарі Карла XII і як все ж таки неміло вразило воно їх, вилітаючи з рум'яних уст ексцеленції Реншільда.

– Ексцеленція граф Реншільд, – почав по хвилині задуми Гермелін, – нічого нового нам не сказав.

– *Nihil novi sub soli*, – боронився Реншільд.

– Всі ми скорше чи пізніше матимемо честь повітати цю небажану гостю. В тім тільки річ, як ми привітаємо її. Гадаю, що *Carolus rex* вийде їй назустріч, як ніхто другий у світі. „Ти перша жінка, котрої силі піддаюся“, – скаже він. А вона пригорне його до себе і відповість: „Ти перший мужчина, якому я на голову складаю такий лицарський вінець“.

– І що ж нам з того? Що з того Швеції і цілій Європі? Найкраща смерть не варта поганого життя!

– *De gustibus non est disputandum*.

Огонь на мармуровім коминку блиснув сильніше, і дровця стали тріщати з якоюсь несамовитою силою, ніби притакували словам королівського секретаря, а його ніс ще гірше загострився, як загострюється звичайно в мерця.

Хто глянув у вікна, мимохіть погадав собі, що до кожної шибки прилипала душа котрогось з тих численних товаришів, що полягли в останніх боях, – такими дивовижними взорами розмалював був ті шибки незвичайно сильний мороз.

Нараз ексцеленція Піпер плеснув у долоні, і на порозі появилася гетьманський підчаший.

– Чи ви загрили вже те вино, яке його величність князь гетьман Мазепа вселаскавіше зволив призначити на покріплення наших надміру виснажених сил?

Підчаший здвигнув раменами і всміхнувся так, як лиш старі панські слуги вміють сміятися, – усміхом, в котрім було і виправдання, і жаль, і просьба о вибачення... Не зрозумів.

Піпер звернувся до одного з офіцерів, який доволі добре вмів по-українськи:

– Прошу йому повторити моє питання!

– Його величність князь-гетьман? – промимрив здивовано підчаший, але зараз-таки поправився й відповів, що вино з корінням вже давно горяче, тільки він не смів вносити його, щоб не турбувати їх милостей панів.

– Але ж, ради Бога, подавай його скоріш, а то ще, чого доброго, простудиться або й вивітріє, – говорив Реншільд, затираючи руки. А звертаючися до товариства, жартував: – Як нема жінок, так хоч доброго вина нап’ємося, бо тут, нема що й казати, і вариво, і питво гарне. Я вже давно не їв і не пив так добре, як у гостині його величності князя-гетьмана... Чи добре я повторив цей титул, ексцеленці Піпер?

– Як не мож лучче.

– А відколи ж то Мазепа став князем?

– Віднині.

– Як же це?

– Розкажу вам пізніше, бо ось і служачий з вазою надходить. Чарок теж не забув. І не маленькі собі. Так наливайте ж, панове, ті чарки, щоб не турбувати старого, а ви, domine, йдіть собі восвоясі.

Підчаший подався за двері, лицарство кинулося до вина.

– Вип’ємо, – почав Піпер, – за здоров’я того, що не любить жінок, а любить тільки славу й нас до такої любові заправити хоче.

– Vivat Carolus rex! – відповіли гуртом, як один чоловік.

– Але ж бо добре вино!

– Краще від нашого тонкого пива.

– І від тих квасків, що ми жльопали по дорозі.

– І від води, котру трупами чути.

– Панове, не обиджайте божеського нектару, порівнюючи його з труповонним питвом.

– А тепер налиймо собі, – почав Піпер наново, – по другій чарці і випиймо за здоров’я хазяїна цього двора – його величності князя Мазепа.

І тую чарку вихилило товариство до самого дна, але мало котрий вспів її покласти на своє місце, на великий срібний піднос кругом такої ж вази. Очі їм побараніли, брови попідлазили вгору, уста всміхалися гупо. Кожний рад був якнайскорше дохопитися свого місця, бо стіни стали крутитися, а вікна танцювали.

Тільки ексцеленція Піпер, що мав за собою довголітній досвід і тому наливав собі чарку до половини вінців, стояв посеред світлиці і реготався.

– А що, панове! Кажете, Піпер старий, Піпер нікуди не годиться, – а дивіть, хто з вас так кріпко тримається, як він? Отже, треба вам знати, що до доброго вина так само, як до гарної дівчини, не треба братися нагло, а лиш поволеньки, по субтельному шлючкові тягнути цей нектар. Потрошки, але довго. От бачите, я собі ще й третю чарку наллю і вихилю її на добрий успіх нашого дальшого походу *ad maiorem gloriam* нас усіх, а ексцеленції графа Реншільда зокрема.

– Наш канцлер, – відповів Реншільд, – гадає, що мені гетьманський трунок у голову пішов, так нібито я зроду доброго вина не бачив. Куди там! Я ще й четверту чарку за обшивку не виллю, тільки пити не хочу, більше афекту почуваючи до жінок, ніж до чарок.

Щоб дати доказ своєї тверезості, він встав і перейшов світлицю від дверей до дверей, щоправда, по лінії доволі прямій, наступаючи тільки на ноги одному товаришеві, котрий їх дуже далеко витягнув був перед себе.

– Ексцеленція Піпер, – почав, стаючи перед канцлером, – обіцяв нам сказати, відколи-то гетьман став князем.

– Від нині, панове, від нині, – почав Піпер. – Це вже не є ніякий секрет, можу вам зрадити тайну. Саме тепер, як ми тут ведемо інтересний дискурс, його милість *Carolus rex* і його величність гетьман Мазепа підписують угоду, силою котрої, між иншим, гетьман стає князем і сувереном незалежної держави. Є ще тільки один невирішений пункт, а саме, хто з них на час війни буде верховним вождем над союзними арміями на Україні, але гадаю, що й на тому пункті вони погодяться, бо гетьман привів багато менше війська, ніж король і ексцеленція Реншільд сподівалися.

– Це вже моє діло, чого я сподівався, – перебив канцлерові Реншільд, – але пощо ви, пане канцлере, згодні на те, щоби гетьмана робити князем, того я ніяк не розумію. Досить нам одного суверена, а то двом богам кланятися...

– Річ до зрозуміння легка, – відповів канцлер, – бо наш наймилостивіший пан волить *virum quam viraginem*, волить Мазепу, ніж графиню Кеніґсмарк. А князем зробили ми Мазепу тому, бо супротивна сторона хотіла його зробити цісарським герцогом. Я зі

свого боку ніяк не розберу, чому то ексцеленція граф Реншільд недавно тому дораджував королеві йти на Україну, а не на Москву, а тепер зраджує нехить до тої ж України.

– Я? До України?

– Вношу це з вашого вислову про її гетьмана.

– Ви зле вносите, ексцеленціє Піпер. На Україну я тому радив іти, бо в Московщині ми були б виздыхали до решти. Хіба ви не знаєте, що цар велів зерно закопувати в землю, а траву й цілі села палив, щоб шведська армія проходила крізь пустиню. Хоч мені, дійсно, скучилося за жінками, то, однак, прошу не гадати собі, що я спішився до гарних українок, а міркую собі також, що й наш король так само не спішився до цікавого й дотепного гетьмана Мазепи, лиш повів нас на Україну прямо тому, щоб нашу армію від голодової смерті і від неминучої загибелі рятувати.

– І врятував... – доповів, похитуючи головою, Піпер.

– Не забувайте, ексцеленціє, – говорив дальше Реншільд, – що король з-під Могилева рушив був все ж таки в напрямі Москви і що в тім напрямі йшли ми, наскільки собі пригадую, більше ніж місяць. Що лиш у Млиновичах довідавшись, що Мстиславль спалений царем до остатка і що москалі й дальше хочуть свій край палити перед нами, король і рішився повернути на Україну, себто на полудне. Отже, бачите, що він у Могилеві моєї ради не послухав, як взагалі не слухає нікого, лиш своїм розумом робить, що йому й нам все виходить на пожиток.

– Коли б всякого слухав, то не зайшов би далеко.

– Але ж бо ми з вами, пане канцлере, не „всякі“, а є ще й другі з каролівців, котрих послухати можна, а може, й треба.

– Скажіть це королеві, не мені, ексцеленціє Реншільд, – відповів Піпер і зморщив лице, немов його постягав на шнурочок. Розмова прибирала характер суперечки. Реншільд запалювався і підносив голос так, що навіть ті з товариства, які під впливом гетьманського вина стали були засипляти, будилися і встрявали в дискурс.

Вони пригадували собі, як цілими днями й ночами поспішали, лишаючи за собою множество людських і кінських трупів по багновищах і по бездорожних просторах. Бігли до якогось села, сподіючись захопити тут дещо харчів для себе і паші для коней, і ніж дійшли, село розвіялося перед ними в димах, як оаза в фата-моргані серед Сахари. Пригадували собі, як цілі відділи кінниці перетворювалися в піхоту, бо коні гибли в тих одчайдушних перегонах

з москалями. Хтось згадав про страхітний похід між Сожею та Іпуттю, і важке зітхання добулося із не одних хоробрих грудей. Голодні, обдерті, босі шведи з незагоєними ранами, з покаліченими руками й ногами мусіли рубати дерева перед собою, щоб здобути прохід. Спішилися, годі було як слід уважати, і падучі дерева торощили наїжджаючі вози і придавлювали людей. Виголоджені й знесилені коні не могли ніг за собою тягнути, а не то возів, падали і загачували прохід. Спинився таким чином один віз, ставала ціла валка, і наїжджаючому відділові доводилося обходити цю перешкоду, причому чимало піших і кінних топилося в бездонних баюрах і лісових тепличинах. Вояки лаялися, кричали і з прокльонами на устах конали в тій непрохідній пущі. Недавно, бо ще лиш тиждень тому, прийшлося ночувати в лісі, серед морозу, без огню, бо дрова були, як кість, і огонь їх не брався. Зате вітер палив шведів і прошибав їх аж до костей, так що не один тоді душу Богові віддав.

– А не один віддасть ще, – кінчив ті нарікання Маєрфелът, – бо що було, те ми вже знаємо, а що нас дальше в тому поході жде, того ніхто передбачити не може. І пощо те все? Невже ж справді на те, щоб, як сказав пан секретар Гермелін, щоб непрохана смерть могла колісь на голову нашого короля вложити такий вінець, якого не вклдала ще жодному лицареві на світі?

– Щоб могла, – докинув Реншільд, – подякувати йому за те, що післав у ті зимні обійми стільки молодих, хоробрих душ, скільки не післав їй ні один з дотеперішніх вождів і завойовників світа. О, насититься вона трупами шведів на довгі й довгі часи, і мине не одно десятиліття, а вона, мов насичений смок, лежатиме спокійно. І зацвітуть тоді краї, розживуться народи, але що станеться з нашою безталанною Швецією, про те я навіть думати не хочу.

– Найкраще, коли вояк не думає, лиш слухає вождя, – сказав граф Піпер і пустив свої пальці млинцем.

Реншільд скипів:

– Авжеж! Думання треба лишити вам, політикам і дипломатам, бо ви другої роботи на тилах армії не маєте. Наша річ – кров свою пролити, а ви проливаєте чорнило; ми мечем, а ви язиками воюєте.

– Чого не зробить меч, те іноді мусить зробити перо, – відповів спокійно Піпер, – але чого ви, ексцеленціє, пане графе Реншільд, кидаєтеся на мене, того я ніяк не розумію. Я ж вам не попроганяв

дівок з табору і не боронив королеві, щоби вас замість Мазепи зробив князем; дійсно не знаю, звідки гнів. Я до того причини не подав.

– Не смійте обиджати мене!

– Не обиджую нікого, а говорити маємо рівне право. Вам жаль тих кількох коней, що згибли в лісах між Іпуттю і Сожею, а я ніяк не можу забути хороброго Левенгавпта і його знаменитої армії, так безмилосердно й безпощадно лишеної на поталу судьби, на те, щоб цар Петро міг похвалитися побідою над найхоробрішим генералом короля Карла.

– Над найхоробрішим генералом! – крикнув, ніби свиснув, Реншільд і прискочив до Піпера. – Скажете, може, що це моя інтрига, що я із зависти довів до того, щоб знівечити небезпечного суперника, скажете, бо чого то ви не спосібні сказати, ви старий... – і віддалення між двома ексцеленціями зменшилося до тої границі, поза котрою нема вже місця для слів.

Але в цей мент відчинилися двері від сусідньої світлиці, показався високий білий лоб, окрилений двома жмутками неслухняного волосся, засинів споловілий каптан з мосяжними гудзиками, заскрипіли високі, сильно в колінах вим'яті чоботи, і котрийсь з офіцерів крикнув: „Його величність король!“

Всі зірвалися на рівні ноги. Реншільд відскочив від Піпера, ніби грім ясний вдарив поміж них.

А король наблизився на середину гетьманської світлиці і, всміхаючися своєю загадочною усмішкою, кланявся кожному з своїх лицарів зокрема.

– Панове ще не сплять? – питався, ніби їх ножами колов. А побачивши порожню вазу і срібні чарки кругом неї, відвернувся. – Добраніч панам!

Сказав і вийшов.

II

— Так оце ми за Божою допомогою наш договір з королем Карлом заключили, – сказав гетьман, потираючи чоло рукою. – Що ж ти на це, Андрію?

Войнаровський просяяв:

– Невже ж це правда, милосте Ваша?

– Якраз перед хвилиною сфіналізували ми його. Завтра переписе Гермелін начисто, а Піпер покладе своє ім'я і почепить печатку завісисто.

Гетьман встав і випрямився, аж кості затріщали.

– Немало я всякого добра залишу своїм наслідникам, але цей лист пергаменту дорожчий буде від усього. Легую ним волю й незалежність української держави.

– Вітаю вас, дядьку, з отсим подвигом і бажаю йому більшої сили й довговічності від князівства, добутого Виговським і Юрасем.

Кажучи це, припав до гетьманської руки. Гетьман пригорнув його до себе.

– Ти один, з котрим можу щиро поділитися отсею новиною.

А зітхаючи глибоко, додав:

– Є ще й друга душа, гідна такої вісти, але де вона нині? Тут чи там? – і підвів очі до неба.

– Возложім упованіє наше на Бога – він бо приют і защита наша, – промовив Войнаровський. – Господь не оставить Мотрі Василівни на поталу судьби, бо чим же вона прогрішилася перед Богом?!

– А чим же прогрішилися ті тисячі жінок і дітей українських, над котрими знуцається ворог?

– Де дрова рубають, там тріски падуть, – відповів Войнаровський. – А що рубач вельми сильний, так і трісок відскакує багато.

– Гоненіє від фараонового гірше.

– Антихристове гоненіє, милосте Ваша.

Замовкли. Чути було, як кругом перекликувалися варти. Наближалася північ, година духів, котрої гетьман не любив і радо пересиджував її на розмові з близькими собі людьми.

– Глупа ніч. Годинники стануть дванадцятку дзвонити, довго й скучно. Чому б не зготовити такого, щоб промовчував північ?

А подумавши хвилину, кинув питання:

– А може, це, Андрію, моя дванадцята година надходить?

Войнаровському зробилося моторошно.

– Оставмо нині такі гадки, Ваша милосте княжа.

– Правда твоя. Нині нам радше годилося б у церкві молебен відслужити і, цілуючи святе Євангеліє, казати: „Нині отпущаєши раба твого, Владико, по глаголу твоему со миром“.

Варти кричали голосніше. Гармидер цей видимо нервував Мазепу. Войнаровський заспокоював його:

– Горлаї і бешкетники всілякі з нашого війська і з шведської армії дужаються, як звірі, що стрінулися знічев'я. Побудуть разом і привикнуть. Тепер у нас нема години, щоб не було якоїсь приклучки в таборі.

Гетьман ходив, заткнувши руки за пояс. Мав на собі жупан темної краски і пояс чорний, злегка тільки золотом перетиканий. Не вбрав святочного вбрання, щоб не відбивати від полинялого королівського каптана.

Нараз зупинився перед Войнаровським.

– Але ти, синку, князем не величай мене. Не для себе я цього титулу багну, а для України і для наслідників своїх. Може, вони його більше шанувати стануть, бо гетьманський титул забруджено та заплямовано, аж соромно його носити. І Юрась – гетьман, і Цецюра, і Брюховецький, і Безпалий, і Суховій, і чортзна-хто. Як не справжній, так наказний, як не наказний, так напольний. Куди каменем не кинь, а в гетьмана попадеш. Богато їх було, лиш України нема.

– Великі гріхи наші, – потішав гетьмана Войнаровський, – але ж і спокутували ми їх тяжко.

– Спокутували? Я тій покуті ще кінця не бачу. Може, вона що лиш тепер пічнеться. Цар Петро від своїх попередників лютіший і сильніший. Якщо Господь не пособить нам подужати гаспида цього, так він лютуватиме жорстоко.

– Антихрист!

– Невже ж ти віриш тим вигадкам чернечим? Чоловік він такий, як і ми з тобою, тільки великої сили і ще більшої злоти. Опутаний не чортом, а ідеєю своєю. Ріки крові пролле, трупами землю вкриє, всякий гріх на свою совість прийме, і до ідеї кризь пекло помандрує. Він знає, чого хоче. А ми не знали і – не хочемо знати. Безталанний ми народ, мій сину.

– Товпа, котра нічого знати не бажає, – і Войнаровського сонно-мрійливі очі розгорілися злістю.

– Нема народу без товпи, мій сину. Товпа – це стихія, це сила. Її до рук прибрати і повести треба. А того куншту, крім батька Богдана, не вмів ніхто. Не доросли... Не знаю трагічнішої книжки від історії нашого народу. І подумай, за останню половину віку був я не видцем, а учасником трагедії тієї. І не раз нарікаю на Бога, що дав мені таку пам'ять тривалу, бо не одно хотів би я забути і – не можу. Богато забути, а зятямити лиш дещо. Така сила в нас злого. А доброго так мало. Возьми лиш сім'ю Богдана

Хмельницького. Гетьманич Тимош мачуху свою на воротах повісив, а це ж була та прегарна, степова Єлена, за котру, як колись за грецьку Єлену, велика війна знялася. А що ж з його вдовою, з Домною Тимошихою, зробили? Богата, прегарна, добра, тиха, що вона завинила, що терпіла так важко? Аж біснுவатий Дрозденко доїхав їй кінця, щоб пограбувати оці казкові скарби, за які стільки сліз полилося, і змарнувати їх, віддавши на схованку якомусь Константому. Чортзна-що таке! А Богданові доньки? Катерина, primo voto Данилиха Виговська, secundo voto Тетериха, дожила до трагічної смерті свого першого чоловіка і сумної другого мужа. Про молодшу її сестру, полковницю Нечаїху, розказують, що коли їй тіло замученого мужа привезли, з розпуки голову об домовину розбила. Чи правда це, не знаю, але з тої пори тихо про неї, як тихою і сердечною продовж свого короткого життя була ця гарна доня великого гетьмана Богдана. А Юрась Хмельниченко? Соромом палають лиця, скільки разів згадаю, як він на Оруна напав, його жінку вбив, гаремок розігнав, маєток розграбив і за це перед судом на ляцькім ринку в Кам'янці ставав... І вийшло з товпи двох катюгів, скрутили Хмельниченкові руки, закинули петлю на шию і відвели геть... Ах, багато, багато, мій сину, хотів би я нині забути, та ніяк не можу. Мов на злість, і смерть Виговського, і кінець Брюховецького, і ціла наша руїна встає переді мною і кличе: „Спасай!“ ... А куди ж мені спасати наш народ перед отсим хитанням безнастанним, як же мені вгасити цей пожар, що горить віками, яким чудом зачинити цю гидку людобойню? Іншого шляху я не бачив, крім цього, на який отсе ступаю... Кажеш, радуватися нам нині треба б, – а я радости в серці моїм не чую, бо я тут, а народ мій там, а поміж нами розливиста Десна. Чую його зойки, чую слізні прохання, кличуть мене, а я знову коневі прив'язаний до хребта, тільки це іншої породи кінь... Не знаєш ти болю мого, мій сину!

І гетьман вхопив свою голову в руки і стискав її пальцями, як кліщами. Безмовно й безрадно, тільки з великим спочутям у серці дивився Войнаровський на муку свого дядька.

– Навіть Батуринові я на відбій поспішати не можу. Скільки війська в мене? Сміх сказати! З чим я проти царя піду? Тисячі дві-три, і вони – непевні, і вони Бог вість, які задуми криють у своїх серцях. Спугав мене цей лист паперу, який ми підписали з Карлом, а інакше бути не може. Куди він, туди й мені тепер, одна нам перемога або один погром. Лиш він молодший, а я?

І гетьман знову похилив голову на стіл і руками стиснув її кріпко-кріпко, ніби боявся, щоб гадки не розсадили тієї бідної голови.

– Чому я не молодший нині, чому я не молодший! – нарікав. – Стільки ще діла переді мною, стільки діла! Хто довершить його, як мене не стане, а чую, що почислені години мої!

Войнаровський не бачив ще дядька в такому схвильованню, як нині. Прямо зжахнувся: що сталося з ним? Невже ж переговори з королем Карлом не пішли так гладко, як бажав? Невже ж не видержують нерви, шарпані протягом п'ятдесятьох літ, і розстроюються, лускають, рвуться, як струни на бандурі під надто сильними ударами руки? Він же звичайно такий зрівноважений, спокійний, що навіть найближчі не відають тайників його великої душі...

Несміливо приступив небіж до дядька.

– Милосте Ваша, не турбуйте себе. Дасть Бог, діло повернеться на добре. Хто більше міг зробити, як ви? А що ваші люди не розуміють того, це їх вина. Вина товпи, що бунтується безнастанно, вимагає для себе прав, яких ні один народ не має, хоче волі, а не бажає ладу. Як солом'яний огонь займається й гасне, а тоді ще й провідників ворогам видає, буцімто вони тую пожежу роздули. Опріч одного гетьмана Богдана, всі наші вожді, правителі, провідники і ватажки впали жертвою безтямної товпи.

– І моя пісня не скінчиться бадьорим акордом, – почав, змінюючи свій голос, гетьман. – Га, що робить! А все ж таки – я її доспіваю до останньої стрічки. Досить вже тих недоспіваних пісень, недомовлених слів і невіршених боїв. Або пан, або пропав! Піду на перебий. Хай я побіджу побідою з-за гробу, але побіда моя! Зроблю товпу народом і приневолю цей народ бажати справжньої волі і справжньої слави, так мені, Боже, допоможи і ти, свята Пречиста!

Підвів очі на небо і тривав, ніби в захопленню несамовитім. Войнаровський не смів глянути на нього – боявся стати поміж гетьманом і Богом, ніби винуватим почував себе, що зробився поневільним свідком цього прикрого моменту.

Аж таборовий гук наблизився до гетьманської палати, ріс, як рев моря, чути було поодинокі людські голоси:

– Стривай!

– Ти хто такий?

- Пусти!
- Стій, бо стріляю!

Войнаровський вискочив на ганок. Зимном повіяло по світлиці, як вітрила, понадувалися й зашелестіли занавіси при вікнах і при дверях.

На порозі появився Чуйкевич.

– Ясновельможний пане гетьмане, – почав дрижучим голосом, – прощення прошу, що смію турбувати милість Вашу в таку пізню годину!

– Що такого? Кажи!

Чуйкевич зубами дзвонив, не міг промовити слова.

– Не хвилюйся, кажи-бо!

– Козаки втікають з обозу, – промовив гетьманський канцелярист і підпер собою стіну, щоб не впасти.

По обличчю гетьмана перебігло сто гадок, чоло то морщилося, то випогоджувалося, як морське плесо. Нараз він махнув рукою.

– Сідай і заспокійся! – промовив своїм звичайним голосом, ніби він зроду ніякої тривоги не знав. – Як, кажеш, утікають?

– Зразу викрадалися одинцем, а тепер отсе задержали ми цілу купу. Кидають зброю і женуть навмання, мов серед бойової тривоги.

– Куди біжать? – спитав тим самим голосом гетьман.

– На північ і над Десну.

– Дурні! На півночі цар, а на Десні лід ще не окреп, ще хрусткий, не перейдуть. – А подумавши хвилину, спитав: – Що робить обозний з утікачами?

– Отсих останніх успів до чепеля розоружити і вірною сотнею їх обставив. Безкарно пустити годі. За ними другі підуть, останемо вождями без війська.

Гетьман гірко всміхнувся, поклепав Чуйкевича по плечах і промовив:

– В горячій воді купали тебе, козаче. Колись ти гульвісів обласкавив і, обдарувавши, відпустив, а нині гадаєш розстрілювати людей, чи як?

Чуйкевич збентежився. Пригадав собі Бахмач, Мотрю, себе і – обіймив гетьмана за коліна.

– Бо тамто безталанники були, гевали всілякі, а це – козаки, регулярне військо його милости пана гетьмана.

– Правда твоя; так що ж? Прошеним конем не доробишся... Орлик є?

– Є, милосте Ваша.
– І ти завтра будеш?
– Куди ж би я пішов від рейментаря могого?
– Додай ще нас двох, себто мене і Войнаровського, і хіба ж тобі мало?

...І гетьманські уста всміхнулися гірко:

– Якраз досить, щоб про нас люди не забули. Краще з малим гуртом смерть, ніж з великою громадою сором. Андрію, кажи мені подати шубу!

Войнаровський приніс гетьманові соболі з чорним верхом і таку саму шапку без пер. Гетьман накинув на себе.

– Підемо!

Почесна шведська варта біля дверей і біля воріт в огороді віддавала їм честь.

– Непотрібно мерзнуть бідні люди, – казав гетьман, минаючи їх скорою ходою.

Сап'янці скрипіли на свіжій снігу, місяць визирав з-поза хмар, ясно було й тихо.

– Тишина перед бурею, – промовив гетьман, ніби про себе.

– Гарна ніч, видна – втікають погано. Дурні! Перед своєю долею не втече ніхто.

Вийшли на майдан і побачили купу людей, оточену козаками з мушкетерами в руках.

В козлах зложені стояли аркебузи, булдимки, гвинтівки, пістолі купою лежали, так само й шаблі, ятагани, і всілякої форми ножі. Гетьманова кармазинова похідна палатка, зеленою адамашкою підбита, розірвана на кілька частин, лежала на снігу.

Гетьман глянув і похитав головою.

– Теж бранці, – промовив до Войнаровського, а в голосі його почувалося більше жалю, ніж глузу.

– Не з голими руками втікали, – пояснював Чуйкевич.

– Немало всякого добра відібрали ми їм.

– Не хотіли осоромити мене.

– Як то, милосте Ваша?

– А так, щоб не сказав цар, що в мене вояк не доробився нічого... Спасибі хоч за це.

Обійшли кругом майдан. Ні один з утікачів не смів глянути гетьманові в очі. Стояли, понуривши голови додолу, ніби їх пригнітало почуття сорому й вини.

Гетьман спинився якраз там, де місяць висріблював майдан, ніби по снігу розсипав безліч жемчугу і блискучих брильянтів. Його стать зарисовувалася ясно й різко.

– Що ж, синки, зібралися в дорогу? – спитав.

Чуйкевич оторопів. Він дожидався гніву і сварки, гострих, як шабля, слів, а тут таке питання.

– Не дивуюся вам, – звучав той самий різкий, але, здавалося, спокійний голос. – Чого доробитеся в мене? Іван Степанович лиш гетьман, а Петро Алексійович – цар. Невже ж раб болій свого господина? Так міркували ви, забуваючи, що я поприсяг визволити себе й вас з того рабства.

Втихомирився табір, і кожде гетьманове слово відбивалося далекою луною.

– Гадаєте, побіжу навздогінці за вами? Силою або слізними проханнями вас задержу? Пощо? Вольному воля. Я вас до волі провадив і тепер насилувати не стану.

Винуватці голови звільна підносили вгору, а в їх очах замість отупіння видно було велике здивування. Гетьман говорив даліше:

– Жаль тільки, що не взяли ви вдовіль провізії і фуражу з собою, бо цар лишає землю за собою, обсмалену, як гиря. Боюся, чи не доведеться вам терпіти в нього більшого недостатку, ніж у мене, та не знаю, чи чужа земля приголубить вас краще своєї.

Вояки, що стояли зразу, як трупи, переступали з ноги на ногу.

Гетьман казав:

– І не добру пору вибрали ви собі, синки, до втеків. Ніч ясна, на кид татарської стріли пізнаєш чоловіка. Як не свої, так чужі переймуть. Боюся, щоб не лишитися вам своїх буйних голів. Краще підіждали би ви до горобиної ночі, до блискавиць або до завірюхи, щоб безпечніш і менше соромно було втікати. Та ще про Десну ви забули, діти. Чи не пересидіти б вам у комишах або в запічках поруйнованих, аж крига водою візьметься. Тоді б ви і перевезлися хто байдаком, хто човном, або копильчаком, чи як там, а так боюсь, щоб леди не заломилися під вагою вашого лицарського завзяття. Заскоро ви тікаєте, дітки, заскоро. Подождіть, аж бої скінчаться, аж до решти ваших батьків і сестер помордують, тоді ви й знатимете, куди вам тікати, бо нині хто його зна, де життя, а де смерть.

Нараз голос гетьмана змінився. З лагідного зробився грімким, звучав, як боева команда:

– Кому в дорогу, тому й час! Йдіть собі геть! Зайців на ведмедя не поведу!

Обернувся, обгорнувся шубою і хотів іти. Але козаки обступили його кругом, не зважаючи на вартових, що прикладами хотіли їх зганяти докупи. Почувся кашель, несмілі відривані слова, а то й хлипання соромливе – тихе.

Сміливіші тиснулися до його колін.

– Прости нам, батьку, відійми від нас свій гнів, не проганяй!

– Нікого я не жену від себе, – відповів гетьман, – і нікого воловодом не зв'язую з собою. Кому жахливо триматися мене, хай іде. Не гопака, тропака, козака, не вегері веду вас гуляти, чекають нас бої, опресія велика, ворожа докука з усіх сторін, я не скриваю того перед вами. Сміливих, великодушних, закалених душ мені треба, щоб перетривали те все, не єрепудів, не трусів заячесердних. Ось вам віз і перевіз, дітки!

Хтось гетьмана облапав за коліна і цілував окраєць його шуби. Гетьман глянув і пізнав сотника-сміхуна, що так весело забавляв колись ціле товариство за бенкетним столом в новому дворі у Кочубея в Ковалівці.

– І ти, Мручко, тут! – промовив до нього гетьман. – Давно ми не бачилися з тобою. Як твоє здоров'я, чи милує Господь все таким гумором? Встань, хай подивлюся на тебе.

Але сотник, ніби кліщами, тримався гетьманових колін.

– Ясновельможносте Ваша, – хлипав, – краще б ти мене по імени назвав, вишкварком, вибрудком, випоротком зінським, мерзотним, ніж маєш по-людському вітати. Не варт я твого доброго слова. Краще б ти мене глемезнув по моїм гемонським черепі своєю булавою, щоб мені г'улі поза ухами понабігали, ніж мені маєш словом своїм добрячим моє собаче серце краяти на дві половини. Єрепуд я нікчемний, гевал, хлопище безтяменне, що послухав ще нікчемніших від себе і хотів, як Петро Христа, відречися тебе. Не відганяй мене від парсуни своєї і посилай хоч би й на Бельзевула самого – а піду, так мені, Боже, дай завтра глянути в ясні очі твої, що піду!

Гетьман підняв його і, сіпаючи за золочений гаплик на грудях, казав:

– От і розжалобився! А я собі гадав, що ти веселість сама, сам щирий сміх. Заспокійся і прийди завтра до мене на обід. Рад послухати твоїх фацецій шляхетських.

Сотник знову гепнув йому до ніг.

- Що ж тепер з нами буде? – питався крізь сльози.
- Що захочете, те й робіть. – А звернувшись до Чуйкевича, приказав: – Варти зняти, виходу з табору не спиняти, – і подався до своїх покоїв.

Куди переходив, на білі сніги падала від нього тінь – велика-велика.

III

– Андрію, глянь, це ж наша Мушка! – казав гетьман до Войнаровського, побачивши між колонами на ганку собаку, що виляла хвостом, то припадаючи до ніг свого пана, то підстрибуючи і скавулячи, більше жалісно якомсь, ніж весело.

– Мушка з Батурина до нас прибігла, вірна, вірна собака!

І гетьман гладив по голові свою улюблену собаку і жалував, що вона така змізерована, гейби тиждень нічого не їла.

– Як дошка – і ноги окривавлені, і на хребті рана. Мабуть, під кулями втікала. Ой, горяче, мабуть, у моїм Батурині і на Гончарівці!

– Може, дорогою хто до неї стріляв? – замічав Войнаровський, щоб потішити дядька.

– Хто б там нині кулі збавляв, стріляючи собак, – відповів гетьман з ознакою великої турботи. – В опресії президія моя, мій Батурин, а я тут з королем Карлом пактую...

Мушку забрали до світлиці і дали їй їсти. Їла, як з горячки, а тоді поклялася на коврі біля ніг свого пана, зітхаючи важко, як чоловік.

– Бідна, бідна Мушка, – заспокоював її гетьман. – А чому то ми її в Батурині лишили? Невже ж забули про неї?

– Оценилася якраз тоді і щенят не хотіла лишити.

– Правда, пригадую собі ту трагедію собаку. Вбігла в палату, побачила, що ми збираємося, і не знала, що з собою зробити. Тут вірність своєму панові, а там її діти. Аж материнський інстинкт переміг. Осталася... Богато тепер найвсілякіших трагедій, і не лиш чоловік, але й худобина страдає, навіть лісовий звір. Цілими стадами втікають перед одною армією, поки на другу не попадуть.

Вовки, лиси й зайці укупі біжать, забуваючи про свою споконвічну нехіть і ворожнечу.

А по хвилі задуми завважав:

– А з нами навіть ворог того чуда зробити не може. Він настає, а ми заодно шарпаємо себе. Втратили звіриний інстинкт, а людського розуму ще не набралися. Посполитому чоловікові я й не дивуюся, бо його і справді цькують, як того звіра у лісі, втікає з одних лабет у другі, з-під кнута та під нагайку, аж, доведений до краю, бісється і кусає, не дивлячись кого. Але ж старшини! Від їх я більше політичності сподівався, про духовенство й не кажучи. А які вони?

І гетьманові зіниці з жалем глянули на ті суто різьблені, як кам'яниці, кріпко з дуба збудовані данцігські шафи, повні книжок, карт і ритовин, на тії широкі й вигідні пізнебарокового стилю венецькі фотелі, на дзеркала в золочених рамах, на турецькі коври і французькі гобелени, котрими він, як другі свої двори, так і цей, у Гірках, багато вивінував і з смаком обставив, готуючи, як не для себе, так для своєї родини і для своїх наслідників домівки, гідні володарів самостійної держави.

Треба ж раз опанувати степ і упорядкувати руїну! А хто ж має зробити початок, як не гетьман? За ним підуть полковники, старшини, сіль землі, а там і народ розживеться, засмакує в мирі, добробуті, в свободі та навчиться обороняти їх кріпко й мудро, повсякчасно, а не зривами хвилевими, як розбурхана стихія.

І все те, весь труд життя виставлене було тепер на газард; один кид карти і – коли не виграв, так програв. Один кивок злобної руки, і ціла та будівля повалиться, як дімок з карт.

Войнаровський відчував гетьманові думки і не переривав їх зайвими словами. Мовчали, дорисовуючи в уяві ту трагічну картину теперішньої України, котра виринула нараз силою моменту перед ними.

– Так, так. Богато тепер трагедій, Андрію! – почав турботно гетьман. – І навіть матери моєї не пощадив Господь. Ти ж тямив, що діялося в Києві тоді, як цар велів нову кріпость будувати. Який плач, нарікання, прокльони. Знаю, що й мене не благословили люди, коли їх двори, їх старі сімейні гнізда розмітувано, городи покрито валами, розкішні сади повирубувано, а їх самих, старих городян матери городів наших, попрогонувано безпардонно. А все ж таки не дожидав я того від царя, щоби він матери моїй, ігумені, не дав дожити віку в Вознесенським паняньським

монастирі, що був проти самої Печерської Лаври. Викинув її на Подол, на Житнєє торжище, бо на місці Вознесенського монастиря захотілося йому будувати свій військовий арсенал. Боюсь, чи тая обидлива зневага не прискорила смерті ігумені Магдалини... Так-то вшанував мене наш багюшка цар! – закінчив гетьман, і на устах його появилася гіркий усміх.

Та не на довго, бо його гадки від особистих ураз побігли знову шляхами турбот про народну справу.

– Нема спокою в нас на Україні, а Бог один знає, як я його бажав і як ще тепер бажую. Не люблю війни, бо це людобойня. А ще в нас, де всі проти всіх воюють.

– Дав би Бог, щоб після теперішньої війни настав тривкий мир, як після великої бурі гарна погода, – зітхав Войнаровський, котрий, хоч і багато молодший від дядька, також не дуже-то любив воєнне діло, а більше смакував у гарному і вигідному життю в часах миру.

– Дав би то Бог, – повторив гетьман, – щоб наш народ, повний буйної сили, ємкий, палкий і вельми даровитий, ступив раз на шлях правильного розвою. Але, мабуть, я цього не доживу, і це мене найгірше болить, мій сину. Зійду до гробу в кривавій кереї, а моїм бажанням було правити більше *clementia et benignitate quam armis*. Та Бог не дав.

Сказавши це, потонув у гадках.

І Войнаровський бездумно не сидів, але, мабуть, думки дядька й небожа не одними шляхами блукали. Гетьман, старий і досвідчений муж, мав у душі тую виrozumілість і прощення для хиб і прогріхів одиниць і загалу, яких годі було вимагати від молодого шляхтича-козака, котрий гостро, хоч, може, й справедливо судив людей, недолюблюючи, зокрема, бурливого і своєвільного поспільства. На його то спихав він усю відповідальність за політичні невдачі наші, не добачаючи тих безчисленних промахів, сповнюваних вождями й провідниками рухів, бо не розбирався у складному політичному питанні цілої східної Європи. З легким відтінком докору у голосі спитав свого дядька:

– Чому отсе, милосте Ваша, дозволили ви втікачам безкарно покидати табір? Вони ж присягали вам на вірність, і то не раз! Це ж дезерція, котрій потурати і котру апробувати годі. Вона ж розійдеться по всьому вашому війську, як заразлива недуга.

– Чому? – відповів без сліду гніву і супротивлення гетьман. – Чому я їх пустив? Послухай. Один чужинець продав був римській

цісаревій несправедливе дороге каміння. Коли викрилася ошука, цісарева пожалувалася мужеві на втрату, жадаючи суворої кари на шахрая. Присуджено його на смерть під пазурами диких звірів. Цісарева з своїм фравцімером зайняла місце в першій лаві кривавого цирку. Вивели винownika, підняли крату, і замість кровожадного тигра, вибігла з погребу вівця, котра спокійно приступила до винownika і лагідно дивилася на нього. Розгнівана цісарева побігла до мужа, нарікаючи на афронт. Але цар заспокоїв її, кажучи: „Покарали ми його по гадці нашого закону; ошукав він тебе, і ми ошукали його“.

Войнаровський не відповів нічого, а гетьман говорив далше:

– Хто без гріха, хай каменем кине на них. Я не можу. Безталанний Батурин не дозволяє мені. Хіба ж не втікали ми від нього за Десну?

– Це друге діло. Ми перейшли.

– Не в словах річ, а в речі. Цілі покоління навчилися переходити з табору в табір, з держави в державу, з одної протекції під другу, і як же тепер карати синів за те, що їх батьки навчили? Це ж у нас стало не звичкою, а прямо законом. Пригадай собі, що було за Виговського, за Юрася, за Дорошенка. Не так скоро забудеться воно. Non armis sed clementia et benignitate рад би я правити своїми людьми, кажу тобі.

– А зрозуміють вони ваші інтенції, милосте Ваша?

– Це вже не моє діло. Та як воно й не було б, не хочу, щоб Мазепа оставив по собі славу кровожадної людини.

А зітхаючи важко, додав:

– Досить мені смерти Василя Леонтійовича. Богато дав би я за те, щоби він голови своєї не позбувся, і свідком мені Бог, що кров його не на мою совість паде.

– Покійний Василь Леонтійович числив на царську ласку і справедливість.

– І перечислився, як не один перед ним і, мабуть, не один після його... Але скажи ти мені, Андрію, – перейшов нараз гетьман на іншу тему, – чого це наша собака прибігла за нами?

Войнаровський, не надумуючись, відповів:

– Вірність пригнала її до свого пана.

– Певно, що пси вірніші від деяких людей, бо на те вони пси, а не люди, але як же це сталось, що вона своїх малих щенят лишила?

– Може, хто побив, і не мала вже чого в Батурині пильнувати, так до нас прибігла.

– Отсе мені якраз і не дає спокою. Побив, кажеш, хтось її щенят. Свої люди цього не зробили. Боюсь, чи там уже не хазяйнує ворог, чи на Гончарівці вже й моїм собакам не роблять кінця. Мовляв, годі по конях, так хоч по оглоблях. Не дістали Мазепу в руки, так знущаються над усім, що було йому близьке й любе, навіть над його собаками!

Мушка, казав би ти, розуміла, що про неї мова, піднялася, поклатала голову на коліна свого пана і слізно дивилася в його очі, ніби просила чогось. А побачивши, що пан не слухає її прохання, повернулася до сходу і стала довго й жалісливо вити.

Войнаровському мороз пішов по спині, а гетьман гладив Мушку по голові, приговорюючи:

– Чого ж бо ти, глупа собако, чого? Заспокійся. Бачиш, не можу нині йти. Підожди, вернемо, вернемо в Батурина.

Собака взяла хвіст під себе, пішла в куток за піч і положила-ся, зітхаючи глибоко, як чоловік.

Гетьман встав і пустився по хаті.

– Карати, кажеш, утікачів... Нічого легшого, як карати, а важко довести до того, щоб карати не було треба. Ціле життя тепер – це одна велика кара, одно знущання... Батурина забути не можу... Чуйкевич тут?

– Я його бачив перед хвилиною.

– Значиться, не спить. Я загалом не знаю, коли він спить. По-клич його до мене.

Войнаровський подався у покої сповнити приказ гетьмана. Гетьман підступив до вікна. „Заграва... чи світає?“ І прочищував шибки, щоб впевнитися, чому це далеко за Десною на сході таке руде, мерехтливе небо.

– Невже ж це Батурина пала? Неможлива річ, щоб його Меншиков так скоро добув. Я ж залишив там Кенігзена з сильною гарматою і хороброго Чечеля з кріпкою та певною залогою, муніції і фуражу вдовіль; що за біда? Але ж, знову, від спалених сіл такої луни не було б, це ж горить великий предмет, ясно бачу...

Увійшов Чуйкевич.

– Підеш у табір і добереш недурного охотника, людей не більше пів сотні, хай ідуть у напрямі Батурина. Може, довідаються, що з ним чувати, а може, якого язика по дорозі зарвуть. Тільки ватажник, щоб мені був не з дурних і не з молодиків. Це екскурсія не легка, бо москалі, як гончі собаки, ганяються кругом нас, треба пильно вважати, щоб не попастися їм у руки.

– Ваша милосте, дозвольте мені піти, – просив Чуйкевич, – я хоч не такий-то досвідчений вояк, але постараюся вдоволити величність Вашу.

Чуйкевичеві прийшло до голови, чи не довідається він чого про Мотрю, а може, зустрінеться з нею, бо хто зна, що сталося з батуринцями, чи не вихопилися з городу і не втікають до Десни, а за ними москаль.

Гетьман надумувався хвилину.

– Ні, тебе хочу мати при своїм боці. Треба ж мені нині вірних і певних людей. Між сотниками охотника знайдеш. Між добрими козаками на таке діло все охочі знайдуться.

Чуйкевич поклонився і вийшов.

Казав собі привести зі стайні два коні, взяв одного з осавулчиків-стойчиків, і подались до господи край села, у якій залюбки збиралися сотники й сотенна старшина.

IV

З почорнілого димаря на високій стрісі Веклиної господи стовпом валив дим. Вікна, хоч поприслонювані кируном, пропускали світло на тин і на вулицю. Брама була зачинена, і нікого не впускали. Кругом господи бігали Бровки та Ляпки, кунделі степової породи, придбані хазяйкою не так для краси, як більше для вірності і страшеної злоти. Якщо вони пущені із ув'язи, то до господи не приступай.

Господа була велика. По двох боках світлиці, між ними сіни, від двора прибудівка, а там ще стайні на коні та заїзди для возів. В світлицях чистота, якої і голландська хазяйка не посоромилася б; все вимите, витерте, аж блищить. Де хочеш, можеш безпечно сісти і вигідно облокотитися на стіл, не боячись за свій луданний жупан, а то й за сріблоглавий. Хоч козаки в Гірках недовго ще стояли, а вже сотенні старшини до Векли, як бджоли до медяної квітки, злетілися. Особливо старші сотники, котрим де-небудь не годилося заходити. Бували й деякі з молодих сотенних осавулів, що, маючи вдовіль гроша, могли із своїм начальством товаришувати. У Векли всі були рівні, і вона, годиться це сказати, всіх рівно почитиво вгощала, не зважаючи, в кого гаманець товстий, а в кого ні. Тому-то й жартували собі панове сотники, кажучи:

„До церкви, як хочеш, а до Векли мусиш“. Тягнуло їх туди і питво гарне, і вариво смачне, і отся охайність, яку так любить козак, наскучивши собі бруд та невигоду походного життя.

Та чи не більше ще притягала їх до своєї господи сама Векла, вдовиця сорока літ, якій більше, ніж тридцять, ніхто не важився б гадати, така ще була ємка, вертка і по-дівоцьки свіжа. Як сміялася, то біля уст на лицах робилися такі ямочки, що навіть найстаршим сотникам хотілося туди свій мізинний палець уткнути. Що палець – і язик не було би гріха. А очі так прямо приманювали до себе, а все ж таки казали: „Близько не підходь!“

Можна було з Веклою і побалакати, й пожартувати, але не переходити дозволених звичаєм меж. Векла звичайно сиділа за одним із столів і що лиш як хотіла котрогось гостя зокрема пошанувати, то збігала в погреб або подавалася в пекарню, щоб принести, чого він забажав з їжі або з питва.

По світлиці крутилися, як дзиґи, дві дівчини в безсних контушиках, що тісно приставали у перехваті до їх струнких станів. Коси у джереґелі, дукачі в намисті побренькують. Звідки Векла таких гарних добула, це вже її секрет. Сотники, хоч і перечилися нераз, чи вартніша біла, чи огненна збруя, чи піхотне військо, чи кінне і котра сотня в їх полку найкраща, але всі вони кріпко стояли на тому, що кращих дівчат і бути на всьому світі не може, бо прямо нема куди. І що лиш тоді, як вже їм у головах трохи позамакітрювалося і з чубів починало куритися, дозволяли собі навіть тих красавиць брати за кобеняк, бо нема нічого такого на світі, з чого тоді не насміхалися б випивші козаки, а зокрема полтавці.

В кутку під образами, біля молодого, гарного осавула, сиділа третя дівчина, теж у нашому вбранню, але не нашої породи. Волосся чорне – аж синє, очі великі, палкі, ніби імлюю прислонені, уста червоні, блискучі. Вона кріпко притулилася до вродливого осавула, і ніби все інше не мало для неї ніякої ваги й ціни.

Осаул балакав зі своїм сотником, кидав словами направо й наліво, а рукою заодно гладив чорну дівоцьку косу.

– Так вона вже у вас вихрещена? – питався хазяйки Векли сотник Мручко.

– Ще коли. Вже другий раз говіла з нами.

– І до церкви вчащає?

– А як же ви гадали? Лиш не сама.

– А чому ж то?

– Пильнувати мусимо, бо бачите, які шрами у неї на шиї?

Козаки радо підходили до засоромленої дівчини дивитися на її шрами.

– І який же це бузовір ошпетив таку гарну шию?

– Також циркульник знайшовся з шиї кров спускати!

Векла моргнула на козаків, щоб понехали такі питання, бо вони дівчині не милі, а нахилившись до уха сотника, розказувала, як то теперішня Одарка, а колишня Сурка влюбилася була в одного козака, втікла з ним, вихрестилася, і, коли вертали з церкви, брати її напали на вихрестку і покололи ножами. От тому-то її тепер самої не пускають, а в господі безпечно, бо господи недобрі собаки бережуть, котрих жиди більше всього бояться.

– Ов, ов, ов! – бідкався Мручко. – А дійсно, гарна в неї шия, і ціла вона нічого собі дівчина, дарма що не нашої крови.

– А яка це різниця? – спитався котрийсь. – Ще нашого мужчину від жида відрізниш, а в жінок ніякої позначки нема. Мені, щоб гарна.

– Знаємо, знаємо. Тобі, щоб спідниця.

– А нібито їм, жіночому родові, значиться, що друге в голові, як не штани? Їм, щоб і гірший, та коби інший. А гляньте, як вона до Сидора присмокталася, як той хміль до тичини. А недавно задля другого дала себе колоти... Баб'ю!

Дівчина, ніби й того не чула, не соромилася й не пускалася козацької широкої груді, лиш очі її ще гірше затягнулися імлюю.

– Тулися, небого, до козака, як до гілляки змія, а таки тебе заріжуть, якщо братів твоїх різатимуть, – озвався котрийсь.

– Лишіть, пане сотнику! – гримала на нього Векла. – Пощо ви мені дівчину проти ночі жахаєте?

– Бо, правду вам сказати, не люблю бабського роду.

– Ов, а то ж відколи? – питалися одні.

А другі відповіли:

– Відколи постарівся сотник. Лиш оскома все-таки осталася, і тому-то такий лютий на жінок, як Векліні собаки на нас.

Сотник тягнув з пів літра меду нараз, а козаки за той час доповідали:

– Зачуваємо, що ви було й до монастиря вступили та невідомою крисянкою із-за одної дівчини вискочили з нього. За що ж ви тепер обиджаєте жінок?

– Я їх не обиджаю, лише дуже я на них лихий сильно, бо від усього відвикнеш і відстанеш, а від жіноти ні.

І засміявся широким степовим сміхом, аж в ушах залящало. А звертаючись до дівчини, остерігав її:

– Але ти, дівонько, вважай, бо оцей осавула тебе ще, либонь, нинішньої ночі з ума зведе. Боюся я за твій віночок.

– Не бійся! – заспокоював його сотник Великан. – Коняку злодій украв, нема що замикати в стайні.

Та ще він не доповів того, як молодий осавул зірвався з місця, відсунув легко дівчину, вийшов із-за стола і став у повний ріст перед Великаном.

Цей відскочив у напрямі дверей і мацнув себе по лівому боці, шукаючи шаблі. Але шабель не мали, бо поскидали їх у сінях. Не надумуючись довго, позакочували рукави і стояли проти себе, перед хвилиною добрі товариші, а тепер грізні суперники.

Сотник був високий, товстелезний, як Голіят, осавул гнучкий, тонкий, середнього росту, як Давид.

– Синку! – промовив сотник. – Та я тебе не маю що й у жменю взяти, та в тебе ще й молоко не обсохло.

Осавул у відповідь зложився, затиснув руки в кулаки і пустив їх у такий скорий рух, що годі було й слідкувати за тим кулачним двобоєм.

Нараз почувся стук, щось гепнуло у двері, двері відчинилися і – сотник горілиць повалився через поріг.

Товариші зірвалися з місць. Хто сотникові помагав піднятися, обшупуючи його лоб і кості, чи цілі, хто осавула відтягав, саджаючи за стіл біля Одарки.

– Доволі, панове товариші, доволі! Бешкету у Векли робити не дамо. Рахунок вирівняний. Сотник сказав зайве слово, але ж і осавул надто вже горяче прийняв його до серця. Ховаймо злість на ворога, панове: подайте собі руки і – шабаш!

Осавул, не гаючись, просягнув свою через стіл. Сотник ніби надумувався хвилину, а тоді розреготався на ціле горло:

– Молодчик! Йй-Богу, молодчик! Я, бачите, хотів досвідчити його, чи він що вартий, і бачу, що так. Ще трохи, і буде не гірший від мене. Не даром же з Мручкової школи вийшов!

Мручко казав подати меду, випили мирового, і за хвилину в господі панувала така люба згода, якби тут ніколи й ніякої шарпанини не було. Ще, мабуть, і покращало, бо отсе одна з дівчат, що весь вечір вертілися по господі, як оси, сиділа в якогось осавула на колінах, а він приспівував до неї:

*Мандзейко, душейко,
Дай мені губці,
Присунься близенько,
Посидим вкупці.*

А дівчина, не надумуючись довго, відспівала йому о цілу октаву вище:

*Не встану, не гляну,
Оком не зведу,
Поки не вип'ємо
Півведрик меду.*

Та ще тая пара не скінчила свого дуету, як при сусідньому столі один зі старшин, обнявши другу дівчину сильно за стан у самім перехваті, приговорював:

*Дівчино, Галино,
Я тебе люблю;
Подай же ручину,
Хай приголублю!*

А вона, затикаючи йому рот долонею, відповіла:

*Ой, є в лісі драбчище –
Счешу тобі головище,
Лиш тягни мене ще ближче.
Бо я таких дурнів зроду не злюбила,
Я такими дурнями тини городила.*

– От і дістав ляща по пиці, – сміялось товариство.

А він:

– Яка дівчина, така й пісня.

– Який кінь, такий і їздець, – відповіла дівчина і підскакувала на його коліні, як амазонка.

А між тим сотник Мручко розказував своїм сусідам:

– Ото як були ми з нашим гетьманом у Кочубея на пирі...

– Та ви вже це, пане сотнику, сто разів розказували.

– Так послухайте сто перший.

– Не хочемо. Кажіть щось друге.

– Коли я в Єдикулі в турецькій неволі сидів...

– І це ми вже знаємо наізуєт.

– Десь ви у школи ходили, що все знаєте, – махнув рукою сотник, а вихиливши чарку липняка і обтерши сивий вус вильотом, почав: – Ото, коли ми в галицьку землю ходили, мій кінь так там зігнався був, що став такий, як отся дошка, – і показав на лавку. – Їду я ним через Ністер, а проти мене з другого боку по мості валить шляхтич на такому бахматі годованому, як пікна піч, та й до мене: „А звідки то, – питає, – Ваша милість такого повнокровного „румака“ добули, мабуть, більше сотні коштує“. – „Хоч мій

сивий без презенції, – кажу, – але великої цноти кінь. Я з ним що схочу, те й зроблю“. – „Я зі своїм теж“. – „Ой ні!“ – „Зроблю“. – „Биймося о заклад, – хто виграє, того й кінь“. – „Хай буде“, – згодився шляхтич. Я тоді свою хабету як не попрю, як не друлю, поруччя тільки хрусь, а вона хлюсть у воду! „А що, – питаюся, зробить Ваша милість те саме зі своїм бахматом?“ – „Ой, – каже, – не зроблю, не здолаю“. А я тоді – скіць, і сиджу вже на хребті його клячі і – дую. А він за мною: „Хлопе, – верещить, – хоч кульбаку віддай!“ – „Чия коняка, того й кульбака“, – відповів я, і тільки мене бачив.

– Брешіть ще! – кликало товариство, а Великан звернувся до Векли.

– Дозвольте, паніматко, закурить носогрійку?

– Будь ласка. Куріть, якщо ви за тютюном заскучали.

Великан набив люльку, положив пальцями вуголь на тютюн і пустив дим з носа, як із димаря.

– От, як гарно ми цей вечір провели у вас, паніматко. І побалакали, і посміялися, і краси жіночої надивилися...

– І гулю за вухом добули, – завважив Мручко.

– Не перша й не остання. Рад, що молодь не забуває наших кунштів козацьких, що не зводиться та не ізживається. І чому б то нам не посидіти в отсих гостинних Гірках хоч би й до голодної куті? А то бачу, що й цього року буде кутя без пуття. Може, де в поході, у боях з москалями, а може, на саме Різдво стадо голодних собак гризтиметься за мої кості, як за маслак.

– А вам би так борщику, хоч пісненького, але з ушками.

– Ой, того!

– Та линини з хроном або коропини насолодко з розинками.

– Ой, того!

– Або осетрини, або хоч би й щуку фашеровану по-жидівськи.

– Хоч би й щуку.

– А до того коржики з пшеничної муки з маком і з медом.

– Ой, того!

– Та ще варенухи горяченької і липняку з пів ведеречка, і узвару солоденького, і що лиш на те все куті доброї-доброї.

– Товаришу! – гукнув на Мручка Великан. – Не іскушай, бо лоб не твій! Даром чоловікові оскомину на зуби напускає. Бо кажіть же самі, чи не можна би нам по-людському жити. І земляка плідна є, і річки рибні, і худібка випасається, так чортова мати наплодила отсих ворогів, накублилося москви, Бельзевул свого

сина Петра між нас післав, і ганяйся тепер за цею поганню, виваливши лизня, як гонча собака. Що одних проженеш, то другі з іншого боку увіходять, – а дрисля їх напала б, шляг би їх графив, тю!

І стали козаки нарікати на свою долю, маючи на гадці недалеко свято Різдва Христового, котре їм доведеться проводити не дома, і чи загалом доведеться? І мішалися зітхання з прокльонами, жалі зі злістю, смуток із козацьким безтяменним завзяттям, від котрого столи дрижали, а шибки, мов зі страху, дзеленькотили. Поцезали ділочки на хазяйчиних щічках, дівчата мовчки попри-тулювалися до своїх козаків, Одарка до осавула прилипла.

Нараз Мручко глемезнув кулаком об стіл, аж недопитий михайлик на ньому на пів ліктя підскочив і пішов шкереберть.

– Самі ми тому винні, – гукав. – Верзуни ми широкоморді, горлаї, з ротами від уха до уха, а з мозками, як у курок. Шаблею то ми ще робимо незгірш, але розумом, то так виляємо, як здохле теля хвостом. Чужому будемо на запропале служити, але власного рейментаря послухати та постояти за ним нам важко. Хай лиш поховзнеться йому нога, хай він щось не по-нашому зробить, так зараз і завиемо, як тічня вовків. А щоб ми околіли, а щоб нам пси на вальторнях марша заграли, бо ми нічого більше не варті!.. Возьміть мене, Ірода окаянного. Я ж нині гетьмана нашого, його милість Івана Степановича, відступити хотів. Тікають другі, гадаю, чому ж би й мені не тікати? Подумайте, я, старий козак, а до того ще й шляхтич, Мручковський, мало що не осоромив себе, як гевал, як простий чорняк. Гетьман в опресії, президію свою покинув, маєтності лишив, на старості літ бурлакувати пустився, а все для нас, все для тієї України, а я, трястя б мене напала, завійниця б мені всунулася в боки, я його відречися хотів, як Петро Христа, і як куропуд хотів утікати з табору! Ах, люди, люди, тримайте мене, а то або свій череп хамський розторощу, або вас повбиваю, як собак!

Товариші скочили до нього, але в ту мить задудоніла земля, загрякотіли шаблі об ворота, і собаки кинулися до них з таким бішеним лаєм, ніби вони їх пожерти хотіли.

Хазяйчині дівчата позіскакували з козацьких колін і виплигнули з хати, щоб уйняти собак...

За хвилину на порозі появився Чуйкевич.

– Вечір добрий панам!

– Добрий вечір милості Вашій! Сідайте, не погордуйте нами!

– Не пора мені сідять! Діло важне.

Обступили його. Лиш Мручко облокотився на стіл і дер шпакувату чуприну.

– Кілька десятків охотника гетьман ід Батуринові шле. Хто з вас голоситься?

– Я! – гукнув нараз Мручко і стояв випрямлений, як струна.

– Я теж голошуся, – озвався за ним Великан, забуваючи про хазяйчині ділочки і про коропа насолодко.

– Я, я, я... – загомоніло кругом.

– Як бачу, жереб прийдеться кидать, – сказав Чуйкевич, – бо більше як чотирьох старшин не треба. Козаків виберете собі із охотників. Хто поведе?

– Я! – гукнув знову сотник Мручко, і при тім стало, бо він зі своїми хитрощами і з козацькою фантазією до такого небезпечного діла дійсно найкраще надавався.

– Ще й осавула одного можете собі взяти, – казав Чуйкевич.

– Я піду! – зголосився той, що з Одаркою сидів і Великанові гулю за ухом набив.

– Тільки вважайте, панове, діло важне й небезпечне. Будь-кого брати не годиться. Вибирать щонайвідважніших і найбільш досвідчених козаків. Язика добути треба, і то хутчіш. Гетьман знати хоче, що з Батурином, чи держиться він. Це найважливіше!

Погодилися скоро, кому йти, розплатилися, розпрощалися з хазяйкою – і вибігли з господи.

Чуйкевич скочив на коня.

Останній виходив молодий осавул. В темних сінях хтось ухпив його за рукав.

– Возьми мене з собою.

– Тебе? Здуріла дівка! Там смерть!

– Краще з тобою смерть, ніж без тебе життя.

– У спідниці підеш?

– Я вже в шароварах, а в чобітках і без того ходжу.

– А коса?

– Волосся у дрібушках, джереґелями круг голови, з-під шапки не видно.

– А кінь?

– Осідланий у стайні. У нас все один наготові.

– Як гадаєш!

Повисла йому на шиї і присмокталась до уст, як п'явка, а тоді відскочила нараз, як ужалена, і побігла в стайню.

„Також якась, – говорив до себе осавул, поспішаючи в табір. – Але ж гарна! Несамовита краса. З такою і вмерти не жаль“.

Коли відділ охотників під проводом старого сотника Мручка виїздив з Гірок, біля осавула їхала Одарка у високій шапці, ковнір поставлений, бо зима. Падав густий сніг і темно було.

І ніхто навіть не закримітив, що ті оба їздці чогось-то дуже наближались до себе, аж їх коні боками отиралися.

На містках та у ярках не висувалися поперед других, лиш прилишалися позаду, поки не опинилися на самім остатку.

Тоді кінь сотенного осавула аж двох їзців на собі двигав, а кінь його товариша з порожньою кульбакою ішов.

Сніг падав, і зимним кожухом отулював двох їзців на одному коні.

Але їм було тепло.

V

Як виїхали за лінію шведських і наших варт та опинилися серед щирого поля, Мручко поділив свій відділ на чотири частини, в кожій по десять людей з одним старшиною на чолі.

Великан з першим десятком скочив уперед, два десятки пустилися направо й наліво, як два крила, а провідник, себто сам Мручко, йшов позаду. А знов у кожному десяткові двох козаків гонило наперед, двох по боках, а решта за ними. Не мали далеко відбігати від себе, щоб на знак суремки могли собі поскочити на поміч.

Так сунулись вони в південно-східному напрямі, маючи на увазі, що із заходу та від півночі москалі підкрадаються до союзної шведсько-української армії, щоб непокоїти її, відбираючи фураж і окорм, котрий треба було довозити з далеких сіл. Селяни не давали його радо, і лучалося не раз, що самі й доносили москалям, куди цей фураж їде, щоб його цар відібрав, з чого, розуміється, не було їм ніякого хісна, бо їх добро сяк чи так до них вже не вернулося. Хіба що заспокоїли свою жадобу помсти та дістали який там марний, а часом і фальшивий гріш у нагороду.

Що лиш тоді, як три десятки почвалали вперед, а Мручко з четвертим пустився за ними, виявилось, що завдання, яке він прийняв на себе, не було із найлегших, головню тому, що сніговиця не тільки вкривала грубим рядном всю землю, затираючи всякий слід, всяку познаку людської і кінської ходи, але й на кілька кроків нічого не мож було побачити, а й почути нелегко, хіба іржання коней. Але ті, неначе розуміючи небезпеку, бігли мовчки, навіть не порскаючи, хіба постогнучи вряди-годи.

Осавул їхав біля Мручка, маючи по правому боці свого несподіваного товариша.

Мручко озирнувся.

– Чи мені двоїться в очах, чи, може, я до десяти числити забув, але бачиться мені, що в нашому десяткові душ одинадцять набереться. Значиться, у котромусь із тамтих мусіло б тільки дев'ять бути.

– Цей одинадцятий – це надчисельний охотник, доброволець не із війська, а так собі, я його беру на свою відповідальність, – пояснював осавул.

– Военні хрестини?

– Щось таке.

– Краще б другої нагоди подождати, бо отся до похоронів ближча, чим до хрестин.

– Дуже просилася... просився, – поправився осавул.

– Тягне нашого брата до военных пригод. Я старий, а гляди, не всидів у Векли, пішов. Що ж про молодого казать! Хай іде, тільки ти позір на нього давай, щоб не відбився.

Але осавулів товариш і без того не відставав від осавула, осавул же і без поради Мручка не спускав із нього ока. Їхали вони тепер хоч не на одному коні, а все-таки як не мож ближче біля себе.

Якраз з'їздили в ярк, котрим перепливала річка, скована ледами.

– Гов! – гукнув старий сотник, зліз з коня і казав собі посвітити. Викресали огню, запалили смолоскипи, і Мручко довго осмотрював лід на річці. (Тут вітер здував свіжий сніг і, мабуть, сотник добачив те, чого шукав).

– Завернути тамтих! Поїдемо здовж річки!

Трьох козаків скочило на три сторони світа і потонуло в сніговії.

Осавул під'їхав до Мручка.

– А не краще було б нам простувати в лісі. У лісі в таку пору все-таки безпечніше.

– Звірячі сліди здоуж річки біжать, побіжимо і ми за ними, щоб не стрінутися з якою більшою купою ворогів.

Ждали, поки тамті не над'їдуть.

– Сніг не одному поміг, – говорив Мручко, – але нині він мені так потрібний, як жидові пархи. Шії свому коневі не бачиш, а там гляди, щоб на ворога не наїхав, – околіли б вони!.. Коли я у Єдикулі в башні сидів... – почав розказувати, але над'їхав Великан, а за ним Шелест і інші, і кінчити не було коли.

Посувалися лівим берегом річки, відділ за відділом, справно й тихо, осніжені цілі, рівно люди, як і коні, і коли б їх хто тоді побачив, то скорше взяв би їх за духів, ніж за живих людей.

Осаул нахилився до свого товариша:

– Не зимно тобі?

– Горяче.

– А не страшно?

– При тобі?

– Скажи, чого ти покинула Веклу, зле тобі в неї?

– Ні. Добре. Навіть дуже.

– А чого ж пішла?

– За тобою на край світа піду.

– А якщо я тебе не схочу, наскучиш і відтручу.

– Не зробиш ти того.

– Причарувала?

– Полюбила...

І знову їхали, ніби духи з цього на той світ. Нараз ціла валка зупинилася. Коні насторожили вуха, робили храпами, вітрили, як пси.

Мручко поскакав уперед. Там уже Великан зі своїм вістуном перекидалися короткими словами. Мручко зрозумів усе. З лівого боку надтягала якась ватага. Скільки їх і хто вони такі, як тепер знати? Вертати не хотів, утікати не було як; щоб не заганятися задалеко, оставалося одно: перебитися в ліс, і тут або розсипатися, або прийняти бій, маючи все-таки плечі криті.

Знав цей ліс і круту крізь нього доріжку, якою можна мчати, поки коням сили стане, а там – побачимо, що буде. До рана недалеко. Хоч такий сніг, а все-таки не те, що ніч.

Уставилися таким ладом, як зразу, і рушили з копита, з шаблями у руках, бокові з набитими пістолями. Знялася курява, ніби

це не люди, а воздушна труба летіла від річки в ліс. А збоку настигав на них ще більший гураган, галакаючи дивними голосами. Коні аж стогнали, аж їм у черевах булькотіло.

Вітер перепиняв нашим їздцям дорогу, надуваючи снігові сугорби, як пороги. Коні поринали в них по черева, та зате, вибравшись на рівне, мчали зі здвоєною силою. Ще трохи, ще трохи і ліс...

Молодий осавул пустив свого товариша праворуч, і тільки гадки в його було, щоб цей не спотикнувся та не злетів з коня. Але, на щастя, надчисельний охотник їхав, як справжній козак, ніби він і виріс на коні.

У Мручкській голові зі швидкістю блискавиці рисувався весь план баталії. „Коли б нам тільки не вдарили з боку, коли б ми минули зударний угол! Тоді ворог переїде лінію нашого бігу, буде приневолений спинити на хвилинку коней, а щойно відтак пуститься за нами наздогін. Та заки він попаде на наш слід, доскочимо ліса, а в лісі я вже пан!“

Так воно й сталося. Чотири козацькі десятки їхали тепер не збиті в одну купу, а лінією – раз, щоб кулі їм великої шкоди не робили, а друге, щоб краще було потикатися з ворогом. Добрий козак в такому розсипному бою і двом-трьом москалям дасть раду, бо ті привикли вже до маршових зворотів і до команди, а якщо їм прийдеться потикатися зокрема, то ані так влучно не стріляють, ані шаблею не роблять так справно, як козацький їздець, будь він і молодий охочекомонник.

Коли Мручкова одинадцятка минала цей небезпечний зударний угол, про який він перед хвилиною думав, роздався луск московських мушкетів і останнім Мручковим їздцям кулі перелетіли попри самі уха.

– Ти ціла? – спитав осавул свого товариша, чуючи, що найбільша небезпека минула.

– Ціла, – відповів дівочий голос. – А ти?

– Я теж, – і чвалували за Мручком, котрому, незважаючи на темін і на куряву, ставало в голові чимраз то ясніше.

Цей ліс він знав, як свій власний гайок, бо зі своєю сотнею не раз в цих ото сторонах службу робив і проходив тим лісом. Переправляючися з гетьманом через Десну, якраз думав про нього і пригадував собі тую лісову доріжку, що вужем в’ється поміж густою деревиною, добігаючи до шляху. Але з тої доріжки в одному місці, як скрутити наліво вбік, зіскочити з коней і побігти гонів,

може, двоє-трое, так попадеться на пасіку тутешнього сотника, велику з омшаником, у якому є навіть потайничок. Пасіка обведена частоколом, ніби мала кріпость, а омшаник побудований із таких колод, з таких дебелих бервен, що тут хоч би й перед цілим московським полком якийсь час відбиватися можна.

За пасікою глибокий яроч, а там і став. Москалі кіньми не доскочать, а піших з даху омшаника можна брати на ціль. Значиться, один бік все-таки буде критий, прийдеться тільки з трьох обороняти себе, коли б ворог попав за нами в отсю пасіку.

Доїжджаючи до лісу, Мручко потиснув коня, майнув попри свій відділ, минув третій, другий, ба й перший десяток, що їхали перед ним і, висуваючись перед Великана на саме чоло, гукнув: „За мною!“

Гонили з половиною гонів по узлісся, а тоді гусаком увильнули за своїм провідником поміж дерева і вискочили на доріжку. Лиш земля задудоніла за ними.

Один закрут, другий, третій – і місток. „Гов“, і козаки стояли як укопані. Коні робили боками, як ковальськими мішками, пара бухала з них, як у лазні з блях. „Розбирать місток! Дерево відкидати далеко в ліс!“

Затріщали напівпорохняві дошки, заломотіли лати, тільки палі торчали, ніби дожидаючи, щоб їздці понастромлювалися на них.

– Мій десяток з осавулою засядеться кроків на десять від доріжки, за деревами з мушкетами наготові. Якщо москалі вженуться на міст – „бебевх“ у них. По три стріли віддать, а тоді обертайсь і ступай прямо перед себе, гонів двоє. Там вже я дождатиму. Коней ваших візьмем, щоб не зрадили вас! Помагай же вам Біг і ти, святий Архистратигу Михаїле.

Сказавши це, ухопив свого коня за поводи і пустився підбігцем на перестріл в напрямі відомої собі пасіки. Тридцять людей і сорок коней – гусаком за ним.

У лісі нападало снігу мало що не до колін, коні як по перинах ступали, не видзвонюючи підковами. Хіба тільки деколи піхва зачепила о дерево або задзвеніло козацьке стремено, торкаючи суху гілляку. Але сильний шум дерев глушив і тії звуки, а вітер забирав їх і розносив по лісі.

Молодий осавул зі своїм десятком чекав. Що дерево, то козак. Ніби попримерзали до цих дерев, пари з уст не пускали. Тільки біля одного дерева стояло двоїх, бо й дерево було роздвоєне, як вилиці. Поспирали мушкети на тії гілляки, дожидаючи ворогів.

– І в тебе є мушкет? – питався осавул свого товариша шепотом, бо стояли рам'я об рам'я.

– А як же ти хотів, без мушкету? У Векли є їх кілька, такі часи!

– А не боїшся?

– Чого? При тобі?

– Тут неважко о смерть!

– Не переживу тебе, не бійся! У мене кулечниця повна.

В лісі, на дорозі направо, ніби щось застогнало й завило, як вітер у каглі.

– Наближаються... – шепнув осавул до Одарки, а серце йому вдарило голосніше, бо отсе перший раз у своєму життю дістав команду над людьми у такій небезпечній факції.

– Надтягають! – повторив голосніше і направо й наліво гукнув: – Готовись!

А лісова доріжка чимраз то гірше шуміла й гуділа, щось свистало й постогнувало на ній, ніби полоз якийсь сунувся туди. От уже й храпання коней чути, вже лаються й матіркують москалі, злітаючи з коней на прикрих закрутах у рови. Коні не звикли до тутешніх сторін і до таких доріг, людям здається, що в тім лісі лихий зна що, бо не були в ньому, – страх перед ними і за ними страх, перед ними страх невідомого, а за ними – цар.

Наближаються... Це вже не полоз, не стоголовий змій, а гураган якийсь, котрому, здається, і вшину нема. Люди ревуть, стогнуть і охають коні, збруя брязчить, дзенькотить, земля дудонить, ніби розтворюється перед ними.

Перші ратники вітром промайнули попри останніх козаків, що ждали з притаєним віддихом, заслонюючи лівими долонями курки, щоб вітер не поздував, а сніг не замочив пороху.

Нараз виск, вереск, стони мішаються з прокльонами, чути тріск, ломіт – зойки наповнюють лісову прірву.

„Пали!“ – і десять вистрілів влучає у валку, викликаючи ще гірший перестрах і збільшаючи тривогу. Ще раз і ще раз, а за кожним разом коні зриваються, стають дуба, кидають собою на боки або з безтямним жахом женуть навмання, збиваючи з ніг і тратуючи тих, що перед ними. Ніхто не розуміє, не розбирається, що це сталося нараз у тому дідьчому гаю.

– Обертайсь! Перед себе бігцем! – гукнув осавул, і десять тіней майнуло поміж деревами, тільки сніг посипався з гілляк, котрих вони доторкнулися в бігу. Ще дим курився з їх дул. Ще

мушкети гріли їх у руки, як нараз заджигтіло і кілька куль полетіло за ними.

– Ох! – почув осавул біля себе, і серце йому завмерло.

Та не надумуючись багато, вхопив Одарку, завдав собі на праве рамя, два кріси стиснув під лівою пахою і зі здвоєною силою летів перед себе. Одно йому було на гадці, щоб не настигли його москалі і щоб раненої живою не захопили в руки.

Того тільки боявся, забуваючи про власну небезпеку. На гони перед пасікою Мручко дожидав їх, а побачивши осавула з раненим товаришем на плечах, вдарився руками об поли.

– От тобі й хрестини! Диявольська куля таки в людське тіло влучила. А околіли б вони, дубини московські, лахмаї безобразні! Я їх десятох за цього одного козака чортові на снідання пішлю! Бігай же хутчіш в омшаник.

Осавул ускочив туди. За ним ускочила й решта втікачів. Брму до пасіки замкнули, цвяховані двері дубовими бервенами по підпирали, тридцять і вісім козаків на своїх місцях по приказу свого ватажка дожидало приходу невідомої ближче ворожої сили.

– По три стріли дали? – питався Мручко своїх людей.

– По приказу, – відповіли.

– А влучали?

– Мабуть, їх кількох лягло, бо рев чути було великий.

– А місток?

– Поломили собі кості на ньому.

– А ломив би їх чорт та мняв би їх, як бабу гостець. Ні дня, ні ночі спокійної чесним людям від них немає. І диви, молодика устрелили нам. Десь завороженими кулями стріляють чи що, що вночі серед лісу не в дерево, а в молодецьке тіло попала! Та я їх десятох за цього одного на локшину посічу, лахмаї товстопузіі.

Аж увійшовши в омшаник і побачивши, кого то молодий осавул до пам'яті доводив, снігом біле чоло розтираючи та вино вливаючи поміж зціплені дрібні зуби, несамовитим голосом верескнув:

– Та же це дівка!

VI

Пасіка сотника Імжицького, до котрої Мручко щасливо із своїм відділом увильнув, була одна з кращих на Україні. І суботівської не посоромилася б. Видно, що й сотник Імжицький, як колись батько Богдан, не лиш у бджолі вельми кохався, але й не від того був, щоб на дозвіллі з добрим товариством, з музиками й ворожихами на тому то відшиб'ю, оподалік від заздлого людського ока та бабських скоромних лизнів, мавши лиш небеса над собою, а ліси кругом, душею відпочити, а тілом побайдикувати, а то й широко, по-молодецьки, а що найважливіше – безконтрольно погуляти. Любив пожити пан сотник Імжицький, зі шляхецька та по-козацьки.

Мручко аж про москалів забув, як у тую пасіку вскочив. Наче на нього рідним духом дунуло.

– Та ж це, добродію ти мій, не пасіка, а прямо „майонток“, та ще який! Та з неї хазяйських наділкв три або й чотири безпечно можна би викроїти!

І дійсно. Не знаю, чи від пізнього обіду та до скорої вечері обійшов би ти цілу тую посесію, обведену здоровим частоколом, обкопану ровом та ще скріплену кількома гаківницями у критих віконястих вежах.

Хто б не знав, то гадав би собі, що це якась лісова кріпость, паланка погранична, до якої не бджоли мед зносять, а народ з добром своїм перед ворожим наскоком ховається. Омшаників було не один, як Мручко зразу гадав, а два, й обидва великі, дильовані, з замчистими, густо цвяхованими дверима. Не добереться туди, бо не розвалить їх, не то ведмідь, але й москаль, хоч який він мистець валити. І не гадайте, що стояла тут яка пасічна катряга або прямо курінь над гнилою ковбанею, куди там! Посеред пасіки в добірному садку пишався двір з ганком на карбованих стовпцях, на підмуровку з нависом на аршин, з причілками, повірізуваними по-мистецьки, з віконницями, щедро розмальованими, та ще зі східцями такими широкими й вигідними, що по них не тільки входить хочеться, але й на підвечір'ю посидіти любо, слухаючи, як шумлять липи і як співають птахи, величаючи красу та багатство рідної землі.

Як собі про те все нагадав сотник Мручко, то така його лють за серце взяла, що мов ужалений підскочив.

– Та ж тут тільки жити, а не з московськими мамулами майгаласитися!

– Навіть бджілка, робітниця Божа, спокою від них не має. І що ж ви, святі угодники Божі, Зосиме і Саватію, на таку нечесть кажете? – питався різьблених святців, що стояли при головній вулиці під розложистими деревами, і поклонився їм. А кинувши оком на старезний вулик, витесаний з колодки на подобу козака, усміхненого безжурно з вишкіреними зубами та ще з люлькою в тих зубах, гукнув:

– Здоров будь, брате! Не дожидався таких гостей серед зими, що? Та їх, мабуть, куди ще більше йде. Але ми тамтих не пустимо. Проженем диявольське плем'я, проженем, не даром же мене так руки сверблять, як мою бабу язик!

Так приговорюючи, щоб і себе розпалити і козакам більшого завзяття додати, бігав, мов парубок перед весіллям, по цілій пасіці, осматрював паркани, двері й вежі на гаразд обмірковував, де й кого б йому поставити, щоб краще й легше витримати облогу, котрої, напевно, сподівався, бо як же воно й було б, щоб москалі занюхали мед та не пішли його лизати.

– Ой, полижете ви цього меду, як ведмідь у казці, на це вам моє козацьке, а якщо його мало, так і шляхецьке слово!

Конею казав поставити у стайнях та в клунях, далеко від хати, над ярком, щоб їх стріли не полошили, хоч козацькі коні, рівно як і козаки, до такої музики звичні.

Накидано їм повні драбини сіна і що лиш тоді, як те сіно з підрив здіймали, виявилось, що там сиділо декілька сотникових табунщиків та конюхів, схованих перед наскоком невідомих людей.

– Я собі так і думав, – говорив сотник, – що в такому маєтку мусять же якісь сторожі бути. Злазять, небоги, з тих вижок та будьте нам товаришами й пособниками!

Їм-то й віддали догляд над кіньми, а одного з них приставлено до кабиці, щоб розпалив огонь та готовив теплу страву. Виявилось, що паска була не без окорму. І наїдків, і напیتків у потайнику вдовіль знайшлося. Стояла тут у бочках пастрома, і пастрода, і навіть загреби напечені спокійно ждали.

Стали тоді оті табунщики стябла з рибою та з вудженим м'ясом з підвалів виносити, стали їх на сирнах уставляти, стали в коряки сотникові меди десятирічні наливати, щоб несподівані гості розігрілися, покріпили та гідно москву привітали, бо це лиш цар є тієї гадки, немов то голодний вояк, як випощена собака, від ситого кращий, бо лютіший. Козаки інакше мізкували.

Отож усакувало по десяткові до цієї клуні, в якій зготовлено пир, а Мручко всякого наказував, щоб бережливо поводився зі склом, бо не сподійся нині хміля присипляти. Тут такої роботи буде, батеньки ви мої, як косарям у сінокоси, казав, і всі слухали його, хоч мід був не сотниківський, а прямо гетьманський, і відіратися від нього було нелегко.

Собі ж велів Мручко подати глечик старої слив'янки і видудляв його самотужки.

– От і спасибі москалям. Давно я такої настійки не пив, і, може, й не пив би, коли б не загнали мене до отсеї Богом хранимої пасіки.

Сказавши це, порозпинав кожух, бо почув горяч у тілі.

Обійшов вежі і оглянув гаківниці.

– Не від віватів вони, панове, не від віватів! І навіть кулі до них є, а мабуть, і порох знайдеться, бо з наших ріжків тим горлякам невелика потіха була би.

І дійсно, в потайнику, в одній стіні, кілька бочівок сухого пороху знайшлося. Мручко так ними втішився, як хлопець молодою дівчиною, якої бачити не сподівався.

– Дали ложку, дадуть і юшку, – приговорював. – Ми ще, мабуть, і для наших рушниць порох знайдемо.

І того добра теж було чимало, бо сотник Імжицький до дбайливих хазяїнів числився. Правда, що й заховати вмів своє добро по-мистецьки, але ж що козак сховає, те тільки другий козак і знайде, більш ніхто, хіба чорт.

Отак воно й тутки сталося.

Не минула й година, ще не благословилося на світ, як пасіка Імжицького була готова до облоги.

– Не пасіка, а прямо Кодак, – хвалив собі Мручко. – Коли б ми не відбилися у ній від цілого ратного полку, то були б ми хіба мамули, а не козаки. Позір, панове, позір! Щось мені ліс не своїм голосом зачинає шуміти, – і приложив ухо до вежі, наслухуючи пильно.

А на тих вежах стояли вже й товариші, гарматного діла свідомі, і ватри оподалік горіли, щоб було при чім льонти розпикать.

– А лиш у тих, що на герць виїдуть, не ціляй. З тими ми самі по-нашому побавимося. В товпу періщ, і то у саму середину.

Один з козаків, що стояв при брамі, дзвонив зубами.

– Ти не дзвонар, – казав до нього Мручко, – а брама не дзвіниця.

– Зимно мені, – відповів той.

– Не зимно тобі, синку, а знати, що ти ще з війною не гаразд ізжився. Нервуєшся. Підожди, підожди, розігріємось, хлопче. Бо для козака не так бій страшний, як отсе дождання. Я сам його не люблю, як оселедця на Великдень... Так ось, мабуть, і вони.

Перед пасікою була чимала поляна, а там і поле, на котрім сотник Імжицький сів гречку для своїх бджіл, а жито й пшеницю для себе, щоб не довозити їх зі свого далекого маєтку. Що лиш за цими полянами починався ліс, не густий, але з деревиною здоровою, більше листатою, ніж чатинною.

Між тими-то деревами, високими й грубими, сотник Мручко став добачати щось ніби корчики, які кивалися то взад, то вперед, то вправо, то вліво. І чим ясніше робилося на світі, чим рідше політав сніг, тим і тих корчів бралось більше.

– Вони, – шепнув Мручко. – Та й наслав же антихрист своїх чадів тьму-тьменну. Десь того накубулилося так багато, ігі!

Корчики вискакували аж на поляну. Що лиш тепер можна було пізнати, що це царські кіннотчики.

– На коровах вам їздити, а не на конях, – гукнув Шелест, що стояв високо на фігурі і мав голос здоровий, як труба. – Як ти сидиш на кульбаці, як стара баба у молодого хлопця на колінах. Ви-пря-мсь!

Москалі щось йому відповідали.

– Перше людської мови навчіться, мимраї! До книшів наших то поспішаєтесь, а до мови – ні.

– Та вони і своєю галакають, чортзна-як.

– Але кленуть здорово.

– Матіркують.

– Навіть Богові та Богородиці не потурають.

– Антихристові чада.

Декілька всадників підсадило мало що не до рова. Кивали на козаків пальцями, показували дулі, робили всякі непристойні рухи.

– А памороки вам затьмарило б, неohaї безхарапутнії, та вони ще з нас насміхаються. Дозволь, батьку сотнику, відігнати тих кудлаїв мерзотних, а то глядіти на них невмоготу.

– А кілько їх?

– Буде з десяток.

– Так, мабуть, нашого брата троє хватить.

– Хватить, добродію, хватить.

За хвилину відчинилася брама, луснув зводжений місток, і на поле вискочив Шелест з двома товаришами. Аж сонце зацікавилось та стало зазирати з-поміж дерев. Велике й червоне. І бачило воно, як дев'ятьох царських гренадирів зі шкуратяними касками, з-під котрих вимикалося довге кудлате волосся, у високих чоботях і в баранячих тулупках верх каптанів, з полами, заткнутими за пояс, гарцювало на конях різної породи та однаково сухоремних, нібито й вони мусіли зберігати тверді московські пости. Ще як на такій хабеті, що скидалася більше на якогось змізерованого гіпоцентавра, чим на боеву коняку, сидів рівно худий, молодий їздець, то воно не виглядало так страшно, але ж було й таке, що на худому, мов терлиця, коні їхав їздець опасистий та череватий, мов бочка, і тоді боявся ти, що ось-ось і переломиться сухорембра коняка надвоє, задні ноги з хвостом покотяться в один, а передні з головою в другий бік, а їздець сяде безрадно на землі поміж ними.

Козаки зараз зміркували собі, що це не німці, а тая нова їзда, яку що лиш творив цар Петро, головну вагу все-таки на піхоту покладаючи і більше довіряючи тригранному штикові, чим гострій шаблі або пістолям з крем'яними замками, з котрих, було, заки викрешеш іскру, то й порох вітер здухне або дощ чи там сніг замочить. Насупроти таких-то дев'ятьох всадників вистригнуло трьох козаків, привиклих до коня від малої дитини, буцімто кінь і їздець – то одно. Досить було глянути, як вони на них сиділи, як нагло й швидко повертали на боки, або завертали на місці і подавалися взад. Мов веретена в руках доброї пряжи, були ті коні у козацьких жменях. Мручко хоч надивився на таких їздців чимало, і не було такої їздної штуки і такого фортелю, якого б він не знав, все-таки не міг від отих трьох їздців ока свого відірвати.

– Але ж герцюють, як ляльки. І синів своїх не бажав би я кращих мати, та Бог не дав потіхи.

І він важко зітхнув, згадуючи, де й котрий із них віддав голову за славу молодецьку.

– А так його, Іродового сина, а так! – приговорював, тупцюючи біля гаківниці, бо спокійно встояти не міг, так його поміж цих трьох кортіло. – Бодай би я до Різдва горілки в роті не мав, якщо цих трьох не дасть дев'ятьом ради. О, о, вже один москаль ноги задер, от глянь, вже й другий перекицнувся. Але ж глемезнув його Шелест по тім шкуратянім каску, голову надвоє розчерепив. Не знав я, що він такий грач. Та ж це прямо архистратиг Михайло! Гарно, хлопці, гарно, збоку їх, збоку заїжджай, щоб за кінськими

головами своїх осяччих лобів не ховали... Ов! Та вони й бомбами кидаються. Без смороду та сопуху москаль не обійдеться. Засморджують світ!

І дійсно, після цих бомб ціле поле вкрилося димами, і, мов від падлини, понесло на козаків зловонним духом.

– Ох! Та й дам же я вам таких нюханців, – грозив Мручко, – за оті ваші бомби, що вже до смерти нічого не понюхаєш, небоже! Геть мені отсі тхорі царські затьмарили світ, не бачу, що там твориться за цими поганими димами.

А коли вітер порозносив та порозкидував поміж деревами дими, мов шматки порозриваної верети, Мручко побачив, як Шелест двох райтарів кінчав. Одним помахом широкої вигнутої шаблі одного розрубав надвое, а другого засягнув по руці так, ще рука випустила поводи, кінь рванувся, став на задніх ногах, і іздець назадгузь полетів з кульбаки. Шелест випалив до його з пістолі, щоб не копирсався довго в снігу, але якраз тоді наперло на нього трьох останніх райтарів.

Мручко занімів, бо, здавалося, тут уже й Шелестові край. Та ж і в найхоробрішого козака вичерпаються сили, якщо він задовго б'ється. З запертим віддыхом глядів Мручко, як Шелест шаблю з руки до руки перекидував, як вона, наче сяєво над головою святого, мерехтіла і як від того сяєва, ніби злі духи від святого, відскакували москалі.

– Славно, славно, Шелест! – вигукував Мручко, плескаючи в долоні і шапкою посилаючи козакові привіт. – Після такого бою і полягти не жаль.

Але сяєво чимраз то слабше мерехтіло, і Бог вість, чи не згасло би навіки, коли б тамті два козаки не покінчили були своєї роботи та не скочили йому в підмогу. Один із них, мабуть, колись табунщиком був, бо так справно кинув мотузом, що зашморг здавив москаля за горло, він випустив із жмені шаблю, замахав руками, як крилами, кульбака на сухоредному коні пересунулася набік, і козак тягнув райтара, як псярник собаку, разом з конем до пасіки.

– Відчиняй браму, спускай міст! – гукав Мручко, а на висках йому жили, мов посторонки, понабігали від того зворушення і від крику.

Шелест за той час другого райтара руками в поясі так кріпко здавив, що цьому очі кров'ю забігли, висолопив язик, розчепірів пальці і, не думаючи навіть про дальшу оборону, як піврана дівчи-

на, дав себе нести з поля. Третій і останній з московських гарцівників зарив носом у сніг.

– А що! Хотів ти земельку нашу їсти, – приговорював до нього Мручко, – так перше снігу наїжся... Скорше, хлопці, скорше, – бо бачив, що москва, позлазивши з коней, лаштується до піхотного наступу.

І дійсно, ще наші греці не добігли до мосту, як роздалося „плі“, і кулі посипалися на них.

Але козаки втікали одинцем, і московським кулям нелегко було в їх попадати. А все ж таки одному пострілили коня, другому куля повертіла шапку, третій дістав постріл у ногу. Решта куль або попадала в густий дубовий паркан, або перелітала його, відломлюючи гілляки дерев і влучаючи в хату.

– Рот не менше три, – сказав Мручко, прислухуючись до ворожої пальби. – Значиться, наш один на їх десятьох.

– Хватить, добродію, хватить... – заспокоював його козак, що стояв біля гаківниці.

– А чи не почати б і нам.

– Не пора, – відповів Мручко і пригадав собі нараз, що Одарка лежить у дворі і що вікна її кімнати звернені якраз на московські кулі. Покликав свого осавула.

– А перенеси-но ти, Сидоре, свого охотника на другий бік хати або, краще, занеси його до безвіконної комірки, бо щоб знов яка куля не заблукалася до нього. Мабуть, полюбили його.

Осаул метнувся у двір. На постелі, засланій свіжо виправленою білою шкурою, лежала Одарка. В печі горіло, і червоний відблиск полуміні освічував її бліде, смагляве обличчя. Коси не джереґелями обвивали її голову, лиш падали на круглі рамена двома чорними, аж синіми крилами. Одно з рамен було туго перев'язане білим рушником, а кров все-таки протискалась крізь полотно. Одарка очі мала накриті повіками, а від довгих чорних вій лягали на лица глибокі тіні. Груди підносилися високо, ніби скинути хотіли кожух, котрим її прикрито.

Козакові жаль було будити дівчину, хотілося стояти й глядіти на неї. Але пригадав собі Мручкові слова, прискочив і вхопив, як дитину, на руки. Не боронила, дала нести себе, ще й обіймила його за шию і устами шукала його уст. Поміг знайти.

– Як тобі? – питався тривожно.

– Люблю тебе... – відповіла і, коли поклав її в коморі на дубовий ослін, довго-довго не пускала від себе. Нараз відігнала словами: – Іди вже, йди! Там треба тебе!

– Ой, треба, – зітхнув, вхопив з кута мушкет і вибіг на подвір'я.

На устах чув мед. У пасіці було...

На порозі задеревів. Яка зміна за цей короткий час!

Хоч сонце поверх дерев знялося, за димами світа Божого не було видно. Вітер віяв від півночі, весь дим, весь сморід сірки, селітри і клоччя з московських фузій, з козацьких мушкетів, з пістолів і гаківниць повертав на пасіку. Кулі лопотіли по паркані, по пнях дерев, по стінах будинків, як по вікнах град; козаки, згнуті, мов переломані в поясах, перебігали від дерева до дерева, пересувалися попід стріхи й нависи, перестрибували небезпечні місця, знаючи, що кождий із них стоїть за десятьох.

З меншого омшаника добувалися здержувані стогони, змішані з крепкою козацькою лайкою. Сотенний осавул догадався, що там осматрують ранених. По снігу, як червоні стрічки по білій сорочці, снувалися стежечки криваві.

– Хоч не влучно, але густо стріляють, – погадав собі осавул, міркуючи, куди б то йому безпечно проскочити між тими кулями до Мручка. Стрибнув під паркан, притулився – скочив, притулився і знову скочив, аж добіг до вежі.

Мручко стояв на своєму місці і лаявся по-своєму:

– Млість бере глядіти на отсих медляків московських, як вони б'ються. Не будь я наказним отаманом у цій пеській баталії, то скочив би до вас та дав би вам школу, мамули мерзотніі.

А змінюючи голос, приказував гармашеві.

– Нижче бери, знову на декілька сажнів підступили. Та-ак!

Гаківниця виригувала кулю, і на полі чути було довге й жалісливе „о-о-о“.

Осавул підібрав собі гарну проломину в брамі, спер дуло свого мушкету на пеньок і брав ворога на око. Що який лиш висунувся трохи, хапався рукою за голову або за серце, підстрибував, викидував дивно ногою вгору і клався на сніг.

Чорно було на землі, так згерцьовано поле. Тільки де-не-де червоні ковбані вилискували до сонця і парували, як тепличини у вільшині зимою.

– Ах, коли б мені, – зітхав Мручко, закурюючи люльку, – коли б мені людей сотня, то я вже давно над москалями правив би панахиду. А так важка робота. Ой важка.

Став навшипиньки і глянув на поле.

– А тії іродові випоротки знову лізуть. Куди, ну, куди диявольське кодло? Та ж я вас тут! – і, не доповівши, вихопив широкую шаблю з піхви і кинувся в браму.

За ним вискочило хлопців, душ двадцять. Інші попримощувалися на вежах і на гілляччю дерев, набивали мушкети і ждали на приказ молодого осавула, котрий зайняв місце свого сотника.

Московська рота з тригранними довгими штиками пустилася вперед. Поле було зоране під зиму, важкі глибокі скиби позамерзали, стали тверді, як кремій, московські кіннотчики, не звиклі до маршів, потикалися на них, а також і на трупах, що досить густо встелили вже були ціле поле. Козаки пробігали рівним і пухким гречаниськом та ще рівнішою левадою. Попереду гнав Мручко, забувши, що він отаман у тій, як казав, пеській баталії. За гнівом і злістю, котрою ущерть накипіло його козацьке серце, він, мабуть, про весь світ забув, бо вже навіть не лаявся, лиш, як тигр, садив на штики.

Вже, може, не більше як п'ятдесят кроків ділило його від ворога, коли з чотирьох веж грюкнули чотири гаківниці, а з десятка козацьких самопалів посипалися кулі на московські ряди. Ті захиталися, як хитається лан, коли воздушна труба його стурбує; почувся крик, лайка, прокльони, одні валилися, як снопи, другі відскакували, як тріски від сокири, інші, загулюючи очі перед стрілами, штовхали штиками навмання. А Мручко з невеликим своїм товариством пер уперед. Його шабля виляся у воздуху, як блискавка, спадала на карки, як грім, підтинала ноги, як коса, то сичала, як гадина, то дзвонила, як дзвінок, – гостра, неблаганна, кривава.

Вже він був проколений штиком в рам'я, вже йому кров заливала ліве око, не чув, не зважав, не дбав... Ворог подавався. Задні ряди мішалися від куль, що безнастанно сипалися на них від пасіки, як із твердині, передні поверталися, втікаючи перед козацькими шаблями, а що команда була „Вперед!“, так ті, що подавалися, застромлювалися на штики своїх товаришів або поверталися, і тоді штики зустрічалися зі штиками.

А все ж таки, що двадцять людей, то не сотня, і, може б, хоробрий сотник переплатив був життям своє завзяття, коли б не прийшла була ніби з неба зіслана підмога.

Котрийсь із челяди сотника Імжицького, бачучи велику небезпеку, яка грозила і козакам, і маєткові його пана, не питаючись нічийого дозволу, потайником побіг у хутір і дав знати старшому

сотниченкові. Цей зібрав своїх трьох братів, взяв чотирьох поповичів, гукнув на челядь і на охочих до таких пригод хуторян, причвалали до потайника кіньми, а тоді бігцем, і ватага душ пів сотні зі свіжими силами кинулася Мручкові на поміч.

Мручко не озирався, пособників не бачив, дивувався тільки, чому-то ворог нараз попав у такий переполох, як перед нагінкою зайці.

– А, тхорі, а, мамули, а, прелюбодії окаянні! – гукав Мручко не своїм голосом. – Та я вас на локшину посічу, та я вам такий люштик зроблю, що внукам своїм перекажеш, котрий з головою втечеш!

Козаки, як косарі, мели перед собою луг, аж відперли ворога поза оранку, а тоді повернулися і дали драла в табір. Що лиш тоді, як перебігли місток і брама за ними зачинилася з гуком, Мручко стиснув сотниченка так кріпко, що цей мало дух Богові не віддав.

– Спасибі, брате! – промовив, цілуючи його, і більше нічого не казав, бо цей табунщик, що за сотниченком бігав, доносив тепер, що драгунський відділ околую пасіку від ставу.

– Богато їх? – спитав Мручко, і очі в його засвітилися, як у вовка.

– Коней, може, пів, а може, й ціла сотня.

Мручко подумав хвилину, а тоді обтер кров з лівого ока і вдарив себе рукою по лобі.

– Маю їх!.. Бігайте, – казав до челяді, – та сокирами прорубуйте лід по нашому боці в ставку. На проруби кладіть дошки та присипуйте снігом. Мерщій! А ти, Сидоре, – звернувся до свого осавула, – бери Шелеста, Журбу й Сицького та ще козаків з двадцять, виводьте коней задньою брамою в ярк і з лівого боку напірайте на москву. Діставши таку славу допомогу, ми тепер горою. А ти, товаришу Великане, стань на чеку на моєму місці, виручи мене, бо бачиш, хотіли бісові діти проколоти Мручка як великого кабана, хоч у нас ще й до Різдва далеко, – і побіг у той омшаник, в якому осматрювали ранених.

Козаки відпочивали. Був це вже третій випад нинішньої днини – втомилися. Але ні перший під проводом сотника Журби, ні другий під Чорнієм не був такий завзятий і кривавий, як отсей третій, котрий, немов напропале, провадив Мручко. І в тамтих завдано ворогові великих утрат, а після того здавалося, що він уже дорешти охляв і втратив охоту до бою. Сховався в ліс між дерева і звідти рідкими стрілами давав знати, що ще не відійшов.

Саме тоді, як Мручко з перев'язаним оком і з осмотреною рукою виходив з омшаника, челядь сотника Імжицького кінчила роботу на ставі.

– Гарзд! – похвалив їх Мручко. – А тепер ви, панове сотниченки, з двома десятками своїх людей бороніть пасіки від ставу. Як? Того я вам не потребую казати. А хватить вам дві десятки, що?

– Хватить, хватить, – відповіли чотири бадьорі голоси.

– А ти, молодче, – звернувся до наймолодшого табунщика, – сідай окліп на шпаркого коня та гони ярком у ліс за моїм осавулом і, заки він на ворота напре, дай нам трубкою знак. Гони!

Мручко затирав руки. Не кляв і не зневажав ворога, бо голова його працювала над планом, від котрого залежав остаточний успіх – на нині. Він зібрав пів сотні козаків, казав їм добре осмотрити і заготовити пістолі та чекав на знак. Саме тоді, як райтари увігналися на прорубаний лід, одні топилися, а другі гинули під стрілами сотниченків, заграла в лісі трубка. Мручко з своєю півсотнею кинувся на ворога. Та ще він не добіг до лісу, ще не впали перші стріли, як осавул Сидір з своїм відділом сидів москалям на карку. Москалі кидали фузії, знімали руки, як до молитви, або йшли урозтіч, як наполохана звірина.

Решта подавалася вправо. Але звідтам летіли на них недобитки тих райтарів, що мали обійти пасіку від ставу. За ними гналося чотирьох сотниченків і стільки ж поповичів, здорових, як вилючки, і челядь сотника Імжицького, і хуторянська молодь. Зчинилася різня, котрої вже й Мручкові було за богато.

– Піддавайтесь, хамули царські, а то воздуху до решти затривати не хочу вашим зінським падлом!

Декілька піддалось, їм відібрано зброю і пов'язано руки верівками. Богато полягло в рукопашному бою, інші спаслися бігством.

За тими гукав Мручко.

– А скажіть свому цареві, щоби він удруге не смів обиджати чесних козаків, висилаючи до бою з ними таких лопуцьків не обчімханих, як ви!

Та москалям вже, мабуть, жидівські діти були немилі, – втікали, аж курилося за ними.

Мручко оглядав боєвище. Сопів, але вже не сердився. Мовчки ходив поміж трупами, що лежали, як снопи на скошеній ниві, і кивав головою. Зітхав.

– Стільки людей намордували і коней збавили так багато. Щоправда, худі вони, як жидівські собаки, але коні добрі, породисті, жаль худобини. Та й люди, хоч і москалі, а все ж таки люди, все-таки і в них якась там душа теліпається. Може, й між ними котрий був чоловік не найгірший, може, стару матір лишив, дівчину або жінку з дрібними дітьми. Роздивіться добре, козаки, чи не дише ще котрий, щоб забрати його в омшаник та оглянути, може, вилежиться. У москалів лоби тверді, від иншого й куля відскочить. А тих, що певно померли, стягнути на купу та викопати яму й поховати. Хай знають, що від християнської руки погибли!

І хоч як важко було копати глибоко заморожену землю, вирило широку яму, поскладано мерців, і Мручко перший кинув на них три заступи чорної української землі, перше на своїх, а тоді й на московських. Кидаючи на своїх, казав:

– За тую землю ви погибли. Нехай же вона вам легкою буде!

А кидаючи на москалів, приговорював:

– По землю нашу післав вас цар, ви сповнили його приказ, спить же у ній спокійно.

Козаки вінком обступили могилу і мовчки прощалися з товаришами і з ворогами. Нині вам, а завтра нам, може, те саме буде.

Ніхто не промовив зайвого, зневажливого слова. Ангел смерти повіяв на них своїм студеним крилом.

Мручко над могилою пригнув коліно, може, згадував своїх погиблих синів, може, гадкою забігав в майбутнє, досить, що відминився всеціло. Споважнів і посумнів, ніби жартів ніколи й не знав. Знімаючи очі на небо, на котрім сонце вже стояло високо, говорив, мов прочитував з книжки:

– Не гнівайся на нас, Божеє око, що ми зневажили тебе отсим каїнським ділом. Та Бог найкраще знає, що не з нашої вини воно сталося. Боронили ми землі й волі. Нехай же кров неповинна спадє на того, що наважився відібрати в нас одно і друге.

Сонце ясным оком глянуло на світ і озарило ще одну нову, високу могилу, котрих на Україні так дуже, дуже багато.

VII

Мручко не засидівся в пасіці. Хоч меду було ще вдовіль, поминків не справляв. Раз, що гетьман язика дожидався, а друге, що треба було поспішатися до Гірок, заки московські недобитки

добіжать до свого табору та про все розкажуть. Отож, як тільки звечоріло, Мручко пустився в похід.

Вертали не тою дорогою, що прийшли, а за лісом перейшли річку по леду і трималися другого берега. Вертало знову чотири десятки, бо хоч декілька тяжко ранених потайником перенесено в хутір, то на їх місце поступило до Мручка двох сотниченків Імжицьких і двох поповичів, здорових, як вилушки, а за ними ще й деякі з табунщиків Імжицького та трьох хуторянських парубків. Все народ годящий, жвавий, за котрий не погнівається гетьман. Вони вже здавна рвалися то на Січ, то до сотень, та батьки не пускали, бо ще не опірилися гаразд. Але відбувши хрестини під Мручком, втікли і без батьківського благословення.

Осаул Сидір їхав мовчки біля сотника.

– А де ж твій товариш подівся? – питався той. – Бачиш, радив я тобі, щоб до другого разу підіждати.

– Не хотіла послухати мене.

– Розставатися з тобою не хотіла. Так ти не сумуй. В Імжицького кривди їй не зроблять. Це якась не лиш гарна, але й відважна дівчина, амазонка. Не даром кажуть, що на нашій землі колись оці амазонки воювали. Може, і в твоїй Одарці душа котроїсь із них сидить.

Осаул не відповів нічого, лиш чув, що світ йому затьмарився, було зимно й темно.

Як доїздили до Гірок, Мручко висунувся вперед, спинив свій відділ і промовив коротко:

– Спасибі, товариші, що не посоромили себе й мене. І ворогові дали прочухана, і гетьманові язика ведемо, і не одного. Отак, гадаю, коли б ми свого рейментаря слухали, то й не посоромили би своєї слави козацької, молодецької.

Пускав дим з файки, як з димаря, важко зітхаючи, не від утоми, як більше від сумних гадок, що нічним туманом вповивали його сиву голову.

Сотник Мручко привіз гетьманові язика більше, ніж було треба, щоб довідатися, що Батурин у великій опресії і що батуринці, як спасення, ждуть приходу Мазепи і шведів. З тої сутички, яку мав сотник з відділом московських ратників, неважко було догадатися, що цар має під своєю рукою доволі великі потуги, коли, крім того, що облягає Батурин, може під'їздити союзна шведсько-козацьку армію. Не маючи певности, куди вона піде, не хоче

теряти з нею зв'язків, навпаки, його відділи підскакують до союзників, як собаки до травленої звірюки, безпокоять, бентежать, нервують. Мазепині козаки, чуючи неугавний гук гармат, гадали собі: чи не мій то город, чи не мою слободу обстрілює москва? Цілу ніч виднокруг палав кривавою луною, а в шумі і в скигліню вітру легко було дочутися зойків і ридання безжалісно мордованих людей. Жорстокість царя відома була цілому світові, тож і не диво, що Мазепині люди важко страдали, дрижучи о долю своїх залишених родин.

Більше всіх страдав гетьман, почувавши на собі відповідальність за судьбу країни. Царя він знав краще, ніж хто-небудь інший. Не раз балакав з ним, чув його погляди на світ і на життя, знав, що він не лиш чужого, але й сина рідного не пощадить, коли цей стане на дорозі до здійснення його великодержавних планів. Що для Петра життя чоловіка? Що для нього сотню городів перемінити в руїну і тисячу сіл стерти з лиця землі?! Якщо не встоїться Батурин, то незавидна його доля. Меншиков не пощадить нікого, покористується нагодою, щоб дібратися Мазепі до печінок. Меншиков – не лев і не тигр, а дикий кровожадний кіт, що в муках своєї жертви відчуває якусь окрему розкіш.

І гетьман гірше всього дрижав о долю Батурина. Це його президія, там найвірніші його люди, там залишилася Мотря. Вона, певно, не сидить з заложеними руками. Коли б живою попалася Меншикову в лабеті – Боже, не допусти до того!..

І гетьман, як лев по клітці, ходив по одній із зал свого замку в Гірках.

Бахмач, Батурин, а тепер тії Гірки! А в майбутньому що? Пригадалося минуле Різдво. А яке ж буде сьогорічне?

Пригадався Бахмач, вертеп, царська корона, що покотилася від коси смерті йому до стіп, „certum quia absurdum“, і гетьман усміхнувся гірко... Чиясь корона покотиться, мабуть, але чия?

І пригадалася Мотря... „Мотре, сонце моє!“ – „Пане мій!“ Як же воно далеке, і як далеке все, що так близько колись лежало на серці!

З віддалі бачив усіх іншими, ніж зблизька. І Мотря іншою ставала. Це вже не дівчина, котру він полюбив останнім жаром душі, а його донька, котру рад був притулити до грудей за тисячі тих доньок України, що тепер страдали... *Non est ad astra mollis a terris via!* Дай, Боже, сили, вихилити цю чашу до дна!.. *Tu ne cede malis, sed contra audentius ito!*

Підемо на перебій! В огні залізо сталиться, у горю – вдача народу.

Гетьман пішов до короля Карла. Чув, що їхня доля подібна до себе і що історія їх імена сплете навіки з собою, що вони оба довго-довго в своїх країнах остануть незрозумілими, загадочними, дивними, що їх не благословити, а проклинатимуть цілі покоління і що лиш колись, як століття минуть, роз'ясняться і близькими стануть їх фантастичні обличчя...

Король нездужав, але з недугою крився. Вдавав, що почуває себе сильнішим, ніж коли. Народ це „rudis indigestaque moles“. Хочеш вести його, не показуй справжнього обличчя. Комедію грай на theatrum світа – „vult ludi mundus, ludatur“...

Король з напухлим від морозу лицем лежав одягнений на ліжку. Полинялий синій каптан з мосяжними гудзиками, високі чоботи, жмутки волосся біля висок, як крила, котрі йому спокійно всидіти не дають, несуть кудись, за Урал, до Евфрату, до Гангу, щоб лиш не тут, а все далі і далі!

Почувши, що гетьман прийшов, піднявся і вийшов назустріч, кланяючися і всміхаючися тією усмішкою, від котрої іноді мороз ішов по спині. (Нема нічого сумнішого над трагічний сміх великої людини...)

– Ваша величність княжа...

– Ваша королівська милість...

І стиснули собі долоні.

Балакали латинською мовою. Карло уважно будував речення, бо не мав часу вивчитись мови Цицерона так, як умів її гетьман.

– Ваша милість недужі? Бентежу? Будь ласка, положіться. Після такого походу навіть Геракл почув би втому.

– Геракл – це міт, а ми реальні люди, нам і над утомою запанувати треба.

– Вчинки Вашої милости переходять межі реального.

– Це що лиш будучність покаже.

– Будучністю сильні люди правлять.

– Від найсильніших невідоме сильніше.

І король прислонив очі рукою.

– Чи не зробив я похибки в синтаксі? – спитав, змінюючи голос.

– Наскільки я латинську мову знаю, ні.

– Чоловік ніколи не є певний слова... Ані діла, – додав, подумавши хвилину.

– Хто ж тоді може бути певний, як не милість Ваша?

Король заперечив головою.

– Ні, ні. Я ще менше, ніж другі... У непевності весь чар життя. Бути певним – значить капітулювати перед самим собою. Життя – це гра, а в грі певності немає. Певний грач – шулер. Невже ж ми певні з вами, Ваша милосте княжа, що поб'ємо Петра? Скажіть!

Гетьман подумав хвилину.

– Ні.

І сиві Карлові очі зустрілися з темними зіницями Мазепи. Сонце топило лід на шибках.

– Певні лиш ці трупи, що лишаються за нами, і ті зруйновані городи й села, а все інше – великий знак питання.

– Певне горе людини, а втіха мимолетна.

– Так, втіха мимолетна. Я її чую тоді, коли забуваю про себе, а забуваю я про себе, коли жену у бій, хоч би й один на сто... А скажіть, що ви чули, летячи степом на розгуканім коні?

Питання було настільки несподіване й дивне, що гетьман тільки всміхнувся:

– Це було давно, дуже давно, воно вже до міфології належить.

– Як багато дечого другого, – додав король.

За стіною почувся голос скрипки.

– Мій Люксембург сарабанду грає, – пояснював король. – Може, ви не любите Баха? Прикажу перестати.

– Будь ласка, лишіть, хай грає! У мене є теж карлик, і йому так само все вільно.

– Тільки нам і їм усе вільно. Правда?

– Так собі люди гадають.

– Люди не одно зле гадають. Нам дуже мало вільно, дуже мало! Наші руки спинює мороз, брак гроша, людська глупота і від усього сильніший припадок. Сліпий припадок, котрого ми й не бачимо. Невидимий ворог від усіх страшніший.

І король знов очі прикрив рукою.

Гетьман прийшов до нього з наміром побалакати про дальший похід. Хотів намовити Карла, щоб двигнув табір і сунувся вперед. Гетьманові земля під ногами горіла, тривожився о Батурин, але сказати того не смів. Аж король перший почав.

– Мені відома причина, якій завдячую ваш візит. Ви хочете, щоб я під Батурин ішов.

– Не перечу. Рад би. Це ж моя президія.
– Спішітесь вашому престольному городові на відбій.
– Гадаю, що Ваша милість не менше спішилася б, коли б їхню столицю обложили вороги.

– Не знаю. Можливо, наскільки воно не псувало би загального плану війни. Що ж до Батурина, то я боюсь, що не поспіємо в час, – сказав, немов несміливо, король.

– Батурин укріплений гарно.

– Золотим ключем і найсильніші брами відчиняють.

Гетьман зжахнувся.

– *Utinam falsus vates sim*, – додав король, щоб заспокоїти свого гостя.

Та не заспокоїв. З дотеперішніх розмов гетьман упевнився, що цей фантастичний лицар умів дивитися тверезо й передбачував не одно... Золотий ключ? Невже ж пізнав гетьманових старшин?

Це заболіло Мазепу. Карло зрозумів цей біль.

– Спродажні люди, – казав, – були і бувають скрізь. Це хвороба, котру вилічити важко. Я лікую своїх від сімнадцятого року життя і – не можу. Але підемо, підемо, Ваша милосте, на Батурин, бо нема нічого гіршого, як стояти на місці. Цар Петро теж великий охотник до ходу.

– Кажуть.

– А якої ви гадки про нього?

– Страшний.

– За те його і назвуть колись великим. Важко благому доскочити того високого титулу.

– Неможливо.

– А який він вождь?

– Вашій королівській милости не рівня.

– І я так гадаю. Але в краю, до котрого я увігнався, побіджує звичайно припадок. І це найсумніше з усього. Це той невидимий ворог, котрому підемо назустріч.

– І якщо побідить мене колись який полководець, так це буде він, непередбачений припадок, як стихія, як фатум, мойра, щось таке.

І король знову всміхнувся усміхом, від котрого мороз ішов поза шкіру.

– А тепер... – і подзвонив.

На порозі появився дежурний офіцер.

– Прошу сказати Гультманові, щоб накрити стіл на дві особи.

Офіцер вийшов.

– Ваша милість не відмовляється бути моїм гостем. Я маломовний, але нині балакав більше, ніж звичайно. Може, і яке зайве слово сказав, так тоді – простіть! Назустріч припадкові ідемо...

Коли сідали за стіл, гетьман побачив, що з кишені короля Карла XII торчав окраєць книжки, невеличкої, грубої, з визолоченими берегами... молитвослов.

VIII

– Бачилися, Ваша милість, з королем Карлом? Як же там він?

– Не такий чорт страшний, як його малюють.

– Кажуть, що нездужає. Між шведами з того приводу всякі слухи ходять. Деякі вже й додому збираються.

– Того я найменше боюся. Король Карло не з таких, які з дороги завертають. Його дорога безконечна. Це людина велика, хоч і дивна.

– Про нього дійсно розказують дива.

– Приміром?

– Кажуть, що куля його не береться.

– Про всіх великих вождів таке казали.

– Вважають його несамовитим.

– Бо він не такий, як другі, – герой.

– Доповідають, немов то з кривавими руками вродився.

– Я при його вродинах не був.

– Жінок не любить.

– Лучаються і такі на світі.

– Мовчаливий дуже, за обідом сидів, як на морозі сич.

– А ти б, Андрію, хотів, щоб король, як воробець цвірінкав.

– Ні. Але все-таки міг би промовити слово, бодай про людське око. А то від нього скорше золотих дістанеш, ніж одного слова діб'єшся.

– Для мене він не був на слова скупий. Розбалакався навіть.

– І добалакалися до чогось?

– Авжеж. Завтра виступаємо з Гірок.

Войнаровський скривився.

- Завтра?
- А ти ж хотів коли? Нам то у Гірках гаразд, але як їм у Батурині?
- Батурин вірний Вашій милості.
- Котрий же тоді город вірний буде, як не Батурин! Та не забуваймо, Андрію, хто його облягає. Меншиков і Шереметьєв. Це ж хитреці! З того боку Чечель і Кенігзен їм не рівня. Це хоробрі вояки, а тамті вихованці царські. О долю Батурина боюся.
- Він ще не впав.
- Це я й без тебе знаю, бо коли впав би, то москалі не відмовили би собі радості, щоби нас сповістити. Можна подумати, як погано вплинула би така вість на настрої нашого війська. Батурин ще держиться, так, але... – і гетьман зітхнув турботно. – Твердиня, як скриня, коваль замкне, а слюсар відчинить. Нема такої твердині, щоб ворог до неї підступом і зрадою не ввійшов.
- У Батурині зрадників немає.
- Зрада, як гадина, під камінням кублиться. Знічев'я підповзе до тебе і вжалить. Один зрадник сто тисяч вірних знівечить.
- Замовкли. Під вікнами королівський блазень грав на скрипці сарабанду. Гетьман слухав хвилину.
- Щасливий. Має свою пісеньку і грає її на всілякі лади.
- А подумавши, додав:
- Кожний з нас свою пісеньку має... Сарабанда... Король Карло тільки припадку боїться, а я – припадку і зради. Цеї останньої більше, ніж чого. Коли то ми, Андрію, перестанемо боятися зради?
- Войнаровський не відповів нічого. Гетьман накрив чоло рукою. Мабуть, пригадав собі всі ті історичні моменти, коли зрада нівечила щонайкращі наші почини. З тих гадок вирвав його Чуйкевич. Прибіг з наглою вісткою, що в таборі тривога.
- З якого приводу? – спитав гетьман.
- Ще не просліджено.
- А все ж таки...
- Богато шведів приходить до нашого табору.
- Шведи не бунтарі.
- Але знеможені сильно, – обносилися і знебулися, – відморожені руки й ноги, уші й носи їм відлітають.
- На війні і голови летять.
- Шведські вояки страшать наших козаків, що король Карло неможливого від своїх людей у походах вимагає.

– Для доброго вояка нічого неможливого нема.
– Наших москалі бунтують.
– Де вони?
– До вартових підходять.
– Не допускати. Стрілять!
– Попів та черців підсилають, а як же до духовних осіб стріляти? Гетьман згідливо всміхнувся:
– Мабуть, замало церков побудував Мазепа і не щедрою рукою гроші на монастирі сипав. А може, царський страх від господнього сильніший.
Піднявся з фотелю і махнув рукою.
– Подати мені сивого коня. Поїдемо в табір!
– А охорона? – спитав Чуйкевич.
– Сотник Мручко з своїм відділом поїде. Він учора гарно спився.

Чуйкевич вискочив з двора, щоб сповнити приказ.
Гетьман повалився назад у фотель.
Королівський блазень все ще ходив попід вікна, виграваючи свою сарабанду. Звуки, як шпильки, вискакували зі скрипки і замерзали в повітрі. Останній проскрипів фальшиво.
Гетьман скривився.
– Скрізь фальш. Богато фальшу на світі... Бунтуються. Чого ж то їм заманулося? Втікати? А невже ж я їх тримаю? Хай ідуть до царя, до Саса, до самого чорта. Я біля Карла остану до кінця.
– Останемо, – доповів глухо Войнаровський.
– Гадаєш, вони того непевного кінця бояться? Куди там! Знаю я своїх людей. Козак ні бою, ні смерти не жахається, а бунтується тому, бо бунт – це їх altera natura. Степовий народ, а степ безнастанно шумить і хвилює. Степ – це не задумані фйорди. Боюсь, що нелегко буде звести їх нам докупи.
– Це вже й тепер видно.
– А чим даліше в ліс, тим більше дерев. Як прийдеться харчі й підводи вибирати, то що лиш тоді зашумить наш народ. Цареві давав, а нам не схоче, бо не бачить, де чужий, а де свій. Двадцять літ я на свічнику стояв, а люди все-таки мене не знають. Але присилую я їх знати, о, присилую! Раз воно статися мусить.

Бахову сарабанду заглушив голос трубки.
Гетьман схопився. Небіж поміг йому вдягнутись в теплу лисячу шубу з великим соболевим ковніром, подав шапку з червоним

верхом. Гетьман вийшов на ґанок, збіг по кам'яних сходах і допав свого улюбленого коня.

Над ним замаєв букчук з золотою короною, заграла сурма, і невеличкий відділ спустився з Гірок на північ, де на полях між двома селами стояв козацький нашвидку складений табір.

IX

Дорога була недалеко. Не цілої пів години їзди. Сурмач з двома козаками поскакав уперед. Трубною давав знак, щоб прохожі і проїжджі вступалися з дороги. Гетьман поспішав. В його душі кипіло. Бачив важкий історичний момент, на який зважився, витративши на підготовлення так багато часу й праці, і отсе тепер із-за безнастанної коверзи, із-за тієї шарпанини, до якої привикли люди, все рвалося, псувалося, розліталося, як цей диявольський віз, котрого колеса кожде в інший бік вертиться. Злість підступала до серця. Зчинити наглий суд, винних покарати на горло – страхом, якщо не можна добротою приневолити людей, щоб послухали приказу моменту. Моменту, не його! Але чим ближче під'їздив до табору, тим менше тієї злоти лишалося у серці, і гетьман не перший і не останній раз у життю нарікав на свою благість. Не вмів бути жорстоким, як Петро, а навіть як іноді король Карло вмів бути жорстоким.

Гетьман здалеку вдивлявся у табір, обставлений на козацький лад возами і саньми, що пов'язані були з собою дишлями, ланцями і всякого роду мотуззям. Над возами порозпінано полотно і шкури, щоб захиститися від вітру, який віяв з півночі. За трьома обручами отсих возів та саней, як купи кертовиння, торчали на майдані землянки. Між землянками горіли огнища, а кругом них стояли і лежали козаки, пили, реготалися, грали в кості. До табору підходили шведи, цікаві побачити зблизька своїх союзників. Шведів не важко було пізнати по синіх каптанах з червоними відлогами і по блискучих гудзиках та шкуратяних штанах. Вбрання це було сильно принищене, але вони все-таки, незважаючи на всю свою вбогість, тримали себе гордо. Між ними і козаками вив'язувалася обмінна торгівля. Одні других не розуміли. Говорили пальцями, рухами, очима. Козаки своїм звичаєм насміхалися з чужинців, які людської мови не вміли... „Говори до нього, коли він

швед“, – казали. Здалеку нічого тривожного не помічалось. Козаки, побачивши гетьмана, розступалися і здоровили його. Деякі шапками підкидали вгору і вигукували „Слава!“. Як звичайно. Що лиш посередині табору, кругом якоїсь повітки, перенесеної сюди з недалекого села, над якою на високій жердці маяла біла плахта, панував незвичайний рух. Кількох промовців вигукувало щось до товпи, товпа хвилювалася і ревіла, як море.

– Додолу з ним!

– Матері його ковінька!

– Один дурний писав, а другий дурень читає. Досить воловдили нами. Гетьте, чортові сини! Не цікаві вашого слова.

– Гетьман – кебетний чоловік.

– Кебетний і квапливий, але до шведа.

– І до спідниць.

– Ласохлист!

Здалеку годі було догнупатися, у чому річ.

З поодиноких слів, що їх заносив вітер від тієї повітки, виходило, що про гетьмана мова. Мабуть, одні обстоювали за ним, а другі обвинувачували його, що козаків до лютра запровадив.

Раз одні брали верх, то знову другі, залежно від успіху промовців. Як котрому повелось щось дотепного повісти, так слухачі ставали по його боці; зате бесідника, що їх не вдоволив, силоміць стягали з колодки і подавали собі з рук до рук, незважаючи на те, чи старий він був, чи молодик, старшина чи звичайний козак. Табір перетворився у вічевий майдан. Настрої з кожною хвилиною мінялися.

– Курзу-верзу, москаля везу! – гукав якийсь підстаркуватий козак до промовця, що обстоював за гетьманом: – Ага, поведе тебе у карвасар, вір йому!

– Тобі вірити, правда? – відгризався промовець. – У тебе товсте пузо, та зате в голові пусто!

– А в тебе, як в опудала, пика і сам ти худий, як тика.

– Курополох ти, не козак.

– Курополох?! – і скочили до себе.

Обом товариші поспішали в підмогу. Лілася кров, літали жмутки волосся, товпа клетотіла, як на триніжку саган. Гетьманський сурмач сурмив, аж йому очі з лоба лізли. Та його ніби й не чули. Це вже не товпа була, а прямо ковбаня якась, повна безтяменної злости і гнилої злоби, у якій до решти пропадають останки здорової гадки.

Сотник Мручко не втерпів. Висунувся своїм степовим, худим конем уперед.

– Тю на ваші голови кострубаті, – гукнув. – Дейнеки окаянні! Рейментаря свого не бачите, сліпаки вам позаступало чи що?! – і шаблею плазував направо й ліво. – Комишники нечумазнії, відьмаки Богу противнії, горлаї мерзотнії, лизнями, як баби мазалками, махаєте, а до шаблі вас нема. Ну, чого дивишся на мене, як теля на мальовані ворота? Настрашуся такого лицаря, гадаєш? Та в тебе ще заїди молочні замість вуса, а ти вже до ради стаєш, як собака з-поза плота на свого гетьмана брешеш. Геть мені з дороги, бо черепи не ваші!

Не знати, чи перед тими словами, чи перед Мручковою шаблею товпа подалася, робилася вулиця настільки широка, що гетьман зі своїм відділом міг під'їхати у саме вогнище бунту.

– Дорогу ясновельможному, дорогу! – гукали підбадьорені Мручком гетьманські поїжджане.

Дехто подавався, другі тупцювали на місці, буцімто їм годі поступитися в глоті.

Гетьманський відділ застрягав, як мухи в мазі. Гетьман повернув конем, сурмач засурмив, товпа захиталася і стала.

– Гетьман балакає, – почулося кругом. – Тихо там, спокій, мовчїть-бо! Гетьман балакає!

Гетьман з коня на чотири сторони світа поклонився.

– Панове товариство на чорну раду зійшлися? – почав голосом грімким, але спокійним. – А мене не сповістили, хоч я теж козак. Не годиться старих звичаїв нехтувати.

Козаки слухали, понуривши голови додолу. Не сміли глянути в очі, з котрих сипалися іскри.

– По звичаям предків наших у поході мусить бути лад. Не пора тоді на зборища і на наради, не пора на бенкети і на бешкети. І поки я цею булавою правлю, безладдя не допущу.

Гетьманський голос набирив сили грому.

– Винувників нинішнього бешкету покараю. Невже ж ви хочете, щоб я дві шибениці возив з собою, одну для тих, що горілкою торгують, а другу, що заколот чинять? Хотів я поводитися з вами, як батько з дітьми, а ви приневолюєте мене бути над вами суддею.

Ніхто не відізався ні словом. Товпа більшала і – мовкла.

– Невже ж я вас насильно перевіз за Десну? Не обіцялися ви витривати при мені, добуваючи батьківщині нашій слави й волі? Як же вам не сором являтися перед шведом такими, як ви є,

горляями, бешкетниками, п'яницями. Дивіться, вони із заморських країв прибули, роками цілими терплять горе й злидні походного життя і не бунтуються. А ви днів кілька, як зі своїх стоянок вийшли, і шумите. Погано ви собі починаєте, панове товариство, погано! Не тільки мою сиву голову зневажаєте, але й своє ім'я козацьке. Батьки ваші у гробах перевертаються, бачучи безтяменність вашу. Дальше так годі. Розрухи такої не стерплю. Я за вас перед Богом і перед майбутністю нашою рахунок здати мушу. Кажіть, чого вам треба, яку кривду терпите під регіментом моїм?

Гетьман озирнувся кругом. Побачив тільки море похилених голів, в шапках і без шапок.

– Труси, курополохи заячесердні! – гукнув. – Віч-на-віч зі мною стати боїтеся, а поза очі лихословите мене. За що? Що послухав слізного прохання батьків і братів ваших на повсякчасні ворожі утиски і проти того ворога в поле вас проваджу? Не покинув же я достатків своїх, не жертвую здоров'ям своїм і життям? Для кого ж я це роблю, як не для спільної нашої справи, кажіть.

Ніхто не важився відповідати, тільки вітер лопотів брудною плахтою на довгому дрючку.

– Отсе ваш прапор, без барви, так, як і ви. Зняти ганчірку отсю, бо сором дивитися на таку нечесть!

Кількоро рук зірвало плахту з дрючка, дерли, розривали її на шматки.

– А тепер питаю вас востаннє, чи хочете оставатися зі мною, чи йти геть. Більше питати вас не стану, бо не на іграшки ми тут прийшли. Хто скорше вірить підшептам ворожим, ніж мені, хай забирається відсіль. За бешкетниками і за трусами гидкими плакати я не стану. Для України, безталанної, опущеної і зрадженої своїми невдячними синами, збережу останні мої сльози. Та не діждете ви того, щоб почули ридання моє. Скорше проклін пішло за вами, проклін батька на голови безпутніх синів... Чого ж ви мовчите? Чом не поспішаєтесь до царської руки, яка вас ласками своїми обсипле, вимордувавши вперед батьків і сестер ваших? Виходіть, невдоволені регіментом моїм!

Гетьман ждав, дивився кругом, але не виступив ніхто.

– Так тоді залишаєтесь під булавою моєю?

– Залишаємося! – загуло кругом. – Залишаємося!

– А тепер знайте, що я не залишуся з вами, поки не виявлять себе ті, що заколот у мойому табору чинять. Привідці розрухи

мусять понести заслужену кару, і, поки воно не станеться, табору з місця не двигну. Шведи завтра ранком виходять, а ми лишимося, дожидаючи суду Господнього.

Гетьман скінчив. Хвилина мовчанки, а тоді шум, як у лісі, коли на нього буря налетить.

– Признавайся, виходи, сякий-такий сину!

Штовхали, приставали до себе, тягалися, поки кількох не висунулося вперед.

Промова старого гетьмана ніколи не розминалася з своєю ціллю, а погроза, що шведи підуть, а козаки залишаться на загибель, на бій з собою і з москалями, навіть п'яних протверезила.

Винувники мовчки стояли перед білим гетьманським конем. Гетьман довго дивився на них.

– Лицарі! – промовив і похитав головою. – І чи не сором вам? Рішається доля країни, а ви знімаєте бешкет. Відпинайте шаблі, бо ви не гідні їх носити!

Мовчки сповнили приказ.

– Пістолі, якщо не пропили їх, віддайте теж!

І цей приказ сповнено без супротивлення.

– Під варту їх! Гадаєте, на паль вас посаджу, колесувати стану? Ні. Це я цареві оставлю. Він до того мистець. Ваша кара безоружно за табором іти і бездільно дивитися, як брати ваші будуть боротися за вас, поки совість ваша не відізветься і поки навколішках благати мене не пічнете, щоб зняти з вас той сором великий. Геть мені з очей!

Вартові відвели винувників у село, до замкової в'язниці.

Гетьман махнув шапкою на чотири сторони світу. Вже руйнів був поводами, аж пригадав собі тих п'яних, що їх стрічав у таборі.

– На драбини з ними – і в село, щоб не замерзли на полі. Нехай бачить сільський народ, як запиваються його оборонці – лицарі не меча, тільки чарки. А завтра, щоб ви це знали, п'яних я на санях везти прикажу, як мерців, на позорище своїм і шведам. Хай бачать, з якою то армією мусить гетьман Мазепа добувати волю України. Сором на голови ваші!

Повернув конем і виїхав з табору.

Козаки спокійно розходилися по своїх полках і сотнях. Горіли вогнища. На землю спускалася ніч, зимна і темна, без місяця і зір.

Х

Мручко стиснув острогами свого коня і почвалав вперед. Їхав перед гетьманом на кид татарської стріли.

– Спішно нашому сотникові до Векли, – завважав, жартуючи, гетьман. – Тільки не засиджуйтеся там довго, панове, – додав, повертаючись до сотенних старшин, бо завтра виступаємо в похід. Векла Веклою, а війна війною. Двом богам годі служити.

Котрийсь, осмілений добротливістю гетьмана, радив, щоб Веклу разом з дівчатами з собою забрать. Такої доброї хазяйки і таких гарних дівчат жаль на чужі руки лишати.

– Годі, панове, – відповів гетьман. – З нами і так старшинського жіноцтва забогато. Король не любить жінок.

– Видно, на свою не наскочив.

– Мабуть, і королі не знають, що добре.

Жартували, не прочуваючи лиха. Хтось молодого сотенного осавула згадав.

– Ось тому вже й Векла не мила, – казали.

– Чому ж бо то? – питався гетьман.

– Бо його дівчину, тую вихрестку, що в Векли жила, вчора в Імжицького пасіці москалі поранили.

– А звідки ж вона там узялася? – питався гетьман.

І йому розказали цілу пригоду.

Покликав осавула до свого боку.

– Заманулося тобі, козаче, кохання в час війни? – промовив ласкаво, ніби рукою по серці погладив.

– Не шукав, Ваша милосте, саме прийшло.

– Воно, звичайно, некликане приходить і, хоч женеш, не йде. Так ти в розпуку не вдавайся. Суджене – не розгуджене.

Балакали, не прочуваючи лиха. Аж тут Мручка, ніби оси вжалили. Став у стременах, глянув наперед себе, а тоді коня острогами попер і зник у вечірній темряві. За хвилину вернув збентежений до гетьмана.

– Милосте Ваша, сідайте на мого коня! – просив, ніби приказував. Гетьман здивовано глянув на нього. – Благаю милість Вашу! – наглив Мручко. – Негайно!

Гетьман подумав хвилину:

– За вчорашню твою послугу послухаю тебе, – відповів, пересідаючи на сотникового карого, невеличкого, але дуже шпаркого коня.

Сотник на гетьманового сивого скочив.

– Бунчук наді мною! – гукнув. – Осавул біля мене. Половина козаків за мною, друга половина з ясновельможним у ярк, а з ярку ліворуч у Гірки пробирайся! Спішись!

Ніхто не питався, як і чому. Не було часу на такі питання. Всякий вірив, що старий сотник гаразд діло обдумав, і нікому навіть на гадку не прийшло, яким це чином він гетьманським конвоюєм нараз став заправляти.

Білий гетьманський кінь поскакав зі своїм новим їздцем, над котрим маяв бунчук з золотою короною. Гетьман на Мручковім повернув у ярк.

Та ще він і сто кроків не в'їхав, як на шляху, котрим почваляв Мручко, почулася пальба.

Що лиш тепер зрозумів гетьман, у чому діло.

Сотник, щоб рятувати його, себе наразив на згубу. Москалі, побачивши з засідки білого коня під гетьманським бунчуком, візьмуть сотника за Мазепу і цілою силою кинуться на нього, а гетьманові хіба з бічною сторожею зустрінутися прийдеться.

Гетьманові на тую гадку, так якось дивно зробилося на душі, так ніби жалісно й любо, що він і про нинішню ребелію в таборі забув. От є ще й між козаками такі, що ради загального добра життя своє повсякчасно в жертву принести готові.

І хто ж це такий? Звичайний собі сотник, яких сотки. Сміхovitий балакун, старий весельчак, а гляди, до чого він спосібний!..

Та якраз тому не хотілося гетьманові прийняти Мручкової жертви безвідплатно, не хотілося такого хороброго козака лишати на поталу судьби.

– За мною! – гукнув, торкаючи острогами коня.

Півсотні козаків пустилося за ним, збиваючи на полях снігову куряву, що ніби велетенський вуж покотилася навпрошки до шляху, в напрямі, де лунали стріли. Здалеку чути було щораз то сильнішу пальбу і щораз голосніші крики. Людські голоси мішалися з іржанням коней, з виском і стогонами. Ще хвилина, і весь той боевий гук приник перед могутнім голосом Мручка.

– Лаполизники антихристові, – гукав, – мамули гемонськії, навчу я вас на почот гетьманський нападати, харцизяки кровопийні! Ясновельможного захотіли, а чортової матері не ласка!

Кулі перестали свистати, мабуть, до рукопашного бою прийшло.

Тут козаки були митцями, а Мручко перший з усіх. Він одним махом шаблюки голову воліві стинав, а втомивши праву, до лівої

руки шаблю так мітко перекидав, що годі було й помітити ту штуку. Куля і найхоробрішого влучить і трупом покладе, тому-то козаки краще почували себе в бою на біле оружжя.

Гетьман довіряв старому козакові, а все ж таки спішив йому в підмогу. Мручковий кінь черевом снігу доторкався – птахом летів.

Хоч вітер сипав їздцям снігом в очі, ніби їх спинити хотів, гетьман добре тримав дорогу. Вискочив на шлях якраз кроків, може, сто за москалями, щоби їх ухопити в два огні. Москалі всеціло зайняті були боротьбою з Мручком і його козаками. Ні раз не сумнівалися, що гетьман буде їх, бо хоч як він хоробро бився і як лявся сердито, а все ж таки перевага за ними. Та ще яка! Не один з царських райтарів усміхався вже до тієї нагороди, якою помилує їх цар, коли приведуть йому „гетьмана-ізмінника“, бо нікому з них навіть на гадку не прийшло, що не з Мазепою, а тільки з одним із його численних сотників мають діло. А щоб гетьман у цю хвилину заходив їм на зади, цього вже таки ніхто передбачити не міг би.

А воно так і сталося.

Як буря, налетів на москву гетьманський відділ. Розгін, з яким козаки вдарили на ворога, нечайність удару і його свіжа сила захитали райтарами царя. Стратили голову, і відлетіла від них охота до дальшої борні. „Мазепа – чарівник, Мазепа – характерник! Його куля не береться“, – от що кожному приходило тоді на гадку. „Хто в Бога вірує, спасайся!“ – радив їм внутрішній голос, і вони хотіли послухати його. Вихоплювалися з кліщів, вискакували з боевого каре, як вовки із западні, і тікали в поле. Козаки доганяли їх, як не кіньми, так кулями з пістолів і з рушниць. Мручко з одного, а гетьман з другого боку залізними обручами стискали московський під'їзд, рубали й нівечили його до останка. Коні з кіньми кусалися, люди людей стягали з сідел, давили, стискали, торощили кості.

– Козолупи, шкуродери, харцизяки! – скаженів Мручко. – Стерва ваші на локшину посічу собакам на байрам. Ясновельможного заманулося вам. Як я тебе прошпилю, то тобі ясно зробиться в очах!

Москалі відповідали прокльонами, зойками, передсмертним харчанням. Коні, позбавлені їздців, порубані, криваві, вихоплювалися з глоти й летіли навмання по білих полях, як видива страхітного сну. Несамовите, жахливе іржання відбивалося далекою луною, збільшаючи грозу бойової картини.

Недобитки слізно благали пощади. Мручко боявся підступу і не щадив нікого, навіть себе. Весь був облитий потом. Сорочка прилипла до тіла і до ран. Очі запливали кров'ю. Шаблею, як пером по папері, по спинах і по карках ворожих писав, смертельні присуди підписував. Аж, не стрічаючи відпору, гукнув:

– Шабаш! Хто жити хоче, з коня злази і фузію складай!

Два рази не потребував казати. Обезоруженим в'язали руки, коней за вуздечки зчіплювали докупи і відділ двигнувся вперед.

Побачивши гетьмана, Мручко пополотнів.

– Милосте Ваша, а це ж що?! – крикнув не своїм голосом.

– Те, що бачиш, – відповів гетьман, – і те, що мусіло бути, – і стиснув сотника за руку. – Спасибі тобі, старий друже, – прошепотів, зазираючи йому в очі. Більше слів підібрати не міг, бо зворушений був сильно і спрацьований несподіваним боєм.

І Мручко хвилювався.

– Як можна було свою достойну особу виставляти на таку небезпеку?

– Авжеж можна. Щоб гетьман був менше хоробрий від сотника свого?

– Сотників, як собак, а Ваша милість один, і другого не буде, – відповів Мручко. – І коли б так яка глупа куля або московська шабля... і що тоді? Боже ти мій! – аж за голову взявся.

– Заспокойся, пане сотнику. Мазепа куля не візьметься, – відповів самовпевнено гетьман.

Хвилину їхали мовчки. Нараз Мазепа спинив свого коня.

– Старі ми вояки, а іноді, щось таке робимо, мов молодики.

– Що ж такого?

– Між табором і моєю квартирою не завели ми зв'язків. Учиться чоловік не до старости, а до гробової дошки. Треба нам більше оберігатися від ворогів.

– Дійсно, стереженого Бог стереже.

Нараз Мручко пригадав собі щось.

– А де ж мій осавул? – гукнув.

– Де сотенний осавул? – залунало кругом.

Сотенного осавула не було.

Мручко десяток людей на боєвище післав шукати. Раненого чи мертвого, щоб доставили.

Вернули з нічим.

– Значиться, пропав козак. А гарний був і вірний. Учора я дівчину його лишив, а нині його позбувся. Безталанні якісь!

Зняв шапку і перехрестився.

– Якщо погиб, хай з Богом спочивас. Та не забудь, що він голову поклав за гетьмана. Коли ж вороги живим забрали, хай його Мати Божа своїм покровом обтулить, а нам дай, Боже, щоб ми його відбили. Досвіта, заки рушимо в дорогу, трупів похоронити треба.

– Треба, – притакнув гетьман, дивуючись, як нараз відмінився Мручко.

– Але ж ти, сотнику, здорово ласєшся, – пригадав собі.

– Легше рукам, як губа не дармує, – відповів сотник, торкаючи гетьманського коня.

Над Гірками стояла заграва. Чути було гук зі шведського табору.

– У Веклиній хаті світиться, – сказав сотник і підкрутив вуса.

– Векла на тебе з вечерею жде.

– Гадають, Ваша милість, що я до юбок такий-то скорий? Було колись. До товариства тягне мене тепер, не до жінок... Але чи не пора, милосте Ваша, обмінятись нам кіньми. Досить мені гетьмана вдавати, – і хотів злазити, але гетьман здержав його за руку.

– Не поспішайся. Ще час!

– Як же так? В'їжджаємо в село.

– Не шкодить. Такий сотник, як Мручко, і гетьманського сідла достоєн.

Мручко не зрозумів:

– Як же це воно?

– А так, що мій кінь лишиться за тобою, на спомин нинішньої пригоди.

– Ваша милість жартують собі з мене. Я – і гетьманський кінь? Та ж він сміявся би з мене.

– Якщо мій сивий не дурень, то сміятися не буде. Заміна нечести йому не зробить. Бери його разом зі збуєю, і хай він тебе щасливо занесе крізь боєвища до твоєї хати.

Сотник припав до гетьманської руки.

XI

День 10 листопада ліниво піднімався зі сну. Нерадо й неквапно скидав з себе покривало молочної імли. Мокре зимно, як ховз-ка студена слизь, пхалося в чоботи, вдиралося за пазуху, залазило в душу.

Людам з ротів, а коням зі шкіри бухала пара, як дими. І люди, й коні нерадо кидали свої стоянки в Гірках і кругом їх. Радніше перезимували би тут, бо зима заповідалася не яка-будь. Цибуля і часник сиділи цього літа дуже глибоко в землі, що було позначкою великих морозів. Волос на худобі був густіший і довший, як звичайно, ніби звірина заздалегідь вбиралася тепліше.

Птахи кружляли близь людських осель, а вовки навіть у днину підходили під самі села. Старі козаки, що з природи вміли читати, як із великої книги життя, заповідали такі морози, яких ще світ не бачив. Радили не пускатися в похід, лиш окублитися в таборі та обзапастись харчами й дровами, бо люта зима від найзавзятішого ворога грізніша. Те ж саме казали і знахарі та ворожбити, що, ніби гайвороння, снувалися за військом. І як гайвороння не відженеш пугою, бо воно злопотить крилами, закриче, а за хвилю знову на вози паде, так і з тими знахарями й ворожками годі було дійти до ладу. Даром полковники приказували козакам гнати їх від себе. Вони, як тільки військо розтаборилося, хоч би й на короткий постій, з'являлися біля вогнищ, ніби сонні привиди, і, непрошені, починали свої диявольські куншти. А найгірше, що всі чомусь дуже таємно й незрозуміло висловлювалися, ніби цілої правди сказати не хотіли. Чи з води, з вугля, із зерен, з карт або з рук ворожили, вривали нараз своє віщування і, загулюючи очі або знімаючи їх на мутне, замрачене небо, шептали: „Боже, зми-лосердися над нами!“

Козаки були невиспані, бо вночі з 9 на 10 мало хто й клався. Одно, що лаштувалися в похід, а друге, що ворожбам ось тим не було кінця. Деякі сотники, вертаючи від Векли з прощання, заходили до своїх сотень і проганяли прислужників чорта, грозючи, що гетьман велить їх палити на кострах, як відьом і відьмаків. Але й це небогато на що здалося, хіба що кількох царських шпигів, поперебираних за старців, розобличили і покарали на місці. Але це ще гірше настроювало табір, ще грізніше і непевніше робилося в ньому. Козаки почували себе, ніби гілляки, відрубані від

рідного пня, і ніби п'яте колесо в тому возі, на якому сидів король Карло. Це й бентежило Мазепиних людей, що не знали вони, куди їх гетьман провадить, розуміючи тільки те, що не до царя, а проти нього.

Всі прикмети вказували на те, що знову переходитимуть Десну, а такі переходи вважали вони недоладними, бо коли раз переправилися, то чого ж тоді вертати?

Нікому й на гадку не приходило, що воякові треба слухати приказів свого вождя, хоч шведські вояки давали нашим чудовий примір такого послуху.

Аж ранком дня 10 листопада заграли сурми, вдарили тулумбаси, сотенні старшини вискочили із своїх квартир лаштувати свої сотні, а тоді й полкове начальство стало сотні порядкувати в полки й готувати в похід.

Цілі Гірки й доколичні села вилягли із своїх хат, діти вилазили на плоти, як воробці, жінки підпирали собою ворота і хитали головами:

– Куди ж ви, соколи наші, відлітаєте від нас?

– У вирій, матусю, у вирій.

– Та чого ж ви так забарилися з тим відлетом аж до зими?

– Бо жаль було розставатися з вами.

– Ой, жалю ж ти наш! На кого ж ви нас, сиріт безталанних, оставляєте?

– На ласку Божу, матусю, на провидіння його...

І скрипіли ворота, ніби й вони плакали за козаками. А старі діди з люльками в ротах, обтулюючися кожухами, підкручували сивий вус.

– Не так-то ми виступали колись. Де-де-де! За Виговським під Конотопи народ лавою пер, а що за старого Хмеля – Боже ти мій!

– Та що ви, батьку, теперішні часи до колишніх рівняєте – де-де-де!

– Правда...

І мовкли, сумно дивуючися, як то мало тепер війська біля гетьмана остало. Гей, коли б так пів копи літ з їх похилених плечей зняти!.. Коли б так!

А дівчата, ті вже за слізьми й світа Божого не бачили. Коротко зналися, а прощаються, може, навіки. Підуть свої, а нахлинуть вороги. Свій як не заплаче, так хоч і скривиться, а чужому твої сльози, рівно що глухому музика.

– Та чого ти, дівко, ревеш? – приговорював козак до своєї. – Сорока з плота, а десять на пліт. На вас все охотники знайдуться.

– Але які?.. Я московських зателепів не хочу... – і ридала, як за покійником.

Якийсь не старий ще, але вже товстелезний козарлюга у вітром підшитій свитині майталасився на сухоребру шкапину і підспівував скрипливим голосом:

*Коли б не та горлиця,
Не тая сивуха,
Не позбувся б я так скоро
Свогого кожуха!*

– Потерпи, літо за плечима, – потішав його товариш.

– Прийде літо, буде розмаїто, – відповів той.

А Мручко на свою сотню гукав невпинно:

– Поспивалися, як белі, позгривалися, як турецькі святі, і воюй же тут з такою армією! А пси б вам марша грали, скотарі перекопські, грубники саратські, арґатами черкеські, суньтєся уже раз в тії кульбаки, бо терпцю чесному козакові не стає дивитися на таких мамулів!

Сурми грали чимраз зичніше: „В похід! У похід!“

*Зажурилась Україна, що нігде прожити.
Гей, витоптала орда кіньми маленькїї діти.
Гей, що малих витоптала, старих порубала,
Та ще наша Україна вовік не пропала.
Та ще наша Україна не пропаде й нині,
Хоч її пошматували на дві половині.
А що одна половина москалям коритьсѧ,
А що друга, ніби чайка, над дітками в'єтьсѧ.
Повій, вітре, повій, буйний, з великого луґу
Москалеві на погібіль, а нам на потугу...
Гей!*

Сумним гомоном відбивалася пісня Мручкової сотні від білих стін гірецьких загород.

Та ще одна сотня не проспівала своєї, як друга починала веселої:

*Ой їхав, їхав, їхав,
Чом до мене не заїхав;
В мене сіни, в мене хата,
В мене курка пелехата.
Перед хатою калюжа,*

*Бо робити я недужа;
Якби скрипки і цимбали,
То б то ніжки поскакали...
Ой!*

Перед господою Векли стояли дві дівчини, гарні, як мальовані. Сама Векла крізь вікно визирала, чорнобрива, повновида, але не всміхнена, а сумовита. Побачивши знайомих сотників, вискочила на ворота з розструганом старого меду, дівчата принесли чарки, сповняли їх огнистим питвом і знайомим на коня підносили:

– На потугу вам, панове! – кликала Векла. – Щоб рука в бою не обімліла.

– Спасибі. Оставайтесь з Богом, не поминайте злом!

Нараз одна з дівчат захиталася, замахала руками, як крилами підстрілена птаха, пустила чарку і повалилася коміть головою на поріг.

Векла кинулася до неї – сотники наздоганяли своїх сотень.

На вигоні козацькі полки задержалися.

Наближалися шведи, котрих треба було пустити наперед: вони ж гості!

Здалеку чути було ритмічний стук підков і глухий тупіт чобіт, далекий гуркіт коліс і скрип повозів по всовганім снігу.

Все те зливалося у многозвучний шум і галасливий гук, ніби надточувалася повінь або надлітав гураган.

Козацькі полки порядкувалися воєнним ладом, щоб не показати себе перед шведами безладною купою і зборищем людським, несвідомим військового строю. Нелегко приходилося старшинам вдержати лад, бо всякий рад був висунутися наперед, не так тому, щоб себе показати, як більше, щоб приглянутися тій чужесторонній армії, що вкрилася славою багатьох побід, а тепер поспішала на останню розправу зі своїм найбільшим і найгрізнішим ворогом – з царем-антихристом.

Терен був дещо спадистий до ріки, тому-то й можна було сподіватися, що не лиш чолові відділи, але й дальші гурти побачать гаразд славного короля Карла і його хоробре лицарство. Козацькі полковники подавали останні прикази своїм осавулам. Ті скакали на баских конях до сотень, грімким голосом переповідали сотенним старшинам волю начальників і спішно вертали до своїх місць.

Козаки хвилювалися.

– Чого майталасишся, гевале гемонський? Шведа не бачив? Гадаєш, у нього очі поздовж, а ніс наперек? Такий чоловік, як ти, лиш мудріший. Стій! – вигукував якийсь сварливий сотник на своїх козаків.

А йому відповідали, але так, щоб, хорони, Господи, не вчув, бо сварливий, як баба з Лисої гори:

– А чому сам не стоїш, лиш вертишся, як тріска в ополонці? Приказував би лиш, а ти слухай!

– Вони тільки й знають, що приказувати.

– Старшини! А ми що? Чорняки. Наше діло слухати і йти, куди тебе заведуть.

– Заведуть вони нас, як чорт п'яного в комиш...

Гетьман на самім переді сидів на буланому коні, на молодому й незвичному ще до походів. Він нетерпеливо передньою ніжкою заморозь розгрібував, гриз зимне вудило, гостроверхими ушками стриг, роздував храпи і малу головку раз у раз повертав у той бік, звідкіля надходив шум. Може, гадав собі, що це ворог наближається і що за хвилину почнеться бій, і тому нервувався.

Несвідомий кінь як козак-молодик, що пороху не нюхав. І хоче бою, і боїться його.

Гетьман гладив свого буланого Мишака білою, дивно малою рукою без рукавиці, хоч мороз був кріпкий. Іней кучерявився по людях і на конях, на кожній вітці у садах і на кожній билинці придорожнього бодяччя, на бровах і вусах, на шапках і ковнірах, навіть на вістрях списів і на дулах мушкетів.

Затиралися різкі лінії рисунку, і цілий образ, великий і небуденний, набирав якоїсь казкової розливистости.

Гетьман мав на собі соболеву шубу, криту сталеві краски оксамитом, і таку саму шапку, без пер і без усяких самоцвітних прикрас. І тонка, злегка закривлена шабля при гетьманському боці не блистіла ні червоними рубінами, ні зеленими ізмарагдами, гетьман відбивав від свого окруження не пишнішим і дорожчим убором, а якраз тими сірими кольорами, що так помітно підчеркували вроджену йому достойність.

Висунений на кілька кроків перед генеральних старшин, сидів він на своїому Мишаку так певно й гордо, наче б за ним не останки вірних полків стояли, не три-чотири, а сотки тисяч у похід виступали.

За гетьманом, мов у землю вритий, його небіж Войнаровський на карім валасі, а біля Войнаровського Орлик на гнідїм з білою зіркою коні.

І вони за приміром гетьмана не вбралися святочно, лиш по-походному, і не цікавість малювалася у їхніх очах, а почуття відповідальності, котрої хоч частину раді б були перебрати з гетьмана на себе.

Що лиш за ними гурт полковників у пишних шубах, прибраних золотими гудзиками й широкими золотистими петлями, з шаблями так високої ціни, що за деяку можна було купити арабського коня зі збуєю, гідною хоч би пануючого принца.

Миргородський полковник Данило Апостол розіпняв свою шубу, бо казав, що йому горяче, і на його грудях блис срібний данцігської роботи панцир. Він підкручував свій химерно закарлючений вус, ніби щось намотував на нього, а одним оком хитро підморгував на свого сусіда Ломиковського. Але цей насупив брови й не відморгував, а глядів перед себе кудись далеко, у невідоме.

– Чи не шукаєш ти, товаришу, – питався Апостол, – короткої дороги до своєї неволи?

Ломиковський глянув на нього, як чорт на попа.

– Гадаєш, що всі твоєї вдачі? Ломиковські ніколи не втікали.

– А Апостоли?

– Був один, що Христа відрікся.

Апостол не відповів нічого, бо над'їхав молодий Чуйкевич на синім степовім конику, зі славної стаднини свого тестя у Ковалівці. Він, ніби дух, з'являвся скрізь, де йшла розмова про вірність гетьманові. Казав би ти, кожної хвилини був готовий на всякого кинутися, хто тільки святотатською рукою доторкнувся би його маєстату.

Горленко, Кожухівський і Андріяш зі звичайною людською цікавістю дожидали видовища, яке за хвилину мало з'явитися їх очам, втомленим недоспаними ночами і зажуреним тривогою непевного завтра.

Те ж саме здебільшого малювалося на обличчях сірого козацтва, схвильованого подіями останніх днів і стурбованого татарськими вістями про силу й подвиги царя, який буцімто направо й наліво побивав шведські під'їзди і розгромлював козацькі гурти, що від Сейму пробували передістатися до гетьмана за Десну.

З бічних вулиць і шляхів сусідніх сіл, як притоки до головної ріки, напливали почоти старшинських жінок, з дітьми, з родиною і прислугою. Їх сани, повистелані килимами й пообтулювані вовчими й ведмежими шкурами, переганялися, бо хто ж більше й поспішався, щоб побачити славного шведського короля, як не

старшинські жінки? Та за кожним разом, як тільки показалася яка нова четвірна з форесами й гайдуками, назустріч їй скакав один із сотенних осавулів і, чемно знімаючи шапку перед їх милостею полковницею, вказував дорогу на боки, поза церкву, оподалік від війська, бо так велів ясновельможний.

У шведській армії не було жіноцтва, так тоді і в козацькому війську не годилося висувати його наперед.

Аж ось сто бубнів гаркнуло нараз, як сто кусливих собак на припоні, сто сурм витягнуло блискучі жовті шиї і завило; заколисалося і замаяло сто шведських прапорів, свідків сотні побідоносних боїв, і нараз втих стукіт копит і тупіт чобіт, і ніби якась велика, сильна долоня здержала повінь, що пустилася була в бистрім розгоні до замерзлого ложища Десни. Високі королівські трабанти наглим, вправним рухом вихопили довгі шаблі із піхв, король зняв футряну шапку з високого чола, підніс очі вгору – і з тисячі грудей понеслися поважні слова шостого псалму: „Господи, да не яростію Твоею обличиши мене, ніже гнівом Твоїм накажеш мене. Да постидяться і смятуться всі вразі мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі“.

Гетьман, почувши псалом, і собі зняв шапку з голови. Оба вожді стояли у покорі перед вождем сил небесних, призиваючи його помочі для звершення задуму свого, що переходив сили людської спроможности. Зимовий український ранок, окутаний морозистою імлою, здивовано слухав чужомовної молитви, котрої звуки розливалися широко й далеко, геть поза Десну, до Сейму, до обложеного Меншиковим Батурина.

„Да постидяться і смятуться всі вразі мої, да возвратяться і устидяться зіло вскорі“, – приговорив гетьман, догадуючися більше шведських слів, чим розуміючи їх, і на голову, покриту срібним інеем, насунув соболеву шапку.

І знову захиталися і похилилися шведські прапори, оркестра заграла гучного марша, і повінь людська покотилася вперед.

За своїм прибічним баталіоном, в окруженню трабантів, між котрими не тільки ростом, але й вродою визначувався Малькум Беркман, їхав король на високім, худім, сильно здороженім коні Аяксі, так густо вкритім баранцями інеем, що годі було сказати, якої він масти – булан чи ясно-гнідий.

Король, хоч середнього росту, тримався так прямо і струнко в сідлі, що виглядав на вищого від свого окруження, а висока футряна шапка збільшувала ще його ріст. З-під шапки на ковнір

старого, мабуть, батьківського футра спливали хвилі ясної, мов із льону вичесаної, перуки.

Від її хвилястих кучерів різко відтиналися королівські лиця, рум'яні від морозу й від зворушення, котрого він ніяк не міг скрити, скільки разів являвся на чолі свого війська.

Сині очі, що нагадували таємну глиб скандинавських фйордів, то мертвими туркусами кам'яніли під високими луками темних бровів, то мигтіли переливами шляхетних сафірів, то вилискували відблисками мрійливих аквамаринів. Usta його, повні й свіжі, не свідомі любовного цілунку, всміхалися усміхом молодого студента.

Канцлер Піпер, що знав короля від маленької дитини, дивився на нього, як дідусь на внука, з тою великою любов'ю, яка є спосібна простити всі провини поривистої молодости. Дивився і ждав, коли Карло розсміється вголос і стане плескати в долоні, як дитина, що перший раз побачила різдвяну ялинку.

Так було з самого початку війни, перед дев'яти роками, коли король Карло, стоячи на берегах Сунду, вперше побачив свою до відпливу готову флоту.

Але нині це вже не був тодішній вісімнадцятилітній хлопець, а мужчина майже тридцятилітній, досвідом, трудами і почуттям відповідальности старший від своїх найстарших генералів.

Це вже не був увінчаний королівською короною пустун, котрий телятам голови шаблею відрубав і перед котрим спокійні горожани Стокгольму, як кури перед шулікою, на сто кроків розбігалися. Це був Carolus rex, той самий, котрого дивне обличчя доводилося бачити не тільки на шведських слабої проби грошах, але й у кожній, навіть у глухих горах захованій хаті між образами святих, і на файках моряків і штральсундських рибаків, і на хусточках голубооких красавиць, і на тарілках, на яких шведські хазяйки подавали щонайкращі страви для своїх гостей. Був це всіми зненавиджений і всіми горяче укоханий, мало того, боготворений, як ніхто й ніколи перед тим, король Карло XII.

Військо його від вродливого маршала Реншільда до останнього візника в таборі з відмороженими ногами і десятьма пальцями на руках цілою душею ненавиділо короля за ті надлюдські труди, за рани й болі, за довголітню розлуку з жінками й дітьми, за смерть братів і друзів, але рівночасно цілим серцем любило його за розкіш побід, за забуття про старість і про неміч, за те, що сам герой героєм робив останнього із своїх чурів.

Це був „король“!

Біля нього їхав „малий принц“ Макс Віртемберський, більше хлопчик-студент, ніж офіцер-воєнка. Він не сидів у сідлі, а стояв у сріблених стременах, щоб показати себе більшим, ніж був. Дитячими очима, але самовпевнено й гордо розглядався довкола, боцімто ніхто й нікого тут більше й не бачить, лиш його.

А між тим усякий глядів, коли не на самого короля, так на генерал-майора Маєрфельга, що, ніби підсвистуючи і таким чином струшуючи іней з горішньої варги, світом і собою вдоволений їхав на чолі славних драгунів, або на обершта Гротгузена, з чорною, ніби сажею припорошеною перукою і з лицем, подібним до довго немащеного юхту, або на маршала Реншільда, гарного, як грецький бог, що зіскочив з верхів Олімпу і забіг аж над Десну.

Було дивитися на кого!

Ексцеленція Піпер, з поморщеним обличчям, як яблуко, спечене на блясі, з роздутими ніздрями, як у породистого, хоч заїждженого коня, не дїждавшися, щоб король плескав у долоні, підсадив конем до майора Раєргавза, гольштайнца, зі сивими, щетинистими вусами і, вказуючи на Реншільда, питався:

– Знаєте, що він собі гадає? Ні?.. Так послушайте, я вам скажу: він гадає собі, що король, ви, я і всі ми тут на те тільки й виступили в похід, щоби він мав нагоду почванитися своїм лицем, як у маркітантки, як у нашої покійної Кароліни.

Генерал Левентавпт, з темними, як табака, чоловічками, провадив недобитки своєї армії з-під Лісної і, роздумуючи сотий раз над причинами програної битви, нюхав табаку.

Гостроносий Гермелін навіть на коні не міг усидіти спокійно. Підскакував у сідлі, озирався, чи його відділ посувається справно, і вряди-годи лаявся без причини.

Квартирмайстер Гілленкрок водив пальцем по гриві коневі, ніби рисував якісь на останній квартирі початі й недорисовані плани. Деколи тільки озирався на чуру, що їхав за ним з ящиком, повним воскових моделів усяких твердинь.

Вірний камердинер короля Карла, Гультман, скакав на старому дереші боками шляху. На кульбаці тримав перед собою щось, ніби дитину. Був це шкурою оббитий ящик, а в ньому срібна умивальниця, кілька позолочених тарілок, кілька ложок, ножів і виделок, три чарки старої, дорогої роботи і статуетка недавно погубшої королівської собаки. Усе зі срібла. Дорогоцінностей отсих Гультман за ніяку ціну не повірив би нікому. Це ж були останні

признаки багатого королівського двора, остання розкіш, з якою його улюблений король не розставався. Скільки труда, прохань, а навіть сліз пішло на те, щоби їх урятувати перед тою ненажерливою машиною, що чеканила низької проби шведську теперішню монету!

Біля Гультмана бігли на залізних ретязях королівські любимці, собачки Тірк і Снугане. Гультман насилу вдержував їх при собі, бо тії, хоч як привикли до старого слуги, а все ж таки рвалися до молодого пана, котрий не раз сам клався на долівці, щоб собак не зганяти з постелі.

Рудава від далеких пожеж небо жовкло й сіріло. Сонце ніяк не могло перебитись крізь густу опону імлі. Вітер свистав тоненьким голосом якусь загадочну, ніким не зрозумілу пісеньку, а поважний, чоловіколюбний пастор Рабініус і знаменитий походний провідник Нікляс Гріпендіх спорили на тему, чи великий це гріх – в офіцерському товаристві де-небудь на квартирі слухати будь-що-будь цікавих *histoires galantes*, чи ні.

Баталіони шведські з хоругвами, пошматованими в безнастанних боях, подібними до крил старих, гірських вірлів, під звук бубнів, що гаркотіли, як непевні, злісні собаки, посувалися вперед.

Шведські вояки забули про відморожені руки й ноги, про відлітаючі свої носи, порвану одіж і чоботи без підшов, про недіпані ночі й холодні та голодні дні, коли летіли назустріч невідомому, куди провадив їх король.

Гетьман, побачивши короля Карла, торкнув острогами Мишака і чвалом, якого не посоромився б і наймолодший осавул, поскакав йому назустріч.

Король зняв свою високу шапку і низько кланявся, згинаючися в сідлі.

Реншільд дав знак – баталіони здержалися в ході, і оба вожді обмінялися товариським привітом.

Навіть найближчі не чули тих латинських речень, котрими вони перекидалися з уст до уст. Бачили тільки, як король, ніби несміливо й соромливо, стискав малу руку свого союзника, а гетьман усміхався, показуючи дрібні, рівні, здорові зуби.

Довгу хвилину розмовляли вони так із собою, ніби перечилися і не могли дійти до ладу. Аж гетьман притакнув головою, вволяючи бажанню короля.

Тоді Карло покликав Реншільда до себе і короткими словами дав приказ.

За хвилину виявилось, в чім діло.

Король двигнувся вперед, а за ним під бунчуком їхав гетьман з своїми численними старшинами. За тим пишним, блискучим, аж мерехтливим гуртом ступали останки вірного козацького війська, а за ним табір, далі сани й повози з старшинськими жінками й дітьми, а що лиш тоді шведська армія.

– Не довірюють нашому братові, – шепнув до Ломиковського Апостол.

– Добре нам так, – відповів нерадо Ломиковський. Але Орлик заспокоїв їх:

– Король гетьманові вірить, але хоче його мати в своєму найближчому товаристві як союзника, з котрим міг би радитися кожної хвилини, і як хазяїна краю, котрого границі переступав.

– А – так! – відповів Апостол і підкрутив вус, на котрого химерних карлючках висіли ще химерніші ледяні борульки.

Козацькі старшини зрозуміли честь, яка припала гетьманові, а через нього й їм. Зрозуміли це й козаки, і їх воєнний дух на хвилину піднявся.

Так бадьоро ступали за гетьманським бунчуком, ніби їх було не три з лишком, а шонайменше тридцять тисяч з горою.

Старшинська жінота забула про кривду, яка їй сталася через гетьманський приказ не лізти королеві на очі.

Невже ж королеві не цікаво було б побачити таких гарних і так гарно вбраних пань? Старіється наш Іван Степанович! Йому то після пригоди з Мочурею, може, вже й відхотілося жіноцтва, але король, котрому, мовляв, ще й третій десяток літ не стукнув! А що, як кажуть, не любить жінок, так це тому, що не попав на свою, на призначену від Бога. Шведки біляві, а може, йому якраз чорняві українки припали б до вподоби. Бо й як же могли б не подобатися ті коси чорні, аж сині, ті личка білі, як алебастр, очі, як терен, то знов як фіалки, а уста, як кармазин. Він же не сліпий і не дурний!

Наші пані не тратили надії, що при найближчій нагоді познайомляться з королем і його офіцерами, людьми заграничними, бувалими й чемними до жінок. Біда тільки, що мови нашої не вміють, а воно так легко по-нашому балакати.

Деяка з наших пань журилася тими маєтками, які в дворі своєму залишила. Дещо забрала з собою, але що! Цінніше лишила, а менше вартісне брала. В поспіху чоловік розум тратить.

Та ще соромилися старшинські жінки, що п'яні козаки на драбинястих возах, як барани, під кожухами лежали, бо гетьман

свогого слова не зрушив, і, кого ранок п'яним у таборі застав, того тепер, ніби мерця, на марах везли.

По самій середині козацького табору, на кріпких, шкурою критих возах, по дві пари добрих коней при кожному з них везли гетьманський скарб. По боках скакали вибрані Чуйкевичем щонайвірніші і найпевніші козаки, з блискучими шаблями і з зарядженими пістолями, готові боронити до смерти отих двадцяти сотнарів золота і того срібла, як млинське каміння, про котре собі люди дива розказували і на котрі хто заздрим, а хто й приязним оком спозирив, міркуючи, що коли в гетьмана є такі маетки, то й його людям нема що боятися біди.

Гетьман теж не мав чого боятися за свої скарби, бо доручив він їх не кому другому, а сотникові Мручкові, котрий учорашнього вечора в сутичці з москалями показав себе рівно хоробрим, як і хитрим.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно, тільки то притикав до рота, то відіймав від нього свою коротку, під золоту шапочкою люльку і пильно розглядавсь довкола, чи лихий не наднесе якого московського під'їзду. Але їхати можна було спокійно, бо навіть сам цар не зважився би тепер напасти на шведів, котрі йшли, не думаючи навіть, куди і як далеко, а знаючи тільки одно, що йдуть за своїм найвищим вождем на нові бої і по нову славу. Довіряли йому, як грецький гопліт своєму богові війни.

Але сотник Мручко не довірював нікому, він у першу чергу покладався на свої власні очі.

Тому-то й спльовував так сердито, бо густа ранняя імла ніяк не хотіла піднятися над полями, а через імлу навіть його зіниці не бачили далеко. І приходило Мручкові на гадку, чи не чорти це такої мряки навівають, щоб приподобатися своєму любимцеві цареві-антихристові і піти йому на руку.

Тоді-то старий сотник витягав файку з рота і гукав: „Бережись!“, а його голос мав таку силу, що не тільки люди здригалися, але й коні кидали собою на боки, мов наполохані таким несамовитим криком: „Бе-ре-жись!“

Десь далеко напереді, ніби за ріками й за горами, гомонів шведський оркестр, а наздогін його трубам, обоям і кларнетам летіла козацька пісня.

*Ой у лузі та й при березі
Червона калина, –*

починали щокращі співаки, а тоді тисячний гурт підхоплював:

*Породила та й удовонька
Хорошого сина.*

Та ще вони не докінчили тих слів, як відгомін притакував їм:
„...хорошого сина“.

І тоді знову ті самі щокращі голоси починали:

*Ой ви, галки, галки-чорноперки,
Підніміться вгору...*

І знову тисячі здорових грудей підхоплювали:

*Ой ви, хлопці, славні запорожці,
Вертайтесь додому.*

„Вертайтесь додому“, – ніби з насміхом повторював відгомін з-поза Десни.

*Раді б галки вгору піднятися,
Туман налягає –
Раді б хлопці вернуться додому,
Гетьман не пускає.*

„Гетьман не пускає“, – доповідав гомін.

Сотник Мручко слухав, і злість його брала.

– Також не мали кращої пісні! – гукнув. – А собаки б вам марша на обоях грали!.. Бе-ре-жись!

І з його вовчого горла добувся такий несамовитий вереск, що деякі з старшинських жінок із перепуду мало не повилітали з повозів. Гадали, що сотник Мручко крізь імлу самого царя побачив...

За козацьким табором, а перед шведськими гарматами, обтуленими в полотна, щоб не ржавіли, їхали у якійсь старосвітській повозці королівський блазень Люксембург і Мазепин карлик Рачок.

Оба в баранячих кожухах вовною наверх і в футряних шапках дивного фасону, як якісь дивної породи звірки. Розмовляли з собою, нахилившись близько до себе, щоб не відповідати на жатки й дотепи як козаків, так і шведів, що переганяли їх повозку і кидали за ними соломою.

– Знаєте, пане товаришу, – почав Люксембург доволі вправно, хоч тільки кухонною латиною, – знаєте, що світ куди більший, ніж я собі колись у лоні моєї покійної мамуні міркував.

– І дурніший, – відповів поважно Рачок.

– І дурніший, – притакнув, зітхаючи, королівський блазень.

– А все ж таки, – почав Рачок, – замалий він для худих ніг нашого короля і для скорих чобіт Петрових. Гляди, й оба ті панове стукнуться лобами, і буде великий крах.

– Ой, буде! – притакнув Люксембург.

– А якщо ваш штуцер не розчерепить свого лоба об твердий череп Петра і побіжить даліше, якби чорт за ним гонив, то за рік-два він оббіжить весь світ, і що тоді?

– Верне до Стокгольму і знову буде голови телятам рубати.

– Можливо, бо всі ми вертаємо туди, звідкіля вийшли, і це називається життям.

– Всі ми весельчаками на дворі його милости короля Невідомого.

– І королеви Долі.

– Всі ми походимо в прямій лінії від батька Припадка.

– І від матері Конечности.

– Тільки нашим панам здається, що вони з Божої ласки.

– Кому?

– А кому ж би? Мойому шведському *demigénie* і вашому українському *homme d'état*. Мій спати не може, бо не має грошей, а ваш, мабуть, тому, що має. „З Божої ласки“, – і навіть спати не можуть! А ми з вами – тільки з ласки наших родителів, і спимо, як сусли.

– Бо совість маємо чисту.

– Отож то і є: совість маємо чисту. А вони дивляться на нас, як на блазнів.

– А ми так само глядимо на них.

– Тільки не показуємо того по собі.

– Бо не треба. Пощо їм ілюзію псувати. Дурний гадкою богатіє.

– Вони турбуються, товчуть собою, як Марко по пеклі, відпарюють собі на кульбаці відомі частини тіла, а ми спокійнісенько та любісенько, ніби справжні панове, їдемо в нашій кареті та нюхаємо табачку.

– На ваше здоров'я, принц Люксембург.

– На ваше, мосці пане Рачок!

Насипували до носових дірок жовтуватого порошку і чхали на весь світ.

А за ними гуділо 60 канонів і кілька соток возів з ящиками куль і бочками стрільного порошку, з оружжям, провіянтами і з покаліченими, полуживими вояками.

– Мій demigénie, – почав, вичхавшись, Люксембург, – дурак?
– Бо не любить жінок, – докінчив Рачок.
– Ваша милість зволили вгадати. А ваш homme d'état немудрий, бо їх любить.
– Значиться, люби чи не люби, а все на дурня вийдеш. Круть чи верть, а все тобі і в черепку смерть... Супроти того осушім плящину, бо я за горілкою гину.
– А я гину від тонкого шведського пива.
Пили, а Рачок підспівував:
– Коли б не та горілочка, не тая сивуха, не позбувся б я довіку доброго кожуха.
– Проспівайте ще раз, – просив його Люксембург.
– А невже ж ви розумієте по-нашому?
– В Упсалі по-українському не вчили, але ви дуже гарно співаєте, з чуттям. І голос у вас, дійсно, прегарний, як у хриплої куртизанки.
– Це ви мені не перший признаєте, принце. А може, б ми так заспівали в дуеті?
– Не зважуся, жаль псувати вражіння.
– Так тоді заграйте щось на скрипці.
– До ваших послуг, ласкавий добродію.
Люксембург добув з-під кожуха скрипку і загравав Бахову сарабанду.
Маленькі, змерзлі пальчики совгалися по струнах, як дитячі ноги по льоду. З-під тих пальців добувалися тони дрижучі, смішно трагічні, як обличчя блазнів, скакали по їх вивернених кожухах, сідали коням на гриви і поринали в імлі.
Політував сніжок. Як лебединий пух, сипався на дорогу, столочену тисячами чобіт і підков, пориту глибокими слідами гарматних коліс.
Історичний плуг стосотними лемешами орав українську землю, щоби краще родила.
Дрібоньке скигління скрипки губилося в тупоті людських і кінських ніг, в крику погоничів, в гуркоті гармат і в зойках раниених, що разом з своїми здоровими товаришами довжезним вужем сунулися в імлисте, біле, зимне Невідоме.
Сніг вигладжував за ними дорогу...
„Бе-ре-жись!“

XII

Тріск сухих полін у печі розбудив Одарку. Розплющила великі зіниці, глянула кругом і сіла. Але якась зимна, суха рука, як у старої чарівниці, налягла їй на груди.

– Не рухайся, цить-бо! В тебе ще незагоєна рана, – почувла скрипливий голос, як немащена чумацька мажа.

– Рана? – і Одарка коміть головою впала на подушки. Свідомість будилася і гасла, як забутий огник на степу.

Дмухала на його, роздувала. Невже ж вона дійсно ранена? Ким? Коли? Де?..

Кошлява рука обтулювала її кожухом, і велика згорблена тінь лазила по стіні. Смішно кивалися косинки волосся під хусткою, зав'язаною в турбан. Довгий, гострий, закарлючений ніс торчав, ніби клюв хижої птиці. Полум'я плювало червоними плямами на долівку і на стелю...

Кров... Одарка почувла біль. Млісно-солодко зробилося в роті, а по мозку розіллялася мазь.

Криві зимні пальці підсувалися до її зубів.

– Пий, дитино, пий, це тобі на здоров'я.

Між зуби хтось сокиру всував.

– Не хочу, лишіть мене, йдіть геть!

В горло вливався потік, булькотіло.

Заллють її, заллють...

Та не залляли. Ущухав жар, що палив тіло, і топилися леди, що морозили кров.

Тепло весняного сонця розливалось по жилах.

Бачила голубе небо, цвітучі вишневі сади в Гірках і долочки на всміхнених щічках Векли.

Хотілося вставати й бігти туди. Скорше, скорше, бо за хвилину знову повіють тумани, і не побачить нічого! Не бачила. Летіла стрімголов глибоко кудись, глибоко, у безодню.

– От морока мені з тією окаянною дівкою. Покаяніє якесь! – скрипіло колесо немащеної мажі. – Чи мало то всілякої біди на світі, та ще такою клопочися. „Як неживою застану, то й тобі зроблю кінець“, – верещав. А кінець би їм усім зробило. Жити спокійним людям не дають... Пий, доню, пий, це тобі на здоров'ячко вийде...

І знову зимна, тверда сокира сунулася між дрібні Одарчині зуби. І знову потік булькотить крізь горло, і знову ясно робиться в очах.

Веклина господа, старшини, сотенний молодий осавул обіймив її за стан, а вона голову йому до грудей притулила. Ще їй ніколи і ні з ким не було так добре, як тоді. Тримайся його, кріпко тримайся, щоб не розвіявся, як дим!..

Свідомість, як трухла ганчірка, рвалася на дрібонькі шматки. Одарка зшивала їх до купи силою волі.

Ось вона повисла йому на шиї у темних сінях Веклиної господи, ось на кульбаці перед ним сидить, а сніг обтулює їх, і їм так тепло-тепло... Аж тут і гайок, чорний і страшний, наче в казці про дванадцятьох розбійників. А крізь цей гайок дорога, як на цвинтар. А при дорозі за деревом – вони. Дожидають когось. Діждалися. Луснули три громи, а четвертий влучив у неї... Усьому край...

Але ні... Пасіка, сотникова хата, біла світличка і він. За стінами кулі, як чмелі гудуть, а його слова солов'єм щебечуть. Дивно так, так дивно, що тьмариться світ...

І знову тая кошлява рука і цей ніс, як клюв у драпіжної птиці...

– Не кидай-бо собою, чуєш. Ще, чого доброго, розв'яжеться рана, і потече кров. Було б мені! Та ж це не чоловік, а звір.

– Хто?

– Цей, що тебе привіз.

– Хто такий?

– А лихий його зна хто, москаль. В бою тебе добув. У слободі сотника Імжицького. Бідна ти, бідна. Хоч і не нашої віри, а все-таки жаль. Молоденька. А йому вже інеем волос притрусило.

Одарка слухає і не розуміє нічого. Інеем волос притрусило, москаль, що воно таке? Де ж тоді подівся сотник Мручко і його молодий осавул Сидір? Звідкіля взявся цей турецький турбан і ніс, як у хижої птиці?.. Не нашої віри? А якої ж тоді віри отся чарівниця?

І Одарці хочеться довідатися чогось певного.

– Я, бабусю, хрещена. Я з Веклою говіла.

Закарлючений ніс хилиться над нею, ніби її заклувати хоче.

– А по-якому молишся до Бога?

– Отче наш, іже еси...

– Добре вже, добре. Не говори багато, ти ще недужа. Боюсь, щоб не пошкодило тобі. „Як мені тая дівка умре, – казав, – то й тобі голову розчереплю або на воротах повішу, бо кращої, як вона, і цареві не треба“... Розумієш?

Одарці ніби вітер імлу з-перед очей розвіяв. Значиться, москаль пірвав її з хутора і завіз до якоїсь старої відьми. Доручив, щоб піклувалася нею. І він, і відьма бояться, щоб Одарка не вмерла. Ось як воно. Значить, розв'язати рану, пустити кров, і всьому край...

А він?.. Сидір?..

Ні, ні, ще не пора вмирати. А все ж таки... І через голову Одарки майнула неправдоподібна гадка, котрою вона втішилася і перед котрою перехрестилася, мов перед нічним приви́дом. Сховала її, тую гадку, до слухного часу, щоб відьма не догадалася чого.

Та ще піддурила її, нібито вона, Одарка, вже краще себе почуває, ще день-два, і встане.

– А де ж це я, бабусю?

– У безпечному місці, дитино. Біля Райгорода, на хуторі, в ліску. Від шляху далеко. Туди і шведам не по дорозі, і москалі не забігають радо, бо великому війську нема пощо, а невеличкому гуртові небезпечно. Наші хлопці не одного вже на другий світ післали.

– А як же я до вас, бабусю, попала?

– Кажу тобі, москаль тебе привіз, офіцер. Похвалювався, що як любити його не схочеш, то цареві в дарунку пішле, а цар про любов не питає. Та ти не бійся. Москаль непоганий собою, тільки до мене лютий, бо я стара.

– А Мручко і його осавул?

– Чимало Мручків на світі, дитино. Де мені твого Мручка знати. І до осавулів я вже не цікава, ні!

– А про шведів і про гетьмана чували що?

– Цить! – і стара відьма зашипіла, як у корчах гадюка. – Про них і не згадуй тепер. Вони ще за Десною. А тут із-за них пекло твориться. Людей на муки беруть, на кого тільки впаде підзор, що за гетьманом руку тягне. Та й накоїв же він лиха, отсей гетьман-ізмінник.

Одарка не відповідала нічого.

– Слабо мені. Спати хочеться.

– Так і спи. Я тобі і вугля скинула, а тепер лице вугляною водою обмию... Так... Бачиш. Вуглики поспадали вниз. Значиться,

наврекли. Куля кулею, а вроки вроками. Наврочили тебе якись погані очі, дитино. Та ми їх відвернемо від тебе.

І вона махала рукою понад очі Одарці і шептала якись слова, від яких моторошно робилося на серці.

– А гуш, а гуш, душі не руш, душі не дам, на сабатний храм, на Лису гору, гуру, ру, ру, а гуш, а гуш!

Одарка примкнула повіки і вдавала, що спить. Чарівниця посиділа ще хвилинку біля постелі, а потім чорна тінь захиталася, оббігла кругом хати і шугнула в двері. Тільки піч червоними плямами плювала на долівку.

XIII

Одарка приходила до себе. Вертала охота до життя. Хотілося вставати і йти до нього – до Сидора, що полонив її знічев'я і всеціло.

Де він тепер? Чи ще біля гетьмана в Гірках, чи, може, вже в поході? Чи вернув щасливо з пасіки Імжицького, чи, може?.. І якесь погане прочуття відізналося з глибин свідомости.

Тривожлива непевність болючіша від рани.

Де він тепер?

Пильно наслухувала розмов, підхоплюючи кождіське слово, що долітало до неї крізь тонку стіну і крізь щілини старих дверей тієї загадочної хати, до якої завіз її невідомий московський офіцер.

Який він і чому якраз її собі вибрав? Чи так дуже вподобалася йому? Недужою лежала, а яка ж це краса в недузї? Одарка билася, як муха в павутинню, в сітці цих питань. Як же їй вийти на волю?

Пробувала довідатися дещо від своєї хазяйки, але тая, видно, скривала правду.

Одарка бачила, що це одна з тих жінок, котрих чорт посилає туди, куди сам іти не хоче.

Недаром же по ночах стукає хтось у шибку, стара встає, відчиняє двері, приходять якись люди, шукають чогось, ніби радяться, а ніби перечаться; і все так заговірливо, таємно, що нічого й второпати не можна. Тільки поодинокі слова ловить Одарка, як ось:

шведи, рускії, Мазепа, цар, Батурин, Меншиков, – але зв'язку між ними ніяк не дошукаєшся. Рвуться, як трухла нитка.

Та ще чула Одарка, як по півночі заскрипіли сани. Щось зносили до сіней. Стара відчиняла потайні двері до пивниці. Біла джаґаном, копала мотикою, а тоді двері знову присипала землею і замазала глиною. Стінка тонка, Одарка добре чула. Не треба було великої догадливості, щоб зрозуміти, що творяться тут речі не дуже-то чисті. Ховають награбоване добро і затирають сліди.

Кого ж вони грабують? А кого ж би? Тих, що до гетьмана за Десну перейшли, та ще, може, шведів, що відбилися від армії та заблудили в лісах.

Одарка ще в Гірках про таке чувала, і їй тепер робилося страшно. У чиї ж тоді руки вона попалася?

Та стара відьма може і з нею все зробити, чого тільки московський офіцер забажає, – для його грошей.

Одарка знала, що, покидаючи Веклу і втікаючи з молодим козаком, не вступає на рожами встелену доріжку, але й не сподівалася, що між таке терня ускочить. Як тут тепер вискочити з нього?

За стіною ставало гамірніше. Чоломкалися чарками, мабуть, запивали грабіж.

– Трапилося нам, як сліпій курці бобовеє зерно.

– Ціляли в ворону, а попали в корову.

– Лизнули ми патоки, і то не шилом, а варехою.

– Довго ловили, а все-таки піймали сома.

Примівкам не було кінця. Мабуть, обловилися здорово.

Дехто й співати брався, так стара не давала.

– Цитьте, бо збудите дівку.

– Жидівку?

– Чорт її зна, хто вона таке. Жида спізнаєш, а жидівку по чім?

– Хай говорить молитву.

– Молиться по-нащому.

– Гм. Тут щось не тее. Ви, матусю, перевірили б діло.

– А мені що! Щоб москаль заплатив за неї.

Розв'язувалися язики.

Одарка підносилася і витягала шию, як журавель на чатах.

Гадала, що почує щось до речі, – але ні.

Нараз рипнули двері. Недужа впала горлиць і вдавала, що спить.

Яструбиний клюв, жаб'ячі очі і, як мітли, брови підсувалися до постелі.

По стіні плигала переломана тінь.

– Десь у тої дівки тільки сну набереться, що в ката, – скрипіло несмазоване колесо. – Навіть до страви не спішиться. Щоби вже раз забрав собі москаль своє не знати що, – шимшикали беззубі губи.

Стара похилювалася над нею і наслухувала, чи дише.

– Не задубіла. Лихий лихого не візьме. Мабуть, у коршмі дурний москаль таку цяцю надибав. Придзигльованка якась. Ні риба, ні м'ясо і в раки не годиться...

Одарка бачила, як відьма жмутки волосся під очіпок ховала, як рукою колесо над постеллю на відлів робила, спльовувала позад себе і, згорблена, подавалася назад. Біля дверей обкручувалася на лівій нозі тричі.

– Шерть, верть, шкереберть. Гупало ту, тупало гу, агу, агу, агу!

Одарці мороз пробігав по спині. Насилу здержувалася, щоб не дзвонити зубами... Відьма заговорювала її, мабуть, щоб без її відома не встала і не втекла вікном, що його тільки ногою переступити. А може, зачарувала, щоб ніхто не приступав до неї?

Пішла...

Хату на засув замкнула. Мабуть, на жир повіялася, а може, сяде на мітлу і – на Лису гору на вечорниці... Відьма!

Лишилася Одарка з своїми гадками.

Де він? Кілька літ життя віддала би, щоб побачити його, хоч на часок, хоч кілька слів промовити до нього. А то неначе в сні появилася нараз і розвіявся, як недоснений сон. Ніби в казці, заплющивши очі, побачила його, а як розплющила – нема. Де він?

Чому серце не понесло його тими слідами, котрими незнайомий москаль привіз її з хутора Імжицького до хатки на курячій ніжці? Чи сліди снігами задуло, чи серце про неї забуло?

Де він?

– Тупало гу, гупало ту, гу-гу-гу!

Відьма з ловів вертає.

Одарка чує, як лісова доріжка стогне, як дерева дрижать і торкаються гілками, як ворони зриваються з своїх гнізд і кричать.

Відьма з ловів вертає.

Але ні. Це кінські копита по замерзлій землі дудонять. Хтось конем чвалась...

Причвалав. На подвір'я увігнався. Зіскочив, коня до паля прив'язав, у двері гримає.

Може, це він, її милий, Сидір?

Зірвалася. Хотіла йти, аж нараз обімліла.

Крізь тонку стінку почула грубу лайку.

– Екій чорт! Нікаво нет! Глупая баба, знаєш лі ти, што такое кнут?!

Голос був низький, гугнявий, як з бочки. Коли по голосі можна собі уявити людину, то Одарка уявляла собі за стіною мужчину сорока літ, корінистого, з носом, як заморожена бульба, з варгами м'ясистими і з малими засаленими очима. До того борода неозначеної краски і щітинисті вуса.

Від того голосу горілкою віддавало.

Такий-то лицар товкся по хаті, як по гаврі ведмідь, гримав чобітьми, як довбнями, перевертав стільці, а коли і ці ознаки його сердитости оставалися без наслідків, почав воювати з горшками. Розбивав без пощади.

– Смород какой, хамское стерво! – і шибка з вікна з бренькотом полетіла.

Одарка чула, як її душа сховалася в п'яти.

Москаль! Мало того, що москаль, а ще й сердитий.

Коли не станеться яке чудо, так він, звоювавши бабину світлицю, впаде до алькіря. І що тоді?..

Морозом обдало Одарку.

Одиноке спасенне вікно. Хоч воно мале, але й вона не така-то вже велика. Щоб голову уткнути, а там і ціла якомсь пересунеться.

Та на її лихо заскрипів мороз під полозами, і якісь сани опинилися під хатою. Почувся людський гамір.

Утікати не було куди.

Одарка підсунула накривало до самих уст, зложила руки навхрест і – ждала.

Рипнули двері, і на порозі появилася москаль. Зовсім інший, як вона собі уявляла – і куди кращий! Навіть гарний собою, коли б не закоротка шия і не задовга борода.

На його устах, повних і смажних, сиділа усмішка пристрасно-добродушна.

Навіть поклонився, входячи, і промовив:

– Здравствуйте!

І голос був зовсім інший, не той, що торощив горшки.

– Здравствуйте! – повторив голосніше. Ніби чекав на відповідь. Але Одарка не відповідала. Що б не було, рішилася мовчати. Хоч і він непоганий собою, не хоче його.

Нікого, крім Сидора, не хоче. Нікого більше! Згине, а не зрадить його.

Гість здивовано розглядався по алькірі. Чому ж це вона не відповідає йому? Спить, сердиться на його, що пірвав?

Нараз ще одно питання прийшло йому на гадку: „Чи не вмерла вона?“

Завдавши собі це питання, став, як уритий, широкими плечами підпираючи вузьенькі двері.

За час війни мерців чимало бачив. Не одну душу і сам вигнав з тіла, але на гадку, що, може, та гарна дівчина вмерла з його причини і вмирала сама, не було кому навіть води подати, зробилося на серці моторошно. Щось давно забутого відізвалося в душі, щось доброго, людського, приголомшеного вояцьким ремеслом, виринало з невідомої глибини. Пригадалася мати, перша сповідь, перший поворот у страсний четвер з церкви.

Він не хотів, щоб тая дівчина вмирала.

Навшпиньках підступив до Дарчиної постелі.

Чула скрипіт його юхтових чобіт, чула, як він хвилювався, як віддихав голосно й скоро, але навіть не ворухнулася. Заціпила зуби, здержала віддих, лежала справді, як мертва.

Місячне сяєво, що падало крізь малі шибки і зеленуватими блисками обливало її бліде обличчя, робило її ще більш подібною до трупа.

Перехрестився тричі, змовив молитву і... вийшов з хати.

Одарка чула, як підійшов до саней і приказував своїм людям, щоб розходилися на всі сторони світа шукати „глупої баби“, „колдунї старої“. Де б вона не була, живою чи вмерлою, хай приведуть, бо він її покарати мусить. Як вона, „старая ведьма“, дівчини доглядала!

– Або що? – спитався котрийсь.

– Умерла, – відповів офіцер.

Поздїймали шапки:

– Хай з Богом спочиває. І гарна ж була, як ікона! Дарма, що не нашої віри.

Знали Одарку, бо привезли її сюди, а тепер мали в дальшу дорогу забирати.

Нерадо розходилися, впевнені, що стара, дійсно, чарівниця і що в лісі, та ще коло півночі її, а не їх сила.

Офіцер вернув у хату.

Одарка чула, як хрупотіло череп'я товчених горшків під його ногами, як він то сердився, лаявся, кляв, то зітхав і хрестився.

– Вечная память! – шепотів. – Вечная память.

Значить, повірив, що вона вмерла. Значиться, її задум удався, хитрощі не завели. Коли б тільки москалі дійсно де старої в лісі не стрінули, бо тоді пропало б усе.

Але Одарка потішалася гадкою, що стара пішла в тім самім напрямі, звідкіля вони приїхали, побачить сліди на снігу, догадається, що за гість до неї поїхав, і не буде така глупа, щоб лізти сердитому москалеві в руки.

Він же їй наказував, щоб кроком від хати не відходила.

„Як те все скінчиться?“ – питалася себе Одарка і дальше думала над своїм рятунком.

А між тим москаль товкся по хаті, як нечистий по пеклі. Шукав чогось по миснику, по полицях, по печі, перевертаючи все, що під руки попало. Аж кременем викресав огонь.

Крізь щілину дверей до алькіря впала смуга блідого світла.

Значиться, знайшов і засвітив каганець.

Мабуть, моторошно напотемки сидіти з мерцем.

А може, увійде до неї, щоб при світлі впевнитися, чи вона справді не жиє.

Так воно і сталося.

Москаль з каганцем у руці непевним кроком підступав до постелі.

Одарка затаїла дух. Ані одна рисочка на її білому обличчі не дригнула.

Насилу здержалася, щоб не кліпнути очима, бо він каганець підніс мало що не до самого її обличчя і довго вдивлявся в неї.

– Вечная память, – промовив ще раз, поставив каганець на скрині, сам сів на лавку і пальці запустив у волосся.

Мервив і дер його, не знати, чи з жалю, чи зі злости.

Каганець прискав і блимав, то конав, то оживав. Слабосили блиски кидалися в сутіні, химерні тіні підплигували кругом, блиски з тіннями пускалися в танець.

За вікном шумів ліс.

Йому пригадалося, як він хутір сотника Імжицького здобув приступом. Нікого живим не застав. Кругом самі трупи. Аж в од-

ній світлиці лежала вона, ранена, але жива. Такої краси не бачив ще у світі. І світ йому іншим зробився. Хотілося кинути шаблю, потоптати ногами мундир, посадити тую дівчину наперед себе на коня і легіти до своєї „вотчини“. Сісти на ріллі і жити разом з нею.

Мрії! Війні кінця не видно, а від царя офіцерові вирватися трудно. Тому й придумав таке. Хай дівчина подужає у старої відьми, а тоді він її забере і при найближчій нагоді відішле її додому з листом до мами: „Мілуй єйо, бедную, мая ти мать радная, ето ж твая будущая невестка“.

Та, замість до мами, повезе до ями.

На згадку про яму здригнувся увесь, як здригався колись, малою дитиною. Забув, що він вояк, що смерть для нього повсякчасне явище, що між мерцями доводилося не раз на полі бою цілими годинами лежати, думки його бігли колишніми шляхами.

Уявляв собі, як її, таку молоду й гарну, зариють у холодну могилу і вернуть додому. І може, що лиш тоді почує вона жаль до нього, що спричинився до її смерти, і страшна помста розігріє її скостеніле серце. Зніметься і полетить шукати його слідів. Допаде самотнього на квартирі або в полі, присмоктається студеними устами і, як п'явка, стане кров його висисати...

Продрог був. Від довшого часу не досипляв ночі, або голодував, або, допавши доброї страви, їв надміру, чув, що мозок його не думає звичайно. Морозило його, пальці були горячі, ніби вуглями водив по голові.

Оповідання про мерців, вовкулаків і опириць, яких наслухався ще дитиною, пхалися до голови, боролися, бо кожде з них хотіло пригадатися скорше.

Чув, що ноги дрижать, хотів схопитися, взяти каганець, вернути до світлиці і двері від мерця затріснути наглухо. Не міг. Здавалося, що вона встане, і студені руки кине йому на шию. „Бажав моїх обіймів живої, милуй мертву!“

„Не дивитися, не дивитися на неї!“ – гадав собі.

Але в цей мент якась невідома сила приказувала: „Дивись!“

Боронився – годі! Щось голову обертало в цей бік, де на постелі лежало біле, прегарне, ніби з мармуру вирізьблене, обличчя...

Нараз – воно оживає...

Ось здригнули повіки, ось біля вуст появилася черточка, ненависно-злісна.

– Во ім'я Отця і Сина...

Хотів перехреститися, рука не піднімалася. Тільки мурашки побігли йому по жилах.

„Не дивись!“

„Гляди!“

„Мусиш!“...

„Хотів живої, милуй мертву!“...

Які ж у неї очі! Це ж не очі живої людини. Безодня в тих очах. Потягнуть тебе вглиб...

Що?.. Вона встає...

– Опириця! – верескнув Павло Петрович, вхопив голову в руки, напругою сил відірвався від лави і з божевільним вереском допав свого коня.

– Опириця!

– Ха-ха-ха! – лунало за ним.

А він гонив лісами, не знаючи, де й куди.

XIV

Одарка, не надумуючись довго, зірвалася з постелі. Взула чобітки, вбрала кожух, хусткою голову обкрутила. Вже хотіла вийти дверми, але пригадала собі, що стара, може, де причаїлася в снігах або на подвір'ю і не пустить її.

Треба вилізти вікном, але перше треба забезпечити двері. Скоро! Скоро!

Притягнула ослін і поставила між двері і стіну в ширину алькіря.

Якраз надався. Дверей і сам чорт не відчинить, хіба сокирою порубає.

А тепер вікно. Вихопила кілки, відчинила і вискочила на доріжку, на котрій стояли сани. Коні з наїженою проти вітру шерстю, притулені до себе, дрижали біля дишля.

Наховстала, поправила хрестики, взяла віжки і вже хотіла крикнути „вйо!“, коли побачила, що на санях хтось лежить.

Жаром обдало її... Москаль... Пропало все... Один лишився, щоб пильнувати коней.

Але чому ж він не зірвався, коли його старшина з божевільним вереском гонив у ліс...

Що таке? І чому ж він не рухається, хоч бачить, що вона добирається до коней? Невже ж замерз?..

Щоб не було, треба втікати з того місця. У неї за поясом пістоль, буде боронитися, коли прийде до того.

Скочила в сани і повернула кіньми.

Москаль почвалав гайта, Одарці треба брати вісьта. Потрясла віжками, коні врадувалися, що не потребують мерзнути на лютому морозі, пустилися вітром по лісовій доріжці.

За плечима Одарки лежав невідомий. Не знала навіть, чи живий він, чи мрець.

XV

Кінчився ліс. Крізь дерева прозирало більше поле. На ньому іскрився сніг. За полем, у долині, мерехтіли огники, далеко-далеко, ніби зорі крізь густу імлу.

Село чи ворожа стежа? А може, цілий московський відділ розложив табір?

Їхати туди чи завертати?

Завертати не було як. Кождої хвилини могла наспіти погоня. Як не Павло Петрович, так солдати за кіньми стануть гнати.

Це одно, а друге, Одарка чула, що знемагає. Треба ж до людей, до теплої хати. Як обімліє тут посеред поля, тоді й всьому кінець.

Що б не було – вперед!

І вона принагляувала коні до бігу, хоч вони і без того летіли, ніби птахи. Сани неслися по замерзлому снігу, не як на полозах, а мов на крилах.

Вітер свистав наскучливо сумну пісню, то плакав, то реготався, як божевільний, а по голові Одарки пробігало сто гадок.

Що вона скаже, як попаде до своїх, до таких, що з гетьманом тримають?

А що ж би, як не правду? Розповість усе, як було.

А як до москалів?

Тоді хоч не хоч мусиш брехати. Покаже рану, що нібито її хлопи завдали за те, що з москалями тримала і подавала вісті про рухи гетьманських військ.

А цей, там, за її плечима?

Коли мертвий, так вона скаже, що в сутичці з хлопами погиб, а як живий, тільки мертвецьки п'яний, то придумас ось таке: вихопилася полуживою з рук хлопських харцизів і втікала в ліс до баби-знахарки. Не застала її. Зате побачила сани і, не надумуючися довго, вскочила до них, щоб спасати життя. Отак і дісталася тут...

Кілька разів озиралася, але цей хтось за її плечима не давав знаку життя. Лежав прикритий кожухами з головою.

Здержувати коні не було як і коли.

Одарці здавалося, що за нею женуть, що їзді вже ось-ось.

Била віжками і кричала на коней не своїм голосом. Вйо!

Огники то вискакували, то ховалися між деревами, як вовки у байраках.

Це не вояцькі вогнища, а світло в хатах – село.

Що б не було – вперед!

Вже чути, як лають собаки. Одна до місяця виє, наче солдат сурмить.

Переїхала місток, скрутила в бічну вуличку, побачила відчинені ворота й увігналася туди.

В хаті вже спали. Застукала в двері, вийшов хазяй. Протирав заспані очі, ніби не вірив собі... Дівка серед ночі привезла щось.

– Приймете мене?

– А ти хто така?

– Я з Гірок, від Векли, коли чували.

– Бував я в Гірках і Веклу твою знаю.

– Так і мене бачили, мабуть.

– Може, й бачив. Заходь.

– Спасибі вам. Але зі мною ще хтось є. Сама не знаю, хто.

– Як же так? Привезла і не знаєш кого?

– Розкажу вам і правди не затаю, допоможіть знести, ради Бога. А коні спрячте, щоб не торчали на виду.

Господар покрутив головою:

– Гм. Тут щось не теє. Щоби ти мене, небого, у біду не ввігнала. Тепер і так небезпечно на світі.

– Богом клянусь, що нічого злочинного не зробила.

– Векла хазяйка чесна, так і тобі повірю... Іване! – гукнув на сина. – А ходи-но ти тут!

Вийшов парубок, здоровий, як дуб.

– Знесемо до комори того там, а тоді бери сани і їдь загумінками до омшаника. Коні поміж наші постав, а сани зарий у сніг та ще гноєм прикрий!

Одарка підступила до саней і підняла кожух.

Під кожухом лежав її Сидір.

XVI

Село лежало осторонь від шляху. Не бачило ще ні москалів, ні шведів, тільки неясні чутки доходили про війну. Говорили, що Лютер з Антихристом б'ється і що від того велика біда може прийти на народ християнський.

Але, може, Бог дасть, що тая буря мимо слобідки пройде, як бувало давнішими роками.

По хатах і загородах видно було, що милував їх Господь і хронив від того зла, яке звичайно приносить з собою війна. Хати були здебільшого старі, загороди великі, сади теж чималі. Мабуть, народ у дереві і в бджолах кохався, бо пасік видно було кілька.

Хазяїн, до якого попалася Одарка, колись козакував, під Котопи ходив, але це часи давнешні.

Минулося, забулося, а все ж таки осталась охота до пригод і цікавість до того, що діється у світі.

В добрі руки попалася Одарка. Старий Гліб Борисів заживав у своїй слободі великої поваги, як патріарх в роді. Всі односельчани родилися на його очах. Були йому, як діти, а він їм – як батько. Нічого в слободі не сталося без його поради і проти його волі. Щоб видали старого, донесли, доповіли, що він переховує когось у себе, об тім і бесіди не могло бути.

Захована від світа слобідка жила своїм стародавнім життям, не турбуючися багато про нові здобутки і про нові людські гріхи. Навіть суддів тут інших не знали, крім своїх власних. „Усіх нас, грішних, Бог колись розсудить“, – мовляв старий Борисів, і з тим Божим судом всі числилися більше, ніж з людськими суддями.

Від першого ранку була тут Одарка ніби донька або невістка. Поралася коло печі, подавала страву й підмітала хату. Хазяїн здержував її у роботі, але вона хапалася до всього, бо хотіла віддя-

читися за приют і за гостину. Скоро вертало здоров'я, і на блідих щічках стали злегка процвітати рожеві чічки. Сидора примістили в коморі, до якої входилося поза мисником біля печі. Треба було тільки присунути цей мисник до дверей, і ніхто й не догадався, що там є вхід.

В небезпечних часах люди забезпечали себе, як могли.

Старий Борисів, козакуючи колись, навчився лікарської штуки – вмів гоїти рани і від шаблі, і від кулі. Вмів і сторощені кості складати, що краще не поскладав би їх докупи навіть гетьманський хірург.

Бувало, і в неділю, і в свято, прочитавши Мінею і проспівавши київські канти, замість лягати під широкогіллею грушкою, брав свій кийок, припоясував від усякого припадку шаблюку, а через плече перевішував похідну скіряну торбину і йшов озирати поля. Вертаючи, приносив усякого зілля, корінців і листя; одне варив, а друге сушив і тер на порох, як табаку. Тим і лічив.

Кажуть, не було такої квітки, ні травки, ні комахки, якої він не вмів би назвати.

Не диво, що й Сидора скоро поставив на ноги.

– Не варт би ти в мене, козаче, і печеної цибулі, коли б від таких нікчемних ран скінчався. Москаль навіть шаблею гідно рубонуту не здолен, штиком чоловіка, як порося великоднє, коле. Ні хлібороб він, ні вояка, ні лій, ні масло, ні се, ні те, ні третє, чортзна-що. От – кацарап.

Приговорюючи, натирав рани мастями.

– А все ж таки вони, іродові діти, добре тебе заділи. Дивно, як це ти їм так до руки дався.

– Гетьмана обороняв.

– Гарне діло робив, а все ж таки і власна шкура не решето. На другий раз не підпускай їх близько до себе. Невже ж даром мушкет на рамені носиш? А спис, гадаєш, що? Це також непоганенький струмент, тільки ви, діти, орудувати ним не спосібні. Списом, бачиш, треба отак... – Він брав кочергу, сів на лаву і показував, як треба добре орудувати цим непоганеньким струментом.

І стільки гнучкості було тоді в його тілі, кості так справно ходили в завісах, щоб тобі яка трісла хоч разочок, що годі було йому покласти більш шістдесяти літ, хоч він говорив, що вже доскакує сотки.

– Як ми під Кюнотопом на москалів ходили, – розказував, – то я списом з московськими копійниками потикався. Копійники

і боярські роти не встояли, за ратників подалися, навіть сам князь Трубецький не здолів утримати строю. А тут тобі, ніби тая буря, летять запорожці. Курява перед ними, за ними, над ними, весь світ – одна курява. Та й почалось тоді, та й почалось! І вмирати буду, а того зойку і тих стонів не забуду. Річку Соснівку геть трупом загатило, старе й нове корито Десни кров'ю сплило, тридцять тисяч мерців купами лежало, як на доброму лані снопи в рік урожайний. Князь Трубецький ледве втік з недобитками, а князь Пожарський голову дав. Триста прапорів, між ними велику царську хоругву гетьманові під ноги поклали, срібні литаври, чимало гармат і всякої другої здобичі попалося в наші руки. Не знаю, чи коли так сонце червоно заходило, як тоді. Бачу, в тих багрових блисках стоїть покійний Виговський, в синьому жупані, високий, ставний, з вірлиним носом і бистрими очима – як орел.

Стоїть, дивиться на тую бійню і думає. Чи сподівався він того, що з ним незабаром зробили? Гей, гей!.. А нині що?

І старий своїми сивими очима побіг кудись далеко.

Хотів минуле завертати...

Дарма!

– Чує серце моє, що знову великі бої надходять. Але які? Хто побідить? І вгадувати не хочу. Може, я того й не доживу. На вас, дітки, пора. На вас. Ми вже свою роботу зробили, але діла ще дуже багато. Наша земля, не во гнів їй сказавши, як опириця, все нової крові хоче. Сама дітей і родить, і, не підховавши, жере. Не знаю, чому це так. Божа воля, не наша.

Собака вила на вигоні.

– Той пес нічого другого й не робить, тільки висє. Щось йому чи їсти не дають, чи б'ють.

І Борисів задумався.

– Кажуть, що собака смерть нюхом зачує. Ми її не бачимо і не чуємо, а собака чує. Мабуть, смерть понад нашою землею по ночах блукає, шукаючи місця, щоб покласти тисячі нараз.

Собака не вгавала вिति.

Старий перехрестився.

– Тю, ти! Не дає чоловікові спокою, наvertsє сумні гадки. Та ви не турбуйтеся, діти. Пережили ми татар, переживемо й москову, ми тутешні, нас із цієї землі з коренем не вирвати нікому!

Для розради закурив файку і дальше осматрював рани.

– Але ж бо тебе і потовкли, небоже. Ніби колесо переїхало по тобі, а тут, як бачу, і припеки є, го-го! Припікали тебе, що?

– На допрос брали, батьку.

– На допрос?

Одарка не втерпіла і вибігла з хати.

– До допросів то нема більших охотників, як москаль. Зачуваю, що хіба китайці вміють так на спит брати. А чого ж вони хотіли довідатися від тебе?

– Хотіли, щоби їм сказати, де гетьман і які з ним полки за Десну перейшли. Та ще цікавилися, котрі полковники і котрі генеральні, полкові і сотенні старшини з гетьманом до шведів подалися, і чи з жінками та дітьми, чи лиш самі. Питали мене, де старшинські родини залишилися, бо бачили, що я не звичайний собі козак, а теж старшина і що був в гетьманському почоті. Не будь-яку, думали, птицю в сільце взяли.

– Гм... А ти що визнав?

– Те, що всякому й без того звісно.

– Себто?

– Що гетьман з королем Карлом сполучився і що вони в Гірках стоять, але, куди звідтіля двигнуться, того, казав я, ніхто з нас не знає, хіба вони, а може, й вони ще не рішили.

– Хвалю тебе, якщо ти не брешеш, козаче.

– Нащо б мені брехати. Тіло за мене говорить.

– Правда твоя. Крепкими літерами вони на ньому цей допрос списали. А більше що ти визнав?

– Нічого більше не добули з мене і, скатованого, поклали на сани, лихі, як сто чортів, бо ми з сотником Мручком доброго часу їм дали. Мабуть, везли до царської квартири чи кудись на новий допрос і на нові муки. Але куди й пощо, того я вже покмітувати не вспів, бо з великого впливу крови пам'ять утратив. Аж ось Богові та моїй Одарці дякую, що до вас, батьку, прибув.

– Все воно в Божих руках. На Бога покладайся, але рук не опускай. І вдруге, кажу тобі, ворога близько не підпускай до себе. Шкода поганити рук. Кулею його або списом у віддалі тримай. Спис непоганенький струмент. Одного разу...

І він знову став розказувати одну з своїх пригод, як під Коноп ходив і як трьох москалів трупом поклав, що обскочили були його, як пси діда біля попових воріт.

А тоді:

– Поки ти в мене, мій синку, поти й нічого поганого боятися не потребуєш.

– Я й не боюся.

– Ані ти, ані твоя Одарка. Вона теж, хоч не нашої крові, а дівчина, як бачу, славна. Недаром же на нашій землі зросла.

– Вона так нашу Україну любить, що більше любити годі.

– І тебе. Бачу я це, бачу. Земля, діти ви мої, це наша спільна мати. Хто б на ній не жив, якої б віри не був і якою б мовою не балакав, люби її, то вона й тебе любити буде і не відтругить від себе, тільки кривди їй творити не смій, бо тоді ти ворог для неї. Того ми й тримаємося, і вас, як добрих дітей тієї нашої матері-землі, на поталу ворогові не дамо, не бійтеся. Ми люди старосвітські, знаємо честь, а що б ми гостей у ворожі руки давали, того ще в нас не було. А якщо, не дай, Боже, хотіли би без нашої згоди брати, то хай стрібують. Легко їм не прийде. Нам і вмирати не страшно. Чи круть, чи верть, знайде тебе і в черепочку смерть.

XVII

Сидір прикидався здоровішим і сильнішим, ніж був. Соромно козакові у постелі лежати, як жінці у злогах. Одарка дівчина, а дива, якою сильною показала себе.

Він її від першого разу полюбив, як нікого в світі, а тепер так прямо очей не зводив з неї. Як на образ дивився. І була ж вона ніби цей образ, змальований не людською, а Божою рукою.

Старий Борисів, хоч, здавалося б, що його столітні очі вже іншої краси шукають, небесної, а й він не раз задивиться на неї і тільки зітхне.

– Чимало, – промовить, – буває гарного на нашій Україні, чимало. Жаль розходитися з нею. Проповідають попи, немов то в небі гарно. Не знаю, чи краще буде, як у нас. І не сподіюся. Погадати лиш, весняна ніч, вишні цвітуть, і скільки того цвіту тут, стільки тих зір там. А пахне як! А соловейки як зачнуть тебе по серці скоботати, тю! Аж тут заскриплять ворітця або затріщать перелаз, і така, о, вже й коло тебе, вже й присмокталася, як опир, але який! Херувимський... Ні, ні, не гадаю я, щоби там щось кращого придумав Господь, не гадаю. ...І дивуйся ти, що ми до нашого раю чортів впустити не хочемо. Осквернили би нашу красу... І не впускайте. Чуєте, не впускайте! А ще з могили кричати вам буду: бережіться!

Сидір припав до старого з одного боку, Одарка з другого.

– Благословіть нас, батьку!

А він примкнув на хвилину очі.

– Чому ж це я? А де ж ваші батьки, де піп?

– Батьків у нас немає, а попи, знаєте, які тепер. Може, й не доведеться у святій церкві перед тетраподом стояти, поблагословіть ви нас.

Борисів поклав руки на їх голови, і так мовчки тривали з'єднені тишиною, вимовнішою від найговірливіших слів.

А тоді припали до старечих рук, до рук, що трудилися цілу сотню літ, сіючи життя і обороняючи його, до рук, що були теж найгарнішим струментом для бажань і виявів душі.

Собака на вигоні перестала вити, над слобідкою пролітав ангел не смерти, а життя, життя, котрого не викорінити нікому.

– Ми нині хочемо забиратися від вас, – почав несміливо і з жалем Сидір.

Старий здригнувся.

– Нині?

– Так, добродію. Після заходу сонця. Пора.

– А я, бачите, гадав, що залишитеся в нас. Надійде весна, не завадило б і чотири плуги на мої ниви пустити... В мене земельки чимало, а син тільки один. Решта челядь. І хазяйки теж у хаті треба. Іванові женитися якось не спішно. Гадав, залишитеся в мене. Наділю вас землею, і живіть та й кохайтеся на славу.

– Спасибі, але не годиться нам, батьку. Що погадав би собі про мене мій сотник?

– А хто ж у тебе сотником, козаче?

– Мручко.

– Глярій?

– Так, той самий.

– Та й до гарного ж ти сотника в осавули попався. Це такий хитрун, що другого на цілій Україні не знайти. А що вже сміхотворець, такого хоч у гетьманські театри веди. Не забуду, як ми раз з отсим Мручком полякам у руки попалися. Він від мене молодший на літ яких сорок. Внуком моїм міг бути. Так і кликав мене „дідусю“ і шанував.

Отож і довідалися пани, що між полоненими є дід з внуком, і покликали нас, щоб подивитися, як воно виглядає таке диво. І як став їм мій Мручко небилиці гнути, як став показувати

бідних шляхтичів десь аж з-під Галича, то пани аж за черева бралися, такого було сміху. І випили здорово, а ми тоді і в ноги. Славного ти сотника маєш, Сидоре!

– Люблю його, як батька. І сотня в нас не будь-яка.

– З того, що до москалів не перейшла, під антихристів регімент не побігла, бачу, що гарна.

– Як же мені не поспішати до сотні і до свого сотника?

Борисів задумався.

– Правда твоя. Не годиться товариства лишати у такій важкій пригоді, як тепер. О, важкі ж бо часи надходять, чує моє серце. Важкі... А що ж ти з нею зробиш? – спитався нараз старий, показуючи рукою на Одарку.

– Я його не покину довіку, – відповіла Одарка.

– В мирі то так, а на війні?

– Гадаєте, не вмю стріляти, їздити на коні, шаблею водити?

– Можливо. Та це вже твоя річ. Як так любиш його, то, певно, вас Господь зведе-таки до купи і не пожалує щастя. Хоч як я привик до вас і полюбив, мов дітей своїх власних, здержувати не буду. Спішно вам туди, де кулі грають, ідіть. А поздоровіть там свого сотника від мене. Скажіть йому, що старий Борисів ще живий. До походу вже не спосібний, але рідної землі ще й зубами боронити буде, якщо ворог до неї підступить.

– Кому в дорогу, тому й час, – принаглявав старий Борисів. – Сніжок паде, сліди прикриває, їхати вам добре.

І розказав їм, як і куди прямувати, бо з оповідань Сидора і Одарки міркував собі, де тепер гетьман з своїм військом і зі шведами може бути.

– Коні вам дам свої і санчата теж, щоб де чорт з москалями не звів та щоб вас не пізнали. Ти, козаче, вбереш міщанську бекешу, а ти, Одарко, надівай футро моєї покійниці, буцімто чоловік з жінкою у монастир на прощу їдуть. Та ще тобі, дівонько, між дукачі хрест почіпити треба, для всякої безпеки. – І він добув зі скрині намисто своєї покійної жінки, яке ховав для будучої невістки, відчинив з мощами старосвітський хрест і почіпив Одарці на шию. – Хай він тебе від усякого лиха обороняє.

Поклонилися і подякували за його добре серце.

Сніжок падав і загладжував сліди за молодятами, що їхали назустріч невідомому.

XVIII

Люксембург сидів біля печі і блудними очима вдивлявся в огонь, ніби в нім щось цікавого побачив. Багрово-золотисті відблиски гладили його дрібну стать, немов милосердилися над ним, що він такий нікчемно маленький і дряхлий.

На колінах тримав скрипку. Не грав, тільки пальцями перебирав по струнах.

Струни бриніли ледве почутними звуками. Скиглили тихо, як осінній вітер під вікном, шелестіли, як сухий очерет, і хлипали, як скривджена дитина.

Карлик підбрав ноги під себе, скулився і виглядав неправдоподібно маленький, немов це не чоловік, а хованець з казки, що серед ночі вискакує з мишачої дірки і за людей, котрим сприяє, важку роботу робить. Неправдоподібно великою виглядала скрипка; здавалося, ніби він не скрипку, а дівчину тримав на колінах і тулився до неї, нарікаючи на кривду, яку заподіяла йому доля, відмовляючи росту і вроди. А дівчина тая не втікала від нього, лиш спочутливо горнулася до вузької, запалої груді карлика, промовляючи: „Бідний, бідний ти мій!..“

На кріслі лежав королівський синій плащ з жовтою шовковою підшивкою, а коло крісла стояли заболочені високі чоботи. Одна халява притулилася до плаща, друга зігнулася й похилилася безсило.

На тапчані біля дверей вилискувалася в поранньому сонці срібна умивальня, повна мутної води.

Похідне ліжко було ще не застелене, лиш недбало накинене синім покривалом.

Гультман не вспів ще прибрати спальні, бо король нині скорше, ніж звичайно, схопився з ліжка і повівся кудись до своїх регіментів.

Люксембург, не випускаючи скрипки з своїх обіймів, водив очима по пустій кімнаті.

Не знав чому, але нараз у своїй уяві побачив короля на ліжку, під тим синім покривалом, як лежить неповоручно й мовчально. Втомлені, сіруваті повіки прикрили його темно-голубі очі, на устах згіржливо-гірка усмішка, а на високому, білому лобі – Боже ти мій, що це на цьому високому лобі? Чи платок макового цвіту прилип до нього, чи капля свіжої..? „Ні, ні, не треба, не треба!“ –

скартав себе за таку гадку королівський блазень і голосніше став торкати струни.

„Та що воно таке? Гадки наші все біля нього, біля Карла. Всюди бачимо його, ніби других людей і немає на світі. Ненавидимо, а дрижимо о нього?“ – говорив до себе.

– Що це?

– Геній... – почувся нараз пискливий голосочок.

Люксембург озирнувся.

За ним стояв блазень гетьмана Мазепи, Рачок.

– Ваша милість читаєте мої гадки? – скрикнув Люксембург.

– Це неважко, – відповів гетьманський карлик.

– Чому би то?

– Тому, бо шведи про ніщо друге й не гадають, лиш про свого короля. Вони ним дишуть, як повітрям, впиваються, як вином, кохають його, як дівчину, а бояться, як смерти.

– Бо він великий.

– А ми малі?

– Маленькі.

– Чоловік такий, яким себе чує.

– Біля Карла XII всі ми відчуваємо себе малими.

– Це недобре, бо коли б він так, не дай, Боже, умер...

Люксембург зжахнувся.

– Ваша милосте, ви таки, мабуть, читаєте в моїх гадках, як у розгорнутій книжці. Лишіть, ради Бога, лишіть! Балакаймо про друге.

– Про що ми не балакали б з собою, все на своїх панів зійдемо.

– Бо ми їх слуги.

– Раби!

– Не лиш раби, а блазні, – відповів Люксембург, притискаючи до себе скрипку.

– Всі люди блазнями в Бога, – потішав його товариш.

– У Бога, та не в людей. У невідомого, а не у видимого пана, не в ближнього свого, тільки більшого ростом і значінням.

– Що ж! Не ми тому винні, мій друже. Припадок, а може, прямо неприличний жарт судьби. Зажартувала собі доля, пускаючи поміж нормальних людей такі сміховиті фігури, як наші, о! – і він обкрутився на одній нозі, висолопивши язик і перевертаючи очима.

*А я хлопець зухватий,
В свого батька вдався,*

*Прийшов в свати до Агати –
В подолок сховався.*

– Якими ти нас сотворив, Боже, такими й маєш. А що люди граються нами, як куклами, це доказ їхньої дурноти, і тільки! Гадають собі, що великі, так, значиться, і мудрі. А між тим розум не в рості, а в голові, правда?

– Правда. Але мала нам з того, пане товаришу, потіха, мала! Пограються нами, навкучить, і кинуть. Як зношений патинок.

– Те саме чекає кожного з них. Кожного викинуть, як підрану ганчірку на смітник. Суета сует і всяческа суета.

– Vanitas vanitatum, – як відгомін, повторив за ним Люксембург.

– Навіть найбільшого з людей цей самий кінець чекає.

– Великі люди до історії переходять.

– Нами граються за життя, а ними по смерті, така тільки різниця.

Гетьманський блазень накинув на себе плащ короля Карла. Тягнувся за ним, як за королевою коронаційна капа. Рукави звисали до самої землі, з ковніра торчав носик, як картопелька.

Люксембург глянув на свого товариша, і його сумне обличчя на хвилину роз'яснилося.

– Величаво!

– Правда?

– Ще тільки скиптра і королівського вінця бракує.

– Пощо? Маєстат в особі, а не в інсігніях. Інсігнії може хто-будь до рук прибрати. Боюсь, щоб якраз таке зі скиптром Карла XII не сталося.

– Гадаєте?

– Щось воно мені так здається. Подумайте, – його престіл дев'ятий рік пустує. Вже й місце прохоллоло, на котрім він сидів, а нема, мабуть, таких підданих на світі, щоб любили дивитися на пусте сідало свого володаря. Сидіти на престолі – це головне завдання монарха. І то не як-будь сидіти, а кріпко, довго, достойно, з гідністю, з якою ніхто інший у цілій державі не сидить. От так о... – і він сів на кріслі, закопилив губи, очі пустив у стовп і всіхався тією безмовною усмішкою, яку часто-густо можна було бачити на обличчю короля Карла.

– Дев'ятий рік товчється ваш вінценосний по світі, як Марко по пеклі, а сідало його пусте. Був – і нема, і коли ж то він верне? Чому не вертає? Може, відрікся своєї батьківщини? Мабуть, він так турбується і Швецією, як пес п'ятою ногою?.. Всіляко дума-

ють собі шведи. А між тим від короля, блудного лицаря, все ті самі листи приходять: „Присилайте військо і гроші“. Ясна річ, що без війська і без грошей навіть найбільший герой воювати не може, але ж нема такої криниці, в котрій не бракло би води, як будеш її ведром безнастанно тягнути. Можна вівцю стригти, але якщо ти шкуру з неї стягнеш, так і вовна не поросте. Ваш король шкуру зі Швеції здирає.

– А Хмельницький що з Україною робив?

– Правда. Великої жертви він від неї бажав, але ж і Україна велика, а до того всякому було відомо, за що батько Богдан бився. Він чужих земель не захоплював, як Карло, а свої відбивав, волю народові добуваючи. Боюся, щоб шведи не перевернули порожнього королівського престолу або не посадили на ньому когось другого.

– Кого б то?

– У Карла є сестра, Ульріка Елеонора. Можуть віддати її.

– За кого?

– За кого? Коли б я шведською дипломатією заправляв, то поза плечима Карла посватав би її за Петрового сина, за царевича Олексія, і його посадив на шведському престолі. Так і покінчилася б війна шведів з москалями.

Люксембург сумно покивав головою.

– Не знаєте ви шведів, мій пане. Вони того ніколи не зроблять. Скорше останній швед ноги задре, ніж свого короля зрадить. Такий це народ.

– Глупий!

Люксембург здригнувся.

– Не кажіть того, коли хочете зі мною дальше дружити. Макіявель! – і Люксембург став голосніше і скорше перебирати по струнах своєї скрипки.

Гетьманський блазень зрозумів, що непотрібно вразив свого товариша.

– Га, що ж! Не наша річ турбуватися долею народів. Нас до цього діла не кличуть. Наша річ розвеселювати своїх хлібодавців, і ми це робимо по змозі наших сил. Гадаю, що завдання наше сповняємо куди краще, ніж усі їх міністри й генерали. Любимо їх, правда?

– Я свого – так.

– Я теж. Мій старий гетьман такий гарний, хоч старий. Рука в його, як у гарної пані. Мала, довга, біла, мов з мармуру викута.

І стать яка! А які складні рухи! Кожний зворот голови, мов добрим малярем придуманий. Люблю дивитися на нього.

– Любите його за те, чого вам Господь відмовив.

– Можливо.

– Я теж до свого прив'язався, як собака до пана. Сам не знаю за що. Нерозгадана в його вдача. Буває, цілими тижнями слова доброго не скаже. Думає або у книжках риеється. Філософів читає... Чули ви про Ляйбніца?

Рачок подумав хвилину і спитав:

– Монади?

– Не лиш те. Цікаві його „Нові досліди“, звернені проти Лока. Лок каже: „Нема нічого в душі, чого б не було у змислах“. А Ляйбніц додає: „Крім духа“.

– Гадкою, як мечем, рубонув. Люблю добрих рубак і бистро думаючих людей. Ляйбніц до них належить. Він одним махом хотів розтяти цей гордійський вузол, який заплутали Декарт своїм дуалізмом, Спіноца монізмом, а Лок емпіризмом, а все ж таки не втяв Панько шилом.

– Ваша милість, як бачу, також філософують.

– Поволеньки. Мій старий любить іноді з мудрим чоловіком побалакати.

– Себто балакає тоді з вами, що?

– А так. Бо другі звільнені від обов'язку думання. Добувають слави і маєтків, а ти думай за них. Хтось же думати мусить. Думка, як час, простір і рух, хоч невловима, але все-таки вона є і своїх прав домагається.

– Добре сказано.

– Гадаєте, ні? Думка перелогом лежати не може. А все ж таки Рей від Ляйбніца хитріший.

– Хто таке Рей? Не чув я про нього.

– Наш брат шляхтич. І шляхоцька філософія у нього.

– Має свій систем?

– Авжеж що має: *carpe diem*.

– Себто?

– Не оглядайся на других, а збирай солодощі життя, де і скільки можеш, не думаючи, звідки воно береться і пощо.

– Так, так. Звідки і пощо? Це найгірші слова, – вони нам затроюють життя. Щасливий той, що вичеркнув їх зі свого лексикону. Жий, не питаючи, звідки це життя береться і пощо воно?.. Та, на жаль, я тієї штуки не вмію.

– Гадаєте, що я її навчився? Тому-то й завидую Реєві його життя чесної людини... Тю!

– Що таке?

Рачок вправним рухом кинув королівський плащ назад на спинку крісла.

– Людською кров'ю від тієї мантиї заносить.

– А ви хотіли б, щоб жіночими пахоцями пахло? Мій пан об жінки не треться.

– А мій, хоч старий, не гордує ними. Це чорт, не чоловік. Як Фавст Мефістові, так він, мабуть, запродав чортові душу ради жіноти.

– Чув я про це, що він до жінок, а жінки до нього липнуть.

– Як мухи до меду. Нерозгадане діло. Візьміть хоч би останній його роман.

– З Мотрею?

– Так, з Кочубеївною. Це щось неправдоподібне. Дівчина, як ланя, як сама Афродита, а влюбила в старого Зевеса.

– Видно, що він справжній Зевес на вашому Олімпі.

– Ах цей Олімп! Важко на йому й Зевесові сидіти. Дуже важко. Боюсь, щоб Ворскла не перемінилася у Стигс.

– Що за Ворскла?

– Така річка, що над нею лежить Полтава.

– А Полтава?

– Город над рікою Ворсклою.

– Спасибі, вже знаю. Але звідки вам ті два імена на гадку прийшли? Невже ж немає у вас Києва і Дніпра?

– Ворожбити про Полтаву толкують. Кажуть, що на її поля огненний дощ упаде.

– І ви, такий образований чоловік, вірите ворожбитам?

– Я нікому не вірю, навіть собі. Зневірився, але якраз тому й боюся, щоб зневіра не обхопила також і других. Вона, як морове повітря, у воздуху висить. Навіть король ваш, говорять, не спить по ночах, а очі його мутніють, як осіннє небо. Не завважали ви того?

– Ще й як. Його королівська великість, дійсно, змінився останніми часами. Іноді пізно, опівночі, як кіт, навшпиньках підкрадаюся до його ліжка, а він не спить. „То ти, Люксембург?“ – питає. „Я, мій милостивий пане“, – кажу. „Сідай і розкажуй що“. Сідаю на ліжко в ногах і розказую йому казки, як дитині, щоби заснув. А він лежить горілиць і вдивляється у стелю,

словечком не перебиваючи мені. Так нас застає ранок... Мушу вам зрадити одну тайну. Мій король, хлопцем бувши, нічної самоти боявся. Біля його ліжка світло по ночах горіло, і паж біля нього спав. Чи цей страх до нього тепер не вертає? Погано, як до людини вертають звички його діточих літ.

– Чому?

– Кажуть, що під кінець життя чоловік хоче бути таким, як був спочатку... Кінця боюся.

– Всі ми боїмося кінця, забуваючи, що він міститься в початку.

– Себто, що його нема?

– І бути не може... Панта рей.

– Вірите в невмирущість?

– В ніщо тепер не вірю, кажу це вам, але так думаю собі, що або є життя і тоді воно вічне, безнастанне, невгаваюче, або все це, що ми вважаємо життям, лиш омана якась, привид, сон, котрий нам від тисячів літ сниться, а, властиво, не нам, а комусь невідомому, що лежить на ложу вічності і грається тими страхітними снами, які ми називаємо світом і життям, – грається нашою бідкою.

– Цікаво!

– Страшно, товаришу! Бо що ж тоді ми? Така сама малесенька часточка, така сама черточка в тому страхітному сонному образі, як яка мушка, як квітка, як зеренце піску.

– І пісок, на вашу гадку, жие?

– Кажу ж бо вам, коли є життя, то все жие: і камінь, і залізо, і пісок, все! Тільки життя каменя сильніше від життя людини, довше, не спалюється так скоро, як наше. Ми згорюємо, як огонь. І чим більший цей огонь, чим ясніше він палає, тим скорше сам себе зжере... Огонь, що називається Карло XII, на мою гадку, засильно горить.

– Засильно... Ваша правда, пане Рачок, засильно... Мені теж іноді здається, що мій наймилостивіший пан легковажить своє дорогоцінне життя. Хоч стараюся зрозуміти, чому і пощо, зрозуміти не можу. Десять літ товче собою по Саксонії, Польщі, Росії, по Україні; ні то вигоди, ні насолоди життя не знає, вічна турбота, вічні недостатки, заєдно життя його на волосинці висить, все йому смерть в очі заглядає, і пощо це все? На те, щоб одного вечора хтось гукнув: „La pièce est finie!“

– La pièce est finie! – повторив Рачок і, подумавши хвилину, додав: – Allons souper... Так, так. Це скорше чи пізніше буде ска-

зане. Скорше чи пізніше сховають його до якогось металевого ящика, обкадять, обспівають, обдзвонять, обіллють нещирими слізьми і, зітхаючи, скажуть: „Allons souper!“... Живий живе гадає. І скажіть же ви мені, будь ласка, чи для такого фіналу варто грати довгу й важку п'єсу? Ніяк не можу я увійти в психологію так званих великих людей. Чим більший чоловік, тим більші робить дурниці.

– Très bien, monsieur Рачок. Чим більший чоловік, тим більші робить дурниці. Мабуть, мій вінценосний справді дуже великий, бо його глупі вчинки переходять міру звичайних людей. Вони Монбланк в порівнянні з отсим горбком, – і він рукою показав крізь вікно на невеличке узгір'я, що лагідно знімалося понад плоскорівень і блистіло до сонця, як шолом.

– Я на його місці після першої великої перемоги заключив би був корисний мир, в'їхав як побідоносний герой до столиці, оженився з якою гарною і здоровою німецькою княжною, котрих там, як квіток на леваді, мав синів, як вилушків, і жив при боці вірної жінки, не поспішаючись до смерті. А він сновигає по цілому світі, шукаючи сам не знає чого. Слави? Карло XII вже нині славніший від батька, діда і від усіх своїх предків, кучохвостих німців у шведських синіх плащах. Грошей? Ніколи їх мати не буде. Як батько був скупендряга, так син марнотратник, пригорщами таляри розсипає. Любови? Жінки очі за ним видивлюють, а він не ласкав жадної з них навіть ущипнути. Ніяк я не вгадаю, чого той чоловік хоче...

– Чого? – крикнув Рачок, впустивши руку в кишеню королівського плаща і добуваючи з неї книжку. – Ось вам, пане товаришу, чого він хоче. Бачите? „Curtius. De rebus gestis Alexandri Magni...“ Олександром Великим хоче бути ваш вінценосний.

Люксембург листував книжку, вчитану, як старий молитвослов.

– Але ж Олександр великий від жінок не втівав.

– Південна кров грала в його жилах, а Карло чоловік півночі. А до того хто його зна, чи цей більший женолюб, що вдається з жінками, чи той, що сторонить від них. Карло ще молодий, лихий його зна, яким він стане, коли четвертого хрестика доскочить. Вуж шкіру, а чоловік вдачу змінє. Не вір чоловікові, як вужові.

– А ваш гетьман як кохався замолоду, так і до старости кохливим остався.

– Мій гетьман – чорт.

– І мій король не ангел.
– Знайшлися, як у кірці маку.
– Світ перевернуть, якщо їм який непередбачений припадок не підставить ноги.

– Так, так, непередбачений припадок – він один може їм помішати, бо з людей ніхто.

– Навіть Петро Великий ні?

– Навіть цей ні, хоч і йому Бог міру згубив.

– Великий варвар.

– Але не вождь. А Карло й Мазепа – полководці.

– Полководці... – повторив Люксембург і махнув рукою.

Нараз, змінюючи голос, спитав:

– Бачили ви битву, пане Рачок.

– Доводилось бувати не в одній.

– І що?

– А що ж би? Б'ються люди, падають, умирають, їх закопують в землю, тоді приходять піп, покропить могилу, покадять, гукнуть із самопалів – і *la pièce est finie!* А весною поросте тут трава і зацвітуть квітки, бо природа навіть від людської злоти сильніша.

– *Natura artifex perfectrix.* Але чи бачили ви, пане Рачок, як армія в переполох попаде? Баталіони напірають на себе, а канони, як божевільні, женуть навмання через трупи й через ранених. Торощать людські черепи, ломлять кістки, внутренності намотують на колеса, як шнури, і вони тягнуться за ними, як хроби... Тю! Спасибі за честь бути великим вождем коштом оцих невідомих героїв, оцих незчислимих жертв, котрим черепи торощать і висотують кишки. Чи повірите ви, пане товаришу, що, дивлячись на такий жахливий образ, я не раз дякую Богові за те, що Він відмовив мені росту і тим самим зробив неспосібним до вояцького діла.

– Вірю вам, принце, бо й мені іноді ті самі гадки до голови приходять... Але ми відбігаємо від теми. Коли я не помиляюся, то ми почали з того, що наша найближча будучність, мабуть, не дуже-то рожева.

– Чорна!

– Так тоді чи не подумати б нам про себе. Як прийде що до чого, то ніхто нами журитися не стане. Забудуть нас, лишать або прямо кинуть, як дитина ляльку. Що ж ви на це?

– Що я?.. Я гадаю, що панові Рачкові запахло царем. Що ж, він, говорять, любить нашого брата. З цілої Московщини карлів до себе стягає.

– Любить, бо він великий, а ми маленькі – контраст. Може би, нам якісь гарні карлиці підшукав, – і Рачок заіржав, як жеребець.

– Тьфу! – сплюнув з погордою Люксембург.

– Був би за свата, потім за кума...

– А по найдовшому життю справив би нам похорон першої класи, йшов би перед домовиною і тарабанів на великому бубні, бо він до того мистець і охотник.

– А хоч би й те.

– Так тоді переходить до Петра.

– А ви?

– Я? – і Люксембург замість відповіді поцілував „De rebus gestis Alexandri Magni...“ Я, – повторив ще раз, ховаючи книжку до королівської кишені, – я не можу, пане Рачок, не можу.

– Не можете?

– Хоч би його всі покинули до одного, не кину його. Хоч я малий ростом, так честь у мене не менша, як у Малькума Беркмана... Щасливої вам дороги, пане товаришу, – і простягнув до Рачка свою маленьку, як у дитини, руку, другою притулюючи до груді скрипку.

Рачок кріпко стиснув правцю королівського блазня.

– Спасибі вам, пане товаришу. Тепер я знаю, з ким маю діло. Не бійтеся. Не розійдемося так скоро. Де наші пани, там будемо й ми. Витриваємо біля них. Але боюсь, що не витривають інші. Шведські генерали – можливо, бо що ж їм іншого робити? До Швеції тікати? Далеко. До Петра переходити? Небезпечно, і честь офіцерська не дає. Але гетьманові полковники – то інша річ. Відсахнутья від старого гетьмана і відречуться його, як Петро Христа. Козацька армія невелика, а стане ще меншою. Дійде до того, що під одним дубом, як говорять старі люди, разом зі своїм вождем перед дощем сховається. І як дивилися ми колись на велич наших хлібодавців, так на їх нищету глядітимемо. І будемо їм розказувати казку нездійсненої мрії про королівну, замкнену в самотній вежі посеред чорного озера, серед людської глупоти.

– Га, що ж! Краще мудрому казку розказувать, як з дурнем діло робить. Карло й Мазепа навіть в упадку достойніші будуть від інших на верхів'ю щастя... Як руїни знищених будинків, так і люди, потерпівші погром, мають свій приваб... Я тільки нецікавих людей не люблю.

– Odi profanum vulgus, – доповів Рачок і насторошив уши.

– Чуєте?

Люксембург, замість відповіді, скочив на лавку під вікном і прилип до шибки. Рачок пішов за його приміром. Блазні-філософи перемінилися нараз у дітей, котрі щось цікавого уздріли...

Шляхом мчав король Карло на своїм Аяксі. Кінь майже не доторкався землі. Їздець не їхав на нім, а летів, як казковий птах, як стріла, випущена з лука рукою провидіння. Футром підбитий плащ тільки рамен тримався. Ніби з тих рамен виростали крила.

Очі вискакували з орбіт, уста затискалися завзяттям...

Арес, Один чи Див? Може, всі три в одній особі. Видиво – не чоловік.

За Карлом, як за Перуном хмара, летів невеличкий відділ їздців. Їх чорні коні побіліли від піни і від снігу. Збідовані їдці, Бог знає, звідки набирали сили до того героїчного бігу.

Але хто бачив тамтого, не дивився на тих. Були темрявою, яка осотує зіниці після наглого блиску.

Люксембург завмер. Рачок затаїв у собі дух. Носики їм до шибок примерзали. Не чули болю. Апокаліптичний їздець очі їм вирвав, мислі пірвав, душі з маленьких тіл вихопив і поніс з собою.

Мовчали довго, довго, поки не замовк останній відгомін луску кінських копит. Тоді почувся голос Люксембурга:

– І я міг би покинути його?

Рачок замість відповіді зітхнув з глибини душі.

– А все ж таки, – почав по хвилині, – кривду зробив нам Господь, відмовляючи сили й росту.

– Так, так. Сумно ні один раз в житті не почувати себе героєм, – доповів Люксембург.

– Авжеж що сумно, – запалювався Рачок. – Як виглядав би наш світ без героїв? Змиршавів би народ, зійшов би на нінащо, здичів би, як сад, не підчищений і сокирою, і пилкою огорожника.

– Сокирою і пилкою, сокирою і пилкою, – гомонів бездумно Люксембург. Аж нараз, звертаючись до Рачка, спитав:

– Бачили ви, товаришу, як наші хірурги відрубують жовнірам руки й ноги?

– Відморожені?

– Еге ж, або погаратані шаблею чи прострілені кулями. Чимало тих рук і ніг валяється тепер по лазаретах.

– І біля них. Аж страшно глядять. Це ж не гілляки, відрубані від пнів. Скільки світу можна було пройти на тих ногах.

– І скільки доброго можна було зробити цими руками!
– А їх собаки розтягають, як пахло.
– Аж страшно!
– Гріх! – закінчив Рачок і задумався. А по хвилині почав: –
А все ж таки гарно бути героєм.
– А блазнем погано.
– Дуже!
І замовкли. Маленькі лица посумніли. З тою задумою і смутком виглядали ще прикріше, ніж звичайно.
Ніхто не погадав би, що це весельчаки, гоструни, які своїх панів доводили до сміху тоді, коли їм, може, й на плач збиралося.
Люксембург скрипку, як дівчину, тулив до вузької, запалої груди.
Не грав, тільки пальцями перебирав по струнах.
„Бідний, маленький, бідний“, – жалувала його скрипка.
Рачок стояв над срібною королівською умивальнею і, вдивляючися у мутну воду, непомітно хлипав.

XIX

Союзні війська розтаборилися в Ушівці, Лосці, Караївці, Курилівці і в Студеній.

Всі хати, стайні, клуні й омшаники повні були людей і коней. Старшини займали для себе панські та козацькі двори, а також школи й приходські доми. А що розтягати армію на дальші села було небезпечно, бо москалі, як зимою вовки, снувалися кругом, так доводилося рити землянки і класти солом'яні буди, щоб примістити ті баталіони, які не знаходили собі місця по селах.

Між селами, по полях, побудовано вартівні, в котрих стояли зв'язкові шведські відділи.

Від вартівні до вартівні й від села до села безнастанно перебігали з наказами вістуні, скрізь змінювалися варти.

Маркетани й маркетанки волочилися з тютюном, з горілкою, з салом і з хлібом. Маркетанки продавали й себе.

Звідкіля брався цей народ, того ніхто не вмів сказати. На виразний приказ короля їх залишено було, заки шведи увійшли в Україну. Але ж вони і королівську волю обійти вміли. Їм без

армії і армії без них жити було годі. Навіть старі генерали просили за ними короля, і король з огляду на „духа армії“ дивився на цей поворот жіноцтва крізь пальці. Були це старі знайомі, що після королівського приказу або перебиралися по-мужеськи і скривалися під будами возів в обозі, або воліклись у приличному віддаленню за табором і тільки ночами на постоях підступали до нього, щоб своїми промислами промишляти. Скільки всілякої біди й лиха доводилося їм перебути, того й на воловій шкірі не списав би, а все ж таки армії вони не кидали. Були зв'язані з нею не тільки охотою заробітку, але й сотками цих тонесеньких ниток, про які король Карло, як ворог жіноцтва і як мужчина, неподатливий на приваби кращої половини людського роду, не знав і яких навіть, може, й не догадувався. А між тим, Боже ти мій! Скільки хвилин п'яного забуття і безтямного оп'яніння завдячували отсі землянки й ці солом'яні буди не кому іншому, а якраз закутаним у старі тулупи і в полинялі кратясті хустки маркетанкам!

Бувало, сидить вояк у своїм, як вони казали, свинюшнику і гріє над огнищем скостенілі руки. Довкола нього, як далеко оком кине й куди гадкою помандрує, такі самі огнища і такі самі тіні, як він, куняють над ними, збідовані, зголодовані, позбавлені не тільки всякої життєвої насолоди, але й надії на неї, надії, що й цьому поході прийде кінець і що почнеться поворот восвоює. Сидить жовнір біля огнища, і зневіра, як гадина, присмоктуються до нього. „Замерзнеш цієї ночі, – говорить, – або завтра вб'ють тебе, як собаку. І добре як зразу, щоб не різали по шматочку або щоб раненим не попав у полон. Краще добий себе тоді, а ще краще зроби це зараз, тепер. Бо пощо відкладати на пізніше? Чого кращого дочекаєшся? Бачиш, з кожним днем стає гірше. Спішися!“

Чує жовнір, що не опреється тій намові, і вже осматрює скалку на мушкеті, аж нараз сніг біля землянки заскрипів, і двоє очей з-під хустки засвітило.

– Чого надувся, як сич? Лицар і настрашився морозу! А може, за милою скучно? Гей, шведи, шведи, що це сталося з вами! Аж дивитися гидко. На короля поглянь. Цей не боїться нічого.

– Тільки вас.

– Невже ж ми страшні? Та поглянь-бо на мене! А то задивився кудись, мов у другий світ.

І руку простягає до нього. Хоч зимна, а тепло робиться на серці. І в землянці теплішає, і вже світ не такий безнадійно великий, як був перед хвилиною. І огнище палає ніби тобі ясніше, і так

добре біля нього вдвійку сидіти, близько-близько притулившись до себе і чуючи, як серед стужі, серед скомління зимового вітру, під овечим тулупом б'ється живе серце людини.

– Богато вторгувала нині?

– Стільки, що кіт наплакав.

– А себе не продала?

– Маєш охоту купити?

Вітер сильніше гуде, і дим геть закриває вхід до землянки...
Даром кріс на вистріл чекає...

А король хотів виполоти жіноцтво з табору, як з городу гарбуз!

На цілий тиждень розтаборилися союзні армії в Ушівці і в сусідніх селах.

За той час король будував міст через Десну. Шведські піоніри склали готові частини, кріпко сплювали їх залізом і міддю, від чого ті мости люди й називали мідяними мостами.

Козаки радо розгрівалися при сокирах. Помагали шведам будувати, не забуваючи, що і їм по тому мості доведеться переходити на другий берег Десни.

„Як перейду за Десну, не верну аж за весну“.

От і не вгадала пісня. До весни ще далеко, а тут уже і з-поза Десни вертай, бо гетьманові до Батурина спішно.

Там його найкращі бойові частини з Чечелем, гармата з Кенігзенном, там провіянт і гроші, там... Мотря! Дуже він неспокійний о своє добро. Знає, що москалі зубами гризтимуть стіни батуринського замку, щоб добути це все. Чує, що там щось велике здобувається. Рад би він не йти, а летіти до Батурина.

Так королеві не спішно.

Король по ночах сидить над картами України. Виучує їх, плани з Гілленкроком рисує.

Кажуть, нездужає тепер, і сон його не береться – безсонниця, на яку нема ліку. Невже ж зойки з лазаретів сон відганяють? А може, журиться король, що гетьман Мазепа мало війська йому припровадив?

Може, не чує себе безпечним від москалів, котрі з усіх боків підкрадаються, а може, може, зневірився у свого генія і щасливу зізду?

Ніхто короля Карла не знає...

Він на досвітках зривається.

Ледве Гультман вблагає свого пана, щоб випив снідання, і король скаче на Аякса та зникає в поранковій імлі.

– Де король? – питаються тривожно трабанти, журиться старий Піпер, дрижить о нього вірний Гультман.

– Де король?

Привикли бачити його одчайдушним хлопцем і ніяк не погодяться з гадкою, що він мужчина, муж, перед яким ціла Європа дрижить, бо непевною себе чує. Бачили його великий воєнний успіх, несподівані перемоги над ворогом удвоє-трьох сильнішим, бачили триумф і жахаються погрому. Король змінився останніми часами. Навіть тієї дивної усмішки на його обличчю не видно, з Люксембургом не жартує, з пасторами про питання віри не балакає, ніби нечиста сила оволоділа ним і гонить з місця на місце. Він усюди є і нігде його нема.

Ранком бачили його люди в Лосці, в полудне був у Караївці, то знов, як мара, майнув крізь Курилівку і опинився у Студеній.

Так і нині було.

З невеличким відділом вискочив зі своєї квартири в Ушівці і помчав у напрямі Десни.

Бистроногий Аякс летів птахом. Другі коні насилу поспівали за ним.

Причвалав над Десну, там, де піоніри мідяний міст клали. Горіли ще смолоскипи на високих дрючках, бо робота йшла цілу ніч. Над огнищами, на тринюгах, у залізних казанах клекотіла смола, ковалі залізо на ковалах клепали, луск сокир далекою луною відбивався від сіл, окутаних імлюю. Іноді, як повіяв поранковий вітерець і на хвилину розігнав туман, видно було блискучий хрест на сільській церкві, або шпиль високої дзвіниці, або тополі біля панського двора. І знову – сіро, імливо, непевно.

Король стояв і дивився в ту імлю. Довго, вдумчиво, бистро.

Нараз післав до робітників, щоб спинили роботу. Тисячі сокир, молотів, сверлів завмерло в руках. Тихо зробилося кругом.

Король впивався ухом у тишину. Очі його більшали, брови знімалися вгору, він ріс.

– За мною, вперед! – гукнув, не озираючися, і з шаблею в руці кинувся через Десну.

Захрустів лід, але не заломився, ніби Десна зойкнула тільки, почувши на собі напрасну силу несподіваного бігу.

– Вперед! Вперед! – заохочували себе їзді.

Коні ховзалися, падали, один ногу зломив.

Король не дбав. Що там один, а хоч би й два, хоч би й сотня! Не дорожив собою і не цинив своїх людей. Його обхопило це лицарське божевілля, котрим він чарував своїх, а жахав чужих, пострах між ворогами ширив. Навіжений цим божевіллям, забував, де він і які в його сили, не питався, якого ворога має перед собою, не дбав, чи побідить, чи потерпить погром, не зважав на ніщо, послухно і безтямно піддаючися тому завзяттю, котрого не міг побороти.

Завзяття вождя передавалося людям. Бачили тільки його і під його проводом не боялися ні погрому, ні смерті.

Вперед! Вперед – по славу або по смерть! Карлове лицарство не дорожить собою... „Vivat Carolus rex!“

Король Карло не любить дешевої перемоги, він навіть битви не хоче приймати, поки ворожі сили не більші від його.

Знає це останній чур в шведському таборі. Всі вони вірять, що куля їх вождя не береться і що його геній сильніший від царських регіментів. Слава Карла XII осліпила їх, насліпо женуть за ним, не думаючи, що переходити Десну, коли вона ще не досить кріпко замерзла, і відтінати себе від армії – це вчинок прямо божевільний. Щось такого міг би зробити молодий офіцер, котрий шукає незвичайних пригод, але не вождь, що повинен дорожити собою, не Карло, котрий свою армію загнав у чужі краї.

Про ніщо не думають шведи – вперед! Вперед!

Нараз кламцнули кріси і посипалися кулі.

Двох їздців повалилося на землю. Коні зжахнулися, кинулися набоки, але їдці кріпко тримали в руках поводи. За хвилину відділ пер даліше, як таран об мур, так валив у московські роти. Ще один стріл, ще двох-трьох обагрилося кров'ю, і вже Карло сидить москалям на карках. Його довгий, прямий, важкий меч блискавкою в'ється, ні один удар не хибить.

Як колись голови телятам одним махом відрубав, так тепер москалів січе. Роти подаються, старшини не мають сили вдержати строю. Як косар у збіжжя косою, так Карло мечем вганяється у ворожу товпу.

Шведи за ним. Товпа подається назад і набоки, посічені й покалічені, з зойком і з благанням пощади, втікають навмання, збільшуючи нелад і тривогу.

Але за хвилину на місце відділів, що не вдержали першого напору, приходять свіжі, околюють шведів, ще трохи, й візьмуть їх у свої залізні обійми.

Нерівна боротьба. Шведам вже й сили не стає, тільки їх вождь не чує втоми. Його меч однаково скоро і певно знімається вгору, вправо, вліво, над головою майне, огненну вісімку у водусі напише цей меч, весь від крові червоний.

І знову захиталися московські роти і подалися назад і набоки. І знову нові сили займають їх місця. Ще хвилина, й шведам буде кінець. Король Карло попаде москалям у руки.

Піоніри, перервавши біля мосту роботу, позбивалися в гурти і цікаво приглядалися, як їх король переходив Десну.

Перейшли і собі, ніби він їх тягнув до себе, ніби очей від свого героя не могли відірвати.

Посувалися лівим берегом в напрямі плавнів, у котрі увігнався Карло.

Бачили боротьбу, але встрявати в неї не сміли, бо король того не любив, не любив тих, що рятували його.

Що лиш тоді, як ясним стало, що король у небезпеці, понісся клич: „Короля, короля нашого рятуймо!“ – і кілька сот людей з сокирами, з лопатами, вартові з рушницями наперли несподівано на ліве московське крило.

Закипіла боротьба наново. Рукопашний бій о короля. Москалі билися завзято, щоб грізного ворога в свої руки дістати, шведи докладали всіх зусиль, щоб не допустити до того. Був це не бій, а прямо різня. Шведи, як перед хвилиною колоди бардами кололи, так тепер черепи єгерів грюхотали, стелючи поміст до свого короля.

Та це їм не прийшлося так легко. Москалі пхнули запасні роти на ліве крило. Нові сили нове завзяття в битву несли.

Шведи стояли кріпко, як мур, але втрати їх з кожною хвилиною більшали, бо по московській стороні була надто велика перевага.

І вже здавалося, що Карлові XII вибила дванадцята година, що його Аякс лобом ударив у тую сухоребру, як терлиця, конину, на котрій чвалує найстрашніший з усіх їздців – смерть, коли нараз на московські тили напер козацький відділ – Мручкова сотня, а з нею гетьманський небіж Войнаровський.

Вибрали вони якраз найболючіше місце, вдарили там, де король Карло бив – як невтомний змолоцок ціпом, шаблею молотив.

Козаки наспіли в найважніший момент, тоді, як рішалася несподівана битва.

Рішили її.

Даром товстопузий майор, як ранений кабан, на всі боки кидав собою, захожуючи своїх людей, щоб витривали в строю, щоб постояли кріпко за царя і за віру православну, даром золоті гори обіцював за голову шведського короля. Москалів обхопив цей страх, на котрий ніяка стратегія в світі ліку не зна.

Кидали зброю, затулювали очі долонями і розбігалися, як вівці, коли в кошару лусне грім, або навколішках ставали, як перед образами в церкві, знімаючи вгору руки й благаючи пощади.

Не вблагали.

Довго вганялися козаки на своїх бистрих конях, поки останнього москаля не простромили списом або не досягнули кулею.

Тільки декількох взяли живцем для язика.

Що лиш тепер король ніби зі сну збудився. Обтер з крові шаблю, поклепав по шії Аякса і всміхнувся своїм хлоп'ячим усміхом.

Аякс гордо зняв вгору голову і заіржав з повної груді. Козацькі коні відповіли йому товариським іржанням.

Король глянув туди. Побачив Войнаровського і здивувався.

– *Euer Gnaden auch hier?* – спитав, ніби засоромлений, простягаючи до нього руку.

Войнаровський привітав його з перемогою.

– *Kleinigkeit, eine kleine, aber nette Emotion.* Що робить ваш шановний дядько?

– Його милість гетьман післав мене шукати Вашої королівської милости й прохати побачення.

– З паном гетьманом?

– У нього є важне діло до Вашої милости.

– Догадуюся – Батурін.

І король задумався.

Крики „*Vivat Carolus rex!*“ збудили його з задуми.

Повернув конем і махав рукою до шведів і до козаків:

– Спасибі, що потрудилися. Гарно билися, хлопці. Дуже гарно!

Обличчя його сяло, повеселішав, ніби нове життя увіллялося в те зв'язане довгими трудами й невгодами невеличке тіло.

– Ваша милість, – почав Войнаровський, – замало дорожать своєю достойною особою.

– *Lapalien, mein Herr, Lapalien.* Найліпше береже себе той, хто не боїться нічого. Невже ж можна забезпечити себе перед смертю?

– Але й провокувати її не годиться.

– Мусимо бути провокаторами смерти. Не людей, а її викликаємо на бої. Я поки її не побачу, поти й не б'юся радо. Але чи бачите, якої ми добичі набрали?

Добичі справді було багато. Шведи збирали по полю московські рушниці, списи, шаблі – добро, якого на війні ніколи не може бути загато. Муніції теж чимало знайшлося, кілька ящиків куль і кілька бочівок пороху.

– А сухі? – питався король.

– Як перець, – відповіли йому вдоволені шведи.

– Будемо їхніми кулями і з їх мушкетів до них стріляти.

– Треба ж власникові віддати його добро. Правда, *monsieur* Войнаровський?

– З причинком, Ваша королівська милосте.

– Добре кажете: з причинком. Постараємося. Я нині нарочно пробував, чи тверді вони на руку.

– І що ж?

– Не дуже. Але зате багато їх.

– Як сарани, аж чорно від них.

– Брудно.

– Залле нас тая повінь, якщо ми не припинимо її тепер.

– Тієї гадки був ще мій дід, покійний король Карло X. Його послі клали це вашому гетьманові на серце.

– Хмельницькому?

– Так, Богданові Хмельницькому, але він з Москвою не зривав.

– До часу, бо незручно було, а потім прийшла нагла смерть.

– Вона не одно добре діло припинила. Це наш найгрізніший ворог. Але якраз тому треба їй показати, що не зі страхковими силами має діло. Вона й наміри мого діда теж знівечила, а по його смерті шведська політика іншими шляхами пішла, аж я, як бачите, на старий шлях завертаю.

– А ми також.

Минали сани, на котрих сиділо кількоро людей. По одягах можна було пізнати, що не з простих. Якась старшинська родина.

– А це хто? – питався король.

– Хто ви такі? – звернувся до саней Войнаровський.

– Я сотник Імжицький, а це моя родина. Москалі нас по дорозі за Десну перейняли і, мабуть, у Глухів везли, так Господь змилосердився, ніби з неба зіслав Ваші милости і поміг нас відбити.

Войнаровський переклав це королеві.

- А за що їх москалі забрали і чому якраз у Глухів везли?
- Бо їхали в напрямі Десни, значиться, хотіли до гетьмана перейти. Таких, мабуть, у Глухові допрошувати й каратимуть.
- Значиться, цар гостро до ваших людей береться.
- Він пощади не знає.
- Потерпить ваш народ. Га, що ж! Боротьба за волю – це болюча операція, дуже болюча.
- І король казав сотника відіслати гетьманові Мазепі.
- Може, вам щось нового й цікавого розкаже.

XX

Гетьман вернув якраз з об'їздки. Продрог; затираючи руки, ходив по своїй квартирі. Не найкращі привіз вражіння.

Козаки з понуреними лобами вітали його. Мало котрий глянув прямо в очі. Ніби якийсь жаль таїли, ніби якісь недобрі гадки крили.

Не любив такого настрою. Любив щирість, бо самому через двадцять літ доводилося бути нещирим, грати комедію, боючись трагічного кінця.

Наскучило. І він аж відітхнув, коли змінив ролю, коли з мутної виплив на чисту воду.

Двадцять літ втриматися на театрі Східної Європи і з соромом не зійти зі сцени – це було діло, котрого не довершив ні один із його попередників. Двадцять літ ходити з машкарою на обличчі, вдавати зовсім когось іншого, скриваючи себе, – це нелегко.

Тепер, на склоні життя, він хоче виявити своє „я“, хоче Іваном Мазепою зійти до гробу. Так що ж! Земляки не розуміють його. Може, один Войнаровський догадується, хто таке його дядько. Це робить кров. Чужі того не знають, навіть Орлик ні.

З чужих одна тільки Мотря читала тайне письмо його душі.

Де вона тепер?

Гетьман став і долонею прикрив очі, щоб побачити її.

Явилася, ніби жива, і розмовляли з собою, як колись у Ковалівці і в Бахмачі.

Чув, як горіла бажанням волі і слави, охотою пірвати пута, котрими зв'язана була Україна.

З кожного її слова била міць, як міць землі весною; в кождім погляді горів огонь, подібний до сонячного сяйва, котре озолочує дозріваючі лани української пшениці.

Усміх її пригадував поранковий чар батуринських садів, коли то вишні білим цвітом обіллються, коли троянди зацвітуть і бджоли над липами стануть гудіти, питаючися їх, чому ще й вони не розцвілися...

І тієї одної душі, рівно самотньої на всій Україні, як його, Господь відмовив йому. Може, за кару, що протягом життя, як бджола від цвіту до цвіту, з жінки до жінки пролітав.

Шукав своєї.

Аж на старості літ знайшов – на те, щоби так скоро згубити.

І ніколи ще так діймаво не відчував гетьман тієї згуби, як нині. Здавалося, коли б тут була Мотря, все складалося б інакше. Тепліше було би серед тієї стужі, сміливіше очі гляділи би в будучність, не прилітали би серед нічної тиші гадки про смерть і про забуту, може, й опльовану могилу...

Цур їм! Чесне діло сорому не боїться, а боротися за волю свого народу – це діло найчесніше в світі. Не що друге робив покійний гетьман Хмельницький.

Мазепа нав'язує Богданові нитки, продовжує традиції 1654 року.

Москва не може стерпіти вольного народу. Вона й у себе не дає людям волі. Цілу Європу рада би прибрати до свого кріпкого кулака.

Династичні традиції, безпідставна гадка, немов то московські князі є самотніми спадкоємцями своїх київських попередників, пертимууть москалів до щораз то нових воєн, поки вони до своєї імперії не влучать не тільки Києва, але й Волині, Холмщини, Галичини і Закарпаття. А влучать їх на те, щоб позбавити ті землі не тільки самостійности, не тільки їх громадського устрою, але й характеру національного. Москва не стерпить вольного сусіда, цар Петро навіть Дніпрові пороги розбити бажає, щоб кораблі зі своїми бандерами султанові під його закоцюрблений ніс пустити.

Що ж робити тоді, щоб не допустити до такого трагічного кінця? Союзи з Польщею, з Кримом, з Семигородом і з Туреччиною завели, оставалося те, чого не вспів зробити Хмельницький, – союз зі Швецією, на основі, що Україна обох сторін Дніпра з військом запорозьким і з народом малоросійським має бути вічними часами свобідною від усякого чужого володіння.

Це, ніщо друге, зробив він, Мазепа.

Чого ж тоді хочуть від нього? Чого з-під лоба дивляться на свого вождя? Не пішов же він всупереч їх бажанням. І старшини не давали йому спокою, щоб поривав з царем, і народ нарікав слізними словами на московські утиски. Не було такої днини, щоб кілька жалоб до його канцелярії не вплинуло. А тепер, коли він рішився на важке й небезпечне діло, не ради якоїсь особистої користи, а для добра народу, вони бісом на його глядять.

Козаків можна ще виправдати. Журяться долею своїх родин, що осталися за Десною, знають, що їх самих ждуть великі бої і ще більші труди серед лютої зими; а свідомости, котра би їм казала бути готовими на найбільшу жертву, не мають, – але старшини! Чого ті поспускали носи й похнюпилися, як осіння ніч?

Невже ж вони не намовляли його до того, що зробив, не клялись, не цілували хреста, і то не один раз?! Невже ж не доповідали стиха, що, коли Мазепа не порве з царем, так вони це зроблять без Мазепа?

А нині, коли б цар до них лівим оком моргнув, побігли би до нього, як до псярника собаки!

Довго ходив своїм звичаєм кругом стола, аж, утомлений, сів на крісло, якраз під образом Христа на Оливній горі.

І здавалося йому, що Христос молиться не за себе, а за нього, за гетьмана, щоб чаша горечі віднята була від уст його.

Гетьман глянув і задрижав душею. Пригадався великий тиждень і страсті Спасителя, і Пілат, що вмиває руки, і Петро, що відрікається учителя благого, і товпа, що реве: „Распни, распни його!“ „

Сімнадцять сот літ з тої пори минуло, а товпа осталася товпою – де б вона не була і кого та за що не розпинали б на хрест.

„Распни, распни його!“

Аналогії аж надто різко кидалися в очі.

Гетьманові наскучили вони. Хотілося про щось друге думати.

Шукав інших образів на стінах, але очі вертали назад на Оливну гору.

Пригадувалася розмова Божого Сина з Богом Отцем, ввижався хресний хід, причувалися удари молотків, що вбивали цвяхи в руки й ноги Спасителя, і торох тих кісток, що їх воїни о ризи його метали...

Господи! Невже ж з приказу Твого новітний кесар новий хрест і нову Голготу для України готує? Невже ж і її велиш

Ти розпняти на хрестному дереві на те, щоб Меншиков і другі, чужі й свої посіпаки жребія о її ризи княжі метали, щоб добро, котре він прибирав для більшої достоїнности і для більшого блиску української держави, розграбили, як круки, що падло жв'якають?

„Господи, невже ж це воля Твоя святая?..“

Гетьман закрив очі руками.

Образ мовчав. Христос благальними зіницями глядів у небо темне й мовчаливе, без місяця і зір.

„Га, що ж! Хай станеться воля святая! Якщо невідклична вона, дай, щоб і наша жертва не безплідною стала, щоб і вона у майбутньому спасення народові принесла, щоб і наш хрест, подібно, як той, на котрім повис колись Спаситель, зі знамені сорому символом святости зробився, щоб згідливе ім'я, котрим нас вороги нині назовуть, нащадки наші названням чесним для себе обрали і під іменем тим дальшу боротьбу за визволення своє вели.“

А якщо я, недостойний раб Твій, милости Твоєї сподобився, дай, щоб я чашу сію за народ сповнив, щоб я терпінням своїм гріхи його спокутував. Сподоби раба свого чести тієї – амінь!“

Хтось застукав до дверей.

– Увійди!

Орлик переступив поріг.

– Що доброго скажеш, Пилипе?

– Нічого доброго не чув і не бачив, милосте Ваша.

– Крячеш?

– Правди скривати не хочу.

Гетьман уважно глянув йому в очі. Генеральний писар погляду не видержав і спустив очі додолу.

– По тобі я чогось іншого сподівався.

В словах гетьмана почувся докір.

– Хочеш, щоб тебе відпустити? Слово одно скажи, і – вільно му воля. Москалі тільки тих карають, що йдуть до Мазепи, а милують і нагороджують, котрі від нього втікають. Приставай, поки час, до тих других.

Орлика якби хто в серце вколов.

Спаленів і, дивлячись гетьманові сміливо в очі, сказав:

– Такого гіркого слова я від милости Вашої, мойого реймента-ря і добродія, ніяк не сподівався. Обов'язком своїм вважаю не за-

таювати перед ним нічого, і хоч легше й вигідніше бути вістуном добрих, ніж злих, новин, не жахаюся донести ці останні, бо хоч як високо ціню собі ласку і прихильність мого пана, а все ж таки добро його особи і успіх нашої спільної справи вище того кладу...

– Так? – перебив йому гетьман.

– Так, милосте Ваша. А щоб я нині до ворога мав перейти, про це й мови бути не може.

– Нині ні, але завтра.

– Ані завтра, ані ніколи. Не затаю, що така грішна гадка була в мене колись...

– Що було, те знову бути може.

– Але не після присяги. Слова свого не зломлю. Я ж не чура, який ще без шаблі ходить.

В його голосі почувалася обида. Гетьман поклепав його по рамени.

– Обидився мій генеральний писар. Чи маю червону шапку вбирати?

Орлик обіймив його за коліна.

– Ваша милість забувають хіба, що сина мого до хресту зволіли тримати. Що сказав би мій син, дійшовши до літ, коли б я його хресного батька зрадив?

– Заспокійся і не дивуйся мені, Пилипе. Знаєш мою біду.

– Знаю і спочуваю щиро.

– Розкажуй, з чим прийшов.

– Приніс до підпису папери.

– А більше нічого? Що чувати в таборі? Перше всі ви до мене з новинами бігли, а нині мовчите. Не люблю я того мовчання. Краще бунтуйтеся, кричіть, а не суєтіться, як тіні, як душі над Ахеронтом. Таке мовчання нічого доброго не віщує.

– Якщо милість Ваша готові почути правду – без обиди й гніву, так я скажу.

– Говори!

– Старшини наші сподівалися більшої сили у шведського короля.

– А шведський король сподівався більше сили в нас. Так що ж з того?

– Боятися, що не дамо москалям ради.

– І?..

– І... – Орлик зам'явся. Важко було виповісти гадку.

– І?.. – наглив гетьман.

– І радять, а краще сказати, міркують собі – вони, а не я, підчеркую це рішучо, – міркують собі, чи не добре було би нав'язати зносини з царем.

– З царем? – аж крикнув гетьман. – Як?

– Післати котрогось з полковників, буцімто він утік від нас. Цей подав би умови, під якими Ваша милість готові були б вернуться до царя. Москалі в поганій скірі, підуть нам назустріч і, так гадають старшини, можемо добути від них вольності, ще більші від тих, які дотепер мали.

– А хто їх забезпечить? – спитав, гірко всміхаючись, гетьман.

– Цар присягою скріпить, – відповів Орлик.

– А на переяславські пакти царі не присягали?

– Можна закладниками обмінятися поки що.

– Поки що. А згодом?

– Згодом...

– Якось воно буде. Правда?.. Ні, Пилипе, не маю я часу ждати на те, що згодом буде. І охоти не маю. Це не політика, моспане, а торг о коров'ячу шкуру. Україна не корова. На торг з Петром не поведемо її, не будемо молотком бити і кричати: „Хто дасть більше, бери!“ Не вірю москалям... І що нам тоді зі шведами робити? Битися з королем Карлом?

– Шведи вернули би з тим, з чим і прийшли.

– Або й не вернули б. Моїх старшин, може, воно не студить і не гріє, але я короля Карла на леду не лишу. Він лицар і чоловік чести. Не могу ж бо і я поступити негідно!

– А між старшинами виникла навіть така гадка, щоб короля Карла, якщо того зажадає цар, при добрій нагоді....

– Зловити і передати цареві, правда? – докінчив гетьман і сплюнув, що було доказом його найвищої зневаги. – Господи! Які ж ті люди подлі!

Його очі мимохіть піднялися до образу з Оливною горою. Спаситель, як перед хвилиною, так і тепер стояв навколішках і благальним зором прошибав темне, мовчаливе небо...

– Який подлий цей світ! – вже не з погордою, а з розпукою промовив гетьман.

У світлицю вбіг Войнаровський.

XXI

Як звичайно Дніпро, так тепер Десна перетинала Україну на дві половини.

По одній гетьман з 300 чоловіками всяких старшин і з чотирма тисячами вірних собі полків, а по другій Батурич з десятима тисячами знаменитої залози і з гарматою, гетьманські скарби, укріплені полкові городи, стародубський полковничий Скоропадський, полтавський Левенець, чернігівський Полуботок, наказний переяславський Тамара, ніжинський Журахівський, множество сотників і сотенних старшин по всьому величезному просторі України, а врешті вічно рухаве, повне хороброго й готового до війни народу – Запорожжя.

Поділ дуже й дуже нерівний.

Правий берег Десни, на котрім опинився гетьман, був тільки відтинком української держави, і до того відтинком, на якому політичне життя не било так живо, як по другому боці. Ніколи тут народні рухи не зростали до такої сили й не виявляли такої стихійної енергії, як на Подніпров'ю.

Там залишилося свідоме, довгими боями за волю розбурхане населення з торговельними городами, з людними селами й слободами, з богатими хуторами, з розкішними гетьманськими палатами і старшинськими дворами, зі школами й монастирями, тут, за Десною, почували себе гетьман і ті люди, що були при ньому, ніби відрізані від пня, котрий тисячами невидимих корінців тягнув соки з рідної землі.

Усякий чув, що в хвилину, коли рішається доля народу і майбутність держави, треба бути не тут, а там, за Десною, треба скоріш перейти на її лівий берег.

І гетьман, і його люди, до останнього чури в обозі, сиділи, мов на розжареному вугіллі.

До того біля гетьмана було лиш трохи старшинських жінок і дітей, бо решта не встигла прибути на час до Батурина і переїхати з чоловіками за Десну. Навіть гетьманова сестра осталася в Полтаві, а Орликова дружина з синами і жінки гетьманових довіреників, Бистрицького і Цурки, теж залишилися по другому боці.

Доля їх була дуже непевна.

Усякий знав, що й цар, і Меншиков не зжахнуться ніяких, навіть найпідліших способів, щоб посяяти страх по Україні, а до

таких способів в першу чергу належатиме знуцання й карі над родинами тих, що пішли з гетьманом-зрадником, хоч вони, може, в нічому й не винні, бо про ніщо, може, й не знали.

На непевну долю осталися чималі маєтки мазепинців, які вони так запопадливо довгими літами збирали, наслідуючи свого рейментаря-гетьмана.

Що тепер з тими маєтками станеться? Будинки підуть з димами, а добро розграблять свої й чужі: товпа, все і всюди до грабіжі охотна, і Меншиков, котрий, як крук, всяку цінну річ несе до свого гнізда.

Не тільки гетьман і його старшини, але й козаки тривожилися тим невідомим, що тепер збувається по другому боці Десни, і хіба ті, що нічого до втрачення не мали, ходили по таборі безжурно... Голого не обідреш.

Цілі ватаги людей стояли днями й ночами кругом того місця, де піоніри будували „мідяний міст“.

Дехто помагав, тягаючи дерево або обтісуючи його сокирами, інші жалісно блукали очима по ріці, котра була вже замерзла, але не так-то ще кріпко, щоб можна армії по ній перейти.

Москалі нарочно, де тільки могли, прорубували лід, стріляли навіть із гармат по Десні, щоб псувати комунікацію між обома її берегами.

Цар, як тільки довідався про перехід гетьмана до короля, казав негайно висилати над Десну відділи драгунів, щоб спиняли перехід мазепинців до гетьмана і бентежили шведів при будові мосту.

З тими відділами йшли безнастанні бої, котрі збільшували тільки тривожний настрій між шведами й вірними Мазепі козаками.

Ніколи не можна було знати, чи це отак собі якийсь незначний відділ, чи, може, передні частини наступаючої Петрової армії.

Десна зробилася кордоном між двома нерівними частинами України, за котрий усякий линув оком і думкою, бажаючи собі переступити його якнайскорше.

Замість спокійно спати вночі, козацькі гурти снувалися понад рікою, незважаючи ні на сильний мороз, ні на вітер, що вив, як голодних сто чортів.

Годі було всидіти в землянках, в отсих „свинюшниках проклятих“. Десна манила до себе.

А чей же по другому боці побачать когось, що щасливо передерся крізь московські застави, щоб пристати до гетьмана й привезти чи там принести йому свіжих новин з Батурина і з решти України.

Коли Імжицький зі своєю родиною переходив Десну, залишивши розбиті сани по другому її боці, оточила його товпа народу. „А хто, а звідки, а що?“ – питанням не було кінця.

Коли б не Войнаровський, утікачі застрягли би в товпі, як муха в патоці, за ними бігли, тягнули за поли, благальними поглядами молили їх про вісті з рідного краю, так, нібито за Десною вже й України не було. Найбільше цікавилися Батурином, ніби прочуваючи, що там тепер рішається їх доля.

- Не здається ще Чечель?
- Орудєє ще гарматою Кеніґзен?
- Муніції їм хватить?
- Чи тримаються мури?

Сто питань гомоніло нараз. Але Войнаровський шепнув Імжицькому до уха, щоби правди про Батурин не казав.

- У мене там двох братів, гармашами служать.
- Мій дядько в сердюцькому полку сотникує.
- Наша хата в ярку біля самого Сейму стоїть.

Імжицький потішав їх, як міг. Але вони, мабуть-то, не дуже й вірили його словам, бо сумно якимось похитували головами.

Аж як Войнаровський подався у гетьманські покої, щоб гетьмана про гостя з другого боку сповістити, розв'язалися язики.

- Пощо ми за оцю Десну переходили?
- Під руку шведського короля ішли?
- Ми все комусь під руку йдемо.

– Не знаєш? Висотала з нас усі сили Москва, без союзника не дамо ворогові ради.

– А зі шведами, гадаєш, дамо? От надлетів, як вітер, і, як вітер, повіється звідтіль. А тоді що?

- Поживемо, то й побачимо.
- Нічого доброго ми не побачимо, не заглядаючи вперед.

– На те ж і гетьман, щоб заглядав уперед. Не бійсь, на ньому теж шкура тремтить.

- І гетьман нічого не вдіє, коли народ не в один гуж тягне.
- Народ, народ! А про старшин забув? Вони всім заправляють.

А скажи ти мені, де полковники стародубський, полтавський, чернігівський, переяславський та ніжинський?

– Гетьман їх при полках залишив.

– Гадаєш? А мені бачиться, що вони на двох стільцях сидять. На котрому певніше, на тому й залишаться.

– Не розумію.

– Чекають баталії. Якщо побідить швед, то до нього побіжать, а як цар, то заявляться за царем. Хитреці! Але щоб вони нашого діла не перехитрили. На козацький народ нема що нарікати.

– Добре кажеш. Козаки хоробро й вірно гетьманові служать. Скільки нас в оцій клятій війні погигло.

– А скільки ще погигне?

– Може, й усі...

– Чого наперед крячеш, ну, чого? Такий ти козак, тю! Двічі не вмреш, не бійся! А раз кожному вмрти треба.

– Але як?

– Так, щоб ворогові мороз по спині пішов. Гей, люди, якби ви одною лавою стали, то нам і шведа не треба б. Швед собі, а ми собі – не встояв би москаль, коли б ми на нього з двох боків наперли.

– Коли б... Але того ніколи не буде. Старшини хитрять, а попи за Москвою тягнуть, продають нас.

Імжицький слухав тієї пісні, котра йому вже й без того остогидла. Скрізь її не віднині співають, спихаючи вину то на старшин, то на гетьмана. І хоч сам він був сотником, значиться, до старшин причислявся, то не обидився, бо і як же за правду обиджаться? На власні очі бачив, що старшини, дійсно, не другої політики трималися, а тієї, що, мовляв, де сила, там і ми. І сам він, чув, що хоч як виснажені сили України, а все ж таки, коли б вона тепер піднялася одним могутнім зривом, коли б спалахнула нараз одним велетенським полум'ям, так того пожару не вгасили би ні маніфести царські, ні погрози Меншикова, ні проповідування попів про вірність єдиному православному цареві, власть от Бога іміющому.

Дивився сотник Імжицький на сірувате небо, на людей, так само, як воно, сірих, і серце його наливалось болем.

Не з такими надіями він спішив за Десну!

Уявляв собі, що тут побачить одно тільки завзяття, один підпал, від котрого ворожі затії скапають, як віск від огню. А тут бач що!

Потішався, що, може, це він на такий тільки гурт попав, на збіговище народу, збентежене нинішньою сутичкою з москалями або пригноблене якраз тим, що гетьман від своєї резиденції і від решти України відбився. Як двигнуться в похід, то іншим духом їх обвіє.

– Калимон, Калимон іде! – загуло кругом. – Дорогу Калимонові дайте!

Імжицький озирнувся.

Наближався козак, нічим не помітний, такий, як і другі, тільки дивився якимось дивно. Побачивши чужого сотника, шапку перед ним скинув і нарікав:

– Скучно так, що хоч повіся. У Десну скочив би, так замерзла. В криницю гріх, бо з неї люди воду п'ють... Скучно.

І бринів його голос дійсно так якимось блідо й безвиразно, ніби це не людина, а сама скука нарікала.

– Сонця хочеться мені! – жалувався, як дитина. – Сонця!

Козаки не насміхалися з нього. Імжицький озирався на гетьманські покої, чи не покличуть його туди, бо цей Калимон нервував його. Невже ж подуриємо всі?

– А ви там не бачили сонця? – повернувся до нього козак.

– Де?

– А за Десною, у нас.

Імжицький мовчав.

– Не бачили. Значиться, нема! А знаєте чому? Бо її не стало. Моєї покійної Софійки. Поки жила, так бувало сонце, як тільки очі ранком протре, так зараз у її віконце – глип! Будить її. А як збудить, як гляне на неї, так і засміється від радости, що така гарна. І вже ціліську днину веселе. Слідком за нею ходить. Куди вона, туди й сонце біжить. Чи в городі, чи в полі, чи де. А з тої пори, як її вбили, то й сонце посумніло. Навіть не вихиляється з-поза хмар. О...

„Одні божеволіють з горя, – думав Імжицький, – а другі тільки й глядять, як би їм краще розжиться“.

Невеселі міркування перебив Войнаровський. Вийшов з гетьманських покоїв і покликав його до гетьмана.

XXII

Імжицький мало не скрикнув, глянувши на гетьмана. Привик бачити його бадьорим, гарно вдягненим, гладко вибритим, людиною, котрої час своїми зубами нібито й не торкався.

А тепер сидів перед ним дідусь з поораним чолом, з морщинами на обличчю, з глибокою рисою біля уст, як скиба.

– Так ти, пане сотнику, з тамтого боку до нас прибув і мало вірності своєї життям не переплатив? Спасибі тобі!

Імжицький у пояс поклонився і почав розказувати свою пригоду. Але гетьман перебив йому.

– Від мого небожа знаю, не трудися. Як бачу, цар добре дбає, щоб мої люди до мене не прибували.

– Скрізь стоять застави. По дорогах і біля бродів. Нікого за Десну не пускають, – відповів сотник.

– А переймили кого, окрім тебе?

– Не одного. Чув я, що при Оболонським перевозі Дуб'ягу взяли.

– Олександра?

– Так, Вашої милости канцеляриста. Поспішав він з Батурина за Десну з паперами чи з вістями тільки, не знаю. З ним було декілька людей Вашої милости та ще його власний служка і чотирьох козаків, яких він провадив із свого села. Не доїжджаючи до Коропа, за пів милі, зустрівся з чоловіком Андрія Лизогубенка, сина бывшего чернігівського полковника Лизогуба. І так усіх їх біля перевозу московські драгуни заскочили і повезли.

– Куди?

– Зразу до походної канцелярії ведуть на допрос, а тоді в Лебедин.

– Катувати, – доповів гетьман, і його обличчя ще рясніше засіялося морщинами і ще більше посіріло.

– За вірність катують, а за зрадливість милують, – притакнув сотник.

– Милують, кажеш?

– Ще й як! Хто зголоситься до царя і присягне йому на вірність, того оставляють при його чинах і маєностях, на котрі царська канцелярія жалуванні грамоти видає, не міркуючи богато, чи праві ці маєності, чи ні, старшинські чи одідичені по батьках. А тоді тих, що були наказними старшинами, роблять дійсними та ще, як зачуваю, обдаровують їх за вірність маєностями,

забраними від старшин, котрі з Вашою милостею за Десну перейшли.

– І вони беруть? – спитав гетьман голосом, якого Імжицький з його уст ніколи перед тим не чув.

Захитався... Притакнути чи ні? Розумів, що в тім питанню було більше болю, ніж цікавості.

– Беруть... – ледве чутно відповів Імжицький.

– Не скривай переді мною нічого, – приказував гетьман, завваживши хитання у сотникових словах. – Не жахаюся почути правду, хоч як вона страшна. Бо чи не страшна ж це річ – прохати нагороди в ворога за зраду своєї справи? Подумай!.. Розкажуй, сотнику, розкажуй! Я слухаю.

– Як тільки вість про це пішла, що вірних цареві нагороджують, зчинився заколот, якого я не тямлю. Стали люди з доносами до москалів іти, стали наклепи на своїх сусідів, а то й на приятелів видумувати, буцімто вони здавна з Вашою милостею у змові проти царя були, про все добре відаючи, як, і коли, і що. Один наперед другого хапався, щоб якнайбільше захопити добра: землі, млинів, будинків.

– На розграбіж наші маетки дають.

– На розграбіж, як колись у княжих часах. Скрізь царські люди вештаються з листами до сотників, з маніфестами до народу, і попи тії маніфести по церквах відчитують. І голосить цар, що він добра малоросійському народові бажає, що він його при святій вірі православній удержати хоче, бо Ваша милість буцімто Польщі Україну піддати бажали, а церкви наші православні в костьоли перемінити хотіли.

– Не по чім другім, а по голові цар б'є!

– Пише цар, що він ні одного гроша для своєї казни не брав, що це Ваша милість для себе тільки податки з народу стягали, на царя вину за те спихаючи.

– Вінценосний брехун!

– Обіцяється ніяких налогів з Малоросії не брати і її предковичних порядків не нарушувати, її привілеїв не вкорочувати. „Обіцяем вам, вірним подданним, во всем малоросійском краю нічого не брать. Войскам же своїм, великоросійским, под смертною карою заперити ми малоросійському народу ніякого розоренія і обид отнюдь не чинить. Хотем свято, ненарушимо і ціло содержать всі вольности, права і привилегії Малоросії“, – наводив Імжицький слова царського маніфесту.

– Сам чорт не вигадав би хитрішої брехні.
– Антихрист! – притакнув Імжицький і розказував дальше. – А щоб народ повірив його словам, закликає старшин у Глухів, „даби ви найскорее для совітов прибили сюда к нам, ібо ми імеєм попеченіє о малороссійском народѣ, чтоб оной в порабощеніє і под владеніє польское не приведен бил і церкві святіє во оскверненіє і во унію обращени не билі. Чего раді ми послалі наші укази ко всей генеральной старшине, і полковником, і сотніком, даби ониє собірались на ізбраніє нового гетьмана по правам і вольностям своїм вольними голосами“.

– Хорони нас, Боже, від вольности такої! – зжахнувся гетьман. – А кого ж то вони тим новим гетьманом обрати загадали?

– Старшини, як зачуваю, за чернігівським полковником, за Павлом Полуботком, заявляються.

– На Полуботка цар згоди своєї не дасть. Хоч він і невеликий то приятель мені, але чоловік з умом і з характером. Воловодити собою не дозволив би. Розуміє се цар. Для його кращій був би Скоропадський, бо хоч з кістками добрий, але м'який... А Левенець?

– Про Левенця доповідають, що він нібито Вашій милості вірний, на вибір нового гетьмана не поїде.

– Знаю я туя вірність – і гетьманові, і Україні. Через неї добра нам немає...

І гетьман очі прислонив рукою.

Імжицький занімів. Ніби винним почував себе, що так багато сумних новин привіз. Але розумів, що правду затаювати годі.

– А родини вірних мені старшин? – спитав нараз стурбовано гетьман.

– Чув я, немов то до Прилуки жінки їх та діти стягаються. Туди, мабуть, і жінка пана генерального писаря подалася, і господаря Вашої милости пана Цурки теж.

– Прилука від воєнних подій доволі далека. Але яка ж там охорона для них?

– Челядь привезли з собою і чоловіків сто, збігців із усяких полків, назбиралося.

– Хай хоч тільки діла роблять, що старшинських родин пильнуватимуть. Але ти мені про найважніше нічого не сказав, про Батурина. Чи держиться ще він?

– Поки що так.

– Не має наміру здаваться?

– Хорони Боже! Чечель і Кенігзен скорше згинуть, як зрадять. Є ще і в нас люди хоробрі. Ще не всіх затруїла московська отрута, і не всі живим трупом гниють.

– Сотнику, коли б я десять тисяч хоробрих людей під рукою моєю мав, і вірних, і готових на все, щоб тільки волю Україні добути. Богом клянусь, я добув би її. Не тому ми бідні, що слабі, а що віри в свою силу не маємо. Козаки б'ються, коли мусять, але старшини збабили. Розжились і за маєтки свої дрижать, о них вони турбуються, а не України хочуть. З лицарів у хуторян перетворилися. Може, й моя вина у тому. Гадав я, що як розживеться народ, то й життя того з усіх сил обороняти стане. Але нині бачу, що ні. Та я ще не труп. Живий ще гетьман Мазепа! На живому ведмеді цар шкуру продає!..

Гетьман піднявся з крісла, випрямився, очі його блиснули дивним, молодечим жаром.

– Мечем виріжу твою гниль. Живе тіло лишу. Болітиме, га, що ж! Без горечі й ліку нема. Прокленуть мене нині, але завтра благословити стануть. Я зробив те, що зробити мусів, щоб Україна не пропала дорешти. Не настрашить мене цар своїми маніфестами, ані старшини своїм заячсердям, ані простий народ несвідомістю своєю. Піду за голосом розуму і серця, уповаючи в правість задуму свого і почувуючи відповідальність за майбутність народу мого і держави його. Росією Україні не бути.

Подзвонив, і на порозі явився Чуйкевич.

– Розшукай мені короля, де він не був би, негайно. Скажи, що гетьманові треба з ним бачитися зараз таки і невідклично. Кендзеровський хай мені шубу подасть. Сотника Імжицького і його родину примістити мені гарно, щоб нічого їм не бракувало. Іди!

Імжицький обіймив гетьмана за коліна. Цей пригорнув його до себе. Тривали так хвилину.

– Росією Україні не бути! – повторив гетьман, кріпко стискаючи сотникову руку.

– Не бути... – як відгомін, повторив Імжицький.

Надлетів Чуйкевич.

– Знайшов? – різко спитався гетьман.

– Його милість король у Караївці.

– Сповістив, що негайно хочу бачитися з ним?

– Дежурний офіцер не пустив мене до короля.

– Можлива річ? Могого післанця не допустили! До чого воно подібне?! – і гетьман вхопив за голову шаблі. Подумавши хвилину, приказував:

– Шістьох сурмачів візьмеш і скочиш у Караївку. На гонів двоє перед квартирою короля нехай сурмлять з усіх сил, щоб їм очі вискакували з лоба. Як шведи спитають, що таке, кажи, що гетьман слідком за тобою їде. Невідклично зараз розмовитися з королем хоче і мусить... Іди!

Чуйкевич вискочив, як куля з мушкету. Гетьман схвилювався.

– Обиди не стерплю, – почав. – Король тут гостем, а хазяїном я. І отсе гість хазяїнові не дає побачення. Чи бачив хто таке? Може, з Піпером сперечається або молитовник перед вечерею чита, і тому я не можу бачитися з ним. Гадає – дискурсу забажав? Я такий скорий нині до дискурсів, як до тропака або до вегері... Біда мені з тим лицарем химерним. Хитається будівля, на яку я двадцять літ праці витратив, цар таранами в неї валить, свої руйнують помагають, скрізь деморалізація, найнікчемніші інстинкти, як з твого оповідання, сотнику, бачу, мов дикі звірі з нетрів людських душ повискакували, треба їх назад у тії нетрі загнати, треба людей приневолити бути людьми, треба рятувати, що ще не втрачене навіки, в першу чергу треба спасати Батурин, а тут його милість король лицарських пригод шукає, міст, не поспішаючись, будує, ніби все ще рішитися не може, куди йому йти. Мені кожда година важна, а він дні цілі марнує. Довше так бути не може! Не тому я з ним у союз увійшов, щоб з одної шлії у другу перескочити, лиш щоб помічника собі добути. Для відбою Батурина тієї помочі мені в першу чергу треба. Не хоче йти, так хай скаже. Маю ще хоробрих людей біля себе, кликну, може, й тутешні села ще декілька сотень поставлять, – піду. Хай батуринці знають, що на поталу москалям я їх не оставив. Побідимо або згинемо чесно.

– Побідимо або згинемо чесно! – повторив, як відгомін, сотник.

Гетьман заспокоювався.

– А помітувати собою я все-таки не дам. Поки життя – я гетьманую. Поки життя, а, може, й по смерті... Невмирущий, бо ідеї рейментую, невідомому хотінню душ і волі землі. До боротьби зі ставлениками царя дух-гетьман стане... Побачимо, чия візьме...

– До боротьби дух-гетьман стане, – молитовно повторив Імжицький.

Гетьман плеснув у долоні.

Кендзеровський як з-під землі виріс. Поміг гетьманові вдягнутися. Кінь перед ґанком іржав.

Гетьман на прощання подав сотникові руку.

– Милосте Ваша! Дозвольте мені провести вас до Караївки, – просив Імжицький.

– Ти ж утомлений дорогою і пригодами виснажений.

– Я нині сильніший, ніж був коли-небудь. Дозвольте не відступати вас.

XXIII

Гетьман уговорив короля.

Дня 15 листопада двигнулися союзні армії в напрямі Десни.

Потемніло. Замість снігу накрапав дрібненький дощ, ніби плакало небо.

Мокрий холод зівоту навівав. Але шведи бадьоро йшли вперед. Провадив їх лицарський дух короля, манила надія богатства України, казки про її красу і добробут. Втомлені довгими походами, безнастанними боями з ворогом і сутичками з населенням, котре з усіх боків і при кожній нагоді шарпало шведські відділи. Виснажені голодом, недугами й несподівано наглими й кріпкими морозами, шведи тільки й думали про те, щоб потрапити в українські городи, відпочити і набрати нових сил до нових боїв, котрим кінця ніхто з них навіть не бачив.

Геній Карла XII пірвав їх, як гураґан, вихопив з рідних хат, з обіймів батьків, жінок і дітей і нестримним летом ніс назустріч невідомих подій у невідомих краях і, як безпритомних, як напоених узваром забуття і задурманених нектаром слави, кидав в обійми терпіння, каліцтва і смерти.

Швеція оставалася за ними, ген десь далеко-далеко – як спомин, як мрія, як туга.

Ніхто з Карлових людей навіть не уявляв собі, якими шляхами верне колись до неї.

Несла їх буря, яка раз на сто літ зривається над Європою, трикратно дожидана муравлиськими народів, радісно вітана серцями людей сильних, що великого бажать і для великого невідомого

радо жертвують буденним малим, що впиваються надією перетворити світ на краще і довершити діла, якого не довершили їхні предки.

Впиваються, забуваючи в похмілью або в безтямі смерти про те, як злобно поглумилася над ними доля...

Під бунчуком в оточенні трьох соток старшин і дванадцятьох королівських трабантів їхав за королем гетьман.

За ним посувалися три тисячі козацтва і табір старшинських родин. Під ногами топився сніг.

Десна бралася водою, шуміла, ніби сердилася.

Гетьман думав.

Все, що від Імжицького почув, передумував раз десятий, хоч не новину йому цей сотник сказав. Пів століття пробігав гадками, від Жовтих Вод по нинішній день.

За кожним разом, як зривалася буря над українською землею, те саме бачив. Одних гроза виганяла з хат, робила їх сміливими й готовими на все, навіть на найгірше і найжахливіше, а другі скривалися по своїх запічках, ніби по кріпостях, а коли прогомніли громи, нишком-тишком, як шакали, як гієни, перевалювалися крізь трупи братів, по коліна брели в рідній, лицарській крові і все ж таки вилазили на жир.

Жируйте і тепер. Жиру буде чимало!..

Гірко всміхалися гетьманові уста...

Три тисячі війська ступало за ним. А де ж тамті? Він же тридцять обіцяв королеві. Десять у Батурині сидить, значиться, тринадцять, але до тридцяти все ж таки далеко! Так далеко, як від задуму до діла. Полуботок здавна стояв осторонь від нього, але де Левенець і Скоропадський?

Левенець захитався, а Скоропадського застукали москалі. Добряга, але в свого предка Федора не вдався. Цей одним із перших до Хмельницького пристав, хоч шляхтичем був, а доньки на цілу Польщу вродою славилися.

Федір під Жовтими Водами лицарською смертю погіб, слухаючи голосу землі, а його нащадок, мабуть, гетьманом з волі царя стане. Нелегко йому прийдеться булаву з царських рук носити... О, нелегко!..

І гетьман зажурився. Отсе знову розколеться Україна надвоє, і пічнеться боротьба двох гетьманів, найпогубніший двобій. Того

він ніяк не хотів, до тривкого з'єднання стільки літ прямуючи і для тієї ідеї жертвуючи навіть Палієм...

Палій! Де він тепер? Де б не був, цар відшукає його і на Україну привезе, знаючи, яку вагу має його ім'я поміж чорним народом.

Цар усі сили на поміч покличе, щоб побороти Мазепу і щоб сторопити раз на все стремління до окремішности. Пічнеться боротьба, що триватиме довгі-довгі часи, аж до побіди, в котру вірити треба...

Треба!..

І гетьман принаглював свого коня.

Недалеко за ним Мручко супроводжав гетьманові маетки.

– Бережись! – гукав на сонних козаків.

Біля Мручка їхав Імжицький.

– Погану днину післав нам Господь, – говорив Мручко, пихкаючи люльку. – Як я в Єдикулі сидів... – почав і не докінчив, бо довелось порядкувати возами.

Шведські баталіони входили на міст. Богато людей нараз не впускали туди, щоби міст не завалився. Весь похід мусів зупинитися, від чого і зчинилася суматоха на цілій довжезній лінії.

Вози на вози наїздили, зударялися коні й люди. Мручко мав багато діла, щоби не сталася яка шкода і щоби в тій суматосі не пропав який коштовний ящик. Імжицький помагав йому.

– От дурний москаль, – жартував Мручко, – коли б тепер напав на нас, тоді як одні ще тут, а другі вже за Десною...

– Не викликуй, товаришу, вовка з лісу, – відповів Імжицький.

– Не такий-то і вовк страшний, як його малюють. Я, сотнику, з ним у твоїй пасіці бився.

– Знаю, – і Імжицький зітхнув. – З тієї пасіки вже й сліду немає. Тільки земля і небо.

– Цар Петро з цілою Україною таке зробити хоче, щоби у нас лиш земля і небо було, та ще могили кругом. Але життя навіть від антихриста сильніше. Жилавий ми народ, живучий.

– Щоб ти, товаришу, знав, як ми у твоїй пасіці бились! Аж душа радувалася, кажу тобі. Навіть одна дівчина, вихрестка, біля мойого осавула боролася... Чи не чув ти що про неї? Вона ж там раненою залишилася.

– Як же не чути? Про неї тепер кругом розказують.

– Невже ж?

– Як москалі напали на мою слободу, вона, хоч ранена, довго до хати ворога не впускала. Кількох застрілила, заки на приказ офіцера живцем її взяли.

– І що?

– Офіцер повіз її з собою.

– Цареві в дарунку дасть, бо гарна, як мальована.

– Якщо сам не влюбився.

– Вони й найлюбіше батюшці цареві відступили б, хоч би й сестру або маму рідну. Такий народ... Бе-ре-жись!

Рушали з місця, щоб за короткий час зупинитися знову.

Король по другому боці Десни порядкував баталіонами, щоб на всякий випадок були боездатними. Гетьман перед мостом лад тримав. Оба свідомі великої ваги моменту.

Щораз то нові відділи помостом проходили, скоро, але якомога легко.

Люксембург нервувався. Вилазив на сидження і дивився перед себе, чи далеко ще до мосту. Рачок за полу його тягнув:

– Сідай, принце. І так дальше свого носа не побачиш, бо дощ... Панта рей. Проклятий будь, Талесе з Мілету! А щоб ти другого напитку і не бачив – лиш воду.

– Ваша милість не люблять води?

– Ані в чарці, ані в чоботі, ані в голові.

– Gut gebrüllt, Löwe!

– В голові гірше, ніж у чарці.

– А її там, мабуть, чи не найбільше.

– Можливо. Бо коли б не те, то на світі давно було б краще, ніж є.

– А в наших головах що?

– Вашої я не ськав, а в своїй мозок чую.

– Та чи не рідкий він?

– Аж загустий.

– Тому ви його водкою розпускаєте.

– У мене водка в шлунок іде, а не в голову. У шведів, мабуть, навпаки.

– Це скажуть ті, що черепи наші розколупають колись.

– Не дурить себе надією такої чести, хіба що Вашу милість в Упсалу на лікарському відділі до бутлі зі спиртом встромлять.

– А вас у царській кунсткамері.

- Все-таки, що цар, то не медик.
- Оба вони різники, мій пане.
- Але цар – різник з Божої ласки і на велику руку.
- На велику. Боюсь, щоби він вашої України в одну велику різню не перетворив.
- А тоді, щоб до Швеції не пішов, – доповів Рачок.

Замовкли. Дощ капає за обшивку.

– Маю вражіння, що під окапом стою, – почав гетьманський блазень.

– А я, хоч і під окап рад би, – зітхав Люксембург, – не шанують нас, пане товаришу, не шанують. Навіть нам повозу з будою не дали.

– Повози з будами під старшинські жінки підкотили. У нас, бачите, для жінок мається особлива увага.

– Так, так. Чув я, що українки своїх чоловіків за чуба кріпко тримають.

– Лучається, що й чужих під патинок беруть, як ось Анна Реїна, князя Ярослава вродлива доня.

– Анрі Першого жінка?

– Ваша милість і в історії на всі чотири ноги куті?

– В Упсалі дечого полізати довелося. Та більше з власної ерудиції знаю. А все ж таки земляків ваших ніяк не розберу. Край широкий, народ великий, а як колись моїх предків закликали, так і тепер нас кличуть, щоб у них лад завести.

– Вас кличуть?

– Так, Карла XII і мене.

– Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти.

– Приповідки, мій пане, дуже-то ви маєте дотепні, але в головах дотепу небогато.

– Як у кого.

– Можливо, та, на жаль, якось того не видно. Гляньте кругом. Якою Господь створив отсю землю, такою вона й залишилася. Ніби тут людей ніколи й не було.

– Це тому, бо все до нас якісь чужинці лізуть: хазари, половці, татари, москва.

– В неогородженім городі і свиня – гість.

– Це правда.

– Але не вина тут свині, а хазяїна, що не огородив городу.

– Не давали.

– І не хотілося. Урожайна земля розлінивила вас. Грали б ви на своїх бандурах, як еольці, співали б тужливих пісень, як дорійці, репетували би думи, як йонці, плавали б на байдаках по Чорному морі, як нормани, але, як готи, засукать рукави до роботи, до того в вас нема великої охоти.

– Ого! То ви й римуете, принце!

– Від римів, як від мух, не обженетесь.

– Хіба в Швеції мухи і зимою літають?

– Краще мухи зимою у повітрі, ніж літом у голові.

– Ви, як бачу, кусливі, принце.

– І найлагіднішого чоловіка розізлить дурнота людська.

– Лиш філософа ні.

– Блазні ми, а не філософи, пане Люксембург.

– Les extrêmes se touchent, мосці пане Рачок. Як філософи воюють, так блазні філософують.

– Алюзія до короля?

– Краще алюзія, ніж ілюзія, мій друже. Гореч підсувається мені до горла.

– Прескорбна єсть душа моя, принце. Але, як бачу, все-таки ми посуваємося вперед.

– Щоб опісля вернутися назад.

– Світовий закон сильніший від нашого хотіння.

– Щоби хотіти, треба мати силу. Горе німичному хотінню.

В'їздили на міст.

Рачок шапкою здоровив лівий берег Десни, Люксембург правому посилав прощання поза себе.

XXIV

– А я б його, сукіна сина, по морді, та по морді, та ще раз, та ще, та десятий, а що лиш тоді кнутом разів з двадцять або й більше, щоби він, сукін син, раз на все тямив, що лошадь на війні – вещь самая первая і кошовнішая.

– А як заб'єш?

– Так що? Іван Петрович денщика за собаку убив. Так і треба. Собака – существо безмовное. Не пожалується. А він, ірод безсовісний, м'ясо для собачонка сам зжерав, а собачонка сухарями з водою кормив. Підглянув Іван Петрович і вбив.

– Государ, його милість, лакея за канарейку собственною рукою заколоть ізволили.

– Ну да, да...

Попивали вино з погребу дідича, закушували гусячими вудженими ніжками, котрих мало не ціла сотня в коморі на мотузці низаних найшлася, курили люльки, набиваючи їх тютюном з дідичевого шкуратяного мішка, і нюхали табаку, терту з олеандровими сушеними листками, котру тутешній дворецький по старій якійсь рецепті „очень іскусно“ приладжував.

Кругом них, крім стін, стелі, долівки, дубового стола і двох таких самих лав, не знаходилося нічого більше.

Прислуга його милости світлішого князя Александра Даниловича Меншикова вспіла вже очистити двір з усього „ненужнаво“ і вивести „вещі“ по його розпорядженню.

– Ну да. У мене теж був очень інтересний случай. Хортіця моя, Верная, шестеро щенят скинула і здохла. Буває і таке. Але щенки були гарні, на диво. Самі білії, довгомордії, сухохвостії – прелесть! Що мені з ними робить? Не дам же їм голодовою смертю гинуть. Відставив двох баб, що якраз тоді в злогах лежали, – кормить, кажу, грудьми, бо баби ті очень молочистії були.

– І кормили?

– Надійсь!.. Ні. Квас їм давали пити. Подумайте – собачонкам малесеньким квас. Трьох їх і подохло протягом первого тижня, а троє – сама шкура і кості.

– Шкура й кості?

– Да. Шкура й кості. Не хортики, а прямо дощечки виструганії. Коли мені це доповіли, так мені жаль безсловесних звіриків зробилося, пригадалася покійна Верная, і сказав я собі: не дозволю діткам твоїм кривди робить. Не дозволю!

– І не дозволили?

– Не дозволив. Приказав пов'язати песіх баб, приставити собачок до грудей і кормить.

– Ну да-да...

В світлицю увійшов фельдфебель.

– Двоє черкес патруля наша на дорозі у Чепліївку зловила.

– У Чепліївку? Там тепер шведи з Мазепою стоять. Мазепинці! Веди їх тут!.. Або ні... Його переслухай сам, а її приведи до нас... Черкески недурні бувають...

– А тая то таки очень.

- Гарна?
- Несамовито красива. Прямо відьма якась, не баба.
- Подавай!

Трьох драгунських офіцерів його милости царя вихилили ще по одному здоровому михайликові старого угорського вина і руки нетерпеливо затирали. Куди не прийшли, крізь попадали на самих старих баб або на маленьких дівчаток, дівки й молодиці ніби вимерли в тій країні. Поховалися, сукіни дочки, по лісах та по негрях, як перед татарами...

Привели Одарку.

Була в кожусі, окручена хусткою, але з-під хустки світилася пара очей блиском жагучим, незвичайним. Тонкий рівний носик торчав визиваючо. Бліді щічки наливалися легким рум'янцем.

Офіцери торкнули себе ліктями.

- Нічого собі.
- Горячекровная.

– Так тебе, значиться, на преступному намірі зловлено? – почав найстарший з них, полковий командир.

– На якому б то? – спитала, здивована.

– До гетьмана-ізмєнника з мужем своїм передіставалася. Про рухи наших військ доносити хотіла. Шпиги!

– Нікого ми не шпигували. Не розумію вас.

– Притворяєшся. Хахли – хитрий народ, хахлячки хитріш своїх мужів. Скидай кожух!

Одарка не поспішала.

Двох офіцерів роздягнули її, з насолодою доторкаючися до теплого жіночого тіла.

В повнім блиску своєї незвичайної краси явилася перед ними Одарка, аж зжахнулися.

Ненаситне хотіння і вином розбуджена уява робили їх звірями. Але в красі Одарки було стільки надлюдського і надприродного, що блиск тієї краси сліпив їх і відстрашував, як блиск огню відстрашує ведмедів.

– Бач яка! – скрикнув командир і замнявся, не знаючи, що йому даліше казати. Мляскав тільки одубілим від вина язиком.

– Бач яка! А притворюється дурною. Не бійсь! Не підведеш.

– Со всей наружности слідно, – почав один із офіцерів, – що не з простих вона.

– Може, сотничиха, – підхопив другий, – або й полковниця переодягнена.

– Хуторянка я, – заперечила Одарка. – Хуторець у нас за Гірками був, Орлівка, коли чували. Перед шведами за Десну по крихкенькому леду перебралися ми з чоловіком, щоб душу перед лютром спасти, аж і вхопили нас... – І вона стала розказувати свої, наперед добре обдумані пригоди.

Три пари розпалених очей зачаювалися на неї. Ось-ось кинуться і зажеруть.

Командир своїми відтрочував тамтих.

– Господа! – почав. – Діло щекотливое. Руки по швам!

Тупцював по квартирі, шукаючи бумаг і паперу. Тамті вовком дивилися то на Одарку, то на нього.

– Нужно допрос писать. По пунктам і по приписам походной канцелярії.

Руки йому тряслися, з рота капала слина. Не втерпів, підступив до Одарки і хотів погладити її під бороду або щипнути в щічки, але здержався.

Глянув тільки в очі і сказав:

– На єврейку скидаєшся.

– Ну да, да. Мабуть, мати з євреєм дело імела, чорт її возьми! Але ж і порізана ти, і постріляна, як бачу!

– Кажу ж бо вам, на шведський під'їзд наскочили ми, оборонялася.

– І так скоро вигоїлися рани?

– Від ножа давніша, а від кулі ще не вигоєна, – і відхилила сорочку.

Командир аж захитався. Він і без того від надмірного випивку ледве тримався на ногах.

– Господа! – гукнув на офіцерів. – Ти, Олексій Данілич, підеш на провірку варт, а ти, Петр Олексієвич, візьмеш пів роти і в напрямі Чепліївки верст п'ять на реконесанс сейчас поїдеш!

– Гавриїле Миколаєвичу, як же так? – скрикнули оба нараз.

– Буде так, як командир велить! – відповів.

– Цили вино, товариський дишкурс вели і нараз на реконесанс, ніби других офіцерів у полку й нема?

– Малчать і не розгаваривать!.. Пашол вон!

– Товариський дишкурс – і пашол вон?! – гаркнули.

Але командир скочив до них:

– Якщо ви сейчас не уберетеся звідсіль, так я вас під суд за непослух, за супротивлення начальству!

Вино і жінка забили йому памороки. Вхопив пістолі. Тамті були безоружні. Вийшли мовчки, посилаючи йому від дверей злосливо-мстивий погляд розпалених, кров'ю набіглих очей.

– Ну да, да, – мляскав заслиненими варгами, замикаючи на засув двері. – Який народ! І воюй же тут з такими! Субординації не знають! Каналії! – сопів, бігаючи по хаті. – Пусти пса під стіл, а він лізе на стіл, – сердився. – Я з ними по-людськи, по-товариськи, а вони, Гавриіл Николаєвич, як же так? Подай їм палець, а вони за цілу руку тягнуть!

Про Одарку ніби й забув.

Мужчина літ коло п'ятдесят, здоровий, але тяжкуватий, під першим вражінням, що запопав молоду, гарненьку хахлячку в свої руки, запалав молодечою пристрасцю, але тепер, коли зачинив на засув двері і знав, що вона йому не втече, зникнів. Останки якогось морального почуття і той вплив, який має навіть на зіпсутого чоловіка божеська краса, захитали ним.

Він мужчина, до того озброєний, а вона безборонна жінка.

Свідомість такої несправедливості вимагала від нього якогось виправдання перед самим собою. Мокрою від поту долонею погладив Одарку під бороду.

– Гарна ти, гарна! Не бійсь. Кривди тобі не зроблю. Я по добру з тобою. Правда, що по добру? Ти ж не дурненька дівчина. Женщина! – і потягнув її на лавку, саджаючи собі на коліна.

Одарка розуміла всю безвихідність свого положення. Про втечу й мови не було. Про супротивлення теж. Лишалося одно – по добру. З оповідань знала, що москалі необчислимі і що вони спосібні рівно до найпоганішого злочину, як і до найлюдяніших учинків. Пригадала собі, як якийсь драгунський офіцер ускочив на хутір, заколов жінку, що йому супротивлялася, а побачивши у колісці дитину, взяв її на руки, пестив і плакав, що вона тепер з його вини сирітка...

Одарка притулилася до командира і стала хлипати, як дитина.

– Ну чого? Чого це ти, дурненька? Бачиш, кривди тобі не чиню. Я лиш по добру. Інакше не бажаю. Гавриіл Николаєвич не на силує жінок. Вони до його самі липнуть, значиться... ну... да... да...

– Голодна я. Чорно мені в очах, – відповіла крізь сльози.

– Так і кажи! – зірвався Гавриіл Николаєвич. – Так і кажи, а не слинь. Ось тобі гусятина, а тут і вінцо! Їж, і пий, і не поминай злом. Люблю я гарних жінок, ох, як люблю. Пристрасть одна! Прямо божеволію за ними! – хвалився.

А вона їла, як з горячки, ніби від того й спасення залежало.
– А чому ж бо ти не п'єш? Вино самое лучшее, благородное.
За твоє здоров'я, хорошенькая моя.

– За ваше здоров'я, високоблагородіє.

Підносив їй чарку до уст, хотів, щоб з одної пили. Гладив чорні коси і цілував розпалені щічки.

Одарка здригалася. Насилу здержувалася, щоб не зіскочити з колін, не друлити п'яного і не втекти. Але розум казав, що пошкодила б собі і йому, Сидорові. Все одно не вийшла би живою. Тому-то й причаїлася, як до скоти кіт. Вдавала, що п'є, просила ще вина. Вливала йому в рот і сміялася, що він так гарно вміє пити, лиш: „буль-буль-буль!“ Нараз очі долонями затулила. Розридалася. Гавриіл Николаєвич долоні насилу відривав і зцілював сльози:

– Ну, тихо вже, тихо! Ну, заспокійся. Ну, да, да!

– Мій чоловік... – хлипала Одарка.

– Якщо він не винен, відпущу його. Але тебе таки задержу при собі. Ти будеш моя, бо ти гарна, гарненька, як мальована.

– Відпустите його?

– Як мені Бог милий, відпущу, якщо він тільки не шпiон. Ба-чиш цей ключ? – і поклав здоровенний ключ на стіл. – Це від амбару, в котрім замикаємо бунтарів. „Пiтербург-с“ – і цей ключ відчинять усі замки. А ти милуй мене, милуй, хорошенькая моя, милуй Гавриіла Николаєвича, командира третього драгунського полка, бо він людина очень благородная, – очень, очень, моя ти, моя!

Одарка наповнила михайлик вище вінців.

– За ваше здоров'я, Гавриіл Миколаєвич! – і пригубилася.

Він вихопив михайлик і випив до дна. Налив знову, підняв до її уст, відрвав і випив: ще, ще...

Оп'янів дорешти. А тоді вхопив її впів і, заточуючися, ніс до другої кімнати, в котрій стояв його похідний тапчан.

Одарка пручалася. Кричала. Він цілунками загулював її уста. Але на порозі спотикнувся і впав.

Вихопилася, як кітка, і двері за ним на засув замкнула...

Хвилинку слухала, як лаявся. Але лайка негрiзно звучала.

Добродушно.

– Бач яка. Матір її з євреєм дело імела, ну да, да... хорошенькая такая, пташечка неоперенная! Я по добру, ну, – да... да... не бойся! – і захропів.

Одарка вдягнула кожух. Верх його накинула командировий плащ, насунула на очі шапку і взяла ключ.

– Пітербург, – промовила голосом Гавриіла Миколаєвича, а тоді згасила каганець і відчинила двері до сіней. Надворі було темно, хоч око виколи.

– Пітербург, – говорила, проходячи мимо сонних, від зимна продроглих вартових.

– Пітербург.

Так дійшла до амбара, в котрім лежав Сидір після першого допросу фельдфебелем, з пристрастієм, дожидаючи непевного ранку і другого допросу.

XXV

Здригнувся, почувши скрип заржавілого замка, бо гадав, що надходять мучителі. Дивувався тільки, чому йдуть без ліхтарки; тут же так темно, як у комині вночі.

Нараз почув голос Одарки:

– Ти де?

Ніби сонне видиво майнуло перед ним. Те, що вважав втраченим навіки, верталосся до нього. Дожидав мук, припікання свічками, рвання ніздрів, може, й колесування, а тут нараз Одарка.

– Я тут! – прошепотів, підходячи дівчині назустріч. – Звідкіля ти? Яким дивом? – питався радісно й тривожно.

– Розкажу опісля. Вбирай шинель, ось тобі шабля і пістоль. А по-московському ти вмієш?

– Як по-нашому.

– Так тоді вважай, щоб по-нашому не вихопився. Московський офіцер хахлацьку дівку веде – розумієш? Яке кому до того діло? Пітербург.

– Смілива ти.

– Біда сміливости вчить. Ходім.

Вартовий віддав офіцерові честь і всміхнувся в душі, побачивши, що він жінку перед собою жене. Пограється... А ти, бідний хлопе, зубами на морозі дзвони!..

Сидір хотів вийти короткою дорогою з села на поле.

- До квартири команданта веди мене! – шепнула йому.
- Небезпечно!
- Веди! Вартовому скажеш коня собі подать. Розумієш?
- Ще б то ні!

На ганку біля квартири Гавриіла Николаєвича солдат мушкет, як дівчину, притулив до себе і дрімав.

– Спиш! – гукнув на його Сидір. – Я тебе, сукін-сина, провчу, як на варті спати! Коня мені сейчас!

Солдат зірвався на рівні ноги. Віддав честь, кліпнув очима і не знав, що йому з мушкетом робить.

- Мушкет остав. Бігом!

Перестрашений, сонний, сповнив, не надумуючись, приказ. Побіг у стайню, що була зараз за хатою.

Одарка глянула в темні вікна і торкнула Сидора рукою.

- Чуєш?

- Що таке?

- Як здорово Гавриіл Миколаєвич хропе.

Дійсно, крізь одно з вікон лунав такий здоровий хропіт, якби хто гарматами по хаті котив, аж шибки здригалися.

- Здорово випив добряга командір, – всміхнувся Сидір.

- Запорошив трохи око, – відповіла Одарка.

- Та й хитра ж бо ти, небого!

- І собака плисти навчиться, як вода ухами налетється.

- І брешеш, ніби шовком шиєш.

- Звідтіля правдою не вийдеш.

Почувши тупіт кінських копит, Сидір метнувся, скочив у сідло, Одарку притулив до себе і почвалав.

– Пітербург... – промовив двічі гугнавим голосом крізь піднесений ковнір і щез у темряві глухої зимової ночі.

– Уліво повертай! – казала Одарка, коли вихопилися з села. – Бо направо в напрямі Чепліївки реконесанс поїхав.

Сидір, не допитуючись, слухав. Мимохіть пригадав собі біблійну Юдиту, майнула перед ним тінь Іродіади і Даліли, і всі ті хитрі жінки, про які чував в академії, бо що лиш недавно скінчив її, маючи ще в ушах краснорічिवі слова Теофана Прокоповича... Всміхнувся...

Одарка тулилася до нього, як хміль до тичини, гарна, любляча, безмежно віддана йому – чого ж тобі ще більше треба, козаче?

Недавно зустрілися з собою, а вспіли вже стільки пережити. Господь пособляв їм досіль, може, й на дальше ласки своєї не відмовить.

І з тією надією принаглював коня до скорого бігу.

Сотників син, скінчивши академію, поступив до гетьманської канцелярії, але прослужив тільки два місяці і добровільно попрощався до Мручкової сотні на осавула, бо забажав козацької слави в час теперішньої війни. Почуття чести не дозволяло сидіти за паперами тоді, як другі життя у жертву Марсові несли. По війні сподівався знов у канцеляристи вернути, а звідам або на сотника колись дістатися, або в бунчукові товариші за воєнні заслуги попасти, від чого була і честь чимала, і вигода велика, хоч би й та, що суду ніякого не треба було боятися, крім гетьманського, а гетьман з бунчуковими товаришами дуже ласкаво поводився, покладаючись на них, що вони в першу чергу будуть йому помічниками в будуванню нової держави.

Молодий Чуйкевич, про котрого добра слава кругом гула, був для нього зразком вірности.

Сидір числився теж до свідомих молодих козаків, на котрих гетьман всю свою надію покладав, знаючи, що старше покоління, знеправлене дотеперішньою політикою, дбало в першу чергу про власне добро, а не про загальне.

І ось перші кроки на тій новій дорозі, котру Сидір вибрав добровільно, нелегкими показалися. Кожний день приносив нові пригоди, з дощу попадалося під окап.

Від тих пригод аж у голові бриніло. Приском в очі доля сипала, воду з нього варила. Дотепер... А що буде завтра?

Це що лиш початок баталії, а чим дальше в ліс, тим більше дерев. Бою з москалями ще й не було, лиш принагідні сутички. А вже й у тих душа на рамені сиділа. І тепер сидить, бо хто зна, чи командир не прочуняє зі сну і не пішле за ними погоні.

Скоріш, скоріш!

І вони з вітром у перегони летіли, як недавно, коли його Одарка з-під відьминої хати в слободу на санях полуживого везла. Тоді вона його, а тепер він її спасає. Коли б тільки Господь дав щасливо дібратися до своїх.

В дотеперішніх пригодах він уже дещо обзнайомився з околицею. Догадувався, в якому напрямі лежить Чеплівка. Туди треба

йому дібратися, не стрічаючися з московським реконесансом, про який натякнула Одарка.

І він нарештє пробирався балками й байраками, щоб безпечнїше.

XXVI

Породистий, високої мїри і великої сили кїнь без надмірного зусилля нїс двоє їздцїв.

І, на диво, йшов так послушно, нїби Сидїр здавна був його паном.

– Мабуть, це не московська коняка, а наша, – завважив.

– Чому б то? – спитала Одарка.

– Бо навїть не озирнеться тобі за своєю стайнею, лиш у Караївку спішиться.

– Можливо, що це гетьманської стаднини кїнь або якого панського хову. Тому й спішиться до своїх.

– І звїрині до своїх спішно.

Кїнь, дійсно, аж стогнав, так щиро двигав наших утікачїв. Щасливо вїздили і виїздили з балок, перескакували байраки, сугаком шульгали крізь очерети, аж і попали на гурток людей, що грівся біля вартї в придолинку, над самою річкою. Сидїр гадав зразу, що це якась козацька або шведська сторожа, яка продрогла на морозі і тепер грїється біля огнища. Але, підїхавши ближче, завважав, що не военні це люди, а світські, узброєні пригідно і будь-як, хто яку зброю у руки запопав.

Огонь освїчував їх хмарні обличчя, їх високі баранячі шапки і звисаючі вуса.

Така зустріч не віщувала нічого доброго, і приходилося жалувати, чому не оминули заздалегідь тієї, на всякий спосіб, непевної купи.

Але годі! Втїкати було запізно, бо товариство побачило їх й гукнуло: „Стій!“

Ще коли б Сидїр і Одарка на окремих конях їхали, то можна було б пробувати щастя, але двоє на одному, то таки дуже небезпечно.

Тому й, не надумуючись довго, під'їхав до них і зупинився на кілька кроків перед огнищем.

Привиклий до всіляких пригод, обкинув оком ватагу. Людей було сімох, всякого віку й різно вдягнених. Видно, не з одного села.

Кілька коней ногами гребли сніг, добираючися до трави. Коні були хоч худі, але породисті, а по сідлах неважко було впевнитися, що це шведські воєнні коні. По них і догадався Сидір, на яке то він товариство так несподівано наскочив.

Шумовиння, котре в каламутній воді рибку для себе ловить. Підкрадаються до шведських постойів і коней крадуть. Конокради, а як треба, то й горлорізи.

Злість його взяла. Ось до чого несвідомість веде!

Тут велике діло рішається, о майбутність країни змагання йде, а вони – щоб коня запопасти!..

Коли б міг, повбивав би їх, як собак. Але затаїв у собі гнів і, під'їжджаючи, гукнув:

– Здорові були!

Спідлоба глянули на нього.

– Доброго здоров'я і вам! – відповіли непевно.

– Далеко до Чепліївки, добрі люди? – спитав.

– Кому близько, а кому далеко, – відповів якийсь хитрун.

– Як же так?

– Декому до смерті ближче, як до Чепліївки, – і дивився на офіцерську шинелю, дивуючись, що москаль по-нашому балака, хоч і таке буває, бо й наші у москалях служать.

– Хто має доїхати, для того гонів десять буде, а хто ні, то й турбуватися не варто.

– Отож я доїхати хочу і тому питаюся, – відповів різко Сидір.

– Московський офіцер до Чепліївки їде, та ще дівку везе? Від царя гетьманові дарунок? – і зареготалися.

– Старому прелюбодієві!

– Я не москаль, а свій, – відповів різко Сидір, – а гетьмана ти обиджати не смій!

– Ого! – почувлося кілька голосів.

Але другі загалакали тамтих.

– Лиши! Може, гетьман і правий. Пощо обиджати.

Сидір побачив, що гурт тільки на одній точці згідний з собою, а саме на крадежі коней від шведа, а поза тим, що голова, то розум. І нова надія вступила в його серце.

– Гетьман добра цілому народові бажає, від угнітів московських визволити вас хоче, – почав Сидір.

– Від московських, то, може, й так, але й старшинські не легші, – відповів котрийсь і додав: – Але, якщо ви свій, так не погордуйте нашим товариством. Вип’ємо по чарці, і поїдете собі в Чепліївку. Свого чоловіка ми не скривдимо. Ось вам моя рука!

Підійшов і подав Сидорові велику, космату, як у ведмедя, руку.

Сидір надумувався хвилину. Злазити з коня – значиться збуватися останньої надії на втечу. Але ж не послухати – все одно, що відтрутити, може, й приязну руку і наразитися на нерівний бій одного з сімома, маючи ще й безборонну Одарку біля себе.

Стиснув простягнену руку і зіскочив з коня. Та ще він і не доторкнувся землі, як двох людей кинулося на нього. Двох поспіло йому на поміч, а трьох байдуже грілося біля огнища, нібито для них така сутичка була не новиною, а щоденним явищем.

Огонь потухав звільна, бо дерево було мокре й сичало, як гаддя.

Почалась шарпанина. Хотіли Сидора роззброїти.

– Лиши чоловіка в спокою!

– Ото!

– Кажу тобі, зі мною діло маєш, не з ним!

– Не питаюсь тебе!

– Я слово дав. Я з козаків, козацьку честь знаю.

Заспокоїлися якось і за хвилину сиділи біля потухаючого огнища, запиваючи згоду горілкою.

– Гадаєш, що лиш козак честь має, а другі люди – ні? У всякого своя честь. Дотепер ми, посполиті, лиш з панами та старшинами дрались, а тепер бачу, що й козаки – наші вороги.

– Але коней на шведах добувати, то вони приятелі, – підхопив другий. – Коли ти козак, так чому не козакуєш?

– На кочерзі на війну поїду, чи як?

– Не пив би горілки, то й не проворонив би коня.

– Хробака заливаю. Ось чому п’ю. Але ти не піп, так не сповідай мене, бо як я тебе запричащаю, то й сам чорт не розгрішить!

– Ой-ой! Та й налякав же мене пан козак, безштанько, що мало очкур з переляку не луснув.

Одарка тулилася до Сидора. Ніхто її ніби й не бачив.

– Люди добрі, – почав Сидір. – Бачу, що й між вами згоди немає, як нема її на цілій Україні.

– І не буде, доки ми всіх оцих білоручків не пішлем чортові в зуби.

– Вважай, щоб перше я тебе не післав, харцизяко!

– Горлорізе!

Насилу примирилися. Сидорові гидко ставало на душі. Не втерпів.

– А чого це ви шведам не даєте спокою? Вони ж союзники наші, – спитав.

– Ніяких союзників нам не треба. Робучий народ сам собі раду дасть.

– З царем?

– А хоч би і з чортом! Всіх ми вас перетриваємо. Ми з тутешньої землі родом, не нав'яні.

– А все ж таки негарно бідного шведа турбувати. З такої далекої сторони прийшов. Як же він без коня обійдеться?

– І на нім далеко не заїде, а мають відняти москалі, так краще відіймемо ми, – відповів принагідний Сидорів союзник.

На оцю циганську мораль Сидір відповіді не знаходив.

– Бо то знаєте, – почав той, – мені теж ці наші промисли теперішні, так сказати, не дуже по нутру. Та що робить! Горе одно. Б'юся, як риба об лід, і ніщо не виходить. То дитинка вродиться і вмере, то жінка зляже, то худобина здохне, куди не ступиш – хрест. Взяв я в нашого пана горілки ведер чотири на вишинк. І шинкую...

– Пропиваю.

– Не перебивай, чорт!.. Знаєте, як воно є. Випити всякий спішиться, а заплатити – ні. Минув місяць чи два, висохла моя бочка, але і в кармані сухо.

– Бо дурний.

– Мовчи!.. Взяв я знову ведер трое, і знов. Пан не спирається, боргує, аж нараз: „Плати!“ Чим же я тобі заплачу, коли в мене, бач, і хрестини, і похорони, і худібка подохла?.. Не питає... На суд пізвав. І водилися ми, і судилися ми, і в сотні, і в полку, і в генеральному суді були, аж до гетьманської військової канцелярії укочили, бо оба ми люди не прості, він шляхтич, а я козак.

– І що? – спитав Сидір.

– А що ж би? Не знаєте? Право за сильнішим стоїть. Програв я. По четвертому розділі 28 артикулу, пункті першій, якщо позваний не в силі заспокоїти свого позовника грішми по обліку, так

тоді дозволяється нагороджати позовника недвижимим імінієм позваного, по оцінці.

Говорив, ніби він і литовське, і магдебурзьке, і саксонське право наізуєт витвердив. Недаром же літ кілька правувався і письменний був, від батька письма навчився і – навіть у Чернигові трохи латині лизнув.

– У нас буцімто всі козаки правом шляхетським судяться, але якщо козак з паном або зі старшиною в право зайде, так тоді якісь тобі другі, панські, закони вигадують. Так і зі мною було. Програвав я, а коли стали моє недвижиме добро оцінювати, так двір пішов за десять рублів, а морґ землі за п'ятдесят шагів. Погадайте!

– Морґ землі, цебто двадцять сажень вшир, а шістдесят вдовж! – повторили гуртом.

– За п'ятдесят шагів!

– Морґ навожений...

– І оброблений, обсіяний.

– Морґ землі за п'ятдесят шагів!

Кивали головами й зітхали... „За п'ятдесят шагів“.

– Що ж мені було тоді робить? До пана на відрібок іти? А луснув би він! Пішов я у посполиті, полетів з саранчею, як говориться у нас.

– Не ти перший. Таких тепер чимало, – потішали його.

– В кожній слободі козаки з посполитими, як горох з капустою, перемішані, навіть не вгадаєш, де козак, а де чорняк.

– Як мир – то він козак, а як війна – так посполитий, щоб дома сидіть.

– Промишляє народ.

– А на який кінець?

– На який? На такий, як я отсе зійшов. По дорогах промишляю.

– Не журись, брате. І пани заїжджають себе. От у нас. Ще пан і не застиг, а вже сусід його двір наїхав. За довги, мовляв. Вдова кудись із діточками повіялася, душу спасаючи, а він сидить. Просидить десять літ, і маєток його.

– Нігде правди нема, навіть між панами – ні.

– Поміж ними ще менше, ніж між людьми.

– Гетьман ладу вдержати не може, бо війна, багато турбації має.

– Богато.

– А старшини все одно, що шляхта, правом сильнішого живуть. Від козаків землю скуповують, хоч воно в законах нібито й поставлено, щоб козак тільки козакові землю продавав.

- Закони на те і є, щоб їх обходити.
- Світ на неправді стоїть.
- На ошущі.
- Тому, бо рівного права для всіх нема.
- Бо люди людьми... А ви з яких? – звернулись нараз до Сидора, ніби зразу спитати й позабули.
- Сотниченко.
- Ага! І самі, мабуть, у сотники вскочити гадаєте, а може, й у полковники.
- Не знаю. На війну пішов.
- У канцеляристах краще. Безпечніш. Та й суду ніякого не боїшся, ні сотенного, ні полкового; військовий суд тебе судить, гетьман за тобою стоїть, як і за товаришем бунчуковим. Добра вигадка, що?
- Не знаю. З ніким не правувався.
- Молодий ще. А вже, бач, промишляєш. У московській формі до москалів підкрадаєшся... Хитрець!
- Підсміхалися лукаво.
- А може би, ти так до нас пристав? – питали, глузуючи.
- Не хочу, негарно ви робите, панове. Кіннотчикові коня віднять – все одно, що руку відрубати.
- Ще й покарають.
- Може, й розстріляють такого.
- Може, та яке нам діло до того? Такі часи. Про себе думай, не про шведа... Чого лізе до нас? Сидів би собі за морем та до Лютра молився б.
- А нас москаль до решти прикрутив би, – завважив Сидір.
- І без того прикрутить. Не бійсь! Цар від гетьмана сильніший.
- Бо цар!
- Бо за ним сам Бельзевул стоїть. Не одолієш його.
- Ні.
- А коня все-таки або продаш, або дмухнеш на ньому, куди тобі треба, хоч би й на Січ.
- На Січ нелегко перебратися тепер. Кажуть, цар дороги в Запорожжя, як ока в голові, пильнує.
- Бо боїться, щоб запорожці до Мазепи не перейшли.
- Не перепинити йому запорожців. Хитрий народ.
- І лицарський. Як схочуть, так таки перейдуть. А тоді й ми пристанемо до них. Куди запорожці, туди й народ. Вони за нами стоять.

– От Палія жаль, цей за нами стояв.

І стали згадувати хвастівського полковника щонайкращими словами, стали гетьмана зневажати, що видав його цареві.

*Ой, де ж то тепер пан Палій Семен,
Де він тепер журиться,
Та невже ж йому, бідному, в уму
Ще й досі Хвастів сниться...*

Журлива п'яна пісня хриплими голосами підбігала північному вітрові назустріч.

– От де був козак! От де була щира душа людська! Абазина на паль посадили, Самусь гетьманські клейноди Мазепі вручив, а Палій все-таки ще тримався.

- Це був козак.
- Це був оборонець нашої волі.
- Це був ненависник всякого насильства.

Сидір не міг добитися до слова. Бачив, що як колись, так і тепер душа поспільства Палієві, а не гетьманові сприяє.

– Лицарський дух одно, а політика друге, – почав. – Знаєте, як гетьман обороняв Семена Пилиповича. Нелегко йому приходилося відстоювати хвастівського полковника зарівно перед Польщею, як і перед Москвою. А відстоював же, поки міг.

- Поки не піддував.
- Бо мусів.
- Як я чого не хочу, то й не мушу.
- Гетьман побоявся за булаву.
- Боявся, щоби народ булави від нього не відняв та не вручив Палієві.

– За булаву війна йде, не за що.
– Не за добро наше, посполите.
– Їм до нашого добра, як мені до торішнього снігу. Власними пожитками турбуються, не нами. Нагарбали землі, хуторів, млинів, ставів, усяких пожитків, золотистими каретами, як польські вельможі, їздять, фореси, форейтори, гайдуки, стремінні, гончі, ловчі, чортзна-що... і має тут бути добро на Україні?

– Козаки на посполитих сходять, посполиті, як цигани, з місця на місце перетягаються, роздивляючись, де кращий хрест стоїть.

- Хрест? – спитав Сидір, не знаючи, до чого цей веде.

– А хрест. Хіба ви не чували? Як який там пан землю під нову слободу відводить, так хрест на ній кладе і на ньому виписує або карбує, які-то він полегші тим поселенцям дає, що до нього перейдуть. Мені теж незабаром привілеї на мойому побілку, себто на мойй „волоці осадженій“, кінчатся, і я сина післав, щоб за яким новим, добрим хрестом розглянувся.

– Ціле наше життя – це один хрест.

– І нелегкий.

– Куди! Аж тобі очі з лоба лізуть, як несеш.

– Тому-то мало хто й нести бажає.

– От посидить скільки там літ, навіть домівки людської не поставить, і тільки глядить, як би йому на нове місце перебраться.

– На кочевиків збирається народ, на бурлаків.

– А що робить?

– Що робить? – і очі їх стали зиркати зловіщо.

Сидір сидів, як ляц на сковороді. Спішився. У його тільки й гадки було, щоб у Чепліївку, а їм на розмову зібралось. Не слухати – все одно, що обидити „добрих людей“. Ще, чого доброго, й покалатають тебе або гуртом кинуться, як на кодро панське, старшинське, і рознесуть. Треба, бачите, якомсь так хитро-мудро невеликим коштом вихопитися з тієї балки.

– Богато ви дечого мені сказали, чого я досі не знав, – почав.

– Бо молодий. Ще не розглянувся по Божому світі.

– І гетьман не одного, може, не знає, хоч старий.

– Не знають пани, що людей болить.

– І знати він не хоче.

– Як на худобу дивиться на нас.

– Гетьте з ним! Краще вже під царя православного. Хоч за віру святу постоїш, в наругу її ксьондзам не віддаси!

– А гетьман запродати нас гадає.

– Єзуїтам.

– Лютрам.

– Панам.

– Хто більше дасть.

– Кому вигідніш буде.

Горілка ще більше злісними їх робила.

– Чому ж ти, сотниченку, не п'єш? Гордуєш чорняками, саранчею ненаїсною?

- Пий! На дні молоді дні!
- І дівка твоя хай пригубиться.
- Це не дівка, – відповів, – а дружина.
- Яке нам діло до того, що вона тобі? Не сунемо носа до чужого проса. Коней, не жінок відбиваємо.
- Конокради ми, – притакнув той із козаків.
- Горлорізи! – і жбурнув чарку в огонь. – Тю! От на що зійшов чесний козак!
- Ого, ого! – загуло кругом. Бач якої почав! Козацької чести заманулося.
- А заманулося, щоб ти знав. І плюю ж бо я на вас і на погані промисли ваші... Тю!
- А ми на голову твою.
- Тю!
- Тю!

Схопився, як ужалений, і до шаблі. Тамті теж. Двох на двох. Останні і даліше біля огню сиділи, мов поснули. Сидір кинувся у боротьбу:

- Стійте-бо! Стійте! Крови християнської проливати не смій!
- І ти за ним? Ворон воронові не виколе ока. Усі ви кровопийці!
- Шах, шах, шах...
- Одарка відскочила і – до коня.

Насилу повелось Сидорові то шаблею, то словом розділити борців. Але покалічилися до крові і зробилися ворогами до смерті.

- Пощо ви спинаєте чоловіка? Не хоче з вами бути, хай іде, – вговорював Сидір.
- Та хай собі до чорта йде! – відповіли. – Хіба ми кращого не знайдемо, ніж він?

На тім і стало. Трьох їздців скочило в кульбаки і, навіть не прощавшись з тамтими, з Сидором та з Одаркою, вихопилися з балки. В напрямі Чепліївки пробиралися, пильно вважаючи, щоб не наскочити на яку сторожу. Провадив один, тутешній-таки, що добре знав дорогу. Плавнів трималися, на чисте поле та на левади не вискакуючи.

- Але як же нам на шведських конях у таборі являтися? – спитав котрийсь.

– Вони так Швецію бачили, як ти. Шведські коні вже давно в шведській армії подошли. Шведи по дорозі нових коней беруть у Саксонії, Польщі і в нас. Отсі ще навіть і не тавровані. Їх хіба по кульбаках та по збруї пізнаєш.

– Кульбаки перед Чепліівкою покидаємо.

– Не до шведів підемо, а до наших.

– Наші ось на гетьманських оболонях стоять.

– Бачиш, яка луна!

Над широчезними гетьманськими лугами піднімалося руде зарево, ніби десь далеко горіла велетенська пожежа, ніби цілі села палилися.

То союзна шведсько-українська армія, перебравшись через Десну, відпочивала між стиртами сіна, що, мов високі будинки, з білого снігу виростали. Гетьман не пожалував сіна. Знаючи, що й так його москалі забрали б, дозволив не тільки для коней, скільки завгодно брати і вози навантажувати, але й палити ним, бо дерева було дуже обмаль.

Сіно лиш зверху було мокре, а чим даліше вглиб, тим сухіше, свіжіше і більше пахуче.

І ось по широких лугах ніби жертвенні костри розгорілися, біля котрих грілися шведи й козаки.

Робили скрутлі з пахучого сіна і кидали їх у жар. Літнім теплом і пахощами весняними повіяло понад Десною. Ніби широкі гетьманові луги вітали свого пана з переходом на цей бік.

До того зарева поспішав Сидір з Одаркою і зі своїми трьома новими товаришами.

XXVII

Чим ближче шведсько-козацька армія підходила під Батурин, тим важче Войнаровському ставало на душі.

Ще поки день, поки біля дядька увихаєшся, прикази його сповняючи, поти й часу на чорні думки нема.

Але як настане ніч, як гетьман піде в свою відпочивальню і все кругом заспокоїться, лиш варти перекликаються, лиш іноді кінь який заіржить або заманений вояками пес, задерши голову

на небо, жалісно завие, тоді й кинуться на тебе найусілякіші мислі й обсядуть твою голову, як гайвороння придорожну вербу.

І чого ти не добачив за днини, те побачиш тепер, мов на долоні.

Не лиш минуле, але й майбутнє. Минуле сумне, а майбутнє тривожне. Сумної матері невеселі діти...

Даром ліжка, так дбайливо Кендзеровським постелене, з лебединими пуховиками, з біллям, що пахло фіалками батуринських гаїв, манило гетьманського небожа до себе. Даром моргала на його хрусталева чарка, налита янтарним вином, тулячися до старої, мохом оброслої пляшки, – Войнаровський не спішився на сон.

Краще сидіти біля печі і вдивлятися в жар, ніж качатися по ліжку серед безсонниці.

У світлиці було зимно. Вперше цієї зими затоплено тут нині. Він пильно докидав дровець і думав. Поліна сичали, пускаючи з себе сік, ніби сльози, котрими вони благали в огню милосердя, але цей безпощадно поти лизав їх своїми полум'яними язиками, поки й вони не спалахнули. А тоді й пожирали самі себе.

Отак якась незрима рука й людей кидала у воєнну пожежу. Не один, може, тайки і благає пощади в безсердечного бога війни, а не вблагавши, спалахне завзяттям і згорить. Душа, як з комина дим, поснується вгору, у невідоме, а на паленищу тільки пригорща попелу залишиться. А хосен? Хіба цей, що розігріється піч, і в світлиці потеплішає на декілька годин.

Це тепло – то спомин лицарських учинків, пам'ять про славні побіди або про чесні погроми.

Зимно було би людям без лицарського сяєва.

Тому-то, мабуть, і докидає судьба щораз то нові поліна до огнища, котре й не вигасає ніколи, лиш потухає іноді, скриваючи в попелищі жевріючі іскри...

Гетьманський небіж не був із найзавзятіших. Його ум радо повертався до книжок, до мистецтва, до культурного життя. Тужив за миром, котрий дає людині розвинути сили духу й зазнати солодоців життя. Часи, коли кождий із нас почуває охоту до лицарських подвигів, коли його фізичні сили шукають нагоди, щоб виявити свою спроможність, лежали вже за ним.

І в походах бував, і з усякими орудками посилав його дядько. Не можна сказати, щоб осоромив себе, але й героєм не зробився, добув добре ім'я, а не голосну славу, хоч би таку, якою славився поміж простим народом Семен Палій-Гурко.

Що Войнаровський доброго не зробив би, йшло на рахунок Мазепи, а йому приходилось гордитися своїм дядьком, а не собою. Мазепа – сонце, а вони його сателіти. Хоч сонце вже й на склоні, за яку годину, може, й погасне, а все-таки всі дивляться на його. А як зайде, хто його зна, може, й темно зробиться на Україні. Може, що лиш тоді усякий зрозуміє тую ясність і тее тепло, що випливали з нього.

Войнаровський почував себе покривдженим.

З далеких закутин його свідомости стали висуватися усякі сумніви, починалася самокритика вчинків, зводив порахунки з собою. Шукав за тими *les bons principes*, котрі він утратив, через що може бути втрачена не тільки його молодість, але й найкращі літа мужеського віку, які саме переживав тепер.

Спроневірівся собі. Душа тягнула його в один бік, а він пішов у другий. Душа бажала собі тихого сімейного життя, дружини, дітей, хазяйства на невеликому, але своєму маєткові, а він дав себе заманити славі, осліпив його блиск дядькової булави, почесі, маєтки, значіння. Кинув тихе для голосного, вигідне для блискучого, мале для великого. Одно втратив, а чи друге здобуде? Бог його зна.

Зневіра підкрадалася до нього.

На боротьбу з нею виступало почуття справедливости.

Був по крові найближчим до старого гетьмана. Міг йому правду сказати. Чому не сказав? Орлик хитався, він – ні. А як хитався коли, то тільки в собі, назверх не виявляв того хитання ніколи. Ніколи не супротивлявся дядькові, радше підбивав його в небезпечному намірі. Невже ж бракувало мужеської відваги, боявся втратити любов гетьмана? А може, надія, що одідичить колись по ньому й булаву, і маєтки, і велике славне ім'я, осліпила його?..

Світлиця огрівалася, огонь розгорювався, робилося ясно й тепло.

Почуття справедливости побіджувало.

Зрозумів, що вина була по його боці. Добровільно пішов до гетьмана, а раз це сталося, так і відстатися не могло. Забажав великого, так тоді про мале забути годиться. Громадянин узяв верх над приватною людиною, нехай же вона тепер мовчить. Громадянинові треба добро громадське мати на оці, не своє. Не збільшати ж йому і так великого числа тих українських вельмож, що у приваті по самі уші сидять і вилізти з неї ніяк не можуть.

Каганець біля ліжка погас, світлиця тільки відблисками з коминка, ніби легкою загравою далекої пожежі, озарювалася. Войнаровський докинув нових дровець... Кому заманулося історичного життя, хай про щастя особисте забуде. Одного з другим погодити важко... Переходив по черзі щонайважливіші появи з історії України і впевнювався в тому. Дорошенко в рішачий момент жінку спасати побіг. І її не врятував, і занедбаного надробити до смерти не міг.

Забути, забути про себе, бо це одинокий спосіб, щоб не бути забутим...

Похилив голову і попав на хитку лінію між явою і сном.

Затиралися межі часу й простору.

Пригоди з дитячих літ перепліталися з подіями останніх днів. Нагадувалися давні, колишні бажання, щоб батько поїхав собі кудись геть надовго і щоб він міг свobodно бігати, досідаючи якого йому завгодно коня. Пригадалося, як перший раз побачив дядька, як приглядався його блискучій булаві і просив, щоб йому таку купили... І сувора бабка Магдалина гладила його по голові, і з Мотрею на Великдень перший раз христосувався. А вчора був у короля Карла на обіді, проти нього по другому боці стола сидів. Королеві так смішно волосся на високому черепі торчало... А Батурин Меншиков облягає.

Пустив волю уяві, і вона несла його заячими слідами. Заячі сліди на білих снігах, великих, безконечних, як на Сибірі... Як на Сибірі...

І нараз почув, що мороз перебіг йому по спині. Здрігнувся і широко відкрив повіки.

Перед двором почувся тупіт кінських підков, кількох верхових причвалало. Мабуть, поспішалися сильно, бо аж до хати чути було, як сопіли коні.

Щось незвичайного... І нараз захотілося спати. Кинутися на ліжку, накритися з головою і, не дожидаючи новин, пожитися.

„Ні. Не годиться. Треба довідатися, що таке“.

Почуття обов'язку побідило втому. Хотів вийти на подвір'я, але між тим хтось, не стукаючи в двері і не питаючися дозволу, увійшов у його квартиру. Войнаровський глянув. Перед ним стояв молодий козак. В темній світлиці годі було пізнати, хто це такий, бо багрові блиски тільки чоботи його золотили.

Козак був невеличкий ростом, козушок з футряним, високо поставленим ковніром закривав лице, чоботи на шведський

спосіб – геть поза коліна – сильно засніжені. Більше нічого не завважив Войнаровський.

Та що це за сміливість – в таку пізню пору вдиратися до ха-ти, де ночує гетьман! Хто того козака впустив, де була сторожа? Як вогники, займалися й гасли питання.

„А може, це підступ який, заговор?“

Коли б не те, що боявся розбудити гетьмана, подзвонив би на чуру, а так підступив тільки до загадочного гостя і півголосом спитав:

– Ти хто?

Гість мовчав.

– Ти хто? – повторив голосніше і підступив ще кроком ближче, майже лице в лице.

Замість відповіді почувся силуваний регіт:

– Ха-ха-ха!

– Цить, – гетьмана розбудиш!

– Ха-ха-ха! Та й налякався пан Андрій!

Пан Андрій?.. Це знайомий голос. І Войнаровський ухопив дивного гостя за оба рамена, силкуючись вглянути йому в очі.

Але гість відвертав від нього голову.

– Що за простацький звичай так нахабно поводитися з людиною! Плі конфіданс, ке ля знайоманс, – руки геть, мосіе Войнаровський!

Голос був хоч змінений, але знайомий. Невже ж це?..

І Войнаровський не втерпів. Обличчя з ковніра, як горіх з лущини, добув, глянув і аж зжахнувся: перед ним стояла Обидовська.

– Ганно!

– Андрію!

Зніяковіли. Радість, здивування, тривога...

– Ти звідкіля?

– З другого світу.

– Ради Бога, тихіш, бо дядька збудиш. До кого прийшла, пощо?

– До тебе, щоб... – нараз захиталася і мало не звалилася з ніг.

Войнаровський вхопив її на руки і заніс на фотель, на котрім сам перед хвилиною сидів.

Не пручалася, не боронилася, давала з собою робити, що хотів. Порозтинав щільно зацібнучий кожух, поздирав рукавиці зі студених, мов з леду витесаних рук, вхопив чарку і насилу вливав

крізь дрібні зціплені зуби те вино, що для його наготовив був Кендзеровський.

Гостя все ще не давала знаку життя. Чи з великої втоми обімліла, чи продрогла і в теплій хаті в обморок попала, чи по дорозі на москалів наскочила і ранено її?

Того останнього боявся Войнаровський найгірше. Пальцями по вбранню і по тілі перебігав, але нігде сліду кулі ані ніякої рани, на щастя, не завважив.

Хотів кликати Кендзеровського, та понехав ту гадку. Гетьманський покоєвий набігався весь день і, мабуть, спить так твердо, що його й добути не легко, а до того, хто його зна, може, приїзд пані Обидовської треба буде в тайні тримати?

На всякий спосіб незручно, щоб її застали в квартирі Войнаровського, серед ночі, та ще обімлілу. Бог вість, які чутки пішли би по таборі...

Засунув двері від сусідніх світлиць і вискочив на ганок. За хвилину вернув з повними пригорщами снігу. Розцібнув сорочку й натрав снігом груди.

– Ганно, ради Бога, що тобі? – благав, припадаючи до неї.

То снігом тер, то поцілуями розгрівав дрібні студені руки.

– Ганно, Ганнусю!

А вона голову безсило на поруччя поклала, тільки дві хвили золотистого, буйного волосся пахучими струями поплили.

Від тих пахощів п'янів... Щось забутого, чарівного, навіки втраченого верталось до нього, хтось пісню в його душі співав, від якої збожеволіти можна, хтось дурманом напував його...

Забув про похід, про короля Карла, про дядькову булаву, про весь світ і прилип своїми горячими устами до її студених.

Спинився час, світ оповився блакитним туманом – нічого не було.

– Це ти, Андрію?

– Я, Ганно, як тобі?

– Добре, краще й не треба.

– А може, тобі ще вина.

– І без вина я п'яна. Стривай, не йди! А то зі мною знову станеться щось таке погане – полечу кудись. Але ж бо перестрашився пан Андрій!.. Прости!

– Що це ти, Ганно! – і знову її уст хотів своїми шукати.

– Ні, ні, досить! Не годиться доброго зловживати – наскучить.

І гладила його по висках, ніби хотіла впевнитися, чи це він.

- А посивіла тая головка? – питалася.
- Не знаю. В зеркало не дивлюсь. Я не жінка.
- Треба дивитися, Андрію, треба. Наслідник гетьмана Мазепа мусить бути такий гарний, як він.
- Не дбаю.
- Треба, Ганна того хоче. Та чого це в тебе так темно? Невже ж Вашу милість навіть на свічку не стати? Так скоро зубожів утікач?
- Чури будити не хочу, хіба дровець до печі докину.
- Докинь, Андрію, докинь, хай подивлюся на тебе, чи постарівся, чи відмолод.
- Ні те, ні друге, – для тебе я все такий самий.
- Ах, як же ви легко брешете, мужчини!
- А жінки?
- Ми?.. Як Бог дасть, – і всміхнулася, а разом з нею всміхнувся до Войнаровського весь світ.
- Скоренько поправив у печі і знову припав до неї. Вдивлявся в сині великі очі, в білі лица, в діточу усмішку на устах.
- Чого так видивився на мене, не бачив мене?
- Як ти змарніла, Ганно! Тільки ті очі світяться...
- Як у вовчиці.
- Щось також! Такі великі, гарні, до Мотриних подібні! Відтрутила його.
- Так йди собі до Мотрі! Для вас, що найкраще, то Мотря.
- Ти її сестра.
- Так що? Вона Мотря, а я Ганна. Цілувати одну, а думати про другу, гарно так? По-лицарськи це? Це ж ошука!
- Та що це ти! – почав, але вона не дала йому прийти до слова.
- Так, так. Всі ви влюблені в Мотрю. І гетьман, і Чуйкевич, і ти – всі. Дурійка якась найшла на вас з тією Мотрею.
- Закрила очі руками і вдавала, що плаче.
- Але ж, Ганно, я люблю тільки тебе, люблю, що й виповісти не вмію.
- Бідний мій! Навіть балакати не навчили!
- А ти все до насміхів сора. Приманиш, а тоді насмієшся і відтрутиш. Сама не знаєш, чого хочеш.
- Знаю.
- Не знаєш.
- Знаю!.. Я хочу любові великої, сильної, як смерть.
- Власне, так люблю тебе.

– Ха-ха-ха!
– Цить!
І усміх угасив поцілуєм.

– Але тобі переспатися б треба. Ти втомлена.
– Не хочу спати. Жити хочу. Розумієш? Жити!
– Жити, – повторив глухо за нею.
– Пересидимо нинішню ніч. Добре? А може, ти сонний?
– Ні. Нас тут усіх безсонниця напала.
– Нечиста совість спати не дає.
– А в тебе яка?
– Це моє діло. Лиши мене!
– Але ж, Ганно!
– Йди геть! Йди, притулися до подушки, заплющ очі, може, Мотрю побачиш.
– Ганно!..

Довго не міг заспокоїти її. Схвильовані нерви гуляли. Ледве вблагав, щоб випила чарку вина до половини, решту випив він, „щоб знати її гадки“.

– І знаєш?
– Знаю.
– Які ж вони?
– Що це вино краще розгріває від моїх поцілуїв.
– А щоб ти знав. Поцілуї слаблять, а вино силу мені вернуло.
І якщо ти мені не радий, то я знову можу сісти на коня і поїхати геть.

– Боже ти мій, я вже й забув, коли радів так, як нині з тобою.
Задумалася.
– А коли-то ми в останній раз балакали на самоті? – спитала.
– Давно, – відповів, зітхаючи. – Ще за нашого першого життя.
– А невже ж то ми живемо вдруге? – питалася.
– Для мене перше життя було, поки ти не віддалася, – тоді прийшла смерть, а нині ми починаємо жити наново.

Відвернулася від нього:
– Не нагадуй, знаю сама!
– І любила його?
– Кого?
– Чоловіка.
Мовчала хвилину.

- Він був добрий.
- І чесний і хоробрий, знаю, знаю, але, чи любила ти його, питаюся.
- Він пропадав за мною.
- А ти?.. Чому не відповіш на питання?
- Поміж мною і ним все наша перша любов стає. Войнаровський задумався.
- І за мною вона теж, як тінь, снується.
- Мститься, бо ми зневажили її.
- Карає нас.
- Кажуть, гріх не любити того, кому присягала, а я гадаю, що куди більший гріх не присягати тому, кого любиш.
- Ти поповнила гріх.
- А ти, Андрію, ні?

Потонули в гадках... За дверми почувся шорох. Наслухували хвилину.

- Мабуть, дядькові якась гадка до голови прийшла, встав і записав собі, щоб не забути дорана. В нього це часто буває.
- Якби не та булава, не боліла б голова.
- Хто її заповав, той спокій попрощав.
- А все ж таки для неї ви жертвуєте усім. Для неї й ти, Андрію, жертвував нашою любов'ю.
- Хотів перечити, виправдуватися – не давала.
- Ах, кинь ті викрути! Знаю, гетьман шукав для тебе жінки між княжними, та не без твоєї згоди.
- Може, а все ж таки я не вжився донині, а ти – Обидовська.
- Бо Обидовський сватів прислав, а Войнаровський тільки гарні слівця підсилав до мене. Мусіла я волю батьків сповнити.
- Як Мотря.
- При чім тут Мотря? Мотря нікого не любила, лиш свою мрію, химеру, а я любила тебе й люблю. Не перебивай. В ту пору, коли тобі грозить небезпека, хочу бути при тобі, не так, як Мотря, що Чуйкевича з гетьманом пустила, а сама залишилася в Батурині, Бог вість чого.
- Дивно, як гарні жінки не любляться, навіть сестри.
- Тільки мужчини так люблять жінок, що похибок їхніх не бачать. Я Мотрю люблю, але знаю, що вона неприятамна.
- Може, якраз тому й подобається мужчинам.

– Так було тоді сватів до неї післати; мати, певно, вибрала б тебе, а не Чуйкевича. Чому не післав?

– Чому? Бо я любив Мотрину сестру, Ганну.

– Ні, бо ти – баба.

Войнаровський здригнувся. Але вона вже вспіла притулитися до нього й щебетала, як дитина.

– Та який би він не був, цей пан Андрій, Ганна його любить. Вона їхала до нього, лід на Десні тріщав, московські кулі свистали, а Ганна про ніщо не дбала. Пан Андрій не покине Ганни, правда?

Не відповідав, лиш притулив її до себе і слухав того щебетливого голосу, як співу.

Метелиця гула, сніг шибки у вікнах обліплював, ніби зима замурувати тих двоє хотіла й відділити від світу.

Нараз Ганна, змінюючи голос, спитала:

– Чого це люди такі дурні?

– Дурні?

– Так. Хоч би й ти, Андрію. От одружився б був, любив би жінку, а вона тебе, плекав діток...

– І помер смертю чесного чоловіка.

– А хіба на війні краще?

– Обов'язок, Ганно.

– Чому якраз на тебе цей обов'язок паде?

– Хтось же мусить його сповнити, хтось мусить послухати голосу землі.

– Той голос страшний!

– Могутній.

– Заглушує голос серця, робить варварами людей. Не люблю його, ненавиджу війни, хоробрости, лицарства, я люблю чоловіка.

– Яка ж ти не подібна до Мотрі!

– Я жінка і тільки жінка, котра слухає голосу серця. І цей голос привів мене до тебе.

– Бідна, чому ти послухала його?! Ти Кочубеївна, а Кочубеї підуть тепер в ласку в царя. Могла підскочити високо.

– А так низько паду... Правда?.. Ні, Андрію. Обійдеться циганське весілля без марципанів. Хочу бути з тобою, з гетьманом, з вами. Хочу з своїми жити і вмирати.

– Вмирати? Тобі це слово не до лиця, Ганно. Ти така свіжа, чорнобрива.

– Як кукла.

– Ні, як весна, як саме кохання. Тобі лиш жити й любити, а в нас не радість, а тривога, а перед нами не життя, а смерть – пустиня.

– І так балакає той, що по Мазепі булаву має носити? Соромися! Я такого не хочу. Давай, вип'ємо вина: за кращу долю, за надію, за наше друге життя. Хай завтра світ в безвісти провалиться, ми нині веселими будьмо. Пропадай горе, веселися доле! Ось тобі мої уста, бери, цілуй, цілуй!

Метелиця ущухла, сніг на шибках рожевів, ніби це не сніг, а платки вишневого цвіту до шибок попріліплювалися.

– А про Батурина ти не чувала, Ганно? – спитав по хвилині він. А вона відповіла:

– З Батурином, мабуть, погано, Андрію.

– Не на гаразд покинули ми його.

– Ой ні! Проїздом чула я, як там сильно гармати грали, город горів. Така горяч була, як з пекла.

– Чорти облягають Батурина, а як добудуть, то пекло з нього зроблять.

– Там мати з Мотрею, а ми тут, а батько...

І очі прикрила рукою.

– Батько благую часть ізбрав, – гадав потішити її. А вона кинулася йому на шию і – розридалася.

– Чого ж бо ти? Цить, дядька розбудиш! Сталося. Мабуть, так Бог хотів. І не відстанеться. Сама ти перед хвилиною казала, щоб понехати чорні думки, цить!

– Благай дядька, принаглюйте короля Карла. Як же так, оставили гатьманську президію і не поспішаються!

– Поспішаємо, Ганно, але ж ти не забувай, що це не полк, а велика армія, з табором, з лазаретами, з гарматою. І над королем ми не маємо сили, над ним ніхто сили не має.

– Так чого тоді в'язалися, чого переходили Десну? Треба було наладити з царем.

– Не нам знати, що треба. Це що лиш для наших нащадків ясним стане. Гей, коли б то цей розум наперед мати, що опісля.

– А мають же його великі люди.

– Буває, але рідко. *Errare humanum est.*

– Страшно! – і притулилася до нього, як перестрашена дитина. – Страшно мені. Ввижається, що Батурин добутий, руйнують його, людей ріжуть, катують.

Не заспокоював її, знав, що слова тут безсилі.

– Що вони переживуть, перестрадають, заки погинуть... Коли я доїздила до Десни, за мною гонили москалі, кількоро їздців, от-от і зловлять. Саме тоді наткнулася я на наших. Між ними одна дівчина була, гарна, як образ. Відстрілювалися ми вкупі. Аж один і каже до мене: „Всім нам не спастись. Переходьте ви на другий бік, а ми спинятимемо погоню. Ви до гетьмана, значиться, потрібніші“. Жалую тепер, що згодилася, але я не Мотря, лицарського духу не маю. Спасала життя, незважаючи на них. В половині річки озирнулася я – їх не було!..

– Погибли або москалі в полон забрали.

– Їх життя на мою совість паде. Страшно!

– Тепер совісти нема, – тепер війна, а війна безсовісна.

– Жаль тієї гарної дівчини; над нею москалі будуть знущатися.

– Це, мабуть, тая вихрестка з Гірок, що в Мручкового осавула влюбилася. Але як же ви аж за Десною зустрінулися?

– Бо я до Гірок пішла, а, не заставши вас, назад через Десну вертала.

– А вони?

– Вони до Караївки доїздили, як на них москалі наскочили. Втікли за Десну і там-то на отсей московський відділ наткнулися, що за мною гнався.

– Москалі, значиться, добре бережуть Десни.

– Собаці перескочити важко.

– А все ж таки на великий бій не зважуються. Перше знести хочуть.

– Я так само гадаю. Так що ж! Тут король Карло вождь, не ми.

– Боюсь, щоб вождем не було безголов'я.

В світлиці стали майоріти стіни, образи, меблі. Що лиш тепер побачив Войнаровський, яка збідована була його несподівана гостя. Біла, аж зелена, очі запали глибоко, уста полиняли.

– Ти мусиш переспатися, Ганно.

– Де? Тут у тебе, може, ще й на твоєму ліжку? Ні за що! Вже ранок. Чуєш, будиться табір, незабаром і гетьман встане, може, король скаже в похід трубити. Хто би там спав! Підемо, Андрію, підемо визволяти Батурина.

В її голосі чути було якесь неприродне подражнення, якийсь хворобливий прибій енергії, якого Войнаровський перше в неї не

помічав. Ганна все творила контраст до своєї сестри Мотрі. Її називали ранньою зорею. Хто не зустрівся з нею, не побалакав кілька хвилин, піддавався їй веселій вдачі. Навіть найсумнішого спосібна вона була розвеселити, так радісно світилися їй великі сині очі і так щиро, по-діточому всміхалися свіжі малинові уста. І нікому не навкучила Ганна тією поранковою веселістю, бо нікому не накидалася своїми смішками. Була весела, врадувана світом, людьми, собою не тому, щоб подобатися, а тому, що такою її Бог сотворив.

І такою знав її мало що не від дитини Войнаровський. Жевжиком дражнив колись, пізніше називав підхопнем, а ще пізніше поранковою зорею.

А вона, дівчинкою будучи, казала йому „пан Андрій“. „Пан Андрій вусатий“, „пан Андрій кирпатий“, „я пана Андрія не люблю“.

Але Войнаровський знав, що воно так не є.

Не раз, як балакав з покійним Кочубеєм за обідом в їхньому дворі в Батурині, а Ганна вишивала до церкви рушник, чув, як її очі, замість по шитві, по його устах блукали.

Озирнувся – Ганна паленіла, кидала роботу і вибігала в город, „бо в хаті скучно, як у чернечій келії“.

Не раз хотів побалакати з нею на розум – годі було. І як тут тобі з дитиною балакати на розум?

Пощо бентежити її, пощо виривати з того райку, в якому вона літала, мов пташка, і цвіла, ніби квітка?

І такою дитиною дожила Ганна Кочубеївна до двадцяти літ. „Пан Андрій“ ходив між тим у всілякі походи, дядько вживав його не раз до різних довірених політичних послуг, декілька літ не довелося бути в Кочубеїв, а як тогідь приїхав з дядьком до Ковалівки, Ганна була вже Обидовською.

Привіталися чемно, ввічливо, як звичай велить, але не балакали на самоті, бо „пан Андрій“ не був з тих, що радо баламутять чужих жінок, і не мав звички скакати в гречку. Гадав, що давня любов, коли й була в неї, так вивітріла – рана від стрілки Купідо-на заблизнилася, і нема ніякої потреби роз’ятрювати її наново. Коли б інші часи, то, може б, і скортіло, бо чоловіка все до гріха тягне, але серед теперішніх турбот про великі і великоважні діла Войнаровському було не до того.

Аж нині вона з’явилася нежданно, нагло, як привид... Ганна!.. Жевжик, підхопень, поранкова зірниця...

– Про що так задумався пан Андрій? – спитала, ніби на грішному ділі приловила його.

Махнув рукою.

– Кажи, про що чи про кого думав?

– Про тебе і про себе, – відповів.

– І видумав що?

– Невже тут що видумати можна? Війна про нас думає, кого пожерти нині, а кого залишити до завтра на обід.

– Боїшся війни?

– Я?

– Та ж не я, бо що тут про жінок казати, коли чоловіки боються?

– Ні, Ганнусю, не боюся я ні війни, ні нічого. Тільки жаль мені тебе, і Мотрі, і багато таких, як ви, хоч, може, й не таких гарних.

– Пан Андрій – пан! Без компліментів розмови не знає.

– Ні, Ганнусю, не компліменти мені на гадці, а жаль за серце стискає. Змарнієте ви, зів'янете, не розцвівши вповні. Дика сила знівечить Божу красу, московські копита столочать пишні понад Сеймом левади, їх тупа сокира зрубає вишневі батуринські садки, виполошить солов'їв з бузкових корчів, і здивовані зорі даром шукатимуть чарівної принади тамошніх маєвих ночей.

– Гарно балакати вмієш.

– Сумно.

– Бо сумна наша доля, Андрію... – і задумалася. – Але на те ми й українське жіноцтво, – додала по хвилині.

– В тім-то й наша біда, – завважив він. – Скити вас поривали, десять давали за доброго коня, всякі погані азіяти лізли до нас, як безроги в город, і рили.

– І риють.

– Всяка наволоч дика ловила вас, як рибу в неводи, набирала повні судна й везла до Кафи, до Генуї на світові торги, за добрі гроші продавала, бо ви гарні й вірні... Тільки й вашої слави.

– Тільки нашої слави.

Замовкли, ніби думками побігли по шляхах минулого, і згубилися на них, і не могли себе знайти. Аж, знайшовши, зраділи й обіймалися очами.

– І що? – спитала вона.

– Що?.. Пригадалося мені одно оповідання...

Відкашельнув, нервово погладив чуба і розказував:

– На берегах німецького моря чув я його.

– Кажи.

– На острові, що Ругія зветься, по другому боці від Аркони, над берегом стояла висока скеля. Під тою скелею у печері морські розбишаки жили. Нападали на кораблі богатих купців, вбивали їх і ділилися добичею.

Сказавши це, задумався, ніби жалував, що почав оповідати.

– І що даліше? – спитала, й зіниці її спалахнули нараз. – Кажи ж бо!

– Одного разу прибрали вони до рук корабель якогось франк-конського купця. Цей поміж жемчугами та золототканими паволоками, поміж бісерами й ізмарагдами віз перлину, від усього цього узороччя собі дорожчу, – дівчину варязьку, чудової краси.

– Знаю, знаю, – мало не сплеснула в долоні. – І ватажок, добувши той корабель, кинув дівчину в море – правда?

– Ні, Ганно. Послухай. Він при поділі добичі челяді своїй віддав усі скарби, всі жемчуги й паволоки золототкані, а для себе лиш тую дівчину оставив. Човном удвійку до печери з корабля вертали. Була ніч. Імлюю вповивалося море. Він одною рукою веслував, другою горнув її до себе. Кріпко... Не пручалася. Давала робити з собою, що хотів. Аж нараз похитнувся човен, сплеснула хвиля і...

– І дівчина кинулася в море!

– Не вгадала. Це він коміть головою полетів, друлений її сильними руками.

Ганни веселе лице споважніло. Поранкова зірниця хмариною затягнулася.

– А гарний він був, цей ватажок піратів? – спитала, зітхаючи.

– От бачиш, які ви! Чи гарний був? Тобі жаль його, а вона не жалувала. Для неї він був ворог, що поневолював її.

– А купець – ні? Чому ж вона його не вбила? Це ж був купець, що невольницями торгує, може, й старий, і поганий, а ватажок – все-таки ватажок.

– Бо тамтого не могла вбити, а того могла і вбила.

– А чи вернула до своїх?

– Про те вже казка не балака, але на всякий спосіб не осталася в неволі, і, як поневолив її хто навіки, то хіба море, стихія, щось велике і непереможне.

Ганна не вдоволася тією відповіддю. Як цікава дитина, питалася даліше.

– А може, Герта взяла її до себе і жрекинею у своїм храмі зробила?

– Ти і про Герту чувала?

– Чула чи читала.

– Правда, вас і по-німецькому вчили. От бачиш, понятливі ви, багаті, гарні, а яка ваша доля?

– Ти нині, Андрію, мабуть, лівою ногою з ліжка встав, таке щось сумне розказуєш і сердишся. Не таким я тебе застати сподівалась, не таким! – докоряла йому, а він цілував її холодні руки і заспокоював:

– Ані лівою, ні правою, Ганнусю, бо я нині зовсім у постіль не лягав.

Зжахнулася.

– Не треба того робити. Не треба. Дай мені руку, що більше такої дурниці не зробиш. Вам тепер годиться бути виспанними, сильними, на все готовими. Безсонниця знесилоє тіло, робить його охлялим, а в безсилі тилі і дух не бодрий. Як же ви діло поведете?

– Прикажи снові, щоб на кожний твій заклик прийшов. Ночі такі довгі, а думок так багато, як мух в пекарні влітку, так вони тобі в лобі гудуть. Збожеволіти можна... Зніжніли ми, Ганно, спаніли. Не маємо того гарту, що треба. Тут треба людей давніх, жилих, щоб не чули болю, щоб серце вмiли жменею зціпити: „мовчи!“ А ми того не вмiємо, Ганно. Ми вже європейцями стали, а за порогом Азія. Там ще скити, гуни, фіни, монголи, все перемішане, як у відьминім казані, з котрого тобі вискакує не чоловік, а прямо чортячий пасинок якийсь, антихрист, як каже народ.

– Крячеш, Андрію, крячеш.

– Радніше б я, Ганно, соловієм співав, але не можу. Перед дядьком бадьорого вдаю, перед Орликом у личині ходжу, а так хоч перед тобою хочу душу відкрити, бо ти для мене була все образом щирости. Сама щирість. Ти щирість, а Мотря загадочність. Вечірня й рання зірниця... Не знаю, звідки ви такі гарні взялися, хоч зітхай і молися до вас, до одної після суети цілоденної, а до другої на заранку днини... А яка ваша доля?

– Яка? Яка? – сердилася Ганна. – Така, як Бог дав, як у книзі життя стояло. І тільки. Покоритися треба, Андрію, покоритися і на Бога упованіє возложити.

– Фаталізм! З-над Інду чи з-над Гангу безсилим вітром повіяло на мене, таким, що в'ялить і переносить у нірвану. Як же нам бадьорими бути?.. Це ви, а що ж про других казати?

– А хіба ж ми з иншого тіста, ніж другі?

– Ви инші. Ти – радість сама, веселість, а Мотря – сила, бунт. А все ж таки обі за нелюбів пішли.

Ганна повернулася до вікна. Войнаровський ніби не бачив того. Не знав чому, але замість розважити гостю, ранив її словами, ніби і радість якусь чув, що її це болить.

– За нелюбів пішли, і яка ваша доля, і яке їх щастя подружжя? Не бажав би я собі такого. Ні, ні, ви ще невольницями остались. Перше продавали вас по Синопах, Кафах і Генуях, а нині торгують вами вдома. Приїжджає купець, добиває торгу і бере. Трохи сліз, трохи лебедіння, потерликають музики, поскачуть свахи, і вже тебе запаморочили навіки, вже тобі голову, як курці, закрутили, шусть йому під крило, на, маєш, бери, вона твоя, на весь вік, аж до гробової дошки. Ось яке-то ви упованіє воскладаєте на Бога!

– Та яка ж тобі нині, Андрію, муха на ніс сіла? Дай віджену.

– Не муха на ніс, а змія в серце впилася. Мушу сказати, що чую.

– А чому не говорив перше? – спиталася і тим простим питанням рот йому затулила.

Понурих голову і мовчав. Могла тепер перейти до атаки, могла йому кидати докорами в лице, прибити до землі, звівечити. Не хотіла. Жалувала його. Відчув це, і йому зробилось жаль Ганни. Здивувався, як він міг бути таким жорстоким. Це ж дикість – знущатися над людиною, і то саме в цей мент, коли вона дала тобі доказ своєї любові.

Притулив її руки до уст.

– Не гнівайся на мене, Ганно. Я сам не знаю, що мені таке. Важко! Ходжу, мов по кораблі, котрим хитає буря. Все колишеться, зривається і летить у безвість. Жаль того світу, що валиться. По нім прийде другий, може, й кращий, так все-таки тамтого жаль, бо ми свою цеглину доклали до нього, у ньому частина нашої душі. Лихий я сам на себе за той жаль, котрому піддаюся. Лихий на себе і на вас, на жінок.

– А при чім же тут ми?

– Яке їхало, таке здибало, які жінки, такі й ми. Ви дітей приводите на світ, виховуєте їх.

– А ви їх вбиваєте, розкидаєте їх голови буйні від одного моря до другого, від гір до гір.

– Самі вони кидають собою, як у падачці, а на нас тільки відповідальність паде, бо ми – провідники народу! А які ми там

провідники, Ганно? То тільки так здалеку і збоку здається, а всередині інакше. Як зірветься бурун – його сила, не наша. Не раз я у боях бував, знаю. Невже ж був такий вождь, щоб не бажав побіди? А бажав, так, значиться, і все своє уміння, всі свої сили туди поклав, щоб побідити. А тут тобі один курінь, часом одна чета не сповнить приказу, і побіду лихий взяв. Хтось завинив, а на тебе відповідальність паде. Особливо в нас, бо в нас послуху нема, в нас що голова, то розум, і один від другого мудріший. От і тепер. Морока з королем. Гадали ми, що він, діставши кілька тисяч свіжого чоловіка і наситивши своїх голодних шведів, гураганом на відбій Батуринові понесеться. А під ним хоч огонь пали. Раком до Батурина лізе. Мабуть, якісь свої плани має. Може, вони й добрі, та не для нас. Його армії відпочинку треба, а нам під ногами земля горить. От воно як.

– Так принаглюйте його, Батурин у великій потребі, Бог вість, що з ним!

– Принаглюйте! Легко сказати. Коли б він бачив, що наше військо нечисленне, але духом сильне, то, може б, і числився з нами, а так...

– Або що? – спитала тривожно.

– Те, що жінки не виховали своїх дітей у великій любові до власної землі, не влили в їх серця бажання власної волі, котра може бути тільки у власній державі, більш нічого, тільки те. І тепер „єден до Саса, а другі до ляса...“.

– Що? – аж крикнула з тривоги.

– Переходять до Петра, – доповів глухо Войнаровський.

– До Петра, – повторила, мов за мамою дитина. – До Петра переходять?

Войнаровський підсунув їй крісло. Сіла.

– Пе-ре-хо-дять, – лебеділа.

– Так, переходять, Ганно. Старшини, а за ними й козаки, і не буде нам щастя, поки не виросте таке покоління, що про перехід навіть подумати не посміє, поки не виросте покоління сміливе, веселе, для котрого бажання буде законом, котре схоче бажати і вмітиме постояти за здійснення своїх бажань. Ви того не вміли. А бачиш, тая дівчина чорноока, тая вихрестка, що до Мручкового осавула прилипла, вміє; вона любить, хоче щасливою бути і буде. Побачиш, що буде.

– Дай їй, Боже, – відповіла Ганна, вдивляючись у вікно, крізь котре видно було дерева, срібнопухим інеєм укриті. Як духи,

як видива, майоріли вони на сірому небі, і весь світ виглядав Ганні, ніби якесь видиво того світа, що прийде колись, коли вже нас не буде.

І буде він, як казка, казка майбутніх днів. І не буде в ньому тієї кривди, тієї зневаги, отсього понівечення краси, отсеї наруги над людиною, які тепер завелись повсюди. А будуть ті люди такі якісь інші, такі якісь гарні, як оці дерева, срібнопухим інеєм покриті...

Втомлена дорогою, розбурхана розмовою з Андрієм, піддавалася чарівній принаді цих привабливих думок, пускала руки по собі, як птаха притомлені крила, кидалася на хвилі думок – несить мене... Аж нараз на виднокрузі ніби хтось небо мечем перерізав. Блиснула червона смуга, і білі дерева стали багровіти, багрою обливалася уся кімната.

– Пора мені! – промовила Ганна, встаючи і позіхаючи після недоспаної ночі.

– Куди? – спитав Войнаровський.

– Це вже моє діло. Не буду ж я тут королівського змилювання ждати... Не бійся, – заспокоювала його, – до Петра не перейду. Ласки, якою він обласкав родину покійного Кочубея, не прийму.

– Так куди ж ти тоді підеш?

– Туди, де Мотря, мати, де мої молоді літа – у Батурин!

– Ти збожеволіла, Ганно! – відповів різко Войнаровський. – Кругом москалі, як вовки, як шакали, снуються, я не пущу тебе!

– Так ходи зі мною. Ходи! Або переб'ємося разом, або...

Не доповіла.

– Ні, ні, так не можна. Так годі. Треба усім нам іти вкупі, як не зі шведами, так з гетьманом, під його бунчуком.

Говорячи це, думав. Думав, як відтягнути Кочубееву доньку від її божевільного наміру.

– Ганнусенько, ти не підеш. Я того не хочу. Ти останешся. За годинку побачишся з дядьком, розкажеш йому про Батурин. Я певний, що твоє оповідання рішить. Він піде, не оглядаючися на шведів. Піде на побіду або на певну смерть. А ми з ним.

Вдивилася, ніби не вірила, що балакає щиро.

– За годину? Так я за годину приїду.

Тепер він їй не вірив.

– Куди ж бо ти? Посидь краще в мене, ти здорожена, продрогла.

- Піду до своїх людей. Скажу, щоб були готові. Як дядько не рішиться зараз іти, піду сама.
  - Де ж твої люди?
  - Недалеко відсіль, на фільварках.
  - Так... – і вбрав шубу. – Проведу тебе.
- Ішли алеєю, облиті багрою сходячого сонця.

XXVIII

Гетьман теж тієї ночі довго не міг заснути. Двір, в котрім від кількох літ ніхто не мешкав, дихав пустокою на нього. Не любив того мертвого духу, що нагадував родинні гробниці.

Мимохіть перебігав думками події, які збулися тут, протягом останнього п'ятдесятиліття. В кождім куті чаївся якийсь спомин, щоб кинутися на нього.

Перед тими споминами втікав очима на стелю. Велика, довгувата площина спускалася ледве помітно, але безпереривно і пригнічувала його. Якщо ніч потриває довго, розчавить його... Щоб спастися, втікав від стелі у темний простір поміж стіни. Привикав до того мерехтливого чорного пилу, якого насипала тут ніч так багато, і очима, в яких почувався болючий жар, став розрізнявати якісь постаті, краєвиди, сцени – образи минулого.

Наче чарівний ліхтар, схований у його душі, кидав на чорний підклад темряви свої фантастичні дива. Королі, міністри, єпископи, аристократичні дами пересувалися в довжезнім полонезі по просторах половини Європи.

Запишені, горді, неприродні, то суворо-грізні, то хитро-ласкаві крутилися в кривому танці, гадаючи, що Бог вість, яке діло роблять...

А з кута вискакував час і здмухував їх, як паламар свічку в церкві...

Гетьман примикав повіки. Гадав, що разом з тими образами і він перейде в країну сну. Може б, воно так і сталося, коли б кров біла у живчику лагідніше. А то, як вода в джерельці, хлюпотить і не дає вснути. Гетьман знову розплющує повіки, і знову вдивляється у чорний пил, і знову бачить образи, але вже інші. Ніби зариси фресків на свіжому, ще теплому підкладі, виринають видива

майбутнього. Любить ті діти уяви, мальовані красками недоспаного сну, легкі в лініях, розливісті в кольорах, непевні у змісті. Не одну безсонну ніч скоротили йому. Розмовляв з ними, грався, справляв рисунок, накладав живіші барви.

Хотів те саме й тепер робити – не вдалося.

За кожним, навіть найлегшим дотиком розвівалися, як за подувом вітру фата-моргана. Саме так, як фата-моргана.

А найлюбішого з отсих привидів таки й зовсім не бачив, хоч як пильно шукав. Не бачив Києва повоєнного, ясного, гармонійного, веселого. Як же він любив цей образ – з усеї душі, усім помилшенням своїм!

Але нині не бачив його.

Зате з того чорного мерехтливого пилу, мов саджа, котрої ніч скрізь насипала так багато, виринали безконечні снігові простори, великі води, що позіхали імлюю, дими, перед котрими сонце в глиб неба втікало, пустар, на котрому іноді тільки якась червона цятка забагровіла. Але чи це горностаями підбита багрянниця, чи тільки кров, що виплила з свіжої рани, відгадати не міг.

І гетьман сотий раз затулював повіки, гадаючи, що всне.

Поки по саях вешталися люди, поки не втихло в дворі, гадав, що цей шорох не дає йому вснути. Але по півночі зробилося кругом тихо, мов у вусі, а сну як не було, так і нема.

Невже ж це старість?

Боявся того слова, як ворога, як самотнього ворога, перед котрим почував страх, бо тільки він один може побідити його. Старість і її грізна товаришка – смерть.

Супроти цієї останньої навіть розум зі своїм довголітнім досвідом мусить скласти оружжя.

Мусить?.. А слава?..

І гетьман гірко всміхнувся. Дійсно, гореч почув на своїх устах. І гореч тая, ніби насонний лік, заспокоїла його... Спав недовго, та кріпко.

Збудило його сходяче сонце. Глянув у вікно й побачив дерева, вкриті інеєм. Мов фантастичні примари оточили довкола двір. Нагадувався Бахмач, Різдво, хотілося заплющити очі й думати. Та слово Батурина, ніби гострий меч, лежало біля нього. Зірвався, накинув на себе шубу і подзвонив.

Кендзеровський вже чекав під дверми. Відчинив і всунувся у спальню. Привітливо всміхнений, все однаковий, ніби його ніколи ніщо не збентежило, не схвилювало, не заболіло.

- Що нового?
- Нічого, Ваша милосте.
- А король?
- Перед хвилиною на Аяксі почвалав.

Відповідаючи на питання, поливав свого пана водою і помагав йому одягнутися.

– Значиться, приказу до походу не дав.

– Мабуть, що ні, бо шведи не двигають обозу. Чистять і напувають коней, варять щось на своїх триніжках, шваркотять і лаються, мало що не так грімко, як москалі.

Гетьман шарпнув рукою вузький, короткий вус, поправив пояс і накинув на плечі соболеву шубу.

– Зимно тут.

– Не палено, бо я боявся Вашу милість збудити. У столовій вже тепло. Снідання на столі. Ваша милість перейдуть туди, а тоді я і тут затопити скажу.

– Не треба. Одної ночі досить, – і переступив поріг.

Кендзеровський сунувся за ним, як тінь.

У столовій чекали вже Орлик і Войнаровський.

– Чули? – звернувся до них гетьман. – Короля знову кудись понесло.

Нараз побачив Войнаровського.

– А з тобою що?

– Нічого, дядьку. Не турбуйтеся. Не спалося мені.

– Синку, у твоїх літах я й серед реву гармат засипляв.

– Може б, і я серед реву гармат заснув скорше, ніж у цій тишині.

– Підожди, заревуть гармати. Заревуть. Королеві Карлові, мабуть, не скучно за ними, бо не сплешиться. Але нам треба цей черепаший хід прискорити. До чого воно подібне! Наче на прощу йдемо.

Гетьман хвилювався. Войнаровський бачив, що й він невиспаний, що й він у поганому настрою. Мовчав, бо це було тоді найкраще. Кендзеровський подавав снідання.

– Якщо так дальше піде, то ми на Різдво зачимчикуємо у Батурина. Гарний мені похід – похід на відбій!

Войнаровський наслухував тупоту кінських підков. Ганна чи ні?

Взяв від неї слово, що за годину буде, а все-таки боявся, щоб не вирвалася сама. Це ж Кочубеївна, Любові Хведорівни донька!

Тупіт наближався.

– Глянь, чи це не Аякс, – звернувся гетьман до Орлика.

– Ні, Ваша милосте, – відповів Орлик, вертаючи з рундука, – це кількох їздців з молодим старшиною. Прохає побачення у гетьмана. Каже, що біля Батурина проїздив.

– Хай увійде.

Гетьман кинув ложку, обер вус, повернувся до дверей і стояв у такій поставі, як звичайно, коли когось на послухання приймав.

Через поріг переступив молодий козак, правою ногою шурнув назад, лівою рукою притримав шаблю, а правою до самої землі поклонився. Волосся мав буйне, золотисте, рівно в кружок пристрижене, як королівський паж.

Гетьман глянув і мимохить усміхнувся.

Пригадалася, мабуть, Варшава, Париж, королівські двори, пригадалися молоді літа, до котрих так радо усміхається старість.

– Ти хто? – спитав поважно, мало що не суворо.

– Я Ганна Обидовська, Кочубеєва донька, – продзвеніло дзвіночком по пустій кімнаті.

Гетьман приступив до козачка, взяв його за обі руки, стиснув їх кріпко і підпровадив до стола.

– Сідайте, Ганно Василівно, з нами, а ти, – звернувся до Войнаровського, – відчепи від пані Обидовської шаблю, щоб вона не спотикнулася, крий Боже!

– О, ні! Вона послужна в мене, – боронилася гостя.

– Хай буде й послужна, та я жінок з шаблями не люблю. Це в них, що в мужчин кужіль, *malum necessarium*.

Гетьман на хвилину ніби про Батурина забув. Попав у той гарний настрій, у яким його звичайно бачили в товаристві гарних жінок. Обидовська кілька разів пробувала розказувати про свої пригоди, але гетьман за кожним разом перебивав. Перше мусіла випити чарку кріпкої житнівки, з'їсти шматок індика, попити старим вином, залити те все горячим чаєм, а тоді що лиш гетьман сказав:

– Слухаємо.

– Батурин, – почала Ганна, – обложений кругом. Він у терновому вінку. – Голос її дрижав і ломився. – На милю кругом мишкують московські стежі. Я продиралася оподалік, але бачила добре: город горів.

– А що балакають люди?

– Людей зустрічала мало. Трималася лісу та поля, щоб не пасти на москву. Що лиш недалеко Десни стрічала своїх. Як перед татарами втікали.

– Куди? – перебив її гетьман.

– Навмання, як витровлений звір. Він не знає, куди йому втікати, щоб лиш втекти.

– А все ж таки, куди біжать?

– Від Сейму до Десни, до Вашої милости значиться. Одні...

– А другі?

– Другі, говорять, що до царя, під царську протекцію піддаються.

Гетьман насупив брови:

– Так. І що ще чули?

– Говорять, москва страшно знущається над людьми, вірними Вашій милості. У Лебедині пекло.

– Пекло скрізь, – доповів гетьман. – До раю іншої дороги нема. А про сам Батурин що кажуть? Чи тримається він? Як з муніцією, з харчами? Чи порохи не вилетіли в воздух. Пожар у кріпості – то небезпечна річ.

– Про Батурин я навіть таке чула, що він упав, – ледве промовила Обидовська.

– Упав?.. Батурин упав? – І морщина між гетьманськими бровами зробилася подібна до скиби, свіжо відкиненої лемішем.

– Чимало чого не балакають люди, – пробував потішати гетьмана Орлик.

А Войнаровський від себе додав:

– Татарські вісті. Народ паніка обгорнула. Це цілком зрозуміле. Навіть військо піддається тривозі, а чого ж кращого від звичайного населення хотіти. Вістка влетить до хати горобцем, а вилетить волон.

Гетьман встав і підійшов до вікна та пальцями став тарабанити по шибці. Це він робив, як не хотів, щоб бачили його зворушення.

Обидовська мовчала, Орлик і Войнаровський дивилися на себе, ніби очима розмовляли з собою.

Нараз гетьман відвернувся.

– Пилипе, вели бити в литаври, виступаємо в похід!

XXIX

Піпер, побачивши рух у козацькому таборі і почувши литаври, затривожився.

– Що воно таке? – питався Гультмана, ніби цей все повинен був знати.

Гультман зробив поважну міну.

– Ексцеленція не знають? Це вони готовляться в похід.

– Як то? У який похід? Його світлість гетьман на свою руку війну вести бажає?

– Не моя річ знати, я лиш бачу, що вони кудись-то вибираються.

– Може, до царя переходять.

– Може.

– Бо по них всього сподіватися можна, це хоробрий, та химерний народ. Але ж бо гетьман – чоловік статочний, він, мабуть, знає, чим це пахне.

– Мабуть, знає, – potwierдив Гультман.

– Так тоді, як же він може, не порозумівшись з королем, його милістю, виступати в похід?

– Дійсно, як він може? – і собі дивувався Гультман.

А Піпер побивався даліше.

– Це ж зломання свіжо підписаного договору, це ж ребелія! До чого ти нас довів, Боже?

– Дійсно, до чого ти нас довів, Боже! Ще трохи і його величність король дерев'яною ложкою з черепка їсти стане, а простира-ла вже також деруться. Треба буде десять баб возити, щоб їх латали. А король бабів прогнав з табору.

– Його величність король де?

– Прошу питатися Аякса, він один знає.

Гультман як найближчий королеві чоловік, хоч тільки його камердинер, почував себе вправі відповідати в тім самім тоні, в яким його питали.

– Ексцеленція знають, що його величність король не любить, щоб за ним стежити.

– А що ж мені робить?

– Не знаю, що Вашій ексцеленції робить.

– Це, властиво, не моє діло, це діло головного квартирмайстра, а може, дежурного генерала, або я знаю, чиє це діло... – І він

безрадно тупотів по королівській спальні зі срібною умивальнею і з синьою шовковою ковдрою, котру Гультман довів вже до ладу, застеливши королівське ліжко. Біля ліжка торчала пара високих, свіжо вимазаних чобіт, котрі в цей момент живо нагадали Піперові короля і на котрі він був прямо лютий.

– Одинока рада, – почав Гультман, – розіслати по всіх селах, де стоять шведи, і по всіх шляхах, що ведуть до них, королівських трабантів, може, деь короля, його величність, знайдуть. Діло важне.

– Авжеж що важне, це не добром пахне. Це зломання свіжо підписаного договору, це ребелія. Боже, Боже, чого я ще доживу на мої старі літа, – і він як влетів на королівську квартиру, так і вилетів з неї. – Розіслати трабантів. По всіх шляхах, котрими міг поїхати король, розіслати трабантів. І це вождь? Це король? Він сам підриває фундамент свого маєстату. Поводиться, як невідповідальний хлопчина... – бурмотів безрадний дипломат.

Викочували гетьманську карету і Мишака виводили із стайні, як сухоробрий Аякс, цілий укритий срібним інеем, зупинився біля двора, в котрім ночував гетьман. Король передав поводи своєму трабантові, обчистив до кам'яних сходів зі снігу чоботи і вбіг на ганок.

Гетьман, побачивши його, вийшов назустріч.

– Буря буде, – сказав Орлик до Войнаровського, подаючися в дальші покої, щоб не бути свідком немилої розмови.

– Підемо й ми, – сказав Войнаровський до Обидовської, пускаючи її вперед.

Король скинув у сінях свою стару, мабуть, ще по батькові одичену шубу, поставив високу футряну шапку на вибиваний шкурою фотель і, присідаючи в колінах, вітався утретє з гетьманом.

Гетьман відчинив двері до столової і попросив короля сідати та не погордити убогим походним сніданням. Король не хотів сісти, поки й гетьман не сів.

– А я отсе з раннього об'їзду, – почав, ніби виправдовуючись. – Ваша світлість не знають, як постій деморалізує військо. У Гірці...

– У Гірках, – чемно поправив його гетьман.

– У Гірках вони запаслись біллям і одежею, надбали всяких харчів, так що це тепер не військо, а прямо мародери, мандруючий народ. Псується дисципліна, являються випадки непослуху, я ніяк до того допустити не можу. Не хочу, щоб мої шведи лиху

славу за собою лишали, як грабіжники й розбишаки. Я їм до того приміру не даю, – оскільки можу, – додав, ніби засоромлений. – Бо Ваша милість знають, що іноді для добра армії треба зрушити принцип недоторканности чужого добра.

– Знаю, що діялося у воєвідствах Хелмінським... і в землях Ціханівській, Нурській, Лівській і інших, – відповів гетьман, натякаючи на шведські контрибуції в Польщі.

Король був немило вражений тією пригадкою, але не показав того по собі. Вдивляючись у якийсь образ на стіні, говорив, ніби про себе:

– Війна має свою мораль, а краще сказати, вона не знає ніякої моралі, для неї *suprema lex dura necessitas... Prae strepitu armorum verba legum non audiuntur*. Правда?

Гетьман притакнув головою, але додав:

– А все ж таки обов'язком вождя – хоронити армію перед озвірінням.

– Гадаєте, що цей обов'язок легко сповнити?

– Хоч як важко, а треба, щоб з населення не поробити собі ворогів. Бо що ж те населення подумає про такого союзника, котрий з ним поводить *despotice*, стається шинкарем *civilis sanguinis*, рабує церковну посуду й останнього таляра витягає з кишені заможнішого громадянина, на котрім все ж таки мусять спиратися основи всякої держави.

– Ах, ляпалії, ляпалії! – вихопилося королеві, але він зараз-таки поправився, перепросив гетьмана і впевнив його, що й він тієї самої гадки, і якщо прогрішився коли проти неї, то тільки під тиском крайньої konieczности. „Треба ж армію прохарчувати, треба ж і гріш на воєнні витрати добути. Гадаєте, мій власний край процвітає в добрі та в вигодах, гадаєте, моя родинна каса повна?“. І на його обличчю з'явився вираз такого смутку, що гетьманові жаль стало цього молодого, дивного чоловіка.

– Я ніколи не сумнівався, – почав, – в добрих намірах і в високих етичних принципах Вашої королівської милости, інакше не в'язав би я з його достойною особою долі й недолі мойого рідного краю, і коли маю сміливість висловити деякі заміти, так роблю це тільки для нашого спільного добра.

– Розуміється, розуміється. Але невже ж ви гадаєте, що свої краще хазяйнують, ніж ми, заморські, червоні гості? Знаєте, що в Польщі робить такий Рибінські, Гарбовецкі і їм подібні? З диму по 10 талярів у місяць вибирають і за кілька місяців вперед ка-

жуть собі платити. Селянин не може виїхати на поле орати, бо заберуть йому коні чи воли, а його як не вб'ють, так обідруть доннага. Ані шляхтич, ні духовний, ні селянин, ні міщанин не може носа за поріг показати, бо як не ті від Саса, то тоті від лясa застукують його де-небудь, облуплять або вб'ють, як собаку. Воевідства Краківське й Сандомирське геть здевастували, щоб тільки їх до переходу на бік короля Станіслава не допустити. Не гадайте, що тільки ваша земля терпить, – ganz Mitteleuropa blutet.

– На жаль, це правда, – притакнув гетьман.

А король, попавши у незвичайну для своєї вдачі говірливість, продовжав.

– Не розумію поляків. Станіслав – їх чоловік, і чоловік гарний, чого ж вони побиваються за тим жеруном і женолюбом дрезденським? Це ж глупість!

– Обстоюють принцип добровільного вибору короля, а не накиненого силою переможця.

– Хай буде й гірший, але власними голосами вибраний, ніж кращий, а чужою протекцією поставлений. Гарний мені принцип! А знаєте, що той власними вольними голосами вибраний сказав, почувши, що ціла Польща в огні і в крові, в домашній братовбивчій війні?

– Знаю, його милість король Август...

– Бувший король.

– Пардон, – поправився гетьман, – бувший король Август сказав: гарно, хай собака собаку жере.

– Отож-то й бачите, це його принцип: „Хай собака собаку жере“. Ось із-за кого кривавиться Польща! А між тим Станіслав – людина умна й гарна, і якщо йому закинути можна, так хіба те, що він замало жорстокий на теперішні часи.

– Тут, дозвольте собі сказати, *votre Majesté* не о людину боротьба, лиш о корону.

– Між Сасом і Ліщинським?

– Між Сінявським і царевичем Олексієм, – заперечив гетьман, а король аж підскочив.

– Жартуйте.

– Суццю правду кажу. Сінявський не за Августа б'ється, а за свою власну корону. Гадає, що цар за вірну службу нагородить його польською королівською короною, а цар її для свого сина Олексія готує, котрого вважає добрим для Польщі, а невдатним для Росії.

Король задумався.

– Можливо, можливо. Ну, та й гарне ж тісто розмісили ми в отсій пекельній діжі. Нічого. Хай кисне. Виробимо, щоб гаразд людям смакувало.

І знову задумався. Очі його лияли, набирали якоїсь безкочної перспективи, нагадували собою таємничість фйордів, а уста всміхалися усміхом хлопця, котрому сниться якийсь дуже гарний сон.

– Заспокоїться Європа, заживуть люди в гаразді й мирі, і довго-довго не буде ніякої війни, бо скрізь на престолах сидітимуть люди умні і близькі собі думками. Закони будуть подібні до себе, позникають китайські мури перед промислом і торгівлею, народи радо обмінюватися стануть добром і багатствами своїх країн... Але, – додав по хвилині, – нас вже тоді не буде.

– Ваша королівська високість ще молоді, – відповів гетьман.

– Кого боги люблять, молодим беруть до себе, – закінчив король і нараз зірвався з місця. – Пане гетьмане, – почав зовсім другим тоном. – Чому ви мені привели так мало війська?

Гетьман не сподівався такого питання. Яка його ціль? Випередити питання гетьмана, чому король не спішиться Батуринові на відбій? Мабуть, що так. І гетьман, злегка всміхаючись, відповів ласкавим голосом.

– А чому Ваша королівська милість не рішилася йти скорше на Україну? Чому не вибрали дороги через Галицьку землю, вона ж коротша і безпечніша. Чому Ваша милість пустилася зразу в напрямі Москви, а що лиш довідавшись, що цар Петро ех consilio генерала Гольца на 30 миль від московської границі казав край безпощадно палити, завернули на богату в збіжжя Україну? А між тим цар витягнув від мене не менше десяти тисяч козаків у допомогу Сінявському, поверх три тисячі пішло до Шереметьєва, а стільки ж, і то щокращої, кінниці, як з-під серця вирвав і покликав до себе... Чому? Чому? У кожній війні і кожному вождеві можна всіляких „чому?“ ставити цілу силу. А одинока відповідь на них – це тая dura necessitas, про яку Ваша королівська милість перед хвилиною зволили казати. Усяку похибку робимо тому, що нам здається, що ми її мусимо зробити, а будучність, не розуміючи того мусу, робить нас відповідальними за неї.

Король пильно вдивлявся в гетьманове обличчя. Бліді мрійливі очі боролися з темними і палкими. Оба вони розуміли, що їм треба зрозумітися, що між ними не сміє бути облуди, бо діло, яке

вони зважилися разом робити, вимагає безумовного довір'я. І король без усякого вступу спитав:

– А листи Тарла до гетьмана Мазепи?

На гетьмана це питання не зробило ніякого вражіння. Він ніби здавна на його ждав.

– Листи, які писав до мене Тарло, один із найдіяльніших прихильників короля Ліщинського, і в яких він завзивав мене до скоршого переходу на бік шведів і Станіслава, я нарочно післав був до Москви, щоб відвернути ними увагу царя від моїх факцій з Вашою милостею, і велика шкода, що вони не дійшли туди, куди я їх післав.

– Чому ж бо то?

– А тому, що, прочитавши їх, Ваша королівська милість втрапили віру в мої добрі наміри, гадали собі, що я їх тягну в біду, і минуло декілька днів, заки вияснилася справа. Боюсь, щоб тая проволіка для обох нас не мала погубних наслідків, бо нема більшого деспота на світі, як час, а на війні нема нічого гіршого, як припізнитися.

– Ви, певно, маєте свій Батурин на гадці?

– Я маю на гадці свій обов'язок.

– На війні я знаю тільки один обов'язок – побідити.

– А я знаю ще й другий – не дати на поталу своїх людей.

Король замовк і задумався. А по хвилині спитав:

– Богато тих людей маєте в Батурині?

– Більше десяти тисяч, гармату, муніцію і поживу для армії Вашої королівської милости.

– Так ви, значиться, в Батурин наготовилися?

– А куди ж би?

– Можна гадати, що на другий бік.

– До царя?

– Еге ж.

– Ваша королівська милість обиджають мене такою згодкою.

– Це не було моїм наміром. *Dura necessitas*, пане гетьмане, *dura necessitas*.

– *Dura necessitas* – це для мене Батурин.

Гетьман промовив ті слова таким тоном, що король уважав зайвою дальшу розмову. Подав гетьманові руку. Гетьман обома стиснув її кріпко.

– Розумію вас, – промовив, – і сподіюся, що більше непорозумінь поміж нами не буде. Можете двигнути свої полки, моя армія рушить слідом за вами.

Гетьман випровадив короля і зачекав, поки цей не скочив на Аякса і почвалав так скоро, ніби в його таборі горіло.

Переїжджаючи, зрушував галузки придорожних дерев, і на нього сипався срібнопухий іней.

Небо було синє, світ здавався таким гарним, ніби на ньому ніколи й не було ніякої війни.

Гетьман довго дивився за зникаючим у перспективі королем.

Як вернув до ідальні, Орлик і Войнаровський стояли при столі.

– А Ганна де?– спитав Войнаровського гетьман.

– Я її насилу вговорив, щоб положилася на годинку.

– Приколисав?

Войнаровський облився рум'янцем.

– Ні, дядьку. Лиш намовив, щоб задрімала. Вона ж не спала кілька ночей.

– Брава жінка. Гарні доні вдалися покійному Василеві Леонтієвичеві... Гай-гай!.. Гарні, та нещасливі... Нікому Бог усього не дає, лиш потрошки... Так... Заки наші двигнуться, мине яка година, а тоді ми нашу Ганну положимо в карету, гарно обтулимо шубами, і поїде з нами... Що ж робити, зв'язав нас Бог з Кочубеєвим родом, мабуть, розв'язатися годі.

Орлик аж горів з цікавості, чим покінчилася розмова гетьмана з королем. Не втерпів.

– Дозвольте, Ваша милосте, спитати, чого приїздив король?

Гетьман, ніби не чув того питання, ніби зайнятий був іншими гадками. В кімнаті хвилину панувала тишина, чути було, як з дерев осипався іней.

– Чого ти хотів, Пилипе?– звернувся нараз гетьман до генерального писаря. – Про короля питаєш? Король, бачиш, то такий чоловік, що я з ним, мабуть, не розлучуся до смерти. Затям те собі: до смерти.

XXX

Невеличка була армія Мазепи. Як відчислити тих, що не встоялися проти влєсливих слів царя і покинули гетьмана та пішли прохати прощення і ласки в чужого пана, то залишилося мало що

більше понад три тисячі. Але й тую невеличку силу рушити з місця, хоч би тільки після нічлігу або після короткого постою, не було легко. Козак скрізь свою рідню знайде. Раз, що полки гетьманські за останні роки зійшли цілу Україну здовж і поперек, а друге, що й народ здебільшого не сидів на місці. Війна людьми, як вітер листками, по широкому полі гонить. Отож у якому селі й не стануло би гетьманське військо, скрізь воно розходилося по хатах, скрізь його гаразд гостили, бо й то правда, що краще погостити вояка, ніж мав би він сам розгоститися на обійстю. А від гостини, як від перини, нелегко відірватися.

Та ще й того забувати не годиться, що в маршах великої дисципліни не було. В бою так, а в маршу не дуже. А ще тепер. Не одному прямо-таки здавалося, що він ласку гетьманові робить, коли не переходить до царя. Недаром же й волочилися по цілій Стародубщині царські платні агенти й трубіли на всі сторони світу, що цар нікому лиха не хоче, що він вольностей українських не рушить і хто тільки протягом одного місяця покається і вернеться до нього, то не тільки ранги і маєтностей не втратить, але ще й нагороди царської певним бути може.

Так тоді панам сотникам і їх осавулам та іншій старшині аж піт горохом з чола ллявся, заки вони свої частини поставили на ноги.

А додати до того ще мороку з табором. Не з тим, що в йому військові конечні припаси і всяке воєнне приладдя, але з тими возами й повозами, на котрих їхали козацькі родини з своїм добром.

Двері до гетьманської похідної канцелярії не замикалися. Все якась сотничиха, а то й полковниця влітала, як бомба, з наріканнями, жалями, плачами й погрозами. Вони ж для вірності гетьманові потратили свої маєтки, а тут їх не шанують, а то прямо й зневажають. Одна їздила до півночі від обійстя до обійстя, заки дістала квартиру, друга від якогось там полкового обозного почувла не досить шановливе слово, третю обікрали, ще іншої карета опинилася геть аж у самому хвості поміж возами й візками, поміж чурами й служанками, на що вона ніяк згодитися не може. Не обходилося й без натяків на те, що цар Петро – теж чоловік, а тільки невдоволені люди чорта з нього роблять і що навіть чорт не такий-то страшний, як його малюють. Орлик і Войнаровський вживали всіх мір і зусиль, щоб заспокоїти невдоволену жіноту. Войнаровський, зокрема, ще й тому, бо боявся, щоб голосні крики й плачі не збудили Ганни, яка так смачно заснула, що аж любо

було дивитися. Аж якось і те діло наладнали, втихомирили жінок, і коло полудня козацькі полки двигнулися в дальший похід.

День був ясний, небо синє і таке чисте, що навіть літом рідко коли таке буває. Сонце пригрівало, іней нагло осипався, з горішніх галузок злітав на долішні, ті не витримували тягару, ломилися, і скрізь тих поломаних прутиків було багато.

Серед людей почувався бадьорий настрій. Сотні здоровили себе веселими жартами, коні іржали.

Тільки Мручко лаявся своїм звичаєм і відганяв непрошених гостей від возів з гетьманським добром.

– Гайвороння! – приговорював. – Розкрякало би то в один мент, тільки їх пусти. Пропили би і прогуляли за одну ніч, а тоді воюй чорт знає з чим. Ти цілий не варт того, що один кріс коштує, а скільки тих крісів треба на війну... Бережись!

Гетьман їхав під білим бунчуком з золотою короною, і хоч як його просили, щоб пересівся з Мишака до вигідної карети, не хотів. Розумів, що здеморалізованій армії треба дати добрий примір. Козаки й так при кожній нагоді нарікали, що „старшини лізуть у перини“, а їм кажуть на голій землі спати. А навіть коли б і не те, так гетьман краще почував себе на коні. Молоднів. Гарна днина, розмова з королем і певність, що похід вже нігде на довше не зупиниться, підбадьорували його.

Не здаючися ні на кого, сам пильнував дороги, вибирав найкоротші і найпевніші напрями, розсилав стежі і відбирав звіти, дивувався тільки, що так мало людей стрічав по дорозі. Іноді хіба який нищий шкандибав, а побачивши ясновельможного, падав на коліна і знімав руки вгору, благаючи в Бога ласки й милосердя для нього.

Гетьман кидав йому щедро милостиню, розпитував, звідкіля Бог провадить і що там чувати, а почувши, що добра тепер, як і правди, на світі не зіскати, торкав свого Мишака острогами і їхав даліше.

Як доводилося переїздити ліс, то вперед посилали туди якийсь більший відділ під проводом тямучого старшини, щоб впевнитися, чи нема там якої засідки. Так само перетрушувано й села. Поля були пусті. Ніби люди вимерли, ніби ціла країна причаїлася, не знаючи, що їй робити.

Так і видно було, що тутешній народ менше до воєнних подій привик, ніж на степовій Україні, тому й війна більший переполох тут робить. Тривогу й безрадість прямо почувалося у воздуху.

Минали хутори, з котрих тільки собаки вибігали їм назустріч і лаяли на них, проходили біля осель, з котрих більше нічого, крім обгорілих стовпів, не осталося. І навіть не було кого спитатися, хто тут такий диявольський бенкет справляв, москалі чи свої мародери? Може, коли б так перешукати ті згарища, то й знайшлося б якого недоконаного чоловіка або забуту за печею дитину, свідка того каїнського вчинку, але на такі розшуки не було тепер часу. В одному тільки присілку, в такому гарному, що лиш малюй, з садками й зільниками, з хрестом серед широкого майдану, на котрім ще маяв гарно вишиваний рушник, серед дороги два трупи лежали, москаль і наш, посплітані руками й ногами в таких страшних передсмертних обіймах, що годі було й думати, щоби їх розлучити.

Являлися вони ніби образом того, що діялося тепер на цілій Україні.

Їх відсунули набік, і полки проїздили, загулюючи коням очі, щоб не жахалися, бо був це здебільшого молодник, набраний з гетьманських стаднин, і з Кочубеєвої, і з Апостолової, славної широко навкруги. Були й Кандибового хову, витривалі й сильні дуже і легкі на хід, але погані на вигляд, від чого й загалом коняку, що не мала доброї презенції, кандибою звали. Попадалися, хоч і зрідка, також арабські жеребці зі стайні козака Розума, здебільшого білі, отже й не такі-то придатні для війни, але зате гарні, що тільки стій і дивися.

Старших, досвідних у воєнному ділі коней було небогато, так само, як і козаків. Вони або гибли у всіляких походах, якими Москва виснажувала Україну, або тратили боєвий огонь і здатні були хіба до таборової служби.

Не один, дивлячись на отсі молоденькі коники, що з таким огнем, іржанням і іскрами в очах, як ляльки, перебираючи ногами, ступали непевними доріжками, завдавав собі питання: а що буде, як і вони погинуть або окалічують в боях?

Але здебільшого козаки не завдавали собі жадних питань. Військо, як машина, поки воно в руху, поти й робить своє діло, а що лиш тоді, як зупиниться на довше, то, мов іржа на колісцях машини, являються в нього всілякі сумніви й тривоги, які гірше всього з'їдають боеву силу.

Гетьман думав за всіх і про все. Дивувався собі самому, звідки в нього стільки думок береться. Ні, ні, це ще не старість, – потішав себе і даліше провадив похід.

Минуло полудне, тьмарився обрій, ніби там хто порохом на поля сипав. Порох чи дими? Орлик торкнув Войнаровського ліктем.

– Бачите?

– Що такого?

– Який брудний сніг. Придивіться краще. На ньому саджу видно.

– Сніг як полежить кілька днів, то звичайно брудніє.

– Ой ні. Це ж виразно саджа, згар.

– Так що ви гадаєте?

– З Батурина несе.

Але гетьманові того не сказали. Не мали серця.

Якраз тоді на задах зчинився заколот.

В жіночій армії, як жартівливо обоз з жінотою прозивали, виникла тривога. Хтось жартом крикнув: „Москалі!“ І цей жарт мало не наробив великого бешкету. Жінки зчинили крик. Принаглювали своїх машталірів, форесів, гайдуків до скоршої їзди. Почалась шарпанина, дишлі знімалися верх возів, то продіравлювали полукішки й буди, коні ставали диба, скакали, рвали на боки, ржали й квичали, як свині, і було би чимало каліцтва, коли б старшини, котрі мали своїх жінок в обозі, не поскакали туди і криком, а то й плазуванням шабель не завели між челяддю порядку.

Отся тривога стала була вже й на козацькі ряди перекидатися, стала ширитися, як недуга, бо не один, що в бою спосібний битися, як лев, в часі тривоги робиться подібний до зайця. Така вже людська вдача, що страх перед небезпекою гірший від самої небезпеки.

Москаля не було видно. Цар Петро навіть не думав устрявати в якусь більшу битву. Його наміром було виснажувати ворога дрібними сутичками, отсею шарпаниною невеличких під'їздів, а то й розбишацьких ватаг, котрі, де тільки могли, на постоях і нічлігах підкрадалися до шведських відділів, втомлених довгими боями і маршами, та винищували їх. Так собаки прискакують і відскакують від раненого дикого кабана, поки він у довгій обороні не знесилиться настільки, щоб можна було доконати його дорешти.

Цар Петро розумів, що Карло ранений – ранений програною біля Лісної, важким переходом понад Сожею, наглими й нечуваними морозами. Треба було тільки не допустити до того, щоби він вилизався з рани, щоб його люди й коні віджилися, щоб він запасся в одяг і муніцію.

І це цар Петро робив дуже справно, довіряючи більше хитрості, ніж хоробрості, більше розбишацтву, ніж лицарству.

Розумів це, мабуть, і король Карло, та не міг розуміти Мазепа, котрий спішився до Батурина, бо там була його вся сила – Кенігзен, Чечель, гармата, каса, канцелярія, там була його резиденція.

Король Карло, як обіцяв гетьманові, що двигне свою армію на відбій Батуринові, так і дотримав слова. Його передня сторожа ще перед вечером настигла задню сторожу гетьманського війська.

Отсе й були ті москалі, що мало не натворили в нашій обозі величезної біди.

Тим більша радість настала тепер, і тим безпечнішими почували себе старшинські жінки, котрі тепер тільки й думали про те, як би одній на одну скинути вину за ту тривогу, яку були зчинили.

Околиця рівною площиною, схвилювана злегка тільки сугробами та далекими гаями, стелилася кругом. Десь здалеку майоріли то вежі церковних дзвіниць, то стрункі тополі, то зелені кривлі панських дворів, а селянські хати, ніби перестрашені кури, поприсідали до землі. Земля скріпла від морозу, болота постинали лід, військо не потребувало триматися доріг, воно широкими струями розливалось в напрямі Сейму.

Перед Райгородом, на шляху, передня гетьманська сторожа побачила двоє людей. Вони ж, завваживши здалеку військо і не знаючи, москалі це чи наші, зупинилися на хвилину, ніби надумувалися, що їм робить, а тоді давай тікати назад. Кінні розвідчики пустилися за ними, бо нашим важно було знати, чи Райгород безпечний, чи ні. Почалась погоня, врешті ледве живих чоловіка й жінку привели перед гетьмана.

Гетьман зжахнувся, побачивши тих двоє.

Ганчірки, що нікуди не годяться, пара чобіт, яких вже ніякий швець не схоче латати і яким місце на сміттю або в рові, отак виглядали вони. Обдерті, зментружені, виснажені, в очах горить цей страх, що робить чоловіка божевільним.

Довго не могли прийти до слова.

Гетьман питався, звідкіля йдуть, як зветься – мовчали. Ніби їм мову з жалю умкнуло, ніби з горя втратили пам'ять.

– З Батурина, – проговорив він насилу, а вона навколішки впала і головою до землі товкла. – Отаке вона мені цілу дорогу робить, – сказав чоловік, вказуючи на жінку. – Розум в Батурині лишила разом з дітьми.

– А Батурин – що? – спитав тривожно гетьман.

Міщанин тільки рукою махнув:

– О-го!

– Що?

– Батурина нема, є тільки земля й небо, на землі кривда, а в небі Бог.

– Значиться? – І гетьман конем наїхав на нього так, що цей кількома кроками подався назад і, як з перепуду, став не розказувати, а прямо кричати, викидаючи не з горла слова, а з серця скріплу кров:

– Батурин здобули, зрадив прилуцький наказний полковник Ніс, мешканців витяли впень, ні жінок, ні дітей не пощадили, город згорів, гетьманська палата теж, нема вже нашого Батурина, нема!

– А Чечель?

– Утік, але тяжко ранений, далеко не забіжитьь.

– А Кенігзен?

– Так само.

– А гармата?

– Ті, що їх не встигли висадити у воздух, Меншиков забрав. Ось бачите сліди?

Гетьман глянув – на землі, справді, видно було глибокі сліди від гармат, котрі перед кількома годинами переїхали туди.

– Недобитий Батурин крізь Райгород у Москву поїхав, – сказав батуринець, і його очі пішли в стовп, ніби з великого болю кам'яніли.

Гетьман глянув на нього, на його жінку, що все ще головою об землю товкла, на Орлика, Войнаровського, на карету, в котрій їхала Ганна, мов заворожена в глибокому сні, на ціле окруження, що густою лавою обступило його, і – поводи з руки пустив.

Орлик, Войнаровський, Чуйкевич і Кендзеровський прискочили до нього.

– Нічого, нічого, допоможіть мені злізти з коня.

Кинулися, і гетьман опинився на снігу.

Розступилися, він ліщем в напрямі Сейму й Батурина повернувся і дивився туди довго-довго, ніби наслушував, чи голосу якого звідтіля не почує.

Не було. І тоді його коліна почали згинатися, його горда по-стать хилилася, його високий лоб тричі доторкнувся сирій землі.

Гетьмав молився.

Всі, що стояли кругом, приникли до землі, спинився тупіт підков, і туркіт коліс, і скрип полозів по снігу, і зчинилася тая тишина безконечна, якою одною тільки й можемо пошанувати тишину вічну і вічний упокой. Коні не ржали, вітер ущух, тільки десь далеко-далеко, на обрїю, заковувалося за вал велике червоне сонце і обливало клячучих у покорі своїм багровим сяєвом.

Гетьман піднявся, і що лиш тоді з тисячів грудей добулося глибоке зітхання і з тисячів грудей понеслась найсумніша з усіх пісень на світі – „Вічная пам'ять“.

Найстарші люди не бачили досі, як гетьман плакав.

XXXI

В Райгороді москалі не стояли. Переїхали тільки через його, і то спішно, бо боялися, щоб по дорозі не зустрінутися з шведами та мазепиними козаками.

Втікали з награбованим добром і грабувати не було їм потреби. Везли всього багато. Їжі, вбрання, муніції. З церков позабирали дорогі фелони, книги, чаші, поздїймали образи і дзвони, навіть іконостаси порубали на частини і теж тащили, як круки до своїх гнізд.

Те, що почалось за Андрія Боголюбського, продовжувалося тепер, тільки московські зуби вгризалися чимраз дальше і щораз глибше в живе українське тіло, і чимраз більше отруйливої слини входило в українську незгійну рану.

Райгород не був пограбований, стояв цілий, і шведи, й козаки могли в ньому і пожитися, і погрітися.

Ніч не була дуже зимна. Кругом села на полях, та в садках, і пасіках, і в сусідніх недалеких селах горіли огнища, лопотіли з вітром походні козацькі й шведські шатра, торчали довгі, з дощок позбивані буди, мов курені на Січі.

На огнищах жарили баранину, варили в казанах борщ і кашу, приливали горілкою, котру гетьман велів дати, щоб трохи розігрілися люди.

Кругом огнищ сиділи козаки, подекуди попадалися й шведи, і балакали з собою.

Бог вість, яким способом вони розумілися, знаючи декілька тільки слів, наші шведських, а шведи наших, але що розумілися, то видно було з живих рухів, з притакувань або заперечувань голо-

вою і з голосного сміху. Але сміялися мало. Весь Райгород подібний був до якоїсь великої стипи, до поминок, на котрих і посміятися можна, але не дуже і не свавільно, по-людськи, а не по-вояцьки.

Мручко, замкнувши свої вози в кам'янім будинку і обставивши їх густою і безпечною вартою, увійшов до якоїсь хатини поруч того будинку, щоб погрітися й переночувати.

Хата стояла пустою, і ніхто з козаків ані зі шведів не спішився туди, бо зимно було і бідно, а в поході все-таки більше тягне чоловіка туди, де засібно, чисто й людно.

– Ви самі, батьку?– спитав Мручко, сідаючи на чорну стару лавку.

– Як палець, – відповів, вдивляючися в гостя темно-сивими добрячими очима.

– Нікого в вас нема, ні жінки, ні дітей?

– Бог дав, Бог узяв, – відповів коротко.

– Повмирили?– питався Мручко, не з цікавості, а щоб побалакати з дідусем, котрий мав такий якийсь лагідний голос, ніби зі святої книжки читав, а не балакав.

– Або я знаю, чи повмирили. Часом чоловік жиє і такий тобі далекий, ніби вмер, а часом умре, а ніби й дальше жиє з тобою. Різно буває. Як поживеш, паноньку, стільки літ, що я, то надивися усячини.

– Гадаєш, діду, що я старий?

– Того я не гадаю, бо тільки пес буває старий, а чоловік бувалий, а все ж таки я вже такого сина міг би мати, як ти, що сина, найстарший внук доганяв би тебе, коли Бог не покликав би був його до себе.

– Помер?

– Ні, на війні погіб, ще за Дорошенка.

– Го-го!

– Недолітком з хати вирвався і побіг. Дивно, як людей тая шабля до себе тягне, ще гірше, як дівчина.

– Тягне, – відповів Мручко.

А старий ніби аж тепер отямився.

– Ох, і горе мені, не маю чим такого достойного гостя погостити, бо м'яса не їм, а горілки не п'ю. Хіба медом та хлібом не погордиш, – і почав скриню застелювати вишиваним рушником. – Ще покійниця жінка, як дівчиною була, вишивала.

– А доньки в тебе не було?

– Дві Бог дав, як лані. Одна з московським старшиною втекла, а друга за попа віддалася і переїхала з ним кудись аж за Полтаву. І мене закликала до себе.

– І ти не пішов?

– А чого? Щоб серце своє їсти? Не знаєш, синоньку, які наші попи? Один гріх, одна наруга над Богом і Церквою.

– Не всі.

– Певно, що не всі, бувають і путяці, але здебільшого це негідники, народ, замість відводити, приводять до гріха, а найгірше, що про нашу Україну не дбають, на московські вислуги пішли, не Бога, а царя славлять.

– Так ти тому і не пішов до свого зятя?

– Тому й не тому. Що я там десь за Полтавою згубив. Я ту-тешній. Чимало я находився за молодих літ. Не було війни, не було такого бою, щоб і я там не був. А скрізь небо, і скрізь вода, і скрізь земля, і скрізь воздухом дишеш, не чим другим. Тільки що й тее небо, і тая вода, і той воздух найкращі для тебе там, де ти родився. Там і помирай. Тую хату ще мій покійний батько збудував, і в ній я хочу вмерти.

– А не скучно тобі самому?

– Самому? Щоб ти бачив, скільки їх тут осіннього довгого вечора понасходиться! Із Січі товариші давні та славні і з Гетьманщини. Згадуємо колишні добрі часи і журимося теперішніми. Журби, що волосся на голові.

– Старі люди все новину гудять. Це відома річ. Я, батьку, молодший від вас, а на нинішні часи нарікаю. Ніби й земля не так родить, як перід, і навіть шабля не така гостра, хоч та сама.

– Відомо, відомо. За нічим так чоловік не тужить, як за молодими літами. Не один, може б, і душу чортові записав, щоб помодіти, так на теперішні душі навіть чорт не ласий.

– Гадаєте? – питався Мручко, набиваючи люльку... – А може, й ви мого тютюну спробуєте? Власного хову, добрий.

– Навіть дим з власного комина солодкий. Спробую.

Закурили люльки і журилися дальше. В глечики каша клетіла. Очі діда від тютюнового диму ще більше сіріли, от-от, здавалося, і розвіються, як той дим з файки.

– Споганів теперішній народ, – нарікав дід. – Перше всі за одного стояли, і один за всіх, а тепер – один одному з горла дере. Матір-отчизну для лакомства поганого продасть. А пощо, питаюся тебе? Чи забереш ті маєтності на той світ з собою? Яким тебе мати

родила, таким перед Создателем своїм предстанеш. Перше, щоб китайки шматочок, а вже як шаблю на домовину поклали, то велика честь. А тепер і пояс золототканий на сумний бік йому вив'язуй, і попів з десяти церков клич, і лист до святого Петра від благочестивого під голову клади, так буцімто святий Петро не знає, що за гість до нього йде. От, глупота!

– Мода.

– Пустяки. Пишається-то, як пав'юк, і надувається, як індур, а в голові пусто. Знаю, знаю, бо й сам колись, як вош на оксамиті, дувся, аж згадати гидко.

– Усякий якоїсь радости в життю шукає, – завважав Мручко.

– Не штука радуватися, коли ти в добрі, а радуйся, в убожестві буди. Гадаєш, я нещасливий, бо самотній і бідний?.. Куди там! Маю тієї земельки трохи, маю ще шкапу одну, оброблю землю, скільки там зерна та соломиці для себе й худобини потрібую, лишу, – а решту бідним на переднівку роздам, і такий я тобі пан, що і з полковником не одним не мінявся б. За кожду днину Богові милосердному, лягаючи і встаючи, дякую, тішуся, що бджоли гудуть і що липи цвітуть, що молодь ще кохатись не забула. І чого мені треба, коли я себе знайшов.

Незчулися, як минула північ. Дідусь глянув у вікно, послушав, як півні по селі піли, й перехрестився.

– А мій покійний синок, ще йому й сімнадцята весна не процвіла, як і каже до мене: „Благословіть мене, тату...“ – „А то куди?“ – питаюся. А він: „Світу розглянути і слави пошукати піду...“ – „Рано, синоньку, – кажу. – Подожди, сили й розуму при мені наберися...“ Не послушав, пішов – і тільки я його бачив. Кажуть, у першій сутичці, як нетля на свічку, на ворога полетів, тільки руками сплеснув і з коня повалився. Куля в голову влучила. І де ж та його слава?.. Марнується народ, а нам, бачиш, треба би в землю рідну вкорінитися, щоб відпір ворогові дати. Не розуміємо того. Дикее поле наша земля, толока – от що. Що-будь, і спалахнемо, як степова пожежа, а прийде дійсна потреба, і сили в нас нема.

Другі півні співали. Огонь у печі догасав.

– А може, тобі хочеться спати? – питався дід.

Мручко заперечив.

– От бачиш, і в тебе спокою нема, хоч який ти здоровий на око. Мабуть, сотнею своєю журишся, а може, й ще чим.

– Сотня в мене певна.

– Нема нічого певного на світі, мій синку. Навіть рідні діти не певні. От і моя Тетяна. Здавалося, з розумом дівка. А диви, злигалася з дядьком, з цапиною борідкою, і пішла. Нині попадає з неї, але яке її життя? Знаєш, які то в нас тепер попи настали.

Ці слова пройняли Мручка якоюсь невідомою йому тривогою. Його сотня за Райгородом під самим гайком стояла, за козацьким і шведським табором, бо одною з певніших числилася.

Мручко недалеко гетьманських возів тримався, а тепер нараз побоявся за своїх людей. Чи не сталося з ними щось погане? Царські післанці швендяються кругом, чи не переманили його козаків до себе?

Зірвався, підперезав кожух поясом, дідові низько поклонився.

– А то куди?

– До своїх людей іду.

– Гм... Добре робиш. Ночі не доспи, а обов'язок сповни, якщо прийняв його на себе.

Надумувався хвилину.

– Знаєш що? Я також піду з тобою, і так вибився із сну. Може, собі молоді літа пригадаю.

Пустилися найкоротшою дорогою. Дід провадив, а Мручко подавав кличі вартовим, своїм і шведським. Ще раз до возів заглянув, а впевнившись, що будинок зачинений і вартові не сплять, поспішав до своєї сотні.

Дід, хоч старий, дотримував кроку. Ще й прибалачував.

– От і час який непевний. То мороз, то відлига. Ніби сам Бог хоче, щоб люди у хаті сиділи. За який тиждень прийдуть такі морози, яких ще й не було.

– По чім міркуєте?

– Ще ніколи хрін так глибоко в землю не вліз, як сього року, а вже як він морозу боїться, то недобре.

– Хіба хрін знає, чи буде мороз?

– Воно все знає, – відповів дід, показуючи рукою довкола. – Світ і Бог – то одно. Тільки чоловік відірвався від нього і вже тепер нічого не знає. Надто ми на свій розум покладаємося, синку, а Бог дивиться з неба й каже: „Ну-ну, побачимо, куди-то ви зайдете“.

По хатах світилося. Райгородці козаків гостили. Хоч приказ був, щоб скоро спати йти, бо завтра знову похід, так мало хто приказу того слухав. Шведи теж здебільшого біля огнищ сиділи, грілися і розказували собі свої пригоди. Кождий пережив їх стільки,

що на сотню літ стало б. Були вдоволені. Богатий край давав їм запоруку, що голодувати не будуть. І народ поки що не ставився до них погано. Лучалося навіть, що люди за хліб або за горілку грошей не хотіли брати. Мручко з дідом не наближалися до гуртів, поспішали.

– Кажеш, що твоя сотня біля гайку, так тоді підемо туди, – і він повернув біля старого цвинтарища. – От їм, – казав, показуючи на могилки, – їм то найкраще. Заспокоїлися. Пережили своє, а про решту не дбають. А ми з тобою, сину, побачимо ще не одно, ой, не одно таке, чого я навіть ворогам своїм не бажав би, – і перехрестився. У Лебедині наших на муки беруть, – додав шепотом, аж мороз Мручкові пішов по спині.

Минули цвинтар і побачили кілька огнищ на полі. Мручко зрадів. Сотня стояла там, де він її лишив, значиться, нічого поганого не сталося з нею. Коло огнищ грілися козаки, вартові стояли на чатах. Подав клич, і підійшли до найближчого огнища.

– Що нового? – спитав Мручко.

– Усе гаразд, тільки пластуни наші кажуть, що за лісом непевно.

– Москалі?

– Мабуть, вони, але ми без приказу Вашої милости нічого не починали.

Мручко розв'язав свій мішок з прокльонами, але пригадав собі, що біля його дід, і замовк.

– А все ж таки, – почав по хвилині, – коли непевно, так треба впевнитися. Дванадцятьох бувалих і стільки молодиків піде зі мною.

– По приказу?

– Ні, на охотника. Але тих, що сплять, не будити.

– Кінно?

– Авжеж, що не припішено. Конем і напирати гаразд, і втікати теж непогано. Дідові могого булана подайте, я на гетьманського саду. Тільки без зайвого крику, тишком-нишком, щоб звіра в лісі не збудити...

Вже на конях сиділи, коли Мручко прикликав до себе підсотенного.

– А ти, пане товаришу, – приказував, – тримай мені сотню кріпко в руці. Варти часто змінняй, бо на морозі неважко вснуть, а сам поки не верну, будь на ногах. Старайся!

Підсотенний притакнув.

– Як почувете декілька стрілів, так це ніщо. Аж тоді, коли б виникла сильніша пальба, сотню на ноги став і за мною іди. Переїдеш долину, під лісом повернеш уліво, об'їдеш його, а там знатимеш, що робить. Оставайся!

– Бувайте! – і невеличкий відділ щез у темряві.

Прямували поперек долини ід гайкові. Дід їхав біля Мручка на самому переді, бо Мручко не любив посилати стежі. Казав, що хто веде, той і на переді їдь, а на чужі очі не здавайся, бо чужими руками тільки жар добре загібать.

– Грішне діло війна, – почав дід, – а все-таки тягне.

– Тягне вовка до лісу, а козака до бою.

– Навіть гадина кусає, як наступиш на неї. Тільки й нашого виправдання, сину. Дав нам Бог землю богату, та безборонну. Може, й простить гріха, що боронимо її. А не вборонимо, то розвіє нас доля, як жидів або циганів, по світі. Не маєш кореня в землі, так лети, як сухий листок. Горе безземельному чоловікові!

– Горе недержавному народові! – додав Мручко, стягаючи нараз зубилами коня. Кінь став, валка спинилася вся. Не тільки люди, але й коні притаїли в собі дух. Жаден козак шаблею не бренькнув, жаден кінь не заіржав, бо козак і його кінь – це одно. Хоч ліс шумів, Мручко почув легкий шорох у корчах, ніби вуж туди переліз. Не надумуючися, скочив. За ним пустилося ще трьох козаків, а інших він спинив рукою.

Недалеко прийшлося гнати. Кроків кількасот від узлісся, в напрямі долини, як хорти зайця, обскочили двох московських пластунів. Закинули їм на шиї аркани, і почався допрос. Зразу крутили, але Мручко вмів з ними говорити.

Виспівали все. За ліском сотня москалів стоїть, один з тих численних відділів, що мають шарпати ворога й не давати йому спокою. Де більша сила, того сказати не вміли, лиш цілували хрест, що зроду не бачили ні царя, ні Меншикова, ні жадного з високих „оноралів“. І не з доброї волі до козацького табору підкрадалися, а лиш приказ такий дістали.

Мручко казав їх взяти межі коні, коні відвести в ліс і оставити під охороною кількох козаків.

З ними остався також старий, як казав Мручко, благий дідусь, а решта відділу пустилася пішки лісом навпростець в напрямі, який вказали зловлені москалі.

Мручко йшов напереді. Ліс був неширокий і негустий, козаки поспішали жваво. Сніг прикрив землю, не було чути хрупоту

сухих гіллячок, а вітер глушив відгук ходи. Так дібралися вони до узлісся, на якому ріс молодник, що, ніби живопліт, відгороджував ліс від поля.

Задержалися і осматрили мушкети та пістолі. Мручко розгорнув корчі і глянув. Перед ним на невеличкій поляні горіло огнище, при яким грілося кількох солдатів. Один стояв спертий на мушкет, інші куняли, звернені лицями до огню, а плечима в той бік, звідки віяв несильний, але дошкульний вітер, такий, що вміє дібратися до кості. Похнюплені голови й нерухаві постаті вказували на те, що вони сонні, втомлені, а може, й голодні, бо цар не дозволяв більше провіянту брати, ніж треба, щоб з голоду не вмерти. Тому-то москалі й промишляли. Як голодні вовки, кидалися на поживу в кождім селі й місті, яке зайняли і в якому дозволено було погулять „ребятам“.

Вітер віяв якраз від лісу на москалів і заносив туди заграву від огнища так, що Мручкові добре було видно все, що діялося перед ним, а його, хоч би навіть й завважили шорох, не могли б побачити.

За огнищем, на поляні щось бовваніло, ніби курінь, наборзі зготовлений. Неважко було догадатися, що з нарубаних сятів і з наломаних гілляк зроблено шопу, в якій скрилася решта царських людей. Під шопою стояли два-три вози і кількоро коней, що гризли драбини.

Мручко ще раз кинув оком на цей звичайний у воєнних часах образ і покликав по імені кількох щонайсміливіших козаків.

– Бачите? – спитав їх шепотом.

– Бачимо, – відповіли тихцем.

– Зайти їх ззаду і... щоб жаден мені навіть і не писнув.

– Постараємося, – і поповзли вужами в напрямі огнища, з котрого дим рудою хоруговою маяв у напрямі шопи.

Ще тамті не долізли, куди їх Мручко післав, як і він сам з рештою свого відділу обійшов поляну і залізним ланцом оточив сплячий курінь.

Кілька вистрілів, кілька здавлених криків, кілька неподвіджених прокльонів, і тільки вітер шумів і рудаво-сіра хоругов, як страхітна птиця, маяла над потухаючим огнем.

Благий дідусь, почувши вистріли, зітхнув і проговорив беззубими устами:

– Окропиши мя іссопом, і очищуся, омиєши мя, і паче сніга убілюся.

XXXII

Не багато роботи мав сотник Мручко. Москалі, голодні, перетомлені, продроглі, спали в своїм невибагливім, наскорі зготовленім захисті, як сусли в норі. Мручкові козаки в першу чергу забрали мушкети, зложені в піраміди, повідбирали старшинам пістолі, а коли ті, перестрашені ворогом, наче сонним видовом, зірвалися до боротьби, зчинився заколот, в якому свої своїх не пізнавали, і всякий про те тільки й думав, щоб спастися бігством. Деякий пробував боронитися, але ж був це безнадійний бій розпуки, бо хоч москалі переважали вчетверо числом, але зате козаки були зазброєні і мали за собою ту перевагу, яку звичайно дає напрасний наступ над конечною обороною, свідома ціль над несвідомим примусом, ідея над грубою фізичною силою. Мручкові козаки знали, що коли їх сотник веде на нічний наскок, коли їх збавляє сну і відпочинку, так воно, значиться, неминучо потрібне, а царські люди не могли зрозуміти, пощо їм серед вітру і стужі кажуть волочитися по полях і лісах, як тічці голодних вовків. В козацьких душах був цей лицарський запал, без якого немає справжньої перемоги, царськими ж людьми гнав тільки один безтямний, звіриний страх. Мало котрий з них бачив свого царя, але хто його побачив, не забував до смерти і сотному розказував про його незвичайний ріст, про випулісті очі, з котрих сипалися іскри, про зуби, як у смока, і про голос, як труба. Цар Петро – то була легенда, то був демон, то був не чоловік, лиш антихрист, котрий заволодів людьми і провадив їх на бій з Господом Богом, на неминучу загибель. Москалі сліпо слухали свого царя, бо боялися його, сповняли прикази, бо не сміли супротивлятися, гинули, бо не бачили спомоги жити. Попасти в полон – це значило спасти душу і продовжити своє життя. Коли б не брехливі поголоски, що король Карло – це лютер, ворог Христа, котрий теж не чого другого хоче, лиш вигубити християнський народ, а „ізменник“ Мазепа помагає йому в цьому безбожному ділі, бо він католик, коли б не те, то москалі здавалися б цілими відділами, а так вони попадали в цей глухий кут, в котрому як не в одну, то в другу стіну лобом гешеш. Билися, як б'ється звір, застуканий стрільцями, котрий иншого виходу не бачить і надії на вихід із западні не має.

Мручко не любив такого нерівного бою, дивився на його як на прикру остаточну конечність і, хто тільки здавався, милував його, казав в'язати, бо й так гетьманові язика треба.

Москалі були всюди і не було їх нігде, бо нігде не можна було наткнутися на їх головні сили. Гетьман знав, що Меншиков, доконавши Батурина, відступив від нього, що якраз по його слідах ступає шведсько-козацька армія, але, де він тепер і які в нього наміри, де цар і чи йдуть вони собі назустріч, чи гадають „дати баталію“, чи, може, тільки задумують безнастанними під'їздами тривожити й ослаблювати своїх супротивників, про те ходили всякі непевні і несправджені вісті. Чим більше язика, тим більше тих вісток. А все ж таки язик серед війни — дорогоцінна річ, бо ніколи не можна передбачити, чи не попадеться між ними й такий, що щось важного скаже.

Особливу ціну мали полонені старшини, і з тими Мручко поводився зовсім чемно, відбирав їм тільки оружжя, брав чесне слово, що не втечуть, і навіть рук не казав в'язати, тільки відсилав до стоянки в лісі, де їх благий дідусь стрічав розмовою на євангельські теми.

Між полоненими москалями несли на драбині, знятій з якогось воза, тяжко покаліченого козака, біля котрого ступала якась жінка в підранім тулупку і кратястою хусткою, мов турецьким турбаном, обкручена так, що тільки двоє очей, чорних, як вуглики, світилося.

Як ціла та валка з кіньми й возами, з полоненими москалями й декількома легкораненими козаками прибула до Мручкової стоянки під Райгородом, збіглася ціла сотня, позривалися й ті, що спали, і допитам та радості не було кінця.

Мручко не кляв і не сердився, як звичайно. Казав полонених почастувати горілкою і салом, а сам підступив до драбини з погаратаним козаком, до котрого припадала кратястою хусткою обтулена жінка.

Нахилився, глянув і радісно крикнув:

— Та ж це мій Сидір, а це Веклина Одарка!

Благий дідусь порався біля недужого.

— От і опорядила тебе, синоньку, вража москва, катюги безтяменні. Несіть його до мене. Не дамо ж погібати християнській душі.

Мручко згодився і сам подався туди, зарядивши в сотні, що було потрібне.

Поклали Сидора на дідову постелю, доложили дровець до потухаючого огню, дід варив якесь зілля для недужого, а Мручко випитувався Одарку, де вона з його осавулом бувала.

Журливым тихим голосом розказувала про напад на пасіку Імжицького і на його хутір, про свій побут у баби-чарівниці, про втечу від неї саньми, на котрих лежав Сидір, згадала щирим серцем про добрих людей, котрі їх приютили і в котрих вони скоро прийшли до себе. Розказала далше про те, як вони вдвійку пробиралися до гетьмана, як бачили вже здалеку огнища в таборі, аж нараз знову попалися в матню.

Тут Мручко перебив Одарці.

– Дівчино, та ж це ласка Божа, що ви з таких пригод з душею вийшли! Не кажу Сидір, бо він козак, а добрий козак твердий, як його шабля, але ти, ти ж дівчина, і диви, яка крепка, що не вгнулася і не пропала, як на базарі собака. А вже з тим московським старшиною, то ти таки добру штуку зіграла, як у театрі. Чули, батьку?– звернувся до благого дідуса. – Чули ви, як отся дівчина москалів на кобиняк брала, вмерлою притворяючися.

Дід все ще порався біля Сидора, перев'язуючи його рани і смажуючи їх мастями.

– Чув, діти, чув, – відповів, перериваючи свою роботу. – Як кому на роду написано, так воно й станеться. Інший і на порозі ногу зломить, а другий з дзвіниці впаде – і нічого. Один ціле життя проживає, ніби він тільки й робив, що від колиски до труни мандрував, а другого життя – наче якась до правди не подібна казка. Будете ви, дітоньки, тую казку дітям своїм розказувати, бо, як бачу, призначені ви для себе.

Одарка підняла очі до неба:

– Дав би то Бог милосердний.

– Мабуть, що дасть, коли вас при життю зберіг, – відповів Мручко. – Та ж не раз, десять разів у ваших пригодах вмерти було можна. Брава ти дівчина, Одарко, і не сором мойому Сидорові, що зв'язався з тобою. Я й сам... – почав, але тільки рукою махнув. – Де-де-де! Куди куцоному до зайця... Розказуй далше, а Сидором не турбуйся, бо він у добрі руки попався. Не треба кращого лікаря, як бувалий, старий козак. Вигоїть він його на дух, а в м'ясниці – і під вінець.

– Не маю я надії, – з жалем відповіла Одарка.

– Чому?

– Бо Сидір, як лиш очуняє трохи, так зараз за вами, пане сотнику, побіжить.

– Не прийму, їй-Богу, не прийму! Як же так, таку гарну дівчину мати і не вженитися? Сидір діло за десятьох зробив, заслужив

собі на відпочинок. Не всім же гинути на війні, треба, щоби хтось остався в живих, дітей плекать. А з вас буде, як бачу, гарна пара... Не журися, розкажуй, як то ви через тую Десну втікали.

Одарка підійшла до постелі, поправила подушку Сидорові, а впевнившись, що він спить, почала шепотом:

– Вже здавалося, тільки конем добре попри і в табір ускочиш, як отсе з двох боків наскочили вони.

– Москалі?

– Цареві люди.

– Обпали вас, як пси діда біля попових воріт, ну і що?

– Нас кількоро було, оборонялися.

– Доброго їм чосу дали?

– Кількох коміть головою повалилося з коней.

– Так це райтарі були, може, й німці?

– Мабуть, що німці, бо билися кріпко.

– Хоробрий народ, не те що царські гевали. Продовжай.

– Отож, як приперли нас так, що вже ніякої надії не було, Сидір кинувся у Десну. Наші коні легкі і по льоду бігати звичні, помчали, як хорти.

– А вони?

– Були на пасених конях і зазброєні тяжко, а до того, не шульнули одинцем, як ми, а цілою валкою на команду зіскочили з берега – лід тільки хрусть, а що далі було, того ми й не бачили, бо гнали, як вітер, добиваючися до другого берега, як до спасення.

– Бог поміг, – завважив дід, а Одарка розказувала далше.

– Та що лиш на другому березі почалася наша біда. Кого стрінемо, блідий, як смерть. Аж зубами дзвонять, так москалів бояться. І не думай, щоб тобі яку поміч дали.

– Кождому життя миле, – завважав дід.

– Кождий його, як потопаючий соломинки, тримається, – докинув від себе Мручко.

– Сидір тоді до мене, щоби я до Гірок вертала, до Векли.

– А ти не пішла?

– І не піду від нього, хоч ви мене і бийте, – відповіла рішучо.

– Отсе тобі й кохання! – аж крикнув Мручко. – Може, ви, діду, яке зілля знаєте, щоб помолодіти? Та дівка, їй-Богу, варта, щоб із-за неї чортові душу записатьь.

– Тут тобі і чорт не допоможе, – відповів, усміхаючися, дід. – Це така дівка, що й смерть коханням переможе.

– Так годі, – махнув рукою Мручко, – вдоволимося, мабуть, дивлячись на їхнє щастя. Розкажуй, дівчино, далше. Так ви, значиться, рішилися знову Десну переходити.

– Авжеж, тільки не в тому самому місці, а там, де шведи мідяний міст будували.

– Мідяний міст? – здивувався дід.

– А так, – пояснив йому Мручко. – Міді й заліза у шведів велика сила, й звідти їхнє богатство. Чудову зброю готовлять, – додав і аж облизався.

А дід на те:

– І в нашій землі чимало всякого богатства, тільки люди не добралися до нього, бо нема як. Все лиш б'ються і б'ються. Другі народи богатіють, а ми кров'ю напуваємо землю.

– Колись і в нас великі богатства були.

– За князів, як через Київ купці з далеких країв проходили, а відколи більше морем плавати стали, відтоді ми й збідніли.

– Морська дорога легша, тому-то й розбогатіли італійці, німці, англичане й шведи. А Київ зубожів.

– Не зубожів би він, коли б не нападали чужинці, а ми, замість обороняти рідну землю, гризлися, мов собаки. Що то на других нарікають, коли самі ми тому винні.

І вони стали згадувати про свари й чвари, котрими так богата наша минувшість. Ніби з важких гріхів сповідалися.

– Чести лицарської не знаємо, – горячився Мручко, – а без лицарської чести, яка тобі війна, яка побіда? На лицарській чести сила армії стоїть, а ми вождів своїх ворогам у руки давали, щоб власні голови спасти, і яка тут тобі честь?

Дід притакнув.

– Гадаєте, старого Хмеля татари під Берестечком пірвали? Сам він утік, бо боявся, щоб і його не дали ворогам на поталу. Та що тут згадувать, краще розкажуй ти, дитино.

І Одарка розказувала, як над Десною вони зустрілись з невеличким почотом якоїсь пані, що до гетьмана поспішала.

– Це Обидовська, – пояснив Мручко. – Вона тепер у нашому таборі. Це ви, значиться, і допомогли їй переправитися через Десну.

– Сидір допоміг, – підхопила Одарка. – Як до гетьмана, каже, та ще якась його родичка, так неминуче пособити треба. Їдь, Одарко, з нею, а я тут з моїми хлопцями москалів забавлятиму.

– А ти не схотіла?

– Ні, кажу, де ти, там і я, і лишилася. Панія на конику шпаркім лиш шульнула на лід, а тут вже і москалі наздігнали нас. Та й почалося! Господи милосердний, це ж був бій! Не раз чула я оповідання про козацькі бої, але гадала собі, от переборщують козаки, щоб похвалитися, аж і на власні очі переконалася, що ні. Не лиш люди стиралися з собою, але й коні кусали себе, гризли, аж страшно було дивитися.

– А ти?

– Що я! От оборонялася, як уміла, але Сидір, так цей по-лицарськи бився.

– З Сидора славний козак буде, – притакнув Мручко, але зараз таки й поправився. – Тільки ти, чуєш, не пускай його від себе, бо хто мечем воює, той від меча й гине, і лиш до часу збанок воду носить.

– Поки його по мід не пішлють, – жартував дідусь.

– Отож-то я й рад би свого Сидора по мід післать, – підморгнув Мручко. – І що даліше?

– А що ж би? Наших все ж таки перемогли. Ворог, гадаю, вдесятеро сильніший був. Пов'язали нас... – насилу вимовила і повернулася до вікна, щоб не бачили, як плаче.

Мручко і благий дідусь не розпитували, що було даліше, бо тяжко скатований Сидір ранами своїми краще всякого оповідання балакав. Козаки розуміли тую мову. Заспокоювали Одарку.

– Нема спасення без терпіння, – казав дідусь. – Як пройде негода, тоді й любіша погода. Що варте життя без терпіння, навіть згадувати нема що. Побачиш, що колись нинішнє терня перемініться вам у запашні троянди.

– Бог би вашими устами балакав, – сказала заспокоєна Одарка. – Я терпіння не боюсь. Хай мене сльози вмивають, а вітри розчесують, хай я бідною остануся довіку, щоб тільки Бог не забирав його від мене, а мене від нього, щоб дозволив з ним жити і вмирати.

Незчулися, як шибки у вікнах стали рожевіти загравою світанку.

Мручко глянув і зірвався на рівні ноги.

– А бодай би мене! От і засидівся, а ранком похід. Прощавай-те! – і обнялися з дідом, як добрі приятелі.

Одарка смутно й перестрашено гляділа на них.

– А ми? – І очі її зробилися, ніби два великі знаки питання.

– Останетеся в діда, – заспокоїв її Мручко. – Не бійся, він вам кривди не зробить. Тільки ти, чуєш, не дай Сидорові скорше

встати, аж дід дозволить, а до мене ні раз не спішиться. Краще вже я до вас на весілля поспішуся, якщо Господь мене до своєї небесної гвардії не покличе скорше. Прощайте!

І вибіг таким кроком, як коли б йому ще й тридцять літ не минуло.

Дідусь сумно покивав головою:

– Жаль таких людей!

XXXIII

Козаки й шведи, виступивши з Райгорода, прямували через Лукнів, Краснополе й Отюшу до Батурина.

Дорога була недалеко, але військо посувалося звільна. Шведи були сильно притомлені. Важкі переходи над Сожею й Іпуттю, бої з курпами, що нагадували пригоди короля Ольбрахта на Буковині біля Глибокої, безнастанні сутички з калмиками й москалями і такі більші битви, як ось біля Молятич, мусіли виснажити до краю навіть найхоробрішу армію.

Тому-то король Карло хотів, щоб похід був разом і відпочинком.

І пощо поспішати? Відколи довідалися, що Батурин упав, відпала й причина поспіху. З Меншиковим зробили „passé“, і здоганяти його не було ніякої підстави, значиться, можна посуватися звільна й похід переривати довгими відпочинками. Ті останні були особливо для відділів санітарних потрібні. Санітарне діло взагалі не представлялося добре. Куди там! Від лазаретів заносило не лиш запахом ліків, але й духом невдоволення, що розносився по цілій армії. До тисячі поранених у боях і поторощених деревом у пущі прийшли ще й великі сотки жертв вчасного та кріпкого морозу. Лікарів було мало, ліків ще менше, і лазарети не стогнали, а прямо вили з болю. Хоч приміщувано їх осторонь від полків, то все-таки годі було скрити й затаїти лихо.

Всякому було відомо, що фельдшери, як різники, поралися з вчасного ранку до пізньої ночі, відрубуючи руки й ноги, відрізуючи пальці, носи й уха; всякий знав, що з трупів сорочки здирали на бандажі для хворих і що мало хто, перебувши ті муки, виходив з лазарету здоровим. А безнастанне зрушування тих лаза-

ретів з місця – це було вже не горе, а пекло. Чоловік і на ліжку влжати не міг, а тут його несли на віз, клали поруч других таких нещасливих, як він, і на тих возах, як у бочках оселедців, везли серед вітру й стужі. А везти треба було, бо залишити лазарет – все одно, що збунтувати військо.

Розуміючи те, гетьман Мазепа не принаглявав вже короля Карла до скоршого походу. Гадка про Батурина жახала його. Не міг позбутися її. Два Батурина безнастанно являлися перед ним. Один багатий, по самі зуби зазброєний, з десятима тисячами хоробрих оборонців і з населенням, вірним і готовим на все, а другий спалений, пограбований, вкритий жужелем і трупами. Сотки батуринських дворів, котрі він бачив безжурними й багатими, виринали тепер перед ним в образах, від яких мороз пробігав по спині. Тисячі мешканців, яких він знав живими й щасливими, воскресали перед його стурбованими очима, як мерці.

Ясні й темні краски мішалися раз у раз. То сади цвіли молочним, пахучим цвітом, то дими снувалися, і заносило сопухом стерва.

Гетьман, скільки разів глянув на своїх людей, ті самі гадки й почуття читав і у їх душах, і чомусь-то здавалося йому, що дивляться вони на його з докором, котрого виповісти не сміють. Це його ще гірше боліло, як незгійна рана в самому серці. Ще раз проходив у гадках усі ті шляхи-дороги, котрими мандрував протягом двадцяти літ, прямуючи до одної й тої самої цілі, ще раз слідив за кожною похибкою, яку зробив у тій важкій мандрівці, і ще раз брав під розвагу свої наміри на найближчу будучність.

Але за кождим разом казав собі: сталося і не відстанеться. Задуму свого змінити не міг. Як? Перейти до царя?.. Ні, ні!.. На саму таку гадку зжахався цілим своїм еством. Це ж значило би знівечити працю двадцяти літ, це значило би плюнути самому собі в лице, це значило би виставити себе на позорище історії і в людях своїх зруйнувати останки віри, останки лицарської честі, котрої вже й так дуже мало лишилося.

Alea iacta! Господи, нехай діється воля Твоя свята...

Торохтіли вози, дрижала земля під дулами гармат, лунали зойки від возів з раненими. Мручко вигукував своє „Бе-ре-жись!“, а гетьман їхав і думав свою одиноку думу, до якої привик від двадцяти літ і без котрої жити не міг, – думу про самостійну державу.

Не він її думати почав. Птахою скоролетною літала вона над головою Святослава Хороброго тоді, як він за Дунай ходив, у Пе-

реяславці другий свій золотокований стіл ставив і в Царгород гадками забігав. Літала тая дума безконечно довгими межами всіх руських земель тоді, як Володимир ясним сонечком над Києвом золотоверхим сявав і як Ярослав Мудрий, мов хазяїн дбайливий плугом, розумом своїм межі ті оборював, і як наслідники його з собою і з ворогами своїми за Володимирове насліддя безнастанно воювали, як Ярослав Осьмомисл гори угорські своїми залізними полками підпирав, як Роман литвою орав, а Данило кріпості власні з приказу татарських ханів бурив. І літала тая дума над полями Корсуня, Берестечка, Білої Церкви і Конотопів, чайкою журливою скиглила над головою Сомка, Дорошенка і других, а отсе двадцять літ не покидає його, Мазепи. І скільки разів, здавалося, що проспівують тую думу усю, усеньку, до останнього словечка, і перестане вона бути думою, а станеться могучим гімном, який кожда дитина, як молитву, наізусть знає, все вона на якомусь важкому слові вривалася, залишаючись із покоління в покоління піснею недоспіваною і мрією недомріяною, такою, як перше була, лиш ще більше важкою, ще гірше турботною, ще безнадійніше сумною...

Торохтіли вози, стогнала земля – гетьман думав свою велику думу.

Як до Лукнева доходили, усе село перед них вийшло. Церковні дзвони крізь сльози сміялися, церква хоругви, ікони, свічки і хрести гетьманові назустріч післала, священник у великодних ризах з благословенням чекав.

Найдостойніші хазяї з хлібом-сіллю перед воротами стояли. Хліби лежали на тарілках, прикритих вишиваними рушниками, сіль у мищинках срібних, старосвітських. Хазяйки в предківських уборах, що з бабки на внуку переходили, подали гетьманові й королеві рибу, солодко приправлену, і кружку білого домашнього сиру. Дівчата піднесли їм збанки старого меду.

Гетьман зліз з коня, поклонився громаді тричі, відколов кришку хліба, посолив і поклав в уста, спробував риби і попив солодким медом.

Король, не розуміючи звичаю, робив те, що й він.

– Спасибі тобі, громадо, – промовив гетьман, – за честь, яку віддаєш тим, щю йдуть боронити твоєї волі, бо не хочуть, щоб онуки твої оставалися вічними рабами. Спасибі вам, люди, що вшанували мого достойного союзника.

– Слава гетьманові і його вірним козакам, слава шведському королеві! – залунало кругом.

І похилилися церковні хоругви назустріч військовим хоругвам, похилилися голови селянські перед головами лицарів-воjakів, священник підняв хрест високо вгору – і засміялися крізь сльози всі церковні дзвони...

О думо, недодумана думо!

XXXIV

Минули Краснополе, переночували в сусідніх селах і дня 19 листопада спинилися в Отюші.

Тут у дворі розтаборився король, а на приходстві – гетьман.

Привітання такого, як у Лукневі, не було. Тутешні мешканці дивилися на шведів недовірливо, а на Мазепиних козаків злісно, так нібито вони й провинилися в упадку Батурина.

В Лукневі помічався підйом народного духу, щира охота поспішити великому визвольному ділу, крізь Отюшу проходили всілякі московські частини і збаламутили народ.

Там війну видно було здалеку як грізну, але не позбавлену романтичної принади картину, тут була вона близько з усею своєю трагічно-жахливою дійсністю. Що здалеку захоплювало, те зблизька затроювало гниллю. В Лукневі війна – це була готська дівка, грізна, але й приваблива, а в Отюші вона вже вспіла перемінитися в стару, злющу відьму, яка одним своїм подихом затроює усе довкола.

Там хлібом-сіллю вітав народ своїх вождів, тут за кожен ложку страви казав собі солоно платити, і за кождий куток, в якому втомлений воjak хотів голову на спочинок склонити, приходилося прямо бої зводити. Для гетьмана все це не було новиною, бо не даром же він пів сотні літ прожив на Україні, пам'ятаючи ще й часи старого Хмеля, але для шведського короля така нагла зміна в настроях населення була диковиною, з якою він ніяк не міг погодитися. Козаки мали приказ обережно поводитися з отюшанцями, маючи на увазі близькість цього села від Батурина і той вплив, який упадок гетьманської столиці мусів викликати на його околиці, а шведи стояли на основах жорстокого воєнного права, і то-

му між ними й отюшанцями приходило не раз до дуже гострих сутичок.

Те, що передбачував Піпер, здійснювалося. Чуже військо робилося тим, що тріска в рані. Ятрило її.

Особливою причиною непорозумінь являлася горілка, на котру шведи були дуже ласі, бо не тільки пили її, але й уживали як загального ліку від усяких хворіб. В Отюші були гетьманські винокурні, і горілки мали тут люди велику силу, але або не хотіли її продавати шведам, або правили за неї такі великі гроші, які не всякий міг заплатити.

А все ж таки королівський двір і гетьманський почот просто-яли тут цілі два дні й дві ночі. Гетьманові треба було ближче розвідатися про упадок Батурина і поміркувати, як поставитися до тієї великоважної події.

Минути Батурин і перейти в Бахмач, котрий щасливо зацілів, гетьман не міг. Того не дозволяла йому зарівно совість, як і політичний розум. Знав, що не поклонитися великому, такою трагічною смертю помершому покійникові, – це значило би обрушити на себе і вірних собі козаків, і весь народ. Тому-то, хоч як воно важко, а все ж таки треба сповнити християнський обов'язок, треба піти до тієї великої домовини і вдарити перед нею чолом.

Таке бажання читав гетьман також в очах усіх своїх людей, поміж котрими важко було знайти одного, щоб не залишив когось із близьких або й найближчих у гетьманській резиденції.

Тому-то, коли дня 22 листопада вчасним ранком виступали союзні війська з Отюші, гетьманська частина подібна була не до воєнного, а до похоронного походу. Ані пісні не чулося, ані сурм, ні тулумбасів, не переганялися вози, не герцювали козаки на конях, навіть Мручко не вигукував свого „бе-ре-жись“. Похід посувався в напрямі Сейму серед тієї глибокої тишини, котра одинока тільки може гідно пошанувати величність героїської смерти.

Дехто з отюшанців прилучився до гетьманського табору, бо вид нещастя тягне до себе, як стихія.

Ступаючи біля коней і возів, розказували вони, як то в Отюші можна було серед ночі псалтир читати, така луна від Батурина була. Розказували, що вітер аж до них заносив відгуки бою і зойки різні, що аж діти зривалися зі сну, а пси в один голос вили. Дехто божився, що бачив, як на хмарах від Сейму за Десну душі помордованих батуринців пролітали, не білі, як мерці, а цілі багрові. Дехто бачив, як сніг червонів на тій дорозі і як хрести на

цвинтарі похилилися, поклін мученикам віддаючи. Під церквою Чечель явився і Кенігзен на колесі грізним голосом кликав, щоб не здаватися...

Вривалася недодумана дума на кривавому слові „Батурина“ і, замість перетворитися у могутий гімн, ставала легендою сумною...

Невеличка гетьманська армія і в порівнянні з нею куди більший табір посувалися шляхом тієї легенди, і тільки гетьман не зрікався своєї великої думи, тільки його вела вона крізь чорні брами Батурина в ясні світлиці майбутнього...

Ті, що за ним ступали, до мерця з поклоном ішли.

Як іноді вітер від Сейму повіяв, здригалися люди й коні. Заносило згаром і чадом труповонним. В таборі все котрась з жінок умлівала...

За гетьманом ніби кигикали чайки...

Як доїхали до того місця, звідки перше видно було золочені хрести на церковних банях і верхи тополь, що вискакували понад море батуринських садків, в котрому потопали багаті панські двори і просторі купецькі доми та хутори передміщанські, одно велике „ах!“ понеслось на широкому, кінськими копитами розмішаному шляху. Не було таких бистрих очей, щоб могли добачити те, що бачили передше...

За Сеймом на пологому узгір'ю і на просторому горбі, на якому ще недавно пишався гетьманський двір, бовваніли якісь фантастичні зариси, торчали стовбурі, знімалися стовпи, гайвороння хмарами ціле небо вкривало. І було те гайвороння подібне до чорного покривала, за кожним разом, як вітер його підвіяв, показувався під ним труп-велетень, що до неба осмалені руки знімав, поторощені зуби шкірив – і пустими очодолами вдивлявся в мутну синяву небес.

І чим ближче під'їздили до цього трупа, тим важкіше було дихати. Тьмарилося в очах, в ушах від галасу чорної птиці шуміло, кипіло в людських черепах.

Даром козаки принагляювали коней. Чим ближче було до Батурина, тим повільніше вони ступали, деякі й зовсім не хотіли йти, лиш ухами стригли, здригалися й іржали, молодші тремтіли, як чоловік у пропасниці.

Вернулася передня сторожа, надбігли розвідчики й доповіли, що міст наготовлений і що ніякої небезпеки не видно, але із-за страшного сопуху до города приступити годі. Його милість,

пан гетьман, краще зробить, якщо подасться прямо на Бахмач або на Поросючку, де в нього остався москалями не ткнутий двір.

Старшини були тієї ж гадки, та гетьман не згодився.

– Хто любив Батурина за його щасливих днів, той і тепер про його не забуде.

Полки справлено на дорогу в Бахмач, а гетьман з невеличким тільки відділом і з деякими старшинами переїхав батуринський міст.

Сонце хилилося до заходу. Половина неба була жовтувата, верх неї висіли хмари, як дими.

Ніби притушено якусь велетенську свічку, але вона все-таки ще коптіла і затроювала воздух зловонним чадом.

Лід на Сеймі був потрощений. Місцями крига поспиралася, і поробилися піраміди з льоду і – з трупів. З води торчали туловища коней і худоби, великі, червоняві, поздувані, як гори.

Чорні руїни города на підкладі жовтуватого неба і під нависом темних хмар бовваніли, як хворобливі сонні примари.

Гетьманський почот в'їздив туди з тим вражінням, яке має недужий, котрого охоплює жар, він тратить свідомість і всувається в якийсь глухий, мертвий, жахливий кут.

Тільки й живого помічалось у Батурині, що крякання галок і гризня собак. Тутешні відганяли чужих, що прибігали жакувати трупів. Ворони силкувалися повідривати останки гнилого м'яса від жовтої кости.

Треба було добре закусити зуби, затулити рот і кріпко зціпити серце, щоб не завернути з дороги на ту Голготу, наїжену жахливими слідами надлюдських страждань.

Деякі старшинські жінки, що або були родом з Батурина, або оставили тут своїх близьких, пустилися й собі за гетьманським почотом. Та не встигли переїхати мосту, як прийшлося вертати назад. Попадали в обморок, умлівали або на вид того, що тут мусіло діятися, тратили владу над собою і, незважаючи на гетьмана, ні на смуток і повагу моменту, знімали такий крик, такий плач нестямний, такий божевільний регіт, що навіть чоловіки не могли їх втихомирити.

Треба було поспішно вертати назад до найближчого хутора, в якому можна б було дихнути свіжим воздухом і побачити живих людей, бо там – там були самі тільки трупи, там здавалося, що всьому життю на світі прийшов жахливий кінець.

Але що дивуватися жіноті, коли й найсильнішим мужчинам
дальше їхати робилось невтомоту.

– Ваша милосте! – благав Орлик. – Вертаймо! Там морове
повітря.

– Кому суджено жити, не вмере, – відповів гетьман, зупиняю-
чи коня. Наслухував хвилину, а тоді повернув управо, через ве-
ликі сади. Розкішні дерева, поторощені кулями і спалені огнем,
торчали недотлілими пнями, як поруйновані хрести на могилках.

Вітер віяв від Десни в напрямі Сейму, забирав сморід з городу
і ніс його за ріку, на широкі поля.

Їхали за вітром, де не так дуже було той гнилий сопух чути.

А все ж таки не один з молодших козаків, коли б не страх, що
покаже себе м'яким, давно завернув би з дороги.

Перед гетьмановим почотом бігли лазаретники, цілі в обдьюг-
ченому міховинню, поляпані негашеним вапном, і прочищували
дорогу.

– Бачиш! – звернувся гетьман до Войнаровського, наближаю-
чись до базару. – Бачиш, тут уже хтось був.

І дійсно, трупи і недопалені кістяки не лежали попереk ву-
лиці, хтось їх повідсував набік і поскладав рядочком, ніби при-
способив до похоронів. Але місцями валилися останки стін та ди-
марів високих, і присипували небіжчиків цеглою, вапном і жуже-
лицею.

Так хоронили хати своїх колишніх мешканців. Ненарушеної
домівки годі було доглянути. Скрізь звалища, купи грузу, скрізь
руїна, як море, з котрого останки дворів і всіляких будинків зні-
маються, як кадовби бурею розбитих кораблів.

Тільки ратуш, в якому містилися городські канцелярії і де
збиралися лавники на раду, краще зберігся. Мабуть, охороняли
його, заки винесли книги й папери. З вежі тільки сам шпиль зня-
то. Але ж тая вежа! Знімалася вона верх будинку трьома дерев'я-
ними повершами, як дзвіниця. Над кождим повершем був невеличкий
дашок, а під ним гарно повирізовані підпірки. Замість них
торчали тепер одна біля другої, мов на шнурок нанизані, головки
діточі. Заходяче сонце золотило їх, сяєвом опромінювало тих
мучеників малолітніх.

Треба було дійсно антихристової уяви, щоб придумати таку
пекельну архітектуру, і треба було звірського завзяття, щоб під-
носити кожде поверша, кругом його укладати дітей, а тоді при-
гнічувати їх тіла.

Діло мистця хвалить...

Гетьман глянув і закрив очі рукою. Голова його похилилася, угнулися коліна, ніби великий біль придавив його і весь гетьманський почот до самої землі.

І вчинилася тишина велика, тільки ворони крикали і по садках вили голодні вовки.

XXXV

За той час, як козаки кинулися розбирати страхітну вежу, гетьман пустився до замкових руїн.

І тут настільки вже прочищено доріжку, що не треба було переступати крізь трупи і перескакувати калюжі крові.

Лягали вечірні сумерки, ніби якась блага долоня покривалом сірим заслонювала жахливий образ.

Перед входом до замку гетьман зжахнувся: побачив живого чоловіка.

Був це дідусь, може, його однолітець, ростом і будовою тіла подібний до нього. Стояв без шапки, одну руку за пояс заткнув, другою шарпав вузький, невеличкий вус.

Гетьманові здавалось, що себе в зеркалі ночі побачив. Аж почув людський голос і заспокоївся. Дідусь здоровив його.

– Ти хто? – питався гетьман.

– Я тутешній.

– Воскрес із мертвих?

– Бог оставив мене на свідка каїнського вчинку.

– Що робиш?

– До ладу доводжу руїну.

– Звідки сил береш?

– Із серця.

– Самаритянине благий, подай мені свою долоню.

– Трупами її чути, бо я трупи гребу.

– Від нині мої люди тую працю робитимуть, а тебе я заберу в Бахмач.

– Спасибі, не поїду. У мене в замку лазарет.

– Лазарет?

– Будь ласка, ходіть і подивіться.

Пустилися в замкові звалища, і гетьманові все ще таки здавалося, що то не дідусь перед ним іде, а сам він, гетьман. Непевний був, чи не потьмарилося йому в умі.

Аж провідник відчинив цвяховані двері і впустив гостя до просторих хоромів, у яких звичайно перебувала гетьманова прибічна сторожа, граючи в кості або забавляючись піснею, музикою і танцями. Там тепер на дубових лавках попід стіни і на соломі на землі щось ворушилося, зітхало, постогнувало.

Гетьман тер рукою чоло. Ніколи ще не почував себе так ніяково, ніколи не стояв на такій хиткій межі між дійсністю і хворобливими примарами.

– Що за люди? – питався дідусь.

– Тутешні. Я їх з-під звалищ добув і лічу, а вона помагає.

– Вона? – спитався гетьман.

– Вона, – відповів дідусь і показав рукою на жінку, що кінець хоромів поралася біля якоїсь постелі.

На кабиці горів огонь і розкидував мерехтливе сяєво на бліді обличчя, на голови, пов'язані білим полотном, на руки напуклі, що безсило лежали на ослонах.

Гетьман звільна проходив поміж тими людськими тінями, біля деяких присідав, балакав шепотом, щоб не будити сплячих, потішав і обіцяв, що про них не забуде, що відбудує їм зруйновані оселі і свій вірний Батурин двигне з теперішньої руїни.

Так перейшов цілі хороми аж до тої жінки, що помагала діду-севи в роботі.

Глянув і прошепотів:

– Мотре Василівно!

– Пане мій! – відповів голос – тихий, мов позасвітній.

БОЇ

*Доброму другуві Васи́леві Гривнакові
присвячує автор*

I

Вечір конав у сутінках сірјавих.

Находила ніч.

Великою чорною долонею затирала обриси предметів і злизувала останні краски.

Гетьте, багрові відблиски сонця, геть, жовтувате мерехтіння не обірваних ще вітром листків!

А ти, річко, не смій пишатися ні переливами срібла плавкого, ні шелестами шовків павутинних! Вони нагадують мрійливість безконечного неба і загадочність недосяжливих морських глибин.

Геть!

Хочу порівняти доли й гори, корчі й тополі, хочу повигладжувати стежки, котрими добро і зло походило, хочу уявити собі передбуття і почути передсмак існування...

Геть!..

Вузенька жовтувата смужка, що після заходу сонця відрізувала далекий батуринський краєвид від ще дальшого неба, затиралася. Гасли останні червонуваті цятки, що перед хвилиною багровіли на верхівіттю дерев, мов шматочки скріпльої крови, якою аж

туди плював конаючий на ножах Батурин, – ставало синьо, фіолетно, чорно.

Ніби вітер всі дими з погорілля на широкі доли здмухнув, ніби сажою притрусив весь простір... Темно...

Аж нараз місяць виринув із темряви.

Не як човен із моря випливав, а як опир голову з-поза обрію показував, пузатий, червонуватий, ніби крові людської обпився.

Це не той місяць, що до нього пісня зітхає, а цей, від якого діти зриваються зі сну і сновидами на ціле життя стають.

Як же він тяжкувато вгору знімається, ніби глянути на цей шматок землі боїться, який він так любовно своїм сявом пестив, мерехтливим промінням обсипував, мріями жемчужив, вічними бажаннями різбив, щоб нігде, нігде на широкому світі не було краще, як тут...

Аж нараз ось що...

* * *

На руїні смолоскипи горіли. Стужу й пільму червоним надихом розгрівали й розсвітлювали.

Але пільма відчиняла ненаситний рот і проковтувала світло й тепло.

Багрове сяво совгалося по людському вбранню і розливалося по обличчях. Люди примарами сновихались.

З обозних возів поздирали шкурятяні буди й пошили собі одяги страховить, щоб відділити своє живе тіло від дотику гнилого труп'я.

Димом люльок проганяли сопух, від якого тьмарилося в умі. Горілкою підбадьорювали себе, бо навіть найсильнішому млісно робилося на серці.

Навіть ті, що самі колись на боєвищах порубані й постріляні між трупами лежали, невблаганній смерті зазираючи в очі й останками сили від хижої птиці відганяючись, навіть ті здригалися тепер.

Найжахливіші картини, які перед ними малювали батьки й діди, розказуючи про Хмелеві бої і про лихоліття руїни, линяли й вибілювалися тут, як хусти зі смертельної постелі...

– Такого ще очі людські не видали.

– Чортове діло.

– А Бог же де?

- З чортом змагається.
- Змагається, а народ терпить.
- Сила орудує світом, а для слабости смерть.
- Буря і найсильніші дуби лама.
- Чорт його зна, що воно таке. Не життя, а страхіття одно!

Розмовляючи реченнями відривистими, добували поторощені кадовби людські, тіла без голів, голови без тіл, обкривавлені, обсмалені, ніби тут вовки й гієни з цілого світу збіглися й бенкетували, поки сто громів не вдарило між них й не розігнало їх на чотири вітри.

- Бач яка гарна головка.
- А плечі де?
- Нема.
- Поклади біля отсеї молодиці. Може, це мати, так хай же разом лежать.

І клали голову, ніби яблуко рум'яне, гострим ножем від гілля відрізане, біля жахливого тіла молодиці з усіма признаками насилу, грабежу, морду й передсмертного шамотіння, що залишилися на ній, щоб на Страшному Суді свідчити. Світло смолоскипів червоними хустками маяло, то вправо, то вліво кидало собою, ніби заховатися кудись хотіло, щоб не дивитися на те.

- Недаром батько мій про кривавий дощ розказував.
- Мало чого не вигадують люди.
- Батька брехуном робиш?! Як не віриш, то спитайся старих людей. Вся земля, вулиці, дерева, стріхи кров'ю стікали.
- В Батурині?
- Над Бахмачем. А невже ж Бахмач від Батурина далеко?
- Палець Господній.
- Знамено небесне, котрого не зрозумів народ.
- Як нам, дурним, угадати, чого від нас премудрість Божа хоче?

Поверталися лицем від вітру і дальше своє робили.

Всякий чув, що не приказ сповняє, а діло християнське робить, останки ближніх своїх святій землі передаючи.

Над трупом хлопчика якогось сидів пес і нікому приступу не давав. Волос наїжився на ньому, як на дикому вепрі щетина, вишкірив зуби і не гавкав, лиш харчав.

Так просидів він, мабуть, з тої пори, як хлопець недобитий упав. Відганяв від нього чужих собак і труподіну птицю. Сподівався, що хлопець встане і що вийдуть з того пекла в поле, куди не раз удвійку ходили.

Треба було петлю закинути на пса, щоб відібрати й поховати хлопця.

- Звірина вірна.
- Вірніша від чоловіка.
- Нічого гіршого від злого чоловіка нема.
- А ми себе собаками лаєм.
- Обиджаємо собак.

Закаптурені монахи з сусіднього монастиря, що гетьмана над Сеймом з хрестами й іконами стрічали, мерців свяченою водою кропили і пісні виспівували над ними, невиразно, хрипло, мов крізь сон.

І весь цей образ, тьмавий, задимлений, труповонний, з хвилястими відблисками смолоскипів і з тим місяцем, як опир, подобав скорше на якесь видиво страхітне, на примари в недузі, ніж на дійсність...

– Як знайдете її, то покличте мене. Не смійте доторкатися самі.

– Кого?

– А Мартинової Катрі. Рушники подала. В м'ясниці вінчатися мали. Аж наїхали царські бояри і, бач, яке нам весілля зготовили! Небо горить, земля дрижить. – Цить! Чуєш? Кличе мене: „Петре!“ – І увесь перемінівся в слух. А не дослухавшись до того, чого хотів, тільки раменами здвигнув: – Нема!

– А по чім же нам, сирото, твою Катрю пізнати?

– По тім, що як добудете її, то ясно зробиться на світі, засяє сонце, пробудяться пташки, злетяться херувими й серафими і заспівають: „Госанна!“ ... Кращої за Мартинову Катрю на всьому світі не було.

– Йди вже, йди, як добудемо, то покличемо тебе.

– Не гадайте, що даром хочу. В мого батька поля і худоби богато. Заплачу! Розживемося з Катрею, не бійтеся!

Заспокоєний, поплівся поміж звалищами, потикаючися на трупах.

– Такому вже багато не треба.

– Бог розум відібрав.

- Тепер без розуму краще.
- Не говори! Коли б так всякий брав собі біду до серця, як от сей, то де ми нині були би?
- Подурили би. Може, краще було би.
- Не гніви Бога, Бог знає, що робить.
- Як знає, то чому нас не навчить?
- Бо не слухаємо його. Бог каже любити ближнього, а ми вбиваємо його.
- Кажі *нас*, а не *ми*, бо ми лиш відбиваємося.
- Та прийде час, що люди прозрять і полюблять себе.
- Себе?
- Ближніх своїх. І тоді настане рай.
- І тоді настане рай, – повторив невірний Тома і додав не без злоби: – А тепер прочищуємо пекло.

І вони дальше, як женці снопи, стягали трупи до купи.

- Цить!
  - Або що?
  - Не чуєш? Щось озивається з-під землі.
  - Затьмарило тебе! Вигадуєш Бог вість що.
  - Глухман! Кажу тобі: голоси чую! Не вали так джаґаном!
- Заступ бери!

Відхиливали шкурятяний каптур від правого уха й наслухували.

- Наче котеня м'явчить.
- Яке там котеня – дитина. Добре чую. А ось тепер хлипає жінка. Клич людей! Удвох не дамо ради.

Прибігли. Руками розгрібували румовище, щоб скоріш дібратися до кам'яного льоху, з якого голоси людські добувалися.

Аж і винесли звідтіль молодицю з немовлятком при груді. Смолоскипи яркіше спалахнули, і червоні язики кинулися лизати обличчя, наче виліплені з воску. Молодиця дихнула повітрям, хоч і як вонючим, а все ж таки свіжішим від того, в якому стільки днів і ночей задихалася, і непритяменним зором глянула на своїх спасителів.

- Звірі, пустіть! Бачите, дитина на руках. Бога ви не боїтесь!
- Пустіть!

Рванула собою, хотіла бігти кудись, втікати, але ноги послуку відмовили. Мов мертва, повалилася на руки козаків. Дитина кидала собою, як риба на піску.

– Води скоріше! Натирай горілкою виски! Діда поклич!

Прийшов із замку дід, каплями якимись жінку й дитинку чув, долонями виски їм гладив, аж знову розплющили повіки.

– З другого світу відкликав! – загомніло кругом.

– Житимуть.

Тішилися люди, що два огники на цвинтарищу не погасли.

Взяли їх і, мов свічку й свічечку маленьку, вважно на замок несли, запираючи дух у собі, щоб не здмухнути.

– Також людина цей дід.

– Звідкіля він?

– На руїні з'явився, мов із-під землі виріс. Ніхто його імені не знає. Дід, та й тільки. Кажуть, словечком не обізветься, лиш своє діло робить. Не одного він тут, мов Лазаря, з домовини добув. І на замок якісь кімнати прочистив, туди стягає їх. Лікує і харчує Бог знає чим.

– Несамовитий дід. І дивитися на його моторошно.

– Чорт своїх, а Бог своїх на землю посилає.

– Небо пеклові не піддається.

– Ні...

І даліше гребли.

Найжахливіше біля церков було.

Туди збігався народ, вірячи, що ворог перед дверми святинь зупиниться. Це ж один Бог і віра та сама – як же ж Господа свого зневажати?..

Завелись...

Для побідника і Бог побідженого – не Бог. Богом був тут цар, а приказ вождів сильніший від голосів віри. Меншикова боялися – не совісти своєї. Церкви трупами начинили.

На гори тіл валилися різьблені стовпи престолів, ікони з грюхотом розбивалися об черепи людські, свічки з панікадил злітали, висмалювали очі і підпалювали одіж, аж і склепіння заломлювалося, хилилося вниз, летіло й торощило те все, чого дорешти не понівечив ворог.

Не церкви були це, а монументи варварства, образи того, що роблено з Україною протягом довгих літ.

Казав би ти, що нема способу дібратися до отсих жахливих могил, щоб розгребти їх і відділити тіло від жужелиці.

А все ж таки і до цих ран доторкалися наші самаритяни. Крок за кроком вдиралися вглиб, ніби в праліс, бурею знівечений, вносили збезобразжені останки людських тіл і складали їх до спільних ям, а кождоу зацілілу дощечку з дороготканих ікон, кождий шматочок з риз золототканих, кождий лист із старовинних літургійних книг відносили на замок.

Що з землі зросло, хай обернеться у землю, як родючий погній для нового життя, а що святого сотворили батьки, хай переймуть наслідники їхні, щоб відчутти зв'язок кращої майбутности з минувшиною страшною.

Росли могили, прочищувалася руїна, розвівалися останки домів. Вітер роздував труповонний сопух.

Мовчав Сейм, небо не розплющувало зорішливих очей.

Лиш смолоскипи, як червоні хустки, маяли серед чорної пітьми, над могилками, в обсмалених пожежею садах, вили бездомні пси, а крізь тьмаву імлу, мов з-поза світу, поблискував місяць.

II

- Ось де ми зустрінулися, Мотре Василівно!
- Там, де й розпроцалися, Іване Степановичу, в Батурині.
- У Батурині?.. Де він?.. Його нема.
- Він у серцях наших, в пам'яті людській, у майбутності.
- У майбутності, – повторив, гірко всміхаючись, гетьман. – У майбутності.
- Так, у майбутності, Іване Степановичу, – стояла при своєму Мотря, – бо навіть цар землі і неба знівечити не може.
- Але люди, Мотре! Де люди?
- Люди з землі і з неба.
- Правда твоя, – притакнув, – люди з землі і з неба. Я з землі, а ти...

Не дала йому докінчити.

– Я з пекла, Іване Степановичу, з пекла! Злість одна, помста одна, – більше нічого не хочу, не бажаю. Хто бачив, як конав Батурин, тому вже не радуватися довіку, не всміхатися навіть до рідної дитини, не любити, лиш ненавидіти!

Гетьман зжахнувся.

– Мотре Василівно, що ви це? Вам не личать такі слова. Ви жінка, прегарна жінка.

– Цитьте! Коли б ви бачили, що тут з гарними жінками творили! Ні, ні! Не нагадуйте про красу, про добро, про кохання, забудьте, що вони є на світі! Надто вже добрі були ми – і що нам за це? Земля наша – толока повсякчасна, жировище звірів, а звірі доброго слова не розуміють, вони огня і заліза бояться. Треба нам бути палкими, як огонь, і гострими, як меч...

Гетьман з острахом дивився на Мотрю.

– Лишіть це нам, мужчинам, а самі останьтеся такими, як були. Ненависть тільки нівечить, а творить любов.

– Ха-ха-ха! Богато вона натворила, – відповіла Мотря, показуючи рукою на вікно.

– Так, справді, – притакнув гетьман, – ненависть поборолла любов, але тільки на час, бо любов усе ж таки сильніша від злоти. Вона відбудує руїну. Самі ви перед хвилиною сказали, що чоловік з землі і з неба. З неба ненависти бути не може, вона з землі, може, з пекла, а любов з неба, і невмируща, як воно.

– Нам треба земної любови, Іване Степановичу, не небесної. Треба нам зродити й виховати покоління нове, сильне і невгнуте. Не співати нам про плакучу березу, не скиглити чайкою над колискою дитини, не грати на розбитих бандурах, а змалку привикати до бренькоту шабель і до гуку гармат. Жахливе, невблаганне, грізне те наше українське життя! Про Берестечко співаємо й досі, а про Конотопи забули.

– Про Конотопи забули, – повторив гетьман і поник головою.

І що лиш тоді побачила Мотря, що голова та вже не така чорна, як була донедавна. Ніби інеєм припорошило її. І не так гордо трималася вона невгнутих рамен. Ніби тягар великий принизив її. Побачила це Мотря, і на устах, що перед хвилиною ненависть проповідували, появилася спочуття. Не бачив, але відчув його... Пригадалася Ковалівка й Бахмач, пригадав собі, що після смерти матері не має ні одної жіночої душі, перед котрою міг би розкрити своє серце, але разом із тим прийшло на гадку, де він тепер.

Не міг скрити тієї бурі, що бушувала в ньому. Руками голову стиснув:

– Мотре! Мотре!

Мотрі мороз пішов по спині.

Це говорить він, в якого руках майбутнє цілої країни, і в такий мент, як нині!.. Як він сміє бути слабим?! Хотіла йому це ска-

зати – просто й безсеречно, хотіла кричати, щоб не виявляв себе другим, ніж був тоді, коли вона його полюбила.

Але почула, що любов побіджує її.

– Іване Степановичу, – проговорила тихо, – важко тобі?

Не знімаючи очей, відповів:

– Важко, як ніколи.

Мовчали. Крізь вікна долітав скрегіт заступів і гомін козаків-гробокopatелів. Ворони з дерев на дерева пролітали, кракаючи злісно, що люди добичі їх збавляють. Вони ж сестри війни, це їх жир! Пощо трупів загібують у землю, пощо бідних птиць поживи збавляють? Зима надходить, жорстока, люта зима...

Мотря чула, що гетьманових слів без відповіді оставити не може.

– Гадаєш, Іване Степановичу, – почала, – що мені легко?

– Того я, Мотре, гадати не можу. Але не знаєш, як відповідальність гнітить.

– Хто її прийняв на себе, хай страдає. Пора привикнути до цього, – відповіла.

– Знаю. А все ж таки я тільки чоловік. Не осліп і не оглух. Бачу, що діється, і чую, що тут діялося, Мотре. Не здержу я!

– Мусиш, – крикнула, – мусиш! Хоч би валився світ, хоч би всі трупи з гробів повставали і казали: „Вертай!“ Цей шлях судилося тобі пройти. Не колотитися нам довіку, як отарі, загнаній в огорожу і батоженій страхом. Ми народ, а ти провідник його. Одна смерть може тебе спинити. Але я чую, що вона ще далеко.

– Своєї смерті не боюся, Мотре, а страшно мені, щоби не вмерло діло.

– Велике діло не вмирає ніколи. Поховаємо трупів, нове життя добудемо з руїни. Хоч як ми у Ковалівці прочищували стежки, а трава все-таки виростала... Люди ж сильніші від трави.

– Правда твоя. Та подумай, Мотре, яке покоління виросте з нинішньої жадливої днини? Батьком його буде страх, а матір'ю покора – покоління рабів.

– Вбий рабство доостанку. Без пощади, без милосердя. Чим більший жах, тим тривкіша пам'ять. Замовкне голос Петровий, а зойк мордованого Батурина лунатиме крізь століття. Правнукам причується колись, як мордували їх предків.

Гетьман очі на неї підвів.

То не колишня Мотря стояла перед ним, а видиво якесь. Там-та тягнула до себе, приманювала, як молодість, як весна, сп'яню-

вала, чарувала, а теперішня поневолювала, побіджувала, як Немезіс, як фурія, як світовладна конечність.

– Ти страшна, Мотре! – сказав і закрив рукою обличчя.

– Страшна, як доля України, – відповіла.

Мовчали, але чули, що це не мовчанка, а лиш розмова, на котру слів немає.

Заскрипіли двері, і гетьман побачив пару вірних очей.

– Увійди, Кендзеровський, – сказав, і гетьманський покоевий спинився біля порога. – Що нового?

– Нічого. Ваша милість, може, повечеряти зволять?

Мотря зірвалася з місця.

– А це куди? – спитав її гетьман.

– До моїх недужих. Дідусь не дасть собі ради з усіми. – І вийшла.

Кендзеровський розставив похідний, складний стіл, добув із ящика срібну посуду і накладав на тарілки страву.

– На Гончарівці був? – питався його гетьман.

– Збігав, милосте Ваша.

– І що?

Кендзеровський мовчав.

– Камінь на камені не остався, правда?

Гетьманський вірник не хотів кривавити серця свого пана.

– На Гончарівці Мручко зі своїми людьми порядкує, – промовив.

– А в Бахмачі?

– Бахмача не спліндрували.

– Хоч один дах мені над головою лишили.

– Не вспіли зруйнувати, милосте Ваша.

– Не вспіли. А пана Чуйкевича бачив?

– Пан канцелярист Чуйкевич у Бахмач поїхав. Сподіюсь, що надбіжить звітіль, щоб рапорт Вашій милости здати! Колоються старшини.

– Ще й тепер? Після того, що в Батурині сталось? – І гетьман підступив до вікна, щоб затаїти своє збентеження.

Дивився на Сейм, що серед темряви виблискував ледом, рудим від луни. Бачив не раз цей широкий і далекий краєвид, замкнений, ніби рамою, розкішно різьбленою, хуторами, гаями, банями церков і вежами дзвіниць. Як було дивитися серед ночі, то хоч би яка темрява, а по хуторах і селах світилося, ніби домівки людські на Батурин гляділи. А тепер там темно і глухо. Весь край лежав, як мрець на марах.

Нігде й сліду людського животіння...

Про гунів і татар розказували колись, що куди вони пройдуть, там і трава не поросте більше.

Мабуть, ми даром всю вину за зруйнування нашої першої держави на татарву спихаємо. Тією заслугою мусять вони поділитися з нашими північними братами... І гетьман думками став пробігати криваві стежки нашого минулого від року 1169-го аж донині, від першої руйни Києва аж до зруйнування Батурина.

Кендзеровський, не сміючи переривати цих думок, висунувся безшумно з кімнати.

Увійшла Мотря, а, побачивши гетьмана в задумі, хотіла й собі податися назад.

Але гетьман відвернувся від вікна і підступив до неї:

– Мотре, ви не дорожите собою.

– Я?

– Ви. А так не можна. Чоловік не живе двічі.

– А мені, Іване Степановичу, якраз бачиться, що я вже не раз жила. Як руйнували Київ, як вічовий дзвін у Новгороді з вежі на землю злітав, як у Переяславі договір заключали, – скрізь була і бачила багато. І знов буду і знов не одного надивлюся, аж наскучить.

– Ви перевтомлені, Мотре Василівно. Ваше тіло виснажене, і дух буває позасвітними шляхами. Не годиться з дійсністю поривати зв'язків.

– Це моя дійсність, Іване Степановичу. Такою мене Господь создав. Не моя вина. Я хотіла другою бути... Ви знаєте, як я хотіла... Змирилася перед життям, каюлася гордості прежньої, бажала стати послушницею волі Господньої по законам церкви і по звичаям нашим. Та Бог не дав. Як москалі Батурин брали, я знов непритяменно зробилася, страшною, як ви самі зволили сказати.

– Забудьте, Мотре, забудьте! Треба і про тіло дбати. Стали, як снасть. Кращих у домовину кладуть. Бачите, я вас просив, щоб їхали за Десну. Не переживали би того, що не для вас.

– А для тих, що їх тепер ваші козаки гребуть?.. То вони мали страдати, а я ні? Справедливо це?.. Всі ми діти тої самої землі, одні – її кість, а другі – сіль, але коріння одного. Я не жалую, що з вами не пішла. Сто ран прийняла є тут і сто разів конала. Гадаєте, Батурин заснув і не розбудиться увіки? Ах, ні! Він у моїм серці живе і не сконає ніколи. Скільки разів відживу я, і він живе зі мною, аж воскресне воля, і розточаться вразі її, і побіжать от лица її ненавидящі її.

– Мотре! – промовив гетьман. – Я розумію вас, як ніхто другий на світі. Послухайте мене, киньте чорні думки.

– Вони для мене ясні.

– Та небезпечні.

– Для мене ні.

– Але для других і – для мене...

– Для вас, Іване Степановичу? – І глянула на його очима, в котрих побачив майбутність тисячооку. Взяв її за руку.

– Бачите, у вас жар. Я не дозволю, щоб ви вбивали себе. Вам треба жити. Сідайте, ради Бога, сідайте! Давно ви, мабуть, нічого й до уст не приймали, беріть же цей шматок.

– На м'ясо й дивитися не можу.

– Так хоч хлібця і меду. Це з нашої пасіки мід, з наших лип, наші бджоли його збирали.

– Гореч на моїх устах.

– Усім нам гірко, та невже ж тому маємо з голоду помирати, щоб ворог нашу землю без супротивлення посів? Хто ж тоді нове життя з її лона добуде? Подумайте самі, погадайте, що перед хвилиною сказали.

Голос його звучав м'яко і лагідно, як колись у Ковалівці. Слухала його, як призабутої пісні. Нагадувалися липи цвітучі і жужання бджіл, розкішні маєві ночі, так не подібні до нинішньої.

Заслухана і задивлена в минуле, незчулася, коли опинилася біля його. А він, мов хазяїн гостерадісний, краєв хліб, мастив його медом і подавав її. Брала й несла слухняно до уст.

– Богато пережили ми, Мотре, богато!

– Пережили ми велике, і не бути нам малими!

– А що ви про Чечеля гадаєте? – спитав, щоб відірвати Мотрю від її власних гадок.

– Дай, Боже, більше таких.

– А Кенігзен?

– Краще своїх за нашу справу постояв. Коли б не злощасне ядро, може б, Носову зраду перемиг.

– Супроти зради не маємо ради, – відповів гетьман. – Одинока, щоб зрадники не родилися більше.

– Клином вибивають.

– Як гадаєте, Мотре?

– Ніс зрадив, щоб убити зраду. Другого Носа не буде.

– Гадаєте?

– Хочу.

– Ах, коли б наше хотіння перетворилося в діло, одна десята часточка його, одна сотна! Як гарно було би тоді – мов у раю!

– Силою треба хотіти.

– Силою... – І гетьман похитав головою. – Без згоди і сила безсила.

Чули, що вривається розмова, бо балакають про те, що від них не залежить.

– Гетьмане! – почала нараз Мотря. – Ти або припізнися, або поскорився на світ. Кому ти гетьмануєш? Гадкам і бажанням?

– Гетьманую помершим і ненародженим, Мотре, і це моє нещастя.

Задумалася, а по хвилині, як би спросоння заговорила:

– Нещастя? Чого? Що зв'язуєш минуле із майбутнім? Виговського, Дорошенка, Сомка з тими невідомими, що по тобі прийдуть? Гетьмануй, а побідиш як не нині, то завтра, як не за життя, так побідою за гробом. Невже ж син ігумені Магдалени не вірить у позагробне життя?.. Я вірю... Побідимо, Іване Степановичу, побідимо! І возрадується дух наш побідою тією, і забудемо про нинішнє горе, про наш теперішній погром. Не піддавайся, гетьмане, зневірі! Відкинь цей камінь, відкинь!

Руку свою на її худі руки поклав:

– Амінь.

III

*Ой Луг батько, ой Луг батько,
Він дасть нам багацько,
Гей, що в Лузі заробити,
У Січі пропити, –*

залунало нараз під вікнами і контрастом ударило об стіни тієї замкової кімнати, в котрій гетьман з Мотрею розмовляв.

Здригнулися обоє.

– Це життя, Іване Степановичу, співає, – сказала Мотря, дивлячись, як по гетьманському обличчю ніби жовч розлилася.

– Досить цього безшабасного співу! Ось до чого dospівалися ми! – перечив.

Мотря похитала головою:

– Хоч би ми мовчали, як могили, й обливалися слізьми незриданними, яка нам з того користь? Хай на гробах батьків танцюють їх сини, не обидять мерців. Мерці знатимуть, що життя не ущухло, що воно росте, щоб помстити їх... Ох, ніколи я так не бажала помсти, як нині, вона солодка, як мід, як кров.

– Мотре!

– Не переч мені! Не пригадуй розбитої бандури. Клянущий цей мент, коли безсилля побороло мене. І якщо каюся чого, так хіба того, що не встигла висадити порохової вежі у воздух.

– Мотре, ти?

– Ох, який жаль! Скільки ворогів полетіло би разом з нами геть аж під хмари! Сонце відскочило б від землі, земля, як фрига, вертнула би собою, а тоді дощ із людського м'яса полився би на землю. Як же родила би вона! Самих героїв, і ні одного Носа!

– Мотре, цить!

– А що сказав би цар, почувши, що Кочубеєва Мотря, як відьма, на бочці пороху з Батурином у воздух полетіла, тисячі його москалів забираючи з собою? Такий смачний шматок до свого ненаситного рота ніс, аж тут якась біснувата молодиця вихопила його з-перед самих зубів. А Меншиков? Цей, то прямо луснув би зі злости.

– Значиться, ти мала ключ від порохової вежі?

– Мала.

– Хто тобі дав?

– Добула, і коли б не проклятий Ніс, не балакала б нині з тобою Бог вість про що. Діло зробила б славне, тисячі спасла би від соромної смерті, і сама витала би в просторах, а тіло моє, розбите на шматочки, спочивало би на рідному полі... Ох, який жаль, який жаль нестяменний! Хоч би я тисячу літ жила, не позбудуся того жалю... Нині я вже тільки помсти благаю у Бога.

– Не гніви Бога, Мотре!

– Гірше прогнівись його годі. Він дав мені ключі до раю, а я їх з руки опустила... Меншиков ворота пекельні відчинив... В пекло перемінився Батурин, а люди в чортів... Осатаніла і я, аж безсилою в твоєму припалатному саді на лаву повалилася... Там знайшли мене цареві люди і віднесли в палату. В блакитній салі на суд Меншикова ставала... Щось я казала йому, не тямлю що, жаль, що не могла вихопити шаблі від нього й простромити катюгу... Був один гарний москаль, та не здержав, кулею лоб собі розтріскав.

– Доволі, Мотре, доволі! – зупиняв її гетьман. – Лиши до другого разу. Тебе бентежить це оповідання.

– Легше мені, як ділюся з тобою. Слухай... Меншиков нікого не пощадив. Колесував, на палях садовив, терпіннями людськими впивався. Кат... А мене помилував. Чуєш? Помилував, бо я Кочубеївна, донька Василя Леонтійовича, який доноси на свого гетьмана слав, щоб остатися вірним цареві... – Не слова, а серце шматками викидала... – Чуєш, Іване Степановичу, Меншиков помилував Мотрю за заслуги її безталанного батька і за кривду України. Чи можеш уявити собі гіршу наругу, і чи можна придумати важкіший удар?.. – І головою ударила об стіл. Гетьман припав до неї.

– Мотре, Мотренько, заспокійся! Усіх нас доля б'є. Сама ти казала, щоб терпіти, сама ти на себе цей хрест взяла, неси його. Не вгинайся, не лишай мене самотнім, – благав її.

Глянула на його:

– Тебе?.. Самотнім... Не оставляти?

– Так, Мотре. Я не Геракл, не Самсон, не Давид, що з Голіатом б'ється, а людина, якій хочеться знати, що є ще друге серце в світі, яке так само страдає – кріпи мене!

– Правду кажеш?

– На пам'ять матері присягаю.

– Так тоді! – І захопила його за руку: – Сильними будьмо, Іване Степановичу! Сильними, як меч, і палками, як огонь. В огні розпаленим мечем лікуймо трупогнильну рану в других і в собі. Хай болить! Здоров'я важніше від болю. Виріжемо гнилець на тілі, щоби душу спасти! Чуєш! Народну душу спасаймо, затроєну отрутою московською, від Боголюбського до Петра, отрутою, від якої у нас щодругий чоловік – це труп, а живі хіба ті, що їх ось там – рукою крізь вікно показала – у могили кладуть.

– Добре, Мотре, добре, – заспокоював її гетьман. – Будемо душу лікувати, обіцяю тобі.

– Зацитькуєш мене, боїшся, щоб не стався зі мною припадок, як колись. Не бійся, Іване Степановичу, я поборолла неміч свою і сильною остануся до смерті. Чого боятися мені? Нічого гіршого не побачу, як бачили очі мої, і більшої наруги не зазнати мені, як у блакитній салі зазнала. Але ти? – І глянула йому в очі. – Ти захитався, Іване Степановичу. Ти?

І той, що стільки літ воловодив Петром, не смів заперечити знеможеній, виснаженій тілом, але кріпкій душею жінці.

– Так, Мотре, – сказав, мов винуватець, – я Батурина зжахнувся?

– Його чи майбутности?

Не відповів, а вона:

– Майбутність наша невесела. Чорними хмарами затягнулося небо, але ж за хмарами сонце. Погадай, як тут гарно буде, як весело, ясно, свобідно! Розцвітуться сади, зашумлять стрункоколосі ниви, зароїться здоровими й веселими людьми. Радість одна, свобода, воля!

Голос її лунав, як пошум ланів, як жайворонкова пісня, як бренькіт кіс в жнива, а сама вона була, мов полудне в літі, коли земля під дотиком сонячного проміння дихає невмиручим подихом безконечної життя.

– Гадаєш, нас там не буде? Гадаєш, кості наші спопеліють, тіло переміниться у порох? Ні, Іване Степановичу, стократ ні. Житимем у душах тих, що прийдуть по нас, у душах вольних, чесних, здорових, житимем життям куди кращою, ніж нині. І заспокоєні спокоем, якого тут бути не може, скажемо собі: ці квіти на наших костях розцвілися, щастя це з нашого терпіння розвилося. Це – ми!..

– Мотре, сонце моє!

– Пане мій!

IV

Почувся відгомін ходи – хтось застукав до дверей.

– Увійдіть! – промовив гетьман, і на порозі появился Чуйкевич.

Глянув на гетьмана і на Мотрю, і в його ясных зіницях змішалася радість зустрічі зі смутком розставання. Ніби з перевтоми захитався, ніби вражень і гадок до ладу довести не міг. Але за хвилину вернув до рівноваги й гетьманові до колін поклонився.

Гетьман руку своєму канцеляристові подав і злегка всміхнений питався:

– А з Мотрею не звітаєшся?

Чуйкевич не відповідав.

Аж Мотря приступила до нього і обі долоні простягнула. Глянула на нього ясно і щиро, мов сонце, від котрого мла тане. Який

сумнів не таївся б у серці Чуйкевича, від того погляду мусів розвіятися дочиста. Палко цілував ті дрібні, неприродно горячі долоні і тулив жінку до себе. Ніби не вірив сам собі, питаючися:

– Мотре? Ти тут? Ціла? Здорова?

Гетьман за шапку вхопив.

– Куди? – спитала Мотря.

– До козаків. Подивлюсь, чи поспішаються.

– Краще кажи, Іване Степановичу, що хочеш нас удвох лишити. А воно зайве. На любові не пора тепер, а тайни ніякої між нами й тобою немає. Правда, Іване?

Чуйкевич поклонився.

– Ясновельможний знає, що я перед ним нічого не таю.

– Знаю, мої ви, – відповів гетьман, – знаю. Так тоді сідай і кріпися. Немало ти нині в винограднику нашим потрудився.

– Менше, ніж хотілося б.

– Більше, ніж потрудилися другі. Ах, Іване, коли би так усі своє діло щиро і справно робили, як ти, то куди краще було би.

Сказавши це, замовк і задумався. І ті двоє мовчали, бо всім їм той самий образ привидівся, образ погрому і руїни, видиво непевного, грізного завтра. Нараз гетьман схопився з місця:

– Не піддаваймося смуткові. Правда, Мотре?

– Так, Іване Степановичу!

– А чого ж ти тоді виснажуєш себе? – кинув питання в сторону Мотрі, а повертаючись до Чуйкевича остерігав його. – Треба б тобі, Іване, пильне око на свою дружину мати. Глянь, якою стала.

Чуйкевич глянув на Мотрю і зжахнувся.

– Що з тобою, Мотре? – спитав. – Чого ти так змарніла?

– Не знаю. Невже ж ти не хочеш мене такою, як я тепер?

– Боюся о твоє здоров'я. В тебе жар. Руки горячі.

– Ах, коли б стільки біди! Пригадай собі, що бачив нині. Як же тут здоровою бути? – І відвернула обличчя від нього. – Краще про діло кажи. Бачиш, Іван Степанович цікавий.

– Нічого тут цікавого, Мотре, – заперечив гетьман. – Король Карло минув Батурина, оставив Бахмач набоці і подався в напрямі Ромнів, бо кругом Батурина москалі пограбували все, що тільки зграбувати можна, – понівечили села й двори, так, що його армія не мала би ані де приютитися, ані що з'їсти. Правда, Іване?

– Так, Ваша милосте. Король Карло пішов у напрямі Городища, і король, мабуть, там на який день або й два зупиниться, обмірковуючи план дальшого походу.

– Що тут багато міркувати! – перебив Чуйкевичові гетьман. – Займемо фронт від Ромен і Гадяча до Лохвиці і Прилук, а там побачимо, що буде. Москалі недалеко від нас, на які два дні походу, а як на себе оба війська двигнуться, то тільки день – неважко буде зрозуміти наміри Петрові... А мої козаки між Батурином і Городищем стоять. Правда?

– Так, Ваша милосте. Сотник Мручко зі своїми людьми на Гончарівці, канцелярія в дворі Вашої милости на Поросючці, переходу через Сейм бережуть дві надійні полтавські сотні, а між Батурином і Бахмачем настановлені зв'язки. Полковники ждуть дальших приказів Вашої милости.

Гетьман глянув на нього своїм прошибаючим зором.

– Дальших приказів ждуть, кажеш? – спитав не без глуму. – Але ж бо й слухають вони мене, ох, слухають!.. Та нехай їм! Зробимо раду на Поросючці. Почують панове старшини моє останнє слово, а я їх.

І ніби, щоб перевести немилу розмову на іншу тему, звернувся до Мотрі:

– От цікавіше для мене, яким то чудом Мотря Василівно назад у Батурин вернула. Чув я, немов то Меншиков і Голіцин казали її разом з Любов'ю Федорівною до якогось монастиря везти.

– До того самого, – підхопила Мотря, – до котрого мене вже раз везли.

– І не довели, – усміхнувся гетьман.

– Тоді так, а тепер ні. Тепер мене доставили і двері за мною зачинили.

– А ти їх відчинила, Мотре? – спитав Чуйкевич.

– Дуже легко. Другого чи третього ранку, скоро світ, вийшла я на ворота, розбудила послужницю-воротарку і казала відчинити.

– А вона?

– Спитала, куди йду?... В Батурин, – відповіла я.

– Батурин зруйнований, – каже, – а люди помордовані.

– Не всі, – кажу до неї. – Є й недоконані, покалічені. Треба ж їх доглянути, християнське діло зробіть.

Подивилася на мене, подумала, а тоді й перехрестила мене. „Хоч, може, й кару за те прийму, так Господь простить“, – і відчинила браму.

– Є ще совісні люди на світі, – завважив гетьман. А Чуйкевич додав:

– Як лиш час і нагоду матиму, так зараз у цей монастир поскочу. Хочу подивитися на тую воротарку та нагородити її.

– Мабуть, вона не з тих, що для нагороди добре діло роблять, – завважив гетьман. – Найкраща нагорода в совісті нашій... Але ж на воротарці не покінчилося, а з монастиря до Батурина не рукою махнути.

– Біля монастиря я на втікачів попала. Втікаєте, кажучи, а в Батурині мерців собаки розтягають, поміж трупами покалічені люди рятунок вашого кличуть. Отож один, що тільки з жінкою на возі їхав, повернувшись кінцями, „Ігі – гукнув. – Чого мені тікати? Знаю, що поза нами, а що перед нами, не можу знати. Вертаймо!“ Сіла я біля його жінки, перебрала за селянку, і щасливо добилася до Батурина.

– А там? – спитав Чуйкевич, але Мотря мовчала. – А в Батурині? – повторив питання.

– Хіба ти очей не мав? Спитай діда, може, він тобі розкаже. Він із його першу іскорку життя добув, не знаю, чи повіки на годинку стулив. Гребе, людей з руїни добуває. Десь і харчі вишукує для них.

– А ти помагала йому?

– Лучалося, що й мене він до пам'яті доводив, бо тут камінь, не серце треба було мати, щоб не умліти. Більше жажливого горя уявити собі не можеш... – сказала й очі рукою прислонила.

Гетьман дав Чуйкевичеві знак, щоби він більше не розпитував Мотрі, а сам звернувшись до неї і лагідними словами став намовляти її, щоб разом з мужем своїм переїхала в Бахмач.

– Поїдемо, Мотре Василівно, вкупі. Відпочнемо в моїм дворі, ми собі на відпочинок чесно заслужили.

– Відпочинок може бути що лиш по скінченні ділі, а це що лиш початок, Іване Степановичу, – відповіла Мотря і кріпко стояла на тому, що поки Батурин не доведений до ладу, поки між звалищами домів може ще каратися хоч би один тільки живий чоловік, вона не покине його. Її місце біля благого діда. Що він подумав би про неї і що сказали би ті безталанні, що за стіною муки терплять? За мужем і за гетьманом повіялася...

Гетьман знав, як важко відвести Мотрю від її постанови, тому навіть не пробував її намовляти, а шукав у голові чогось такого, чим можна би було переконати.

– Мотре Василівно, – казав, – Мручко зі своїми козаками скоро упорається на Гончарівці. Попрошу його, щоб і Батурин довів

до ладу. Ніхто цього краще не зробить, як він. А недужих ми тут також не залишимо. Бахмач дальше від Сейму, ніж Батурин.

Мотря зжахнулася:

– Невже ж москалі могли би перейти Сейм? – спитала.

– Не гадаю, – заспокоював її гетьман, – бо й пощо? Вони біля Глухова стягаються і, мабуть, теж над дальшим планом баталії радять, але все-таки стереженого і Бог стереже. Перевеземо недужих у Бахмач або в Поросючку, є там муровані будинки, таки ще нинішньої ночі кажемо пристроїти їх, мулярі перенесуть туди з того двора зайві печі, і буде це справжня лічниця, не те що тут.

– Тоді і я переїду в Бахмач, – сказала рішуче Мотря. Гетьман тер рукою чоло. Не міг погодитися з гадкою, що він поїде в свій двір, а Мотрю залишить тут серед труп'ячого сопуху, на отсім жахливім цвинтарищу.

– Ти одинцем з Бахмача приїхав? – звернувся до Чуйкевича.

– Ні, зі мною чотирьох людей, бо дорога непевна. Снуються темні духи. Одинцем не проїдеш.

– Так поклич тих людей до мене.

Чуйкевич вискочив із замкової руїни і за хвилину вернув з чотирма козаками, як дуби.

– Ваші коні трудні? – спитав гетьман.

– Свіжі, – відповіли всі чотири. – З хутора Вашої милости дали нам їх.

– А ви?

– Раді послужити милості Вашій.

– Ось вам, – кинув їм пригорщ срібла, – поділіться. А тепер женіть на Поросючку. Скільки там ще у возівнях повозів мають, хай мені негайно у Бахмач шлють. Зрозуміли?

Не вийшли, а вибігли.

– А тепер, – звернувся гетьман до Мотрі, – пора й нам поволеньки поспішати. Поїдемо.

– Куди? – спитала здивовано.

– А куди ж би? В Бахмач. В Батурині мерців не украдуть, а хто живим остався, завтра теж у Бахмач переїде.

– Так тоді я також приїду разом з ними.

– Але ж, Мотре Василівно! Пощо такої жертви? Це прямо гріх.

– Більший гріх не сповнить обов'язку.

Гетьман замовк. Чуйкевич бачив, що його немилу вразила відмова Мотрі.

– Мотре, – казав, – послухай пана гетьмана, збирайся і їдь з нами. За останні два тижні стільки ти перебула, що про обов'язок аж смішно казати. Хто його краще сповнив, як ти? Не знаєш, яка ти стала. Я дійсно боюсь за твоє життя.

Мотря усміхнулася гірко.

– Воно вже в гіршій було небезпеці, а все ж таки живу.

Гетьман перебив їх розмову:

– Не вговориш своєї дружини, Іване. Так оставайся біля неї, а то вона ще й цієї ночі недоспить, доглядаючи недужих.

– Ні, Іване Степановичу. Чуйкевича місце біля свого рейментаря. Дасть Бог побачимося завтра.

V

На другий день в Бахмачі поминали душі усопших батуринців.

Не лиш церква, але й площа кругом неї і вулиці, що збігалися тут, заповнилися народом.

Переважали жінки. Деякі поприходили з немовлятами на руках.

Склепи позачинювано, так само шинки і гостиниці.

На стріхах білівся сніг, на небі висіли хмари, здавалося, трохи лиш вище церковних бань.

Жінки в чорних хустках або в рантухах білих, перев'язаних попід бороду і кругом голови, подобали на черниць і, як черниці, пошепки розмовляли з собою, тиху розмову голосними зітханнями перебиваючи.

– Боже, Боже, за що ти нас так тяжко караєш!..

Стада галок, крикаючи, з дерев на дерева пролітали.

– Ще їм людського м'яса мало. Ще й над нами крячуть.

– Що ви це! Ще вимовите в лиху годину.

– Байдуже мені. Сестру мою москаль у Батурині замучив. Нині усякий з нас когось у Батурині втратив. Всі ми сироти.

– Ой, сироти!.. А з Батурина у Бахмач недалеко!

– Цитьте-бо! Не накликуйте лиха!

Як повіяв північний вітер, то заносило сопухом, мов з трупарні. Слабші жінки вмлівали. Їх треба було знімати понад голови товпи і відносити до хат.

- Ось знов одну небіжчицю потаскали.
- Це Шрамченкова Олена. Її син під Чечелем у гетьманській президії служив. Москалі його недорізіаним до стовпа прив'язали, стовп застромили в тратву і пустили на Сейм. Люди бачили, як плив.
- Сейм червоний був.
- Кривавими слізьми ридав.
- У нашій церкві Пречиста теж ридала.
- Кажете?
- Не чули?
- Чула, та не бачила. Не могла дотиснутися до церкви, а довго ждати не було як, бо дитина в колиці.
- А я бачила, дивилася так, як тепер на вас дивлюся, Богородиці, що в намісному образі в іконостасі, з обох зіниць криваві сльози стікали.
- Боже ти наш!
- Кажуть, це на велике горе.
- А хіба вам нинішнього мало?
- Цілий край потерпить сильно дуже. За гріхи.
- Та за які?
- Люди неправдою живуть. Богачі притискають бідних, між старшинами згоди нема.
- То хай би Бог богачів та старшин карав, а не бідоту.
- Бог знає, що робить.
- Нахилилися до себе і нашіптували до уха:
- Кажуть, диявол на Господа Бога піднявся. Під диявольський регімент ідемо...
- Знов якусь, як домовину, понад голови людські зняли.
- Дорогу там! Бачите, молодиця умліла. Чоловік у Батурині погиб.
- Народ розступався, як міг.
- Дорогу там! Дорогу! – залунало знову. – Гетьманські повози їдуть.
- Повози, брички і сани з батуринської дороги під церкву підкотили.
- Захвилювався народ, тулився до плотів і подавався на подвір'я міщанських домівок, щоб пропустити поїжджан.
- Що, ніхто з повозів не виходить ані не злазить із саней?
- Не до церкви, а до гетьманської палати на Поросючку їдуть.
- Та чогось туди, попри церкву.
- Бо тамту дорогу геть разбили, козаки проходили нею.

- Так, але чого ж бо вони лежать?
- Не знаєте? Це недобиті.
- А тая молодиця між ними?
- Кочубеєва Мотря, молодого Чуйкевича дружина.
- Вона? Та й гарна ж бо!
- Що її з краси, як Бог долі не дав?
- Правда.

Валка гетьманських возів покотилася і зникла.

І знов захвилювався народ, з усіх боків назираючи на церкву. З низьких хмар стало сипати снігом, гострим, як шпильки.

- Це не сніг, а шматочки льоду.

Жінки пригортали немовлят до себе і обтулювали їх кожухами. Діти плакали, що їм боляче.

- Ще вас не так болітиме, – заспокоювали їх молодиці. –

З малку привикайте до болю.

- І зима ж бо, зима!

– Лихо одинцем не ходить, а вкупі. І війна, і вчасна зима, і лихий зна що.

- Таких ранніх морозів ніхто не пам'ятає.

– Подождіть, це що лиш початок. А там птахи від зимна в лету замерзатимуть. Мій дід казав.

Поверталися від вітру, щоб смороду не чути.

– Я вже цілий тиждень не сплю. Все мені зойки причуваються. Ніби хтось за порогом ячить.

- Душі батуринські молитов просять.

– Гадаєте? За тії муки і найбільшому грішникові Господь всі гріхи відпустить.

А все ж таки хрестилися і мовили молитву.

- Дорогу там! Дорогу! Ясновельможний іде!

Гетьман зі старшинами пішки до церкви на панахиду йшов.

Вдягнений у чорну шубу, на голову – баранкова шапка, при боці шабля, без прикрас. Ані булави перед ним не несли, ані бунчук не маяв над головою. Гетьман перед маєстатом горя скорився.

У його ході видно було втому.

- Подався наш Іван Степанович, – почувлося в товпі.

- Ой, подався!

– Гадаєте, очей і серця не має? Сказати – все на його совість паде.

- З усього рахунок перед Господом Богом здати мусить.

- Кождий за себе відповідає, а він за всіх.

- Бо своїм розумом робить.
- Зі старшинами радиться.
- Старшини собі раді, не кому.

Біля гетьмана, як звичайно, Войнаровський, з другого боку генеральний суддя Чуйкевич, за ними обозний Ломиковський і прилуцький полковник Горленко. Всі вони вбрані темно, не по-святочному. У всіх обличчя сумні і зажурені.

Тільки один у тому жалібному почоті визначався дорогою шубою з великим соболиним комніром, оздобною шапкою та шаблею самоцвітною. Це був резидент короля Лещинського при Карлі XII пан Понятовскі, що до гетьмана з королівськими дорученнями нині ранком прибув і разом з ним до церкви поклонитися пам'яті батуринських героїв ішов.

За гетьманськими старшинами декілька старшинських жінок ступало. І вони не пишалися дорогими вбраннями, в кожній хустина в руці. Деякі так і не віднімали її від заплаканих очей. Тільки одна з ясними очима, як дитина, розглядалася кругом. Ніби смутку до свого серця допустити не хотіла.

– Це теж Кочубеєва доня, не знаєте? Обидовського Ганна.

– А вона ж тут чого? Кочубеїв обласкавлює цар. До давніх маєтностей пускає. Ще, мабуть, і нових придасть. Сина, говорять, до себе покликав.

– А доньки з гетьманом тримають.

– Завзяті доні виплекала Любов Федорівна.

– І між старшинськими дітьми кріпкої вдачі бувають.

– Так мало.

– Мало гарних людей на світі.

У церкві чорна домовина, обсипана барвінком, як плащаниця, перед царськими вратами на кам'яних плитах лежала.

На домовині одно тільки слово: „Батурин“. Але й того досить, щоб весь храм смутком, як хмарою, вповився, хмарою, з котрої сльози дощем накрапали.

Ладаном пахло. Свічки, як горючі мечі, палахкотіли. Панахидні слова, як грудки землі, об дошки домовини били, а відгук їх від людських серць відбивався... „Батурин!“

Другого слова в нікого й на гадці не було. Всіх воно всеціло в свою владу взяло, всіх воно своїм бодем великим в одну жалібну родину в'язало – і старшин, що кругом домовини стояли, і міщан, що за ними товпилися, і козацтво, що собою притвір заповнило, чоловіків і жінок, богачів і бідноту – всіх!

Гетьман бачив тую велику силу болю, сам під його вагою угинався, а в голові його являлося питання: „Чи надовго це?“

Гетьманські співаки „Вічну пам'ять“ на хорах заспівали.

Пригадалося, як колись хоронив свою дружину, а недавно – матір, ігуменю Магдалену.

Ніколи пісня не добиралася так до глибин душі, ніколи так звуки ножами не впивалися в серце... „Батурин!“

Добре, що тут Мотрі нема, що вона його смутку не бачить, що вона не дивиться, як йому тьмариться в очах, як свічки зачинають блудними огниками по церкві танцювати, а домовина росте... росте... росте...

Невже ж це смерть?.. Невже ж це йому „Вічну пам'ять“ співають?.. Ні, ні, не допусти, Господи, до того... Ще трохи, трохи, ще діло не доведене до краю, ще чаша не допита до дна... Не зупиняй його, Боже, посередині дороги, як зупинив його великого попередника перед п'ятдесятьма роками... Добре, що тут Мотрі нема... Горячо так... Стільки сліз – не воздух, а біль вдихаєш... Всі гадки, які передумав протягом довгого життя, з цілого світу злітаються і заповнюють голову, як отсю церкву люди. Голова важка, як камінь... Двигни цей камінь, двигни!.. Господи, невже ж ти не бачиш, що це понад сили його?

Коліна дрижать, щось їх до плит тягне, він мусить, мусить перед чорною домовиною ударити чолом... „Батурин!“

VI

В притворі зчинився крик.

Мало до великого нещастя не прийшло. Насилу втихомирили товпу.

Якийсь не молодий уже козак сорочку на собі рвав, кидало ним, викривлювало уста, хотів щось казати і не міг, ніби йому мову умкнуло і помішало розум. Насилу не вивели, а прямо винесли з церкви, занесли на дзвіницю і до пам'яті приводили.

Козак був не з простих. По вбранню і по біллу видно, що з можних, може, й старшина який сотенний.

Відчепили шаблю від боку, пістоль із-за пояса добули і пояс розпустили. Пояс був старосвітський, золотом перетиканий – не нинішній козак.

– Гетьте! – кричав. – Не доторкайтеся мене, тікайте, як від зарази! Гірш зачумленого я.

Деякі на саму згадку про чуму відскочили, але відважніші налягли на його, бо хотів з дзвіниці скакати і пістолі шукав.

– Дайте пістоль, хай уб'ю себе, бо я жити не гідний! Кричав, грозив, а побачивши, що не зворушує нікого, став по-доброму просити, щоб зглянулися на його муку і дозволили вмерти, бо він не вартий, щоб його свята земля носила.

– Покличте попа. З гріхів сповідатися хочу. Не тихцем, а щоб почули всі, може, Бог легше гріха простить.

Заспокоювали його, поки не покінчилася панахида в церкві і не вийшов один із попів.

І цей заспокоював його. Казав, що тепер такі часи, що не один здержати не може, але треба здатися на Бога, треба вірити в милосердя його.

– Для таких, як я, милосердя бути не може і не треба, краще хай видохнуть до решти... З Лебедина приходжу... На цвинтарі мазепинців був. Там їх, як собак, без домовини і без Божого слова закопують. Бачив їх тіла, не тіла, а груди м'яса якогось, що на сам вид млоїть.

Тверезили його водою, на силу горілку в рот вливали.

– А я, Ірод окаянний, жалобу на свого сотника до царського стола заносив, що він цареві зрадив, із Мазепою пішов. Там писці є, заплатиш, супліку тобі напишуть і даровану грамоту зготовлять з левадками, нивками і гайками, бо ти вірний, а твій супротивник – „ізменник“... Ось вам вона!

І добув із-за пазухи вчетверо зложений лист паперу і, вручаючи його попові, кричав:

– Читайте, читайте, люди добрі, щоб ви знали, яка подлість може бути на світі! Дітям своїм перекажіть, щоб вони в таке не попали!

Люди, свідомі письма, скупчувалися і прочитували жаловану грамоту сотенному осавулі Димитрію, синові Олексія, Соричові на такий-то і такий гайок, ставок, млинок, інші пожитки за довгу і вірну службу цареві.

– Бачили? Правда, гарна штука! Був чоловік як чоловік, шість десятків літ чесно прожив, аж нараз чортяка до його приступила і ось що!

А сказавши це, вирвав попові грамоту з рук, пальцями дер, зубами рвав, аж пошматувавши на локшину, пустив з дзвіниці на вітер.

– Ух! Легше мені!.. Та цьому ще не край. Я на виборі нового гетьмана в Глухові був і голос свій на його подав. Зразу, як навіжений, кричав: „Павлові Полуботкові гетьманом бути!“ А як відомим стало, що цареві Полуботок не по нутру, то так само за стародубським полковником ревів. А невже ж я, мерзотник зінський, не знав, що законний наш гетьман жиє і рейментує, що, голосуючи на другого, ломлю присягу, дану вождєві мойому?.. Чого ж ви стоїте? Вбийте мене, а зробите діло спасенне!

Піп і люди заспокоювали Сорича. Не він один такий грішник на Україні. Нині їх багато. Хай не журиться, гетьман помилує, а Бог гріха простить.

– Гетьман помилує? – питався.

– Як не одного. Він милосердний. Вірною службою можна спокутувати провину.

Ніби йому нараз в голові роз'яснилося. Очі повеселіли, не дивився так розпучливо і грізно, як перед хвилиною.

– Невже ж гетьман може помилувати мене? – повторив питання, ніби устами своїм не вірив.

– А хоч би й покарав, – толкував священник, – так краще, ніж самому руку на себе накладати. Бог життя дає і тільки Бог його відібрати може.

– А вбивають же люди людей?

– Грішать.

– Грішать, – притакнув і рукою в кишені почав чогось шукати. Аж добув гріш, в папірець обгорнутий. Семигривеник!.. Прийми його, отче духовний, на Боже. Палить мене... Палить... Як обібрали гетьмана нового, так гроші між товпу розкидали, від семигривеника до гривні – на пам'ятку. І мені поталанило, як собаці шматок охлапа, отцей семигривенник ухопити в лету. Погадайте, я, чоловік заможний, полакомився на милостиню... Свиня! Простіть за слово – свиня! Та ще яка! Це, що вам наостанку скажу, від усього страшніше. Я обіцяв до Бахмача піти, роздивитися, як воно тут, і з язиком до них вернути. Юда я, Юда окаянный!

– Хто покається, тому і прощєне буде, – промовив піп.

– Та ось і молодий Чуйкевич надходить.

Гетьманові про сотенного осавула Дмитра Сорича доповіли, і він післав Чуйкевича розвідати, в чім діло. Розвідавши, руку Соричеві на рам'я поклав.

– Ти, пане сотенний осавуле, велике діло зробив. Побідив чорта в собі. Заспокійся. Краще щирий зрадник, ніж фальшивий вірник. Та ти ще, славити Бога, не поповнив зради.

- Бог стеріг. Добре, що нині до церкви пішов. Там я прозрів.
  - Ходи ж тепер зі мною. Гетьман з тобою балакати хоче.
  - Ясновельможний? Гетьман Іван Степанович? Зі мною?
- Ушам своїм не вірив.

VII

Гетьманський двір нараз ожив.

Вешталася прислуга, входили й виходили старшини, гінці з усіх сторін на спіненних конях надлітали, а другі вискакували з подвір'я.

Гетьман приймав вісті і розсилав прикази до своїх частин і до канцелярії короля Карла.

Турботи було більше, ніж сподівався.

Треба було довідатися, де стоять московські залоги, а довідатися було не легко, раз, що люди скрізь ворога бачать, а друге, що той ворог з місця на місце перекидався, бо й між москалями колот учинився великий.

І вони мусли своє військо перегрупувати.

Гетьман знав, що в Гетьманщині зісталися два більші корпуси царської армії, а саме в полках Миргородським і Ніжинським, але, в якому городі або селі кілька їх стояло, це треба було що лиш провирити. В дворі на Поросючці відведено декілька покоїв на гетьманську канцелярію, і Орлик зі своїми писарями аж прів, компонуючи універсали до народу та розсилаючи листи до вірних гетьманові Мазепі сотників і сотенних старшин.

Щохвилини приходили нові вісті, і разом з ними треба було справляти, що було вже написане, або писати нове й видавати нові прикази. Як до царської походної канцелярії, так і до гетьманської підходили людці, ласі на отсі левадки, нивки, гайки, на ставки і млинки, а то й на готовий гріш, впевняли гетьмана в своїй вірності непорушливій, щедро обсипували своїх сусідів та суперників підзорами й наклепами усякими, предкладали свої послуги найрізнішого роду і тільки дивилися, щоб вийти з гетьманського двора не впорожні.

І що лиш тепер виявилось, як глибоко в жили старшинського тіла увійшла московська отруя, як наскрізь прожерте було це тіло „приватою“, охотою добичі й легкої, нікчемної наживи.

І все це треба було вислухувати вважно, треба було ритися в болоті, бо в ньому, десть там глибоко, скривалася якась цікава вість, якась тайна, для справи важна. Чого не треба було робити для справи!

Ломиковський зі своїми людьми так само не дармував. Сидів над стратегічними картами, зазначував по наспіваючим вісткам, де які села та хутори заціліли, звідки й кілька фуражу та провіянту можна добути і якими дорогами й мостами можна з військом та гарматами пройти. Все це мусіло бути зроблене не так для гетьманського невеличкого війська, як для шведської армії, котра нараз опинилася в чужому для себе краю.

– Та й для якого це чорта, – сердився старий Ломиковський, – для якого чорта це робити, коли король Карло все своїм Богом робить? Покажи йому міст, а він тобі вбрід піде.

З фуражем, то ще пів біди було, але з провіантом гірше. Голодний швед, попавши в засібну країну, все пожирав очима. Тисячі волів, овець та свиней треба їм було щоднини достарчати. Особливо на товстих українських баранів були вони ласі й не могли собі нахвалити такої гарної породи.

Найбільше діла самому гетьманові було.

Хоч сильно втомлений і здорожений, хоч томлений прикрою недугою, яка з кожною дниною щораз то дошкульніше давала про себе знати, не мав хвилини спокою. Ні Орлик, ні Войнаровський, ні старий Ломиковський не зважувалися в цей мент що-небудь важнішого на свою руку робити, з усім до нього по рішення ішли. Знали, що воно не добре, але здавна до того привикли, що гетьман всі нитки в своїх руках тримає, і боялися яку-небудь із них своїми невірними пальцями перервати.

Кождий вважав його мистцем, а себе звичайним тільки челядником.

Та, на диво, гетьман нині, незважаючи на сильні зворушення під час панахиди в церкві, якось добре тримався. Ніби забув про збурений Батурич, а бачив зацілілий Бахмач. Переходив від одної канцелярії до другої, вислухував питань, приймав звіти, рішав. Бог його знає, звідки в ньому стільки сил бралосся і як він у тому хаосі всякого діла не губився... Голова!

Що лиш під вечір відійшов до своїх покоїв і казав, щоб годино-дві не турбувати його.

У великій салі засвічено всі свічки, прийшов Войнаровський з Ганною Обидовською і Чуйкевич з Мотрею. Покликали також

Апостола і старого Чуйкевича. Тільки Орлика від роботи не відривали. Лакей розносив перекуску, а Кендзеровський наливав чарки старим вином, якого в гетьмана в кожній палаті було чимало.

Апостол, вихилюючи першу чарку, шепнув до старого Чуйкевича:

– Але ж бо, мабуть, це вино Меншикову на Гончарівці смакувало.

А Чуйкевич до нього:

– Уважай, брате, щоби Меншиков ще й тебе тим вином не угостив.

Апостол підкрутив закарлючений вус.

– Суддя зі злочинцями діло має і в найчеснішому злодія бачить.

– Судді помилятися не вільно.

– Бог тільки непомильний.

– Тому-то й не хвали днини, поки не звечоріє.

Мазепині старшини радо собі колючки за обшивку пускали, один другого в непевних намірах запідозрюючи.

Гетьман лиш деякі відірвані слівця чув, але і з них догадувався змісту розмови, та вдавав, що не цікавиться нею.

– Що ж там, Ганно Василівно? – звернувся до Обидовської.

– Нічого, Ваша милосте. Гарно так.

– Гарному весь світ гарний, – засміявся гетьман.

– А чим би то й ні? – боронилася Обидовська. – Перебули всячину, бували і на возі, і під возом, аж тут сидимо в гетьманському палацу, тепло, ясно, як у раю.

Ангели, що заблукалися на землю, – завважав гетьман. – Нічого, і таких нині треба. Веселішає на світі... а що ж ти на це, Мотре Василівно? – звернувся до Чуйкевичевої.

Мотря, не надумуючися, відповіла:

– Ваша милість знають, що я.

І, перескакуючи на іншу тему, стала йому дякувати, що подбав про її лічницю. Деякі з недужих вже й забалакали про те, коли їм вільно буде до Батурина вертати.

– Скажи їм, що й мене туди тягне, так, заки до хати вернуть, треба перше ворога позбутися з подвір'я. Заки відбудовувать руйну, треба перше незруйноване від руїни забезпечити.

Кендзеровський наливав вина до гетьманської чарки. Гетьман його за руку вхопив.

– А без отруї? – спитав.

Кендзеровському обличчя збагровіло і зараз побіліло, як полотно.

– Ваша милосте! – промимрив голосом, в котрім почувалося і здивовання, і біль, і жалість. Гетьман усміхнувся.

– Не дивуйся. Ми тепер, так сказати, суперники. Я гетьман і твій шурин, Іван Ілліч, теж гетьман. Тільки я бувший, а він „настоящий“, свіжо царем настановлений, а митрополитом поблагословений. Не диво, якби ти ради свого шурина старому гетьманові дорогу на другий світ промостив.

Чарки на підносі в руках Кендзеровського дзеленькотіли.

Гетьман по плечах його поклепав.

– Ну, ну, синку! Я лиш так собі жартую.

– Надто болючий жарт, – відповів Кендзеровський і зжахнувся своєї сміливості.

– Прости! Якщо я не довірював би тобі, так у закладники взяв би, як Іван Ілліч моїх бере, або як цар, жінку Бистрицького в закладницях тримає. Наливай дальше чарки!

Мотрю немилу вразила ця розмова, але Чуйкевич заспокоював її.

– Іван Степанович універсал Скоропадського читав. Дуже його це заболіло. Новий гетьман був йому близьким чоловіком, аж нараз бач що.

А гетьман, вихиливши чарку, знову до Кендзеровського звернувся:

– А тепер я вже не жартом, а поважно питаюся тебе, чи не спішно тобі до Стародуба? Все ж таки ти новому гетьманові родина, а я тобі чужий.

– Бувають чужі від найрідніших ближчі, – відповів, кланяючися, Кендзеровський. – Поки Ваша милість не проженуть мене, остануся біля його достойної персони.

– Чуєш? – торкнув старий Чуйкевич Апостола.

– А ти чув? – спитав Апостол, і тихо зробилося в салі.

– Ангел над Бахмачем пролетів, – засміялася Обидовська.

– До Ганни Василівни подібний, – завважив гетьман.

– Ах, Ваша милосте, куди куцоному до зайця, – боронилася Обидовська. – Споганіли ми, більше до чортиць подібні стали. Грішимо, ой, грішимо, аж страшно, як то колись у смолі горіти-мемо.

– Не треба гіршого пекла, як тепер, – завважив генеральний суддя.

Обидовська споважніла:

– На мою гадку, це, що тепер, більше на бурю подібне, ніж на пекло. Кругом море реве, хвилі горами знімаються, скалисті береги торощать, а ми на кораблі заховалися. Корабель не кріпкий, щоправда, так зате керманіч досвідний.

– І не один, – перебив її гетьман. – Бо вже і другий біля керми стоїть... І це якраз для корабля найгірше. Двох керманічів, і згоди поміж ними бути не може, бо оба вони не в одну провідну зорю задивилися, не в один гуж вони тягнуть.

Сказав і задумався. Нараз, повертаючися до Чуйкевича, спитав:

– А де ж цей твій сотенний осавул Сорич чи як там йому на ім'я? Поклич його. Послухаємо, як то нового гетьмана обібрали.

VIII

На війні так не боявся Сорич, як тепер, коли входив до гетьманської салі. Раз, що ніколи в великопанських покоях не бував, а друге, що не вірив, щоб гетьман міг його ласкаво приймати. Боявся, чи не піддурюють його мостиві пани, щоб насміятися. Та ж він нині цілу церкву стривожив, мало що великого нещастя не спричинив.

Увійшовши й побачивши гетьмана, повалився йому до ніг.

– Негідний я милости твоєї, ясновельможний пане, ледар я окаянний! Не ласки, а кари твоєї прошу!

Але гетьман підніс його, ще й сідати казав.

– Коли б я тебе карати хотів, то не кликав би до себе, а в канцелярію на допрос післав би. Ти у Глухові був?

– І в Глухові був, і в Лебедині. В Лебедині бачив, як цар мазепинців (прости за слово) карав, а в Глухові Івана Ілліча в гетьмани вибирав.

– Так тоді розкажи нам про цей вибір, але коротко, бо часу не маю, а від очевидця послухати рад би.

Сорич перевів дух, глянув кругом, чи не сон це йому сниться, і почав:

– Сотня моя, як це милості Вашій відоме, до Ніжинського полку приналежить. Полковник наш, пан Журахівський, з царем

кріпко держить, так кріпко, як і нас в руках своїх тримає. Казав з чолобитнею іти, так і пішли ми.

– Усі?

– Хіба хто нездужав або на час не поспів, так не пішов. А в мене здоров'я кріпке, і сотня моя біля Ніжина стояла, годі було не послухати „начальства“.

Гетьман притакнув.

– У Богданівці збиралися ми. Крім ніжинців, прибули ще: стародубський полковник Іван Ілліч Скоропадський, чернігівський Павло Леонтіївич Полуботок і переяславський наказний, пан Тамара. З ними їх полкові старшини, сотники і сотенних старшин та військових товаришів хмари.

– Коли це було? – перебив йому гетьман.

– Цього місяця з другого на третій день, у четвер якраз два тижні буде.

– І що?

– З Богданівки двигнули ми до Глухова. Супроводжав нас царський драгунський білозерський полк, казали для більшої честі, а я собі гадаю, щоб люди не розбігалися, бо як відомим стало, що нового гетьмана обирати маємо, то не один захитався в душі. Як же так? Законний гетьман, ще, славити Бога, жиє, а вже другого вибрати?

Гетьман порушився на кріслі.

– А що було в Глухові? – спитав.

– Перед Глуховом, гонів кількоро, вийшов тамошний сотник Туранський зі своєю сотнею назустріч, він же буцімто хазяїн в цьому городі, хоч, по правді сказати, скрізь там тепер москалі хазяїнують, наших за чуба водять. Ох і як водять! – зітхнув і на хвилину зупинився.

Не легко йому було потрібне від лишнього, як зерно від полови, відділити. Надумувався.

– Перед самим Глуховом дожидало нас духовенство з хоругвами й іконами, їх милостей панів полковників благословили, городський старшина хлібом-сіллю вітав. А дзвони грають, а пушки ревуть, а з самопалів стріляють. Ніби принци які у цей Глухів в'їздили.

Войнаровський вертівся на фотелі, мовби там хто у волосінні шпильок навтикав. Бачив, що Соричеве оповідання немило гетьмана вражає, тому-то підійшов і шепнув йому щось до уха. Але гетьман заперечив:

– Ні, ні, хай розкаже до краю. Продовжай, Сорич!

І Сорич продовжав.

– Увійшли ми в Глухів і бачимо: шанує нашого брата москва. Здоровлять, привітливі такі, чого забажає душа, дають. Чуємо, нагороджують вірних цареві людей. У мазепинців беруть, а царевірних наділяють. Тільки писцеві заплати, щоб жаловану грамоту на які там нивки-левадки або ставки і млинки зготовив, а на другий день вони вже й твої. Скортіло і мене окаянного, як той циган, так і я гадав собі: і треба брати, бо ще другий візьме...

Не докінчив, бо гетьман перебив йому:

– Не сповідайся з гріхів, а про вибір Івана Ілліча розкажуй!

Сорич хотів знов гетьманові до ніг припасти, але цей спинив його рукою:

– Розкажуй!

– Весь день гостили нас, і всю ніч бенкети й бешкети йшли, весь Глухів не спав, а другої днини вранці сам цар, його величество, туди прибув. Нахлинуло москалів, як сарани, аж страшно нам зробилося. Отож і вільний вибір буде, як на нашого чоловіка десятиох москалів припадає! На другий день по приїзді царя, – зачав Сорич і замнувся: подумав собі, що не годиться розказувати гетьманові, як його там з великою зневагою поза очі з гетьманства скидали. – Ні, на третій день, – поправився, – мав відбутися цей вибір. Цар доручив своєму ближньому бояринові, князеві Довгорукому, щоби цей раду скликав і заправляв нею, а до помочі додав йому дяка Радостамова і двох піддячих. Довгорукий зараз-таки і почав наших старшин до себе закликати та переговорювати з ними, кого б то гетьманом обрати. Козаки за Полуботком стояли, бо і любили його, і батька його, Леонтія, теж у добрій пам'яті мали. Але князь Довгорукий носом крутив, казав, що цар Полуботкові не радий, бо Павло Полуботок – хитрець, з нього ще другий Мазепа вийти може. А що совершенних полковників лиш двох на тую раду прибуло, а саме Полуботок і Скоропадський, так тоді на Скоропадським стало.

– А Левенець? – спитав гетьман.

– Полтавського полковника Левенця цар і прохав, і скликав до себе, але він не спішився. То сотників не міг зібрати, то знов полк боявся оставляти, бо часи непевні, Січ рухається і шведи надтягають. А наші казали собі, що Левенець хитрить, на двох стільцях сів і чекає, щоб побачити, за ким більша сила – за царем чи за його милостю гетьманом Мазепою, тоді і рішиться.

– А Полуботок і Скоропадський, не надумуючись, прибули? – спитав гетьман.

– Скоропадському, – відповів Сорич, – не було що й багато надумуватися. До його полку увійшла московська залога, він був окружений москалями з усіх боків. Що йому, безталанному, оставалося робити? Головою муру не переб'є, хоч не рад, а мусів слухати царя.

– Так, мусів, – притакнув гетьман. – Розкажуй!

– Отож, сього місяця, дня шостого, ранком відслужено обідню та молебень у церкві св. Тройці, і всі ми вийшли на шлях, де стояла вже чимала купа козаків і поспільства. Князь Грицько Федорович Довгорукий виголосив промову, вихвалюючи ласкавість царську і його велику прихильність до України, а посольський дяк Родостамов виліз на стіл, що стояв на чималому, наскорі збитому помості, і прочитав грамоту царську. Прочитавши, відійшов собі геть. Буцімто дав нам волю голосувати, на кого хочемо. Глупо зробилося нам, бо хіба п'яний не розумів того, що з нами кумедію грають. І хіба п'яному не розколювалося серце на двоє, дивлячись, як то наша Україна знов, як колись, за часів руїни, розколюється надвоє. Але ніхто того вголос не виявив, що йому діялося в душі. Одних, як ось мене, грішника розкаяного, несподівана ласка царська з пантелику збила, другі великої сили московської перестрашилися, а ще інші такі п'яні були, що навіть не пам'ятали, де вони і що роблять. А поспільство, як звичайно поспільство при такій нагоді, шуміло. Нарікали на старшин та на панів, що кривдять бідноту, грозили, що порохуються з ними, а були й такі, що вигукували, буцімто нам жодного гетьмана не треба, хай за гетьмана буде цар. Зчинився заколот, вже й до шарпанини доходило, як хтось із старшин гукнув: „Бути за гетьмана стародубському полковникові Івану Іллічу Скоропадському!“ А другий додав: „Він вірний царській величності!“ А ще інші хвалили його заслуги козацькі та його досвід военний. „Кращого нам і не треба, кращого в нас і немає!“ – викрикували стародубівці.

А чернигівці знов свого полковника хвалили, та їх менше було, бо старшини змовилися заздалегідь, що вибраним буде Скоропадський, бо цар Полуботка не хоче. „Бути за гетьмана стародубському полковникові Івана Ілліча Скоропадського вибираймо!“ – залунало кругом.

Аж і вийшов на поміст стародубський полковник, поклонився громаді і каже: „Дякую вам за велику честь, панове товариство,

над яку більшої і бути не може, але я чоловік старий, де мені гетьманувати! До такого важного і важкого уряду треба людини заслуженої і не старої. Виберіть чернигівського полковника Полуботка“. Видно було, що щиро казав, і тому багато притакнуло тим словам, і тоді Полуботкові люди знову почали за ним гукати. Але старшини, які добре розуміли, що треба вибрати Скоропадського, ухопили його попід руки і поставили на стіл. „Не гідний я такої чести, не достоїн“, – відпрошувався стародубський полковник. Але де там! „Ти гідний, ти достоїн! – кричала старшина. – А це, що старий, то ще й краще, бо тепер великого досвіду треба!“ – І стали тиснутися до нього й вітати як обраного за гетьмана.

Аж отсе і Довгорукий з клейнодами, мов із-під землі, виліз. Уручив новому гетьманові бунчук, хоругов, булаву, царську грамоту і печать України, на зразок правдивої свіжо зготовлену. Що мав робити Іван Ілліч? Брав один клейнод по другім, а тоді й його взяли і повели в церкву. А там уже, де яка свічка була, засвітили, де який піп, в ризи вбрали, ектенію правлять. Поминають царя, чуємо, і нового гетьмана в перве пом'янули. Дивно так якось. Але що, коли нивки і левадки дають... По ектенії глухівський протопіп Бузаковський розгортає присяжний лист, що йому з посольського приказу принесли, і проводить присягу, а Скоропадський за ним слово в слово присягає, що буде вірним цареві, з його ворогами ні словом, ні листовно в ніякі зносини не увійде, так само, як і зі своїм попередником, та ще про всяке баламутство на Україні пильно цареві доносити стане, так йому, Боже, допоможи!.. Полковники зі своїми старшинами стояли коло самого Скоропадського, а ми дальше, але добре чули і зніяковіли, бо не легко було на таке присягати. Так що ж – чия сила, того й правда, нічого не порадиш.

Увесь час дзвонили і стріляли, по присязі гетьман зі старшинами рушили до царя на поклін, а цар у Меншикова стояв. Мене там не було і не знаю, як цар нового гетьмана гостив, але бачив я, як він з царської гостини шестірнею в царській кареті до свого двора вертав і як гроші, у папір завинені, від семигривеника до гривни, в кожному завитку між народ розкидали. І мене чорт скусив, я теж такий завиток схопив, бодай би мене...

Але гетьман не дав Соричеві докінчити цього речення.

– Про вибір кінчи! – наглив.

– Того ж дня був обід у нового гетьмана, і чернигівський єпископ Іван Максимович чернигівську Пресвяту Богородицю цареві

дарував, а що там ще було, того вже краще й не казати. Ходив я, ніби п'яний, ніби дві душі в мені сварилися з собою, чорна і біла, аж отсе нині біла побідила.

Сказавши це, до гетьманових колін припав.

– Посилай мене, пане гетьмане, куди хочеш, на найгіршу небезпеку, я піду, приказ твій сповню. Прозрів я нині і побачив правду.

– Стань! – відповів різко гетьман. – Вертай до свого дому і пильнуй землі та хати, щоб вони в ворожі руки не попали. Чуєш?.. Пильнуй землі!

Сорич вийшов. Розійшлося гетьманське товариство.

Гетьман остався сам.

„Ось як воно. Розкололи Україну надвоє. Дві булави і двох гетьманів, Скоропадський і Мазепа. Нової отруї хворій матері завдали. Чи видержить вона?“

Сидів у старосвітським фотелю серед великої салі і думав.

„Іван Ілліч – добряга. Товариш і однодумець. Не гадаю, щоби він підкопувався під мене. Заскочили його москалі і в шори старого вбрали. Хіба дружина допоможе йому скинути ті шори. Але великої надії не маю, бо що гетьманша – то не полковниця, доскочив булави, так, значиться, тримай, хоч булава ця і не на його руки. Де, де! Зам'які. Полуботок твердий... А Левенець – хитрун. На вибір не приїхав. Хмарно... Чекає, щоб прояснилося. Га, що ж! Кождому життя миле... Нічого нового. Це вже не раз було“.

І мимохіть став перебігати в гадках події за останньої пів сотні літ... Чорні ради, вибори гетьманів – то Москва, то Польща, часом, для відміни, турки і татари... Шарпанина, бої, ясир, руїна... Тільки пісня над пустарем скиглить...

Задумався, і здавалося йому, що стіни в танець пішли, де були двері, там тепер вікно, а де вікно, там тільки сліпий кут, – і там, і тут, і скрізь...

За дверми Рачок співав. Поганеньким, ні то діточим, ні то дівочим, голосом виводив: „Кривого танця йдемо, кінця му не знайдемо. То вгору, то в долину, то в ружу, то в калину“.

Гетьман голову обома руками обхопив: „Мотре, Мотре!“

IX

Вечір злодієм підкрадався.

Хапав останні соняшні блиски і кидав у подолок чорної, сліпої ночі, що за ним, мов величезна, безугарна тінь, насувалася...

У вартівні гетьманської палати на Поросючці сердюки зміни варти дожидають.

Немилосердно люльки курять. Дим сивою плахтою над головами снується, хвилює й має. Одні других не бачать, хіба ті, що в кості біля кабиці грають.

У вартівні лиш дубовий боцун під стіною і стіл посередині. Вікна слезять.

День був доволі теплий, а тепер похолодніло.

– Пропив воли, пропив вози, пропив ярмо ще й занози, – затягнув, буцім безжурним голосом, той, що програвся до нитки.

– Вивертай карман, може, там ще який таляр заворушився, – радять йому.

– А повивертало би вам очі! – відбуркує сердито, піднімається і простує спину.

(Господи! Який же він високий!.. Ще трохи і головою об стелю гепне).

– Також якийсь чорт вигадав тії кості! – нарікає. – Ані то шабля, ані то дівка, а манить. Яка тепер довга ніч, а цілу за ними пересидиш, де який гріш маєш, висотають і пустять тебе, як турецького святця.

– Кожного чоловіка мусить щось манити, – потішають його. – Одного земля, другого вода, третього жінка, а ще иншого горілка. Де ти такого бачив, щоб спокуси не знав?

– Найгірше спокушує земля, – притакнув. – Якщо ти її забганеш, так спокій не твій. Жінкою, дітьми ореш, мордуєш себе від досвітку до ночі, а все щоб тільки їй, тій земельці, вгодити, щоб і зорати глибоко, і заволочити гладко, і засіяти рівно.

Добував зернятка з бездонних штанів і лускав.

– Ото новину мені повів! – почав вигравший товариш. – Буцімто ми й самі не відаємо, яка сила землі, буцім ми всі не вийшли з неї! Вона в нас і за нігтями.

– В тебе за нігтями кривда. Ти всіх обіграєш.

– Плеканця має.

– Ану, давай вивернім пазуху, чи не сидить там маленький, рябенський, з хвостиком, як у миші.

– Ану-те, покажи, покажи!
Приставали до нього, що ледве відганявся.
– Гетьте, бо поб'ю! – грозив, а грозив, мабуть, недаром, бо кулаки мав, мов довбні, хоч палі ними вбивай.
– Виграв, виграв! А де ж тії маетки, що я їх на вас доробився? – гукав.
– Бо п'єш! – підхопив котрийсь.
– П'єш, братчику, п'єш, як смок, – твердили другі.
– А горілка теж страсть.
– І шкідлива, здоров'я псує.
– Бабам, – боронився той. – А, щоб козакові, то я ще такого не чував. Мому дідові сотня літ, а він ранком за поріг не вийде, щоб уперідь чаркою або й двома не прополоскати рота.

Переконав. На хвилину замовкли.

– Найгірша страсть, – перервав мовчанку молодий козак на бокуні, з головою, задертою вгору, ніби він у небо дивився, – найгірша страсть, коли хочете знати, не що друге, а дівка. Як тобі якої заманеться, так хоч гинь. У церкві Богові молишся, а про неї гадаєш, у річку глянеш – і її доглянеш... – балакав, ніби псалтиру читав. Знати, мав якусь журу любовну і хотів поділитися нею з товариством, так товариству було не до того.

– Тю, дурний! – почав програвший у кості. – Не сором тобі, бабію! По-моєму, то воно так: дівку люби, а за гичку мни, бо як вона тільки помітить, що ти в ній задурився, так тоді – ого!

– Ого! – підхопили й другі, доповідуючи й таке, чого не говориться вголос.

Бабій зітхав. Голова його все-таки на стіні спочивала, а очі блукали по стелі, ніби він у небо зазиравав.

– Задер лоб, як до місяця собака, – казали йому, – і за дівкою виє.

Мовчав, сумний, що між товаришами не знайшов сподіваного спочуття.

Біля нього сидів такий подібний до його, як брат. Лікті на коліна поспирав, у землю дивився і крізь зуби цикав.

– То не жарті, панове, – почав, – жінка – велика річ. Погадайте, Іван Степанович який, а...

– На Мотрю натякаєш?

– А хоч би й на Мотрю. Мало-то гетьман настрадався із-за неї? Погадати лиш, як він Кочубея тратив.

Замовкли. Чути було, як вітер за вікнами гудів. Вікна заходили слізьми, і тії слёзи мерзли на них. Вітер шибками дзеленькав.

– Що ти рахуєш Мотрю! – почувлося. – Із-за такої то й пострадати варто.

– І вмерти не жаль.

– Це не жінка, а прямо ікона, щось таке, що й повісти годі.

– Краса...

– Розум...

– А хоробрість?

Не могли слів дібрати, щоб висловити захоплення донькою Кочубея.

– Не знати, що тепер зробить з нею гетьман, – почав програвший. – Вона знов біля його.

– З чоловіком, з Чуйком.

– Так що? Втікла від батьків, покине й чоловіка. Любов – найгірша страсть.

– Любов – найгірша страсть, – зітхав той, що в небо дивився.

– Гетьманові тепер не до того.

– Усім нам не до кохання.

– Наше кохання – війна.

Вітер кріпшав. То вовком вив, то гадюками сичав, то клеткотів, як море.

– Мабуть, хтось повісився у лісі.

– Може, Ніс?

– Юда за тридцять сребреників зрадив Христа, а потім пішов і – удавився.

– Наші Юди не з тих.

– Юда, якщо його до Носа рівняти, то був порядний чоловік.

– Бо повісився?

– А так. Все-таки якесь совість мав, а прилуцький полковник ще й по булаву сягне.

– Може...

– Мабуть.

– Не діжде. Я сам при першій зустрічі, мов бішену собаку, простромлю. Погадати – тільки народу збавив. Стільки жінок і дітей помордували, щоб він „настоящим“ зробився. Такого ще в нас не було.

– Всяке було, а такого – ні.

– Зводяться старшини наші на нінащо. А тут гетьман таке діло затіяв.

– Вони ще й гетьмана відступлять.

– Вже й так небогато біля нього осталося. Стародубський полковник який вірник був, а тепер супротивні універсали пише.

– Бо мусить. Цар з дубинкою за плечима стоїть: „Пиши!“
– Не він їх, може, й пише, а в царській походній канцелярії складають... Добрий та м'який чоловік, Скоропадський.

– У нас як добрий, так м'який, а як твердий, так поганий, от хоч би й Носа взяти.

– Сумно!

– Страшно!

Вітер, як божевільний, по стінах палати дерся. То харчав, як бішена собака, то хлипав, як дитина. З комина дим на хату за-вертало.

Зміняли варту. Вивели трьох, а за хвилину стільки зі стоянок вернуло. Тупцювали й билися руками по спинах, бо запари їм у руки й ноги зайшли.

– Зимно?

– Руга, що на два кроки не бачиш.

– Стелиться нам на війну дорога.

– Ой, стелять її чорти.

– Не треба гірших чортів, як москалі. Бач, що з Батурином вчинили!

– Бо ми того не вчинили би з Москвою.

– Як треба, то вчинимо!

– Ой ні!

– Вчинимо. На війні дичавіють люди. Сам себе не пізнаєш.

– Наш чоловік таким звіром, як москаль, не буде. Він все-таки хоч до жінок та до дітей якусь жалість має, а москаль і Бога матіркує.

– Тому нас під чоботом держить. Світ твердий, м'якого чоловіка роздавить.

– Чоловікові м'якосердному нема що нині робити на світі.

– Нема...

Годилися на тому, лиш великан був другої гадки.

– Так ти, значиться, хотів би, щоб наші озвіріли? – питався.

– Що я маю хотіти?.. Гадаю.

– Зле ти собі гадаєш, брате. Москалі – лісовики. З медведями деруться. Зимно терплять, всякою нуждою страдають і до всякої тварі, навіть до Господа Бога, велику злість чують. Що москалеві зарізати чоловіка? Кацап, сиріч – різун... А в нашого брата і земля богата, і небо сміється, Дніпро в море ллється, він і худобину кохає, і деревину плекає, і з бджілкою балака, наш брат тільки в бою грізний.

– Особливо, як виросте такий великий, як ти.
– Великий, а розуму мало.
– А в тебе і росту, і розуму чортма, – боронився великан.
– Хай Москва буде Москвою, а ми залишімся собою, – кінчив.
– Всі ми одним хрестом хрещені і Бога одного ісповідуємо.
– Та що ти верзеш, товаришу! Невже ж віруючий вчинив би таке беззаконня, як Меншиков в Батурині вчинив? Їх Богом – чорт, а цар – його намісник.

Будився ворожий настрій. Кожному на гадку приходив Батурин, бо кождий щось у ньому втратив – навіки. Якби так тепер хто гукнув: „До бою! Москалі йдуть!“ – то кинулися б, як ураган, і змели би ворога, як лавина. Один десятох брав би.

Але в палаті було тихо. Десь там за стінами гетьман з останніми вірними своїми раду радив. Шо вони врадять? Биться чи мириться?..

Це питання ще й після батуринського погрому висіло у водусі. Ще й тоді було чимало таких, що соромний мир воліли б, ніж чесну війну. Потішалися гадкою, що гетьман показав цареві зуби, щоб добути від нього те, чого цар по-доброму не хотів дати, а добуде, так знову по-давньому стане. Заживуть у добрій злагоді, як дотепер. І хоч тая злагода боком Україні лізла, хоч цар виснажував її немилосердно, а все ж таки народ бажав собі не війни, а миру. Батуринський погром скріпляв це бажання. Був відстрашаючим доказом царської сили і злости... Гетьман не був страшний. Ні разу не карав народу. Милувати любив. Навіть Кочубея помилував би, коли б не царський суд.

Так міркували собі.

Гетьманські сердюки знали настрої народні і тим більшою тривою турбувалися.

Стогнали дерева в саді, снігом до вікон било, по криші ніби діти ногами тупцювали, то знов ніби стадо буйволів десь недалеко ревіло, ніби табун степових коней на гетьманську палату налітав.

Війна, як стоголовий змій, на залізних ланцах біля границь Гетьманщини прикована стояла. Цар пустив її з тих ланців на Батурин, тепер знов Меншикову прив'язати велів...

А як пустить?.. Як пустить?..

Ніч була чорна, як мазюка в бочці.

Ані квочка курят не випустила на небо, ані віз не викотився з небесної возівні.

Було вже, мабуть, пізно, бо півні кукурікали в Бахмачі. Їх голос ледь-ледь продирався крізь шум навісного вітру... „Ку-ку-рі-ку!“

Вітер снігом крутив. З одного місця здирав, а на друге кидав. Такі купи на шляху понасипував, що кінь аж постогнував, пробиваючись крізь них. Їздець коня стрем'ями попід черево штовхав. Спішився.

Кінь зривався, порскав, ніби знав, що і йому спішитися треба, але за хвилину попадав знову у снігову заспу, і тоді вітри, як тічня голодних собак, кидалися на коня і на вершника, шарпали їх, тручали, гризли, ніби їм щось залежало на тім, щоби їх не пустити. Насилу дочвалали до Поросючки і пристали перед вартівнею.

– Хто такий?

– Свій, свій, – почувся тихий храпливий голос.

З вартівні вискочив сердюк.

Побачив коня, волохатого від інею, засніженого, що боками, як ковальський міх, робив, і парубка, що ледве зволікся з кульбаки. Мав на собі свитку довгу, ніби псаломщик або київський бурсак. Телепало ним і зубами дзвонив. Не міг розпростувати пальців, щоб поводи пустити.

– До кого? – спитав сердюк.

– З Лебедина до своїх утікаю, – відповів гість.

Сердюк казав коня відвести до стайні, а вершника попрохав до вартівні. Цей ішов, похитуючися на ногах, як моряк, що давно суші не бачив.

У вартівні обдало його теплом, запаморочив дим, світ йому закрутився, мало не впав.

Посадили на лавку, натирали снігом, трусили.

Десь і горілка взялася.

– Випий чарку, зразу й нагрієшся, – припрошували, та він буцім не розумів. То затулював повіками очі, то розтулював і дивився непрятеменно. – Та ну ж бо, випий, християнська душе, бо задубієш, дурний! – приговорювали до нього, вливаючи горілку крізь заціплені зуби.

– Положім його на бокун, лежати все-таки краще.

І положили парубка, як мерця на лаві.

– Десь також розум – посилати людину на таку заметіль.

– Я й собаки не вигнав би з хати. Добре, що з вовками не зустрівся.

– Вовки не голодні тепер. Гадаєш, мало поживилися в Батурині.

– Над вовками святий Юр рейментує. Як кого дозволить з'їсти, то з'їдять, а не дозволить, так навіть не тронуть.

Парубок приходив до себе.

– Принесіть котрий сала, – жартував великан. – Якщо він до сала не схопиться, так це не справедливий козак.

– То він, мабуть, і до дівки не став би.

– Але до костей то так, – колов щасливого грача, той, що програвся до нитки.

Парубок усміхався добряче. Його обдало тим прихильним товариським повітрям, якого поза козацьким життям не знайдеш. Був молодий, двадцятилітній, обличчя мав тонке, більше дівоче, як козацьке, вус ще не вкорінився добре, такий вус, що його ще пальцями треба зі шкури наверх підтягати.

Сердюки раді були гостеві. Все-таки хтось новий прибився, і, може, щось нового почують.

Не давали йому спокою, питалися.

Відповідав насилу.

– Так ти з Лебедина, кажеш?

– Еге ж, з Лебедина, – відповів, ніби кригу в хату вкотив.

Лебедин – це було страшне слово. Приходили на гадку колосо, шини, палі. Там мазепинців карали.

І хотіли, щоб розказував про тії кари, і раді були, щоб мовчав.

Парубок, промовивши „Лебедин“, примкнув повіки, і біля його уст появилася морщина болю, ніби і його там на муки брали.

– Ти втік? – приставали до нього.

– Еге ж, – відповів, ніби кризь сон, і задрімав.

– Хай спить. Нема ліку над сон, – рішили і не раді, що не відалися нічого нового, розбрелись гуртами по вартівні. Хто в кості кидав, хто вірла грав. Влюблений козак знов плечима об стіну оперся, голову вгору задер і, зітхаючи, вдивлявся у стелю.

Вітер трохи ущух, другі півні співали.

Знов змінялися варти.

– Ще радять?

– Бог знає. В гетьманових покоях ще світиться. Кендзеровський снується кругом. Дивиться попід вікна, чи не заглядає хто та не підслухує.

– Цей нікому не вірить, навіть Рачкові – ні.

– Рачкові найменше вірити можна. Ті блазні лиш дурними прикидаються, а вони мудріші від нас.

– Як від кого. Але вірні. Скорше Апостол гетьмана зрадить, ніж Рачок.

– Вже один апостол відрікся свого учителя.

– Не говори. Данило не з таких.

– Зробить Данило, що йому буде мило. Побачиш.

Парубок спав неспокійно. Кидав собою, аж нараз сів, потер рукою лоб, очима повів кругом. А тоді зсунув ноги з лавки і попростав пити.

Випив три чарки зразу.

– От так було давно зробити. Видно, небоже, що ти козак.

– Бурсак, – відповів той. – Лебединський попович.

Здивувалися козаки.

– Так чого ж тобі було втікати? – питалися.

– Дайте розкажу. – Обтер долоньями лице і почав. – Як на гетьмана анатему кидати мали...

– На гетьмана? Анатему?... Що тобі приснилося, хлопче?

– То ви нічого не чули?

Дивилися на нього, як на божевільного.

– Чи одно ми чували, але такого – ні. На гетьмана Івана Степановича Мазепу щоб анатему кидать? Ні, ні, тобі щось, братчику, в голові не теє.

– Як не хочете, так не вірте. Не приїхав я тут, щоб вас дурить. Правду кажу, одного слова не збрешу. І не гадайте, що мені щось у голові попсувалося, хоч тепер і збожеволіти не важко. Але я, дякувати Богові милосердному, при пам'яті.

Раменами здвигали й головами похитували, а бурсак розказував:

– Отож, як відомим стало, що архиєреї у Глухів понаїздили, щоб виклинати Мазепу, то нас, кількох лебединців, що в Київській академії вчилися, сказали собі: до такого безбожного діла рук своїх не приложимо. Навіть як співаки – ні! Невже ж ми не знаємо, хто таке гетьман і що він для академії зробив? Невже ж ми не величали й не славословили його, не підносили апотеозу як добродієві своєму? А тепер, щоб виклинати, з церкви святої викидати, проклинати від роду в род?

– І що? І що? – загуло кругом.

– Цілу ніч билися ми з гадками, що нам робить, щоб спинити це погане діло. Була гадка (не смійтеся, ми молоді, старечого розуму не маємо), була гадка тягнути жереб. Хто витягне, тому й підкрастися до царя...

– До царя? Підкрастися? – зашепотіли сердюки.

– Підкрастися і – вбити, – докінчив бурсак, важко зітхаючи. Він сказав щось таке просте, а разом з тим таке дивне, що нікому й на гадку не приходило.

– Вбити царя?

– Гадаєте, не вбивали? – відповів палко бурсак. – А скільки кесарів римських не своєю смертю померло! Гадаєте, гріх? Бог простив би за деспота такого. Мало він намучився людей. Та не було такого, щоб сказав: нам треба це зробити, ми зробимо... А жаль, великий жаль!

І його обличчя скривилося.

Сердюки збилися в купу біля оповідача, щоб якого слова не пропустити.

– І що? І що?

– На другий день кажуть мені апостола читать. (У мене голос такий, що другого нема). „Не буду“, – кажу. А вони до мене: „Мушиш. Сам цар слухатиме“. І батько й мати, всі пристають до мене: „Читай“, а я затявся і – „ні“. Аж десь до начальства дійшло. Прийшли і забрали мене. Посадовили в холодну. А в городі парад. Дзвони грають, гармати ревуть, аж земля дрижить. П'янство таке, що тверезого, мабуть, у цілому городі не було. Отож з того і скористала мати моя. Довіrenих людей післали, а за городом і кінь чекав. Сів я і при помочі Божій якось до вас добився.

Скінчив і відсапнув, ніби камінь важкий йому з грудей скотився.

Сердюки вже не приставали до нього з питаннями. Довідалися, хто він таке, і раді були погостити. Десь і закуска взялася, і плящину добули.

– Випий чарку, веселіше стане.

Відпрошувався, ніби соромився.

– Горілка – не дівка, з ума не зведе, лиш на деякий час в голіві запорошить, – заохочували.

– А може, ти тому не п'єш, що діла не зробив? Підіжди, ще молодий – поспієш! Деякий і постарівся і нічого путнього не втяв.

– Випий же! Нагрієшся, а то зубами дзвониш, буцім ти не попович, а паламаренко.

Гість ніби й справді не своїми зубами їв і позиченим ротом випивав чарку.

– Пиймо, доки є, бо хто зна, як завтра буде. Москви і шведа насунуло такого, як хмара, повидудлюють усе, а нам прийдеться хіба воду пити.

– Добра вода, бо не мутить ума, – доповів котрийсь.

– Мабуть, тобі давно вже помутило, коли ти таке кажеш. Водиця жабам годиться, а не нам. Нашої жаги водою не вгасити.

– Так, так. Нашої жаги водою не вгасити, – повторив сумно той, що вдивлявся у стелю.

Другі півні піли. Вітер зривався знову і конче хотів дерева з корінням повивертати.

В хату скочило щось мале, обсніжене і від інею заволохачене.

– Вечора доброго панам! – запищало.

– А! Рачок з болота виліз, – відповіли. – Пане Рачок! Просимо вашеці сідати! – і котрийсь ухопив його на коліна.

Гетьманський весельчак, як кіт, з колін зістрибнув і на бокуні присів.

– Хами! Шляхтича пошанувати не вміють. Подай такому палець, а він за руку тягне.

– Так тебе й за голову нема що тягнути; скачи за пазуху, нагрієшся!

– Або у карман лізь!

– А очі б вам повилазили, негодяї! Лиш горілку тягнуть, а битися нема кому, – відтинався Рачок.

– Так ти за нас б'єшся, правда? Але язиком.

– А ви і язиками не втнете. Не знаю, до чого вас Господь создав, – і баламкав у воздухах ногами.

– А Ваша милість, – приставали до нього козаки, – хай удруге на такий вітер не виходять, бо пiрве та закине на яку там дзвіницю, що годі буде й здіймити.

– Підождіть, позакидає вас у багно, чортові діти, – лаявся Рачок. – Не знаю, пощо земля носить таку ледач на собі.

– Цитьте! – буцімто заспокоював великан своїх товаришів. – Цитьте! Не сердьте їх милости, а то поб'ють. Їх милість трудні – від дівчини вертають.

Козаки сміялися, Рачок також.

– Гадаєте, жадна мене не хоче? – говорив, змінюючи голос. – Ого-го! Та я, бачите, дорожу собою.

– Відомо, відомо, є чим. Але дійсно, звідкіля це Ваша милість вертають? Чи не з гетьманської ради?

– А хоч би...

– Так повіжете, що там урадили такого?

– Що врадили?.. – Рачок задумався. – Не твого розуму діло, – відповів і махнув рукою. – Що лиш тепер буцімто й запримітив незнайомого і грізно спитав:

– А ти хто такий будеш, хлопче? В якого пана зі стричка відірвався?

– Ов, пане Рачок, – схопилися козаки, – щось ви собі за дуже дозволяєте. Не смійте обиджати нашого гостя. Він у Лебедині був.

– У Лебедині? – і Рачкове обличчя перемінилося в один мент, ніби і його це грізне слово, як ні одно друге, вразило. В хаті втихло; смертельним холодом повіяло по ній. Від того холоду в'янула охота до жартів. – В Лебедині... Так, так у Лебедині, – лебедів Рачок. – Там карають наших. Праведників карають, а грішних нагороджують. Така тепер правда на світі. А ти бачив?

– Там від тих мук ні очей не заплющиш, ні ушей не затулиш, – відповів гість. А Рачок додав:

– Колесують, вішають, на палях садовлять. Цар до того охотник, знаю, знаю. А не придумав чого нового цей кат?

– Нового? Не знаю. Бачив, як яюсь кількох мазепинців босоніж на леду поставили і ноги водою поливали, щоб примерзли.

Рачок скривився.

– Мовчи, вашець, мовчи, – і казав собі подати горілки. Його обличчя зробилося таке, ніби він не горілку, а людські сльози пив.

– І в Глухові був? – спитав по хвилині. – У Глухові, кажуть, гетьмана з уряду скидали. Бачив?

– Авжеж, що бачив, – відповів парубок, але яюсь не спішився розказувати. Ніяково було.

– Так розкажи ж бо! – наставав Рачок.

– Розкажи, розкажи! – гомоніло кругом. Позсувалися до купи, обступили колесом гостя, і він почав.

– Дня п'ятого, цього місяця, листопада, тричі вдарили з гармат. Загули тулумбаси, і народ посунув на майдан. От народ, скликають, так іде. Не дивуватися черні. Але ж бо і міщанські роди, від яких треба би більше розуму сподіватися, теж повиходили, ще й дітей з собою позабирали, щоб дивилися на сором, доселі не бачений у нас. Весь майдан заройвся людьми, місцевими й нетамошніми, бо Глухів по збуренню Батурина буцімто якоюсь новою столицею зробився, і як уперед до Батурина, так тепер у Глухів не один за ділом поспішає. Мабуть, цей город ще такого зборища не видав. Чорняки, козаки, москалі, черців, як воронів, налетіло; наслухують, чи не балака хто проти царя та чи не жалусь гетьмана Мазепи.

– А як почують?

– Питаєте? Тоді, як круки на падло, так вони кидаються на нього, хоч би це й жінка була, а хоч би й недоліток тільки. „Мазепінец, ізменнік!“ – верещать. І вже такому світу Божого не видати...

Оповідач спинився. Знати, нелегко йому оповідалося. Слова нерado вилітали з горла. Київський бурсак привик до тієї пошани, з якою там ставилися до гетьмана Мазепи, за його повсякчасне піклування Церквою і просвітою, тому-то й важко було розказувати про той глум, який у Глухові над тим самим гетьманом учинили. А слухачі принагляювали:

- І що? І що? – допитувався усякий.
- Посеред майдану поміст високий збудували і сходи до нього приставили. Посеред помосту – шибениця.
- Шибениця, – зашипіло кругом.
- Москаль і шибениця – то одно.
- В царя шибениця – то ласка. Колесо, паль, розжарена шина – це йому страсть.
- Колесували б їх чорти на тому світі.
- Мала потіха, панове, що на тому світі буде. Але на цім, дивіть, що він з нами творить!
- Віддячимо, віддячимо, дасть Біг.
- Заки віддячите, розказуй, вашець! – перебив Рачок.
- Вдарили з гармат удруге, і майдан московське військо обступило, з фузіями біля ніг. Не знаю, чи якого супротивлення боялися, чи для більшої паради. Але народ не супротивлявся... – і оповідач зітхнув.
- Не супротивлявся народ, – повторив, – тільки деяка дитина зжахнулася московських страховитих облич і хлипати стала. Мами заспокоювали дітей: „Цить, донцю, цить, цар добрий, цар-батьюшка кривди тобі не зробить“.
- Не зробить. Підождіть! Прийде і на вас пора.
- Поки Москви, поти й Україні добра бути не може.
- Огонь не помириться з водою, а Україна з Москвою.
- То так ви гадаєте, а простий народ все москалі піддурять.
- Наш чоловік себе за хитрого має, та москаль куда хитріший.
- Бо не згідливі ми.
- Трускі. В нас тепер або Кочубеї, або Скоропадські, а Виговські і Богуні де?
- Розказуй, вашець, розказуй, – наглив Рачок.
- В гирлах вулиць, що до майдану ведуть, драгуни Меншикова ескадронами поставали. Коні іржать, квичать, на людей

наступають – крик такий! Аж ось і втретє ревнули гармати, і мені аж в очах замигтіло. Наші генеральні й полкові старшини в контушах та в шубах соболевих, духовенство в ризах дорогоцінних, а попереду Меншиков і Головкін з ордерами й хрестами на поміст увіходять, аж сходи тріщать. Щось там московські охвіцери скомандували, якби їх шилом в черева шпигнув, щось зверещало військо, і загарчали їхні барабани.

– Ведуть, ведуть! – зашумів народ і став до помосту перти, – гвардисти царські на силлок порядок штиками держали. – Ведуть, ведуть!..

Двох катів у червоних убраннях, ніби з кривавої купелі пови-скакували, тягнули страхопуда-“чучело“, як москалі кажуть. На ньому гетьманське вбрання, в руках коштур, ніби булава, а на грудях Первозванний Андрей, котрого, як знаєте, він був другим із черги кавалером. І поставили тую куклу під шибеницею, буцімто гетьман Іван Степанович стоїть... Стоїть.

– А народ що?

– Не знаю. Мені потемніло в очах. Не бачу нічого, ніби дим, ніби мряка якась. Чую тільки: читають щось. Вихвалюють царя і його ласки для українського народу, а гетьмана зневажають. Не цар, а він усякі здирства чинив, народ податями обкладав, віру святу православну єзуїтам запродали гадав, а Україну від Росії відірвати збирався, щоб її через руки Карла знов польському королеві Станіславу у вічне погноблення передати. Народ слухав і охкав, бо що йому більше було робити? Полки Стародубський, Чернігівський, Ніжинський у царя під рукою, гетьман зі своїми вірними Бог знає де, а Чечель з Кенігзенем на господньому суді стоять. Що народ може, коли війська не має? Може, хто і кулак затискав, і скреготав зубами, може, кому й розривалося серце надвоє, слухаючи тих московських брехень, та ніхто вголос противитися не смів, ніхто... І тоді виступив світліший князь Меншиков і витолкував народові, що не годиться, щоб такий облудник та ізмінник, як Мазепа, був кавалером найвищого царського ордену, і тому він, князь Меншиков, з припоручення самого царя патент на чин кавалера, виданий свого часу бувшому гетьманові Мазепі, роздирає. І роздер напоздовж, напоперек, і ще раз, і ще, і шматочки з вітром пустив.

А тоді орден св. Андрея з того чучела здерли і катюгам знак рукою дали. Один з них почіпив на шию манекена мотузок, при-скочили, вхопили і чучело на шибеницю потягнули.

Що даліше – не знаю, бо я вже не слухав і не дивився. Розказували тільки, що того ж дня увечері полковників по одному до князя Довгорукого закликали, і вони послухно і без ніякого супротивлення обіцялися усе робити, чого тільки від них цар жадає.

Оповідач скінчив. Слухачі мовчали. Довго ніхто не важився перебивати тишини. Розуміли, що зневага, заподіяна гетьманові, була їх зневагою, слиною, якою Москва плюнула в лице України. Мовчали, бо іноді мовчанкою люди краще порозуміються, ніж словами.

І якщо вечером у деякого з гетьманських сердюків, може, й являлася грішна гадка покинути його і або вертатися додому, або переходити на бік царя, так тепер всі вони згідні були в одному, а саме: витривати біля гетьмана аж до останньої перемоги або до загибуні. Московському „Десять разів мір, заки раз відріжеш“ вони протиставляли своє: „Або пан, або пропав“.

Мовчали. Аж Рачок зіскочив з лавки і, спльовуючи, промовив:
– Блазні, блазні!

З тими словами він підійшов до вікна, бо не хотів, щоб люди дивилися в його жалюгідне обличчя. Голову до зимного вікна пригнув.

– Блазні!

Шибки у вікнах сіріли. Мороз повіризьблював на них квіти, зірки і всілякі кунштики. Вітер обкидував їх снігом, і як хто з варту вертав, то він крізь відчинені двері у вартівню вдирався і снігом на сердюків кидав.

А вони ніби поприкипали до своїх місць.

Уявляли собі цей гидкий образ, цю комедію, яку цар, мов у театрі, на глухівському майдані виставив, а глухівці дивилися, не розуміючи, що Москва насміхається над ними. Що глухівці! А полковники і старшини де були?

„Блазні! Блазні!“ – лунали Рачкові слова по мозках сердюків.

„Блазні!..“ Хто? Цар, Меншиков, Головін, що комедію грають, чи наші, що дозволяють грати комедію з собою?

„Блазні!“

Оповідач, як перше не поспішався розказувати, так тепер, вже й не прошений, продовжав:

– А на другий день вибрали нового гетьмана. Після вибору стародубський полковник, а тепер буцімто гетьман український, до Троїцької церкви поїхав. Там після ектеній і його за іменем

царя уперве пом'янули, там він за глухівським протопопом Борзаківським на вірність цареві присяг, до царя з поклоном їздив і від нього в царській кареті вертав. А ми дивилися і жалували доброї та слабої людини. Після того вибору цар, Меншиков, Головкін, московські вельможі й канцелярія царська на кілька день залишилися у Глухові. Аж ось днів тому три, чуємо, і митрополит Йоасаф Кроковський і переяславський єпископ Захарія Корнилович зі своїм духовенством надтягнули.

Пішло по городі: Мазепу виклинати мають. Нова дивоглядія, нове зрище народне. В Лебедині мучать людей, а в Глухові розважають народ. Погадайте! Тієї комедії я вже, як чули, до кінця не бачив. Але знаю, як її підготовили. В тій самій Троїцькій церкві, у якій тиждень тому чи скільки там присягав новий гетьман, мали відправити після служби Божої молебень, на якому мали бути цар, його вельможі, а також і новий гетьман зі знатними українськими людьми. Після молебня митрополит з рештою духовних високопоставлених осіб мали виголосити анатему й вічний прокляти „зłodієві і зрадникові Мазепі“.

Знаю, що перед тим мала бути проголошена краснорічлива проповідь, у якій цар мав бути виславлений як заступник віри Христової, поборник всяких злих сил, оборонця бідного і приниженого народу, а на гетьмана мали посипатися щонайгірші і найбидливіші слова, як на Каїна, як на Юду Іскаріотського. Поруч тетраподу приготовлено великий та погано намальований портрет гетьмана Мазепи, щоб усякий бачив, що про його, не про кого другого мова. Після проповіді митрополит мав сказати: „Нам, що зібрані во ім'я Господа Бога Ісуса Христа та його святих апостолів, від самого Бога дано зв'язувати й розривати, і якщо ми зв'яжемо на землі, буде зв'язано й на небесах, а що розірвемо на землі, буде розірвано й на небесах – Іван Мазепа – зрадник! За порушення присяги і за зраду великому цареві: анатема! анатема! анатема!“

Повторяючи ті грізні слова тричі, повинен був митрополит тричі вдарити жезлом в образ і подірявити його, а решта духовних мала гасити свічки, ломити їх і кидати під портрет. Народ же повинен був, мов від чорта самого, від портрету „зłodія-ізмінника“ з церкви втікати і той жах передавати другим, від покоління у покоління на довгі віки.

– Поки Україна розуму не набереється, – промовив великан.

– Поки ми, замість анатемі слова, не кинемо на них анатемі чину, – додав оповідач.

– Анатеми чину, – повторили й другі і тихо виходили з вар-тівні, бо вже благовістилося на день.

Тієї самої ночі у гетьманських покоях відбулася нарада.

Покликав на неї гетьман своїх старшин не так для обміркуван-ня воєнних планів, бо без відома короля Карла годі було про війну що-небудь рішати, а більше, щоб довідатися, які їх плани.

Від якогось часу гетьман помічав у своїх вірних деяке хи-тання.

Особливо з тої пори, як цар проголосив свій другий маніфест, це питання більш помітним стало. І не диво. Цар обіцяв простити всякого, хто протягом одного місяця від зрадливого гетьмана до свого законного володаря верне.

Такого-то прийме цар і пригорне до груді, як блудного сина, як пастир вівцю, що відбилася від свого стада. Може, не так стар-щинам, як їхнім жінкам усміхалася ця ласка царська. Вони ж так багато всякого добра залишили в своїх хатах! Взяли от, що в руки попало. А цар вертає маєтки, землі, городи, ще й підвищує чини. От Полуботка, кажуть, обдарував усіми маєтностями його шурина Михайла Васильовича та причинив ще город Любеч і дев'ять сіл з млинами, перевозами і всяким другим добром... Погадайте!

Про тії ласки царські всякі казки ходили, а гетьман що? Його пісня вже, мабуть, відспівана, а його будучина – знак питан-ня. Він тепер „або пан, або пропав“, але це друге після Батурина, мабуть, правдоподібніше. Чечеля і Кенігзена не воскресити, 40 гар-мат, крім моздрів і муніції, не відібрати, скарбів, забраних Мен-шиковим, також. А десять тисяч щонайкращого війська де?

Гетьман почав:

– Зібралися ми, панове товариство, щоб у цей важливий мент обміркувати вкупі наше діло.

Устами промовляв, а очима блукав по головах слухачів. І зда-валося їм, що це жагуча іскра скаче по них. Дехто не втерпів, го-лову схилив.

– Та поки що, – продовжав гетьман, – пом'янім товаришів на-ших добрих, Чечеля, Кенігзена і всіх тих, більше й менше відо-мих, що так хоробро обороняли нашу столицю. Їх ім'я – тисячі!

Встав, а за ним піднялися й старшини.

– Лицарською смертю померли хоробрі оборонці безталанного Батурина, і колись нащадки наші, згадуючи імена їхні, зніматимуть шапки. Богато живих помре, а ці покійники житимуть от ро-да в род. Вічна ж їм пам'ять!

– Вічна пам'ять, – понеслося хором, аж шибки у вікнах за-
дзвеніли.

– Вічна пам'ять...

І зробилося тихо, як у церкві.

Криваві марева понад похиленими головами перелітали...

Гетьман сів і дав рукою знак, щоб і старшини сідали.

– А тепер спитаюся вас, панове, чи є між нами такий, що
схотів би жити, як Ніс, а не вмирати, як Чечіль? Порадьтеся своєї
совісти і дайте мені щирий відповідь.

Перекидалися поглядами, не розуміючи, до чого гетьман веде.

Аж Данило Апостол почав:

– Не знаю, чому то милість Ваша якраз нині поставив до нас
таке питання. Невже ж дали ми який привід до того? Всі ми, Іва-
не Степановичу, не днешні, і, мабуть, навіть наймолодші поміж
нами заглядали вже смерті в очі. Може, й не раз. Знаємо тоді, яка
солодкість у лицарському, а яка гореч у нікчемному життю. І хто
з нас волів би пити помиї, ніж вино? Але ж бо й найшляхетнішим
вином упиватися теж недобре. Так само лицарською славою п'я-
ніти. Хоч би ми всі так, як тут є, мов спартанці під Термопілами
погибли, то яка з того була би для України користь? Скажеш „сла-
ва“, так славою одною ситий не будеш. Для України треба не
тільки вмирати, але й жити.

– Життя життю не рівне, – почувся голос гетьмана, тихий, але
виразний, що його і в найдальшому кутку чути було. – Буває жит-
тя гірше від смерти, і не про одного кажуть, що він пережив себе.
Помер би в пору, то і славним остався б, а так жив і славу свою пе-
режив... Не хотів би я пережити своєї слави. А як ви – того не знаю.

Здвигнув раменами, і останні слова повисли у повітрі, та не
розпливалися в ньому.

– А я гадаю, – стояв при своїому Апостол, – що всяке життя
від смерти краще, навіть від лицарської, від такої, якою Чечель
і Кенігзен погибли. Бо возьмим хоч би теперішню нашу війну.
Живеш, так, значиться, мусиш обороняти своїх позицій, бо – му-
сиш, а згинеш, так тоді ворогові легше, а нашому ділу втрата. Як
гадаєте, панове, ні?

– Мертві сорому не знають, – озвався компанійський пол-
ковник Кожухівський, і обличчя його зробилося якесь урочисте
й грізне разом.

– Що ти, полковнику, кажеш! – скрикнув Зеленський. І зди-
вування застигло на його устах. – Невже ж ми аж до такого
дійшли?.. Мертві сорому не знають?!

– Чи знають, чи не знають, – перебив їх охочекомонний полковник Гнат Галаган, – хіба нам яке до цього діло? Ми ще, дякувати Богові, живі. А поспішатися до смерти – це не лицарство, лиш дезерція. Бо що воно таке значить: боротися хоробро? На мою гадку, це значить з усіх сил обороняти свого життя і не погоджуватися з гадкою про смерть, не складати оружжя. От що!

Сказав і так якось ворожо глянув на Кожухівського, так йому зморшками постягало кутики уст, буцім він шкірився до нього. От-от і – вкусить.

– Мертві сорому не знають, – повторив Кожухівський голосом сумно-рішучим. – Невже ж ви бачили сором на обличчях батуринців? Я бачив у них завзяття, жах, злість, навіть розпуку, а сорому – ні. Сором тут, поміж нами...

Останні слова він вимовив тихо, і обличчя його стало беззахисне, сумно-всміхнене, ніби на все готове.

За вікнами вітер гудів. Щось гуляло по даху і реготалося злобно...

– Пан компанійський полковник Кожухівський, – перервав тишину Галаган, – каже, немов то сором поміж нами. Добре було би знати, у кого і в чім він цей сором бачить? – І зморшки постягали йому не тільки кутики уст, але й очей. Ліве прижмурилося, ніби питалося: „Еге ж?“

Кожухівський відкашельнув і встав.

– Хочеш, полковнику, знати, так слухай! – Голос його нараз змінився. Звучав певно і безбоязко, а обличчя з лагідно-всміхненого зробилося суворо-грізним. – Миргородський полковник натякнув перед хвилиною на Термопіли. *Si parva magnis comparare licet*, порівняймо себе з тими спартанцями, що в Термопілах на певну смерть сіли. Не гадали вони, як і куди їм спасатися, хоч ясна річ, ще коли Єфіяльт якусь там стежку знав, так і їм могла вона бути відома. Але не шукали вони тієї стежки, лиш повечеряли востанне з вождем своїм, розпрощалися і на другий день, здержуючи навалу ворожу, трупами своїми загатили їм вхід до рідного краю... А було їх лиш триста. Триста героїв!

– А хто це сказав тобі, що я або Апостол хочемо спасатися? – схопився Галаган.

– Еге ж, еге! – притакнув Апостол. – Хто це тобі сказав?

– Хто? Слова ваші говорять, – відповів Кожухівський.

– Які слова?

– Ті, що ми їх перед хвилиною чули.
– Ті, що ви перед хвилиною казали, – схопився і собі Андріяш. – Про дезерцію і про те, що нікчемне життя краще лицарської смерті.

– Нікчемне? – спалахнув Апостол. – Я про нікчемне життя не казав.

– Ти, полковнику, казав „усяке“, так тоді, значиться, і нікчемне, – відрубав Андріяш.

– Нікчемне? – І Апостол зірвався з місця. – Постривай, голу-бе, я тобі зараз пригадаю, що і як я сказав!

Але Ґалаґан сіпнув його за рукав.

– Сідай, товаришу. Панове компанійські все краще знають.

– Краще компанійський, а вірний, ніж настоящий, а...

Не докінчив, бо гетьман постукав рукою об стіл:

– Я вас, панове, не кликав на сварку, а на раду. Кінчи, що почав, Кожухівський!

Кожухівський шукав рукою спинки свого крісла. Видно, хвилювався.

– Не штука втікати з корабля, якщо він тріщить, а штука боротися з вітрами, щоби він не потонув. Наш корабель у небезпеці. Ми рятуємо його лиш тоді, коли будемо рятувати згідно, слухаючи нашого капітана.

– Або рятуємо, або ні, – перебив Апостол, закручуючи карлючку на вусі.

А Кожухівський:

– Отож-то й біда, що в нас віри немає, біда, що між нами є люди іншої гадки.

– Якої ж то, якої? Виразно кажи! – наставав Ґалаґан.

– Такої, щоб примиритися з царем, – сказав Кожухівський, ніби кістку виплював з горла.

І всім так якомось зробилося, буцімто їм довго щось в горлі і в грудях стояло, а тепер воно уступило і зробилося легше.

– Недовго треба чуба мняти, щоб відповісти тобі, – почав Апостол. – Не про царя ми з Ґалаґаном гадаємо, а про наше діло. Кождому вільно свою гадку мати, а за слова ловити – це негарно і не по-товариськи. Ми не ретори, а козаки, що зуби свої на війні з’їли і воювали вже тоді, як дехто ще на дерев’яному коникові їздив і бодякам голови стинав.

– Молодість нікого не обиджає, – завважив Андріяш. – Деколи старий більшу дурницю зробить, ніж молодик.

– Ти, полковнику, знову кусаєшся, – шарпав свій вус Апостол. – Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти.

– Дай, Боже, і вам, – побажав йому Андріяш, а гетьман знов пальцем об стіл застукав. – До речі, панове, до речі! Ти, Кожухівський, скінчив?

– Я тільки хотів сказати, що не дай, Боже, щоб ми тепер один до ляса, а другий до Саса тягнули. Вийдемо на тім, як на двох королях Польща. І в нас ось тепер двох гетьманів настало. Але ми стіймо при тім, якому присягали. Доволі того віроломства на Україні, пора показати, що й ми знаємо честь.

– Пора! – притакнув Зеленський, а Горленко, Ломиковський і Чуйкевич повторили й собі: – Пора! Пора!

Гетьман з-під ока на них дивився. Ніби байдуже слухав, як вони перемовлялися, а на ділі, добре бачив, що його старшини поділяються на два гурти, на непримиримих з Москвою і на таких, що ладні були би й помиритися, щоб не втратити своїх чинів та маєтностей. Не від нині знав це, але треба йому було доказів, щоб діло вивести на чисту воду. Хай рішаються, бо з хиткими годі по одній дорозі прямувати.

– Панове скінчили? – спитав.

– Цьому ділу ще далеко кінця не видно, – завважив Галаган.

– Отож я і хочу, щоб було видно, – почав з притиском гетьман. – Мені треба знати, кому я рейментую і на кого можу числити, а на кого ні. Після ваших дотеперішніх заяв і присяг тут ніякого сумніву не повинно б бути, але ж бо бачу, що останні цареві успіхи нагнали декому страху, а на війні нема гіршого ворога, як страх. Тільки відважні і тільки на все готові можуть побідити, цього я, мабуть, і пригадувати вам не потрібую.

– Не потрібуєш, Іване Степановичу, – перебив Апостол. – Не потрібуєш. Ти знаєш нас, а ми тебе. Не одну ложку солі з'їли і тому-то й обиджати себе не дамо.

– Ніхто вас не обиджає, – гукнув Андріяш. – Самі ви себе обиджаєте, якщо про нікчемне життя замість лицарської смерти починаєте балачку. Кожухівський сказав, а я це повторюю, що нам усяку гадку про примирення з царем покинути треба, і хай буде проклятий, хто його брехливим маніфестам повірить. Чорт їх складав, а не чоловік. От як воно!

Галаган вертнув собою на кріслі:

– Також політика! Каже, що не обиджає, і знову обидив. Який тут чорт про нікчемне життя балакав?

Андріяш покивав головою, аж йому чуб захитався.

– Гей, панове! З дітьми ви граєтеся чи як? Та ж нині останній чура в обозі знає, що декому ласки царської забажалось. Військо чує, що думають старшини. І це найгірше. Бо в нас війська мало. Хай би старшини йшли, якщо котрий влєсливим царським словом повірив, але війська ми й одної сотні не пустимо.

– Ого! – гукнув Ґалаґан. – Не пустите? А то ж то як?

– Спробуй, а побачиш! – відповів, аж зубами заскреготав, Андріяш.

– До речі, до речі, панове! – заспокоював їх гетьман.

– Не пустить! Фі! – свистав Ґалаґан.

– Не пустить, – карлючкою на вус мотав Апостол.

– А щоб ви знали, що не пустимо! – почувся нараз голос Чуйкевича, але такий, що тамті лиш глянули на його і принишкли, буцім знітилися у собі. Ґалаґанові тільки зморшки біля уст дрижали. Апостол перестав сіпати вус і кашляв...

По даху ніби чорти гуляли й реготалися „хі-хі-хі!“ Чуйкевич стояв, як з білого каменя витесаний, одна рисочка йому не дригнула, лиш очі від Апостола на Ґалаґана перебігали.

– Хто зі старшин втікати хоче, хай іде, але сам, хіба з чурою, так, щоб не бачило військо. Війська тривожити не вільно. Полева варта наладжена. Дезертирам смерть і смерть тим, що затіють змову. Ви собі того, панове, навіть у голову не кладіть, щоб дальше мали воду мутити. Вам усе давні часи наворачтаються на думку, так тії часи минули. Козаків не дамо, вони не цареві, а гетьманові, вони – українське військо.

Говорив ніби спокійно і стримано, але слова його перетинали воздух, як меч.

Апостол глянув на гетьмана, що він на те.

Але гетьман мовчав.

Ґалаґан сопів. Плечі його здригалися. Ніби хотів щось казати, та не зважувався.

За вікнами буря гуділа. Шибки у вікнах жалісливо бриніли.

Аж о слово попросив Орлик. Всі відсапнули, відчуваючи, що момент найвищого напруження минув. Політичний розум Орлика помирить непримиримих. Він звичайно снував з голови гадку, як нитку з повісма, рівно і гладко, без гудзків, і будь вона тонесенька, як павутинна пряжа, а не прорветься у його. Та ще знали, що Орлик любив мирити, а не підштовхувати одних на других.

– Не знаю, панове товариство, – почав, – з чого тут такий колот учинився. Дозвольте завважити, що нам ще до Тернопілів далеко. Положення наше важке, але ж не безнадійне. Ще час балакати про смерть, а пора турбуватися життям. Велика війна великі зміни спричинити мусить. Так, як перед війною жили, по війні жити не будемо. Цього, дійсно, навіть у голову нема собі що класти. Його милість пан гетьман зі щирої душі бажає, щоб життя наше зробилося краще і свобідніше, щоб стало воно життям державного народу. Гадка велика і незвичайна, але здійснення її вимагає не менше великих жертв. Може, й Батурина замало... Так, так, панове, може, й Батурина замало!

Старшини слухали, журливо пронизуючи очі. Лубенський полковник Зеленський раменами здригав, не знати було, чи він зітхає, чи плаче. Орлик шанобливо розглядався кругом.

– Всі ми любимо Україну, але ж бо любов любові не рівна, один корчує ліс, щоб засіяти пшеницю, а другому кожної деревинки жаль. Так декому з нас жаль тих жертв, яких війна від України жадає. Міркує собі: „А може б, без них обійшлося?“ Я перший до такого гріха признаюся; ще недавно я так собі гадав. Його милість пан гетьман знає...

Гетьман притакнув головою.

– А тепер, – продовжав Орлик, – бачу, що годі, і вже про мир навіть жадної думки не маю. Він прийде, як скінчиться війна. Але нам її не спинити, бо ця війна – це не забаганка наша, а конечність.

– Конечність? – перебив Орликові Галаган. – Коли б Карло сидів у Швеції, так і війни не було б. Заманулося йому лицарських пригод, Александра Македонського вдає. І якого це біса нам в ту авантюру встрявати?

– Його милість король Карло робить те, що мусить. Він продовжує політику свого діда. Балтійське море замале, щоб на йому двох панів панувало. Шведи бачать, що Москва до того панування пре, і боронять свого моря. Утратять його, так з великої держави стануть народцем, відділеним від решти Європи чужим морем. А великою державою зробиться Москва. Це не комедія, панове, у якій король Карло ролю Дон Кіхота грає, а політична драма, в котру й нас історія втягнула. Король Карло, як я сказав, продовжує ролю свого діда, а його милість, пан гетьман, йде по слідах, які намітив Богдан Хмельницький. Інакше й бути не могло. Стати по стороні царя – це значить пособити йому, щоб Москва

зробилася великою державою і запанувала зразу над Балтійським, а тоді і над Чорним морем. Але ж бо не забуваймо, панове, що в такій імперії місця для вільної України немає.

– І бути не може, – доповів Зеленський.

– І бути не може, бо імперія мусить бути суцільна, з одною армією і одним ладом, інакше вона розлетілася б.

– Авжеж, – притакнув генеральний осавул Максимович. – Чим більше хазяйство, тим пильніше його доглядай, бо й не зчується, коли втратиш.

– Цар, – говорив дальше Орлик, – ще не виграв війни, ще не поборов короля Карла і не збудував великої Росії, а вже він загадав скасувати останки тих свобод, якими всі ми так дорожимо і за які голови наші покласти готові. Це не страхи на вас, панове, це суцця правда. В нас є докази на те, що цар загадав скасувати гетьманщину і завести такий лад, як у Москві.

– А вибрав же гетьманом Скоропадського, – завважив Галаган.

– Вибрав на час, поки не скінчить війни. Невже ж ми хлопчики, щоб не розуміти цього?

– В універсалах впевняє, що вольностей наших не порушить.

– Універсали пишеться так, як треба, універсал – це не Євангеліє.

– Але ж бо слово царське?

– А котрий же то цар свого слова дотримав?

– На чиєсь же слово покладатися треба.

– Покладатися треба на свою власну силу і на свій розум, котрого ніякі маєтки в світі не заступлять. І якщо ми в теперішній війні тієї сили і того розуму політичного не виявимо, так тоді і з нашою волею попрощаймося на довгі часи.

– Може, й на віки, – додав Максимович.

– Може, й на віки, – залунало кругом.

– Важких часів дожили ми, панове.

– Такого ще не бувало.

– Ні, не бувало.

Апостол повернувся до стіни. Горленко хусткою обтирав лице, ніби йому нараз чогось-то дуже горячо зробилося, як улітку. Ломиковський зітхав, аж крісло під ним тріщало.

– Так, так. Головне – то розум, – притакнув.

– Піпер – розумна голова, чорт його не взяв, – підхопив котрийсь.

– Довкола нього світ вертиться, – пригадав Горленко те, що про Піпера газети писали.

- І Карло політичний чоловік, хоч молодий.
- З такими не пропадеш.
- Куди москалям до шведів!
- З москалів насміхаються в Європі.
- Подумати, де Швеція, а де Москва, а Карло на Москву іде.
- Ще й турків проти царя рушить, – славили шведів козаки.
- В тім танці два кінці, – спинив те славословіє Апостол.
- Гадаєш? – повернувся до його Зеленський.
- Бачу, король Карло, хоч вояк хоробрий і полководець, якого давно не бувало, та купаний він у горячій воді.
- Себто?
- Похибки великі робить.
- Які?
- От, хоч би те, що Фінляндії і Ліфляндії не взяв та ще 1703 року миру не заключив.

Орлик порушився на кріслі.

– Такий мир не потривав би довго. В цій війні не о мале ходить, а о велике. Ще попередники Карла, Густав Адольф II і Карло X, відпирали москалів від моря, так що з того? Король Карло розуміє, що Москву треба поборкати не на побережжі морським, а в її власнім краю, щоб вона не була спосібна до нової війни.

– Щоб не пхався до моря і до Європи.

– А так, щоб вона й на будуче осталася Москвою, а не імперією Російською.

– Не спинити шведові Москви, – завважив Галаган.

– Шведи – невеличкий народ.

– Не в числі, а в енергії сила, – заступався за шведами Орлик.

– Римлян як мало було, а все ж таки заволоділи світом.

– А де вони тепер?

– Не рішаємо про вічність, а про віки.

– Карло не поборе Петра. Ось Левенгавпт програв бій коло Лісної. А другий шведський генерал, Лягеркрон, теж не списався, бо Стародуба не взяв, а знаємо, яке значіння має у цій війні Стародуб. Упадок Батурина був наслідком тамтих двох невдач. У Батурині знов сила гармати й муніції пропало.

– Не менше, як їх Карло має, – завважив Апостол.

– А все із-за упрямства короля Карла, – піднімав голос Галаган. – Чому він ще тогідь не прийшов на Україну? Тоді тут московського війська було менше, а нашого більше. Тоді й народ легше можна було підняти, ніж тепер, по втраті Батурина і по ви-

борі нового гетьмана. Тепер коло короля один гетьман, а коло царя другий. Цар також не дурний.

– Того ніхто й не каже, – озвався Ломиковський.

– І ніхто не заперечує похибок короля Карла, – вертав до слова Орлик. – Але й найбільші вожді програвали битви й робили великі похибки. Для нас найгірше те, що він місяць часу в Могилеві прогавив і задовго над Десною стояв. Через те ми й утратили Батурин. Але ж не прийшли ми тут, панове, щоб короля Карла судити, а тільки, щоб обміркувати наше діло, як це на початку нашої наради його милість пан гетьман заявити зволив. Та міркувати треба щиро, не лукавлячи з собою і не скриваючи жадних гадок. Таким способом, як дотепер, до нічого доброго ми не доміркуємося. Досить ворогів маємо в світі, не шукаймо їх поміж собою.

Орлик скінчив. Ніхто не голосився до слова. Мовчали. Але видно було, що його спокійна бесіда втихомирила розбурхані уми. Тепер вже можна було й до розуму промовляти.

– Дозвольте і мені слово сказати, – почав гетьман.

Всі порушилися на своїх місцях. Дехто з кріслом сунувся вперед, щоб краще чути.

– Мій генеральний писар сказав, що теперішня війна – це не забаганка, а лиш історична konieczність. Шведи хочуть вдержати море і не втратити дотеперішнього свого значіння, а Москва хоче здобути море і з князівства Московського стати Російською імперією. Це правда. І правда, що в такій імперії місця для вільної України немає. Дивуюся, як хто не доглунався до того. Це ж діло не нове. Із-за його ще покійний Богдан Хмельницький нав'язав був зносини зі шведами. Жаль, що не пожив довше і не докінчив діла. Прийшлося нам кінчити. Як хто гадає, що я із-за особистих ураз або із-за користи якоїсь до шведів перейшов, – глупий. Двадцять літ витратив я на те, щоб Україну зробити якщо не самостійною, так автономною державою. Нині хоч як нашому народові важко живеться, а все ж таки ми маємо якийсь свій власний суд, скарб і, що найголовніше, своє власне військо. З глузду збився, хто собі гадає, що старий Мазепа все те міг би ставити на непевну гру, заманений хитрощами Піпера. А ще більший дурень, хто вірить, буцімто мене езуїти та польські пани в халепу тягнуть, а я йду, як віл на заріз. Такі гадки дуже обидливі для мене. Роблю, що мушу, почувуючи відповідальність велику за наш край і за вас усіх, панове. Нічого легшого, як залишитися з царем і пособити йому, щоб

побідив шведів. Але що тоді? Тоді в заплату я мав би прийняти титул герцога і дивитися спокійно, як Україну переіменять в царську провінцію, скасують Гетьманщину, а вас або пустять на зелену пашу, або переіменують у майорів царських, бо це вони, як добре Орлик сказав, мусять зробити. Не знаю, як вам, але мені така будучність не всміхається, панове. Мені краще вмерти, ніж такої нечести дожити. І тому-то я, за вашою згодою і слухаючи ваших безнастанних прохань, перейшов до короля Карла. А перейшовши раз, нехай це всякий чує, назад до царя вертати навіть у думці не маю. І не верну!

- Не хочемо вертати під кормигу московську!
- Краще зі шведом, ніж з москалем!
- Не осоромимо себе перед нащадками нашими.
- Постоїмо за волю України.
- Хай живе гетьман Іван Степанович Мазепа!
- Хай живе вольна Україна!

Робився такий шум, наче тут бралися до зброї. Та гетьман не спиняв того зриву ненависти до Москви. Стояв, пустивши очі понад голови зібраних кудись у далечінь.

- Хай живе гетьман Іван Степанович! – загуло знову.
- Слава гетьманові Іванові Мазепі! – лунало чимраз голосніше.
- Слава! Слава! Слава!

Гетьман шаблею постукав.

– Дякую вам, панове товариство, за вашу вважливість до мене. Та що я таке? Представник тієї частини нашої землі, яка бажає волі і за те бажання готова постояти аж до кінця, до вирішення теперішньої великої війни. Не гадайте, що це вирішення близьке і легке. Я свідомий тієї натуги, якої від нас жадає конечність, свідомий тих великих жертв, яких від нас воля вимагає. Але ж бо знайте, що великого задуму без великих зусиль здійснити годі, і знайте, що ніхто не може бути певний, що задум такий здійснить. Хто зі мною іде, хай на всяке буде готовий!

– Ми готові... Підемо... Підемо з тобою, Іване Степановичу! – кричали один наперед другого.

Орлик, Войнаровський і Чуйкевич мовчали, не почувавши потреби впевняти гетьмана в своїй вірності і готовості робити все, що він прикаже.

Гетьман переचेкав хвилину, аж втишилося трохи, а тоді провадив дальше раз почату розмову.

– А все ж таки дозвольте вам сказати, що ніколи я авантюристом не був. Ніколи не починав діла, не розміркувавши всього як слід. А такого, як теперішнє, тим паче. Може, ви за шаблю про політику забули. Так я вам її пригадаю. Теперішня війна йде між королем Карлом і царем Петром. Але, як кожда велика війна, вона захоплює чимраз ширші круги. Бо не байдуже для Англії і Голландії, чи Москва стане морською потугою, чи ні. А для Туреччини це важливіше, як царський флот, оволодівши Балтійським морем, захоче й на Чорному запустити якір. Туреччина до того допустити ніяк не може. Вона мусить піти проти царя. Тому-то цар і вживає всіх заходів, щоб затіяти війну між цісарем і султаном. Таким чином хоче він зробити султана нешкідливим для себе. До війни Порти з Москвою пруть також татари, бо Москва робиться небезпечною для Криму. Це політика з нині на завтра. А на довшу мету Москва як імперія загрожує цілій Європі. Найгірше ж загрожені Польща й Україна. Та, на жаль, вони цього не розуміли й не розуміють. Польща, як вам відомо, розкололася надвоє. Ті, що передбачують небезпеку з боку Москви, тримають з королем Станіславом і з Карлом, інші, засліплені давніми порахунками зі шведами і піддурені царем та Августом, стають сліпим оружжям у їхніх руках і самі собі яму копають. Бо хто таке Август? Ставленник царя, чужинець, котрий Польщу кожної хвилини продасть, як йому добре заплатять за неї. Зрадник Паткуль намовив його до нападу на Інфлянти вкупі з царем Петром і до поділу Балтійського побережжя на випадок перемоги. Але Август не від того, щоб і Польщу поділити.

– Невже ж? – аж скрикнув Апостол.

– Можливе це? – і собі спитав Ґалаґан.

– Король своє королівство продати хоче?

– Я вам не розказую казок і дивуюся тільки, що ви цього не чули. Невже ж Август не поспішив перший з привітанням електора Фридерика, коли цей року 1701-го оголосив себе королем пруським, хоч це була узурпація титулу польської провінції? Мало того. По погромі під Ригою він підсилав до короля Карла свою коханку, славу графиню Аврору Кеніґсмарк, предкладаючи йому мир за ціну поділу Польщі.

– Це ж нікчемність! – крикнув Апостол.

– Це найподліша зрада і ошука! – вигукував Ґалаґан. По гетьмановім обличчю перебіг гіркий усміх, котрого старшини боялися гірш найгострішого слова. Така усмішка соромом палила.

– А як же ви назвали би мене, коли б я так тепер післав котрого з вас до царя та попросив у його вибачення і миру за ціну розбору України між царя Петра і короля Августа?

Грובהва мовчанка була відповіддю на це питання.

І гетьман теж мовчав хвилину. А тоді:

– Літом року 1704-го, коли скинено Августа, а королем вибрано Станіслава Лещинського, Август посилав до Фридерика того самого Паткуля, про якого я вже казав, і знову предкладав йому поділ Польщі між Москву, Пруссію, Данію і Саксонію. Значиться, хай вона пропадає, щоб тільки якась частина досталася йому, як електорові саському.

– Подлість!

– Нікчемність! – озвалися ті самі голоси, а гетьман спитав таким же голосом, як і передше:

– Як же ви гадаєте, панове? Добре я себе почував би в такому товаристві? І чи можна покладатися на таких союзників?

– Ніяк.

– Нам не по дорозі з ними!

– Не підеш на совіт нечестивих!

Гетьман дав знак – утихли.

– Так само, як Польща, – продовжав свою промову, – розкололася і наша Україна. Не хочу з могил викликувати кривавих тіней. Але пригадайте собі, що робив Василь Леонтійович... Я боронив його, доки міг, аж коли він своїми затіями став загрожувати не лиш мені, але й Україні, сталося те, що статися мусило. Не міг же я дозволити, щоб із-за його і Любові Федорівни амбіцій пропала Україна. Хотів я і хочу, щоб Україна осталася з'єдиною і вольною. Ось чому-то я і порвав з Петром та з Августом, а перейшов до Карла й Станіслава. Вважаю їх певнішими й не такими небезпечними для нас, як тамті. Це мені наказував мій розум, котрого я в нікого позичати не потребую, і моя совість, котрої я за ніякі маєтки в світі не промінюю. Це совість будівничого, який двадцять літ будував храм волі і тепер його власними своїми руками бурити не бажає. І знайте, що не збуриць, хоч би йому за це Бог вість що обіцяли! Бог вість якими карами грозили.

– Честь тобі за це! – залунало кругом.

– Слава гетьманові Мазепі!

– Слава! Слава! – і в салі знов знявся такий шум, ніби тут до зброї хапалися.

Довгу хвилину відпочивав гетьман, поки не заспокоїлося настільки, щоби він міг продовжати свою промову.

– А тепер подивімся, які я мав підстави, щоб піти з королем Карлом проти царя, бо сказав же я, що ніколи не починаю діла, не розваживши вперед усього як слід. Московсько-сасько-датський альянс, починаючи війну з Карлом XII, вважав його молодцем палким, котрий шукає лицарських пригод, північним Дон Кіхотом або прямо напівзбожеволілим дегенератом. Але з тих вісток, які до мене дійшли, я його иншим побачив. Його промова в шведським сенаті, його незвичайна рішучість, скорість, з якою він виконував свої воєнні плани, справність його армії і доцільність дипломатії заповідали нову історичну зорю, що раз на сто літ своїм сяєвом яким озарює політичний небосклін. Він від предків своїх перебирав, що добре, а відкидав їхні похибки. Його блискучі перемоги вказували на великого вождя, а те, що не заключував миру з переможеними, добре свідчило про його політичний розум. За союзника вибрав я собі таким чином не авантюриста, а великого чоловіка, з яким і впасти не сором.

– Як падати, так з великого коня.

– Як пропадати, так не за будь-що, – притакували кругом.

Гетьман продовжав:

– І тому-то я тільки ждав тієї нагоди, щоб нав'язати зв'язки з королем Карлом. Як це важко було, зрозуміють ті, що колись по нас прийдуть. Вони й осудять мене... Біда зменшує провину. Я був у великій не біді, але скруті. Сучасним годі її зрозуміти. Будучність зрозуміє і подякує мені навіть тоді, коли б мій задум не вдався. І пшеницю сіємо восени, а вона що лиш літом колоситься, пролежавши цілу зиму під снігом. Я не зраджував царя. Він мене хотів вивести в поле, а я лиш не давався, дякуючи розумові, котрий мені Бог дав, і досвідові, котрий я собі важкою працею добув. І короля Карла я теж на манівці не зводив. Від самого початку війни готувався я до того, що тепер зробив. У Батурині зібрав я мало що не сорок гармат, значиться, стільки, скільки їх шведи мають, а муніції, провіанту й фуражу куди більше від них. Про гроші й не кажу. Їх було в мене більше, ніж у шведів та в москалів укупі. Війська ж мав я тисяч 50 і кілька, стільки, що Карло й не дуже-то менше, ніж цар.

І коли б Карло не загаявся був у Саксонії, коли б він ще тогді дав мені нагоду пристати до нього, я підняв би був на Україні такий зрив, як колись за Богдана Хмельницького вчинився, бо хто каже, що народ проти мене, цей краще б своєї совісти спитався, може б, вона відповіла йому, на кого то нарікає народ. Невже ж

церкви й школи будував я для себе і для тих своїх дітей, котрих не маю, і невже ж я маетки збивав для них? Складав я їх на будівлю Української держави і для їх хазяїна, для мого наступника, хотів я озолотити булаву, а дехто брався ожемчужувати пірнач. Та невже ж я тому винуватий?

– Ні, ні, ти не винуватий!

– Ти прав, – притакували вголос старшини. А гетьман продовжав:

– Цар Петро хотів, щоб його боялися, я хотів, щоб мене любили. Бачу, що в нас страх від любові сильніший. Це мій гріх. Бог і будучність да розгрішать мене! Але, щоб народ за мою любов до його ненавидів мене, – це брехня! Брехня! – повторив, і голос його заломився. Видно було, що доторкнувся болючого місця в душі. – Коли б народ ненавидів Мазепу, то звідки цей Мазепа брав би ті полки, які на кождий його заклик неначе з-під землі виростали? Якщо народ ненавидів Мазепу, то чому ж так хоробро обороняв його столицю? Якщо народ ненавидить Мазепу, то звідкіля ж беруться ті мазепинці, що їх тепер цар у Лебедині карає?.. Мазепинці є і будуть, поки Україна вольною не стане, поки не здійсниться весь задум Мазепа.

– Хочемо бути учасниками задуму твого.

– Хочемо й обіцяємо!

– Заприсягнемо!

Гетьман попросив о спокій.

– Кажете, що згинете, або побідите зі мною. Побідимо не ми, лиш ідея наша, як ми її не закопаємо живою. Коли б ми нині вернули до царя і попросили його о вибачення і ласку, то вирили б таким чином яму для нашої ідеї. Того я не зроблю, а ви – як хочете. Не силую нікого. Хто хоче, хай іде, не заверну його з дороги ні силою, ні словом. Але ж хто останеся нині на те, щоб опустити мене завтра, цей буде відступником і гробокопателем нашої волі.

– Вб'ємо такого, як паршиву собаку!

– Як зрадника, як Юду повісимо на сухій гілляці.

І почувся бренькіт щабель, так зловіщий у подібних випадках.

Довго прийшлося гетьманові ждати і стукати кулаком об стіл, заки заспокоїлися розгорячені голови старшинські.

– Спасибі за готовність вашу не опускати мене при нинішній важкій годині.

– Доживемо кращої, – потішали його.

– Вірю і надії не трачу. З нами тут козаків тисяч три з лишком. Але ж бо Левенець ще не рішився, а Полтавський полк чималий.

– Левенець на вибір Скоропадського не поїхав.

– І Скоропадський по добру булаву не прийняв. Його присилували. Він наш одностудець. Як матиме нагоду, верне до нас. І залоги теж не всі вже перейшли до царя. Подбаємо, щоб вони получилися з нами.

– Подбаємо! Не пощадимо себе.

– І Високу Порту приклонимо якомсь. Коли б не Лісна, турки були би вже тут. Але що найважливіше для нас, так це Січ. Я на Гордієнка числю. Він нібито ворогував зі мною, бо запорожці не дуже прихильним оком глядять на Гетьманщину і на наші буцімто панські порядки, але в рішаючий мент рішить у них здоровий розум. З царем проти свого гетьмана не підуть. України не зрадять.

– Честь їм!

– Слава січовому лицарству!

– Хай живе Гордієнко! – гукали старшини, буцімто запорожці вже й справді за порогом стояли.

Гетьман свого наміру добився. Пригноблення, яке почувалося з початком наради, уступило місце бадьорому настроєві. Не хотів його псувати. Галаганові не вірив, хоч цей у купі з другими зривався з місця і кричав те саме, що вони. Розмову з Апостолом відложив на пізніше. Це не Галаган, з ним треба побалакати на розум. Зеленський, Горленко й інші лукавити не вміють. Вірні йому. Треба тільки підтримати їх духу. І гетьман кінчив:

– Як бачите, панове товариство, діло наше не таке-то вже безнадійне. Воно важке, але до Тернопілів ще нам далеко...

– Далеко, далеко, – тихим голосом завважив Чуйкевич.

– Ой, далеко, – покинував головою Андріяш.

– І не треба, щоб близько було, – спротивився гетьман. – Не треба!.. Горі імієм сердця! Не пропала ще козацька мати. І не дамо їй пропасти! Заступимо безталанну грудьми нашими, виведемо її з дому сорому і неволі на ясні зорі та на тихі води. Підемо назустріч невідомому, з'єдинені невгнутим бажанням здійснити наш задум великий, підемо на змагання важкі з нашим старим козацьким кличем на устах: добути, або дома не бути!

– Добути, або дома не бути! – загуділо в гетьманській світлиці, аж стіни задрижали, і вітер на хвилину ущух. Добули шабель і блиснули ними.

- Хай живе воля!
- Слава гетьманові Мазепі!
- Не опустимо його!
- Присягнім, жити й умирати в купі!
- Присягнім!
- Присягнім!

Даром супротивлявся гетьман, казав, що вже присягали йому, а він їм, і впевняв, що віри в своїх людей не втратив, – не заспокоїлися, поки Орлик не поставив хреста між двома якими свічками і не засвітив їх. Повторилося те, що було колись у Києві після від'їзду царя з гетьманського пиру на Печорськім.

– Кличу всемогучого Бога на свідка, во Тройці святій, всюди суцього, і матір Божу, заступницю нашу, і святого Михайла, опікуна лицарського, українського, кличу й заприсягаю вам і народів нашому, споконвіку вольному, а тепер неблаганним ворогом нашим катованому, що не ради користи власної, не задля почесей марних, для багатства нікчемного, а для вас усіх, що під моїм рейментом єсте, для жінок і дітей ваших, для вічного добра Матері нашої рідної України безталанної, для користи Війська Запорозького й усього народу українського, для збільшення і помноження прав і вольностей наших, хочу і бажаю всею душею мою і всім помишленієм моїм за помочою Божою так зробити, щоби ви з жінками й дітьми своїми і весь наш край з Військом преславним Запорозьким ні під царською, ні під ніякою другою кормигою чужою не пробували, лиш у своїй власній державі як люди вольні і від нікого не залежні, хіба від власних законів своїх, во віки вічні проживали, що дай Господи – амінь!

– Амінь! – повторили усі, цілуючи хрест з мощами святими й заприсягаючи вірність гетьманові аж до самої смерти.

Сіріли шибки, перлилися зіниці козацькі, то синяві, то зеленяві відтінки блукали по невиспаних обличчях.

Линяли саети на контушах старшин.

Розп'яття між горючими свічками колисалося в очах.

Ніби Христос був перемучений докраю і ніби за хвилину промовить голосом благальним: „Боже, Боже, пощо ти оставив мене!“

Але Христос мовчав.

Орлик тривожно споглядав на двері... Коли ж відчиняться вони? І коли на порозі появиться дід, ростом ще вищий від царя, з очима, полинялими від сонця, в сорочці, на дощах праній, на вітрах сушеній, з великою незгійною раною на груді?.. Що

за жаль, що за шум! Тілький край, стільки дум, стільки в народі сили, а кругом лиш могили, і кінця їм немає. Слава воскресіння чекає, від Воскресіння до Вознесіння з року на рік, весь вік, і нема нам спасіння.

Він чи не він? Живий чи мрець? Увійшов, чи так тільки Орликові здається?

Сверлував простір – діда не було. Це був лиш образ, закріплений в душі. Бажання так сильне, що аж вбиралося в тіло.

Двері були зачинені, і ніхто не відчиняв їх.

Дід не входив і не кричав, наступаючи на гетьмана: „Двигни цей камінь! Двигни!“

Орлик приступив до стола і здмухнув свічки.

Х

Шведська армія, як це влучно передбачував гетьман, зайняла чотирикутник між Ромнами, Гадячем, Лохвицею і Прилуками – яких десять миль простору.

Була це земля, доволі густо залюднена і не дуже виснажена війною.

Скрізь по селах і хуторах сиділи люди, курилося з димарів, чути було іржання коней і рев худоби. Урожайна земля, і народ скоро богатів, а розбогатівши, нерадо кидав ті богатства. Це лиш пани при першій тривозі зриваються з місця, як наполохана птиця, а селянин кріпко тримається землі. Він покидає її, як мусить, коли бачить, що вже все пропало і що осталося тільки одно – спасати життя.

З отсього ж чотирикутника ще й тому не втікав ніхто, бо гетьман перед шведською армією післав туди свої універсали. В тих універсалах толкував він „їх милостям панам полковникам і панам осаулам полковим, панам сотникам, отаманам, війтам, їх мостям благородним особам і всякого чина людем, в городах і селах обрїтающим“, задля чого то він покинув протекцію царську і приєднався до високовладного короля шведського, котрого побідонсна армія увіходить отсе у їхні гради й весі... Не як ворог, вступають шведи вглиб України, а як союзник вірний і безпечний, котрий нікому й ніякої кривди ні на здоров'ю, ні на маєтку не зробить.

За те ручився гетьман словом своїм і своєю особою.

А що із Січі доходили теж голоси, до гетьмана прихильні, так тутешній народ не турбувався дуже і спокійно дожидав приходу побідоносних військ короля Карла.

Аж і прийшли, а з ними прийшло все те, що звичайно, як тіль, волочиться за всякою армією: недостача квартир для людей, а стаєнь для коней, суперечка за провіант і фураж та всякі непорозуміння, неминучі, особливо, де одні других не розуміють, бо не знають чужої мови.

Хоч шведи вже по Польщі й по Білій Русі таки добре походили, та деякі слова затямили собі, а котрий так і речення умів „полюдському“ зліпити, а все ж таки був це чужинець, людина другої віри, та ще до того лютер.

А тут і від царя маніфести, як чорні круки, надлітали, а новий гетьман, Іван Ілліч Скоропадський, і свої, царською канцелярією вимушені прокламації надсилав.

Тож і не диво, що подекуди до сутичок між українцями і шведами приходило, дехто вже й нишком нарікав „чому-то ми царя не держимося“, а инший так прямо й погрожувався, що до царя верне, якщо гетьман шведського нахабства не спинить. А цар, як на те, й недалеко стояв.

Бо невже ж з Гадяча до Лебедина далеко? Тільки рукою подати. А в Ніжині і в Миргороді, як два ножі в тіло Гетьманщини встромлені, два царські сильні полки залогоми стояли, головні ж московські сили розтаборилися здовж східної границі.

Так тоді гетьманові негайно треба було спішитися до короля Карла. Раз, що гостям краще, коли хазяїн у хаті, а друге, що небезпечно відставати від головної сили, щоб ворог не скористав з того і від Ніжина або від Глухова не напав на невеличку козацьку армію.

Сула і її численні притоки замерзали, не треба було дуже й оглядатися на ті мости, що їх позрушувала шведська армія у своїм переході, можна було поспішати.

І поспішало тих три тисячі вірних гетьманові козаків, які залишилися під його рукою.

По дорозі дехто приставав, а дехто відставав, але зміни ці були не дуже-то й помітні. Відставали звичайно ті, що з перевтоми або із-за недуги не могли поспівати, а приставали охотники до боротьби зі зненавидженою Москвою, котра своїми „безеценствами“ скрізь собі чимало ворогів натворила.

Довгою, начебто безконечною валкою потяглися козацькі відділи, як мереживо чорне по білій скатерті снігу. Вершники, піші, сани, вози. Женуть череди овець, гукають чабани за стадами скоту, підпригують собаки, висолопивши червоні лизні.

На возах жінки, діти, домашня птиця, котячі очі визирають цікаво з-під діточого тулупця. Хочуть затамити собі дорогу, щоб вернути назад.

Бахмач з пригородками своїми зірвався з місця і пустився за гетьманським військом.

Де? Куди? На який кінець?..

Тікати, тікати, тікати!

Доля безталанного Батурина червоним опирем попід плотами блукає і тривожить людей. Хочеться бути якнайдалше від нього. Хочеться забути, що був такий город на світі, нехай він переміниться у казку, в твориво буйної уяви... в дійсності не було його ніколи...

Тікати, тікати, тікати!

– Чого лізеш на голови людям? Шлях на гони простягнувся широко, а йому місця нема!

– Як барани, збиваються люди докупи, боки оббивають собі. І чого?

– Глота, як біля дверей у церкві в час пожежі.

– І воюй же тут з такими!

– Бо то найгірше, як невоєнний народ помішається з козацтвом, тоді вже і ладу не вдержиш!

– Який тут лад! Безладдя окаянне... Отському особливо спішно. Так підіжди, голубчику. Підіжди! Не першим, а останнім прибудеш!

І висували віз чи там сани із довжезної валки, становили на полі і не дозволили їхати скорше, поки вся валка не перекотиться.

– Я тебе, парубче, страх кохаю, – приговорював Мручко до котрогось зі своїх, – прямо душі в собі не чую, але якщо ти мені лінії не триматимеш, то здмухну тебе, як свічку. Побачиш!

Козак схоплювався, ніби зі сну будився, стягав коня і старався їхати рівно поруч других, щоб не допускати нікого до тих возів, на яких везено гетьманові скарби.

Двох товаришів перешіптувалося:

– У старого Хмеля не такі скарби були, та де вони?

– Виговський добув та витратив на війну.

– Еге, Виговський!.. Богданових скарбів чорт береже і нікому приступу не дає.

– Великі маєтки все нечиста сила в землю до себе потягне, і пожитку з них чортма!

– Тому-то в тебе і шаг не загіє місця.

– А щоб ти знав. Краще пожити, ніж мають у землі гнити.

– Може, й так. Але в когось же і гроші мусять бути.

– Найкраще, коли б їх не було на світі.

– Вищідив би пів ведра горілки і заплатив конем.

– Чогось зараз конем!..

– Не знати, куди ми йдемо? – питався якийсь піхотинець, на силу витягаючи ногу з грязюки. – Кара Господня, не марш. Зимно таке, мороз, а до того ще й вітер.

– Кашель, а до кашлю колька, – відповідав йому товариш.

– А щоб ти знав. Коле мене і шпигає під боки, ще кілька гонів поженуть – і впаду.

– Не бійся, чорт тебе не вхопить, підеш, бо мус.

– Але куди?

– Або я знаю!

– Тут, мабуть, ніхто нічого не знає. Були за Десною і вернули на Сейм, а отсе вже і Сулу переходим. А за Сулою що?

– Побачиш. Хочуть, щоб ти світу провидів.

– Самі вони не знають, чого хочуть. Коли битися з москалем, так тоді треба піти йому назустріч і дати баталію, а як миритися, так післать людей з білою хоругвою. А то москаль туди, а ми сюди, він гайта, а ми вісьта. До чого воно подібне?!

– Жаль, що тебе гетьманом не зробили.

– З нашої сотні нинішньої ночі знов двох козаків пропало.

– Добрий козак своєї сотні не покине.

– То колись, а нині і старшини від гетьмана втікають.

– Бо нинішній старшина не козак, а пан; в нього козацької чести немає.

– Ой, тото! Мій дід розкажує, що Богун, хоч який пан був, а на війні, як звичайний козак, бився, все напереді, все перший.

– Нема тепер таких. Тепер полковник до гараздів охотник. Що ж тоді від нашого брата хотіти?

– Я б усім цим дезертирам та мародерам кулею в лоб. Запорожці, який вольний народ, а в поході такий послух тримають, що кращого й не треба. Послуху в нас чортма!

– Послух велика річ. Без нього і побіди нема.

Вітер, що трохи ущух був над раном, зривався тепер наново. Десь від Донця табунами розгуканих коней летів. З лівого боку вдаряв, ніби до серця добирався. Не лиш вершників і піших тручав, але й вози перевертати хотів. При якому коні не досить крепкі, цей і повертався дишлем управо. А спинявся один, так і ціла валка захитувалася, одні на других наїздили, робилося каліцтво, знімався заколот і сварка. Бралися й до шабель.

- От і погода яка! Краще було в Бахмачі перечекаати.
- Щоб москалі наскочили знічев'я. Правда?
- Москаль як схоче, то і в Ромнах наскоче.
- В Ромнах шведи стоять. Не зважиться.
- Ми все на чийсь поміч рахуємо, а найкраще не оглядатися на нікого.
- Лиш з трьома тисячами добувати світ. Правда?
- ...Мовкли.

Сніг ліпив. Такий білий і густий-густий, що робилося чоловікові, як комасі у мішку муки. Не знати було, де небо, а де земля, де ліс, а де річка, і коли б не те, що вітер віяв від сходу, то не знати було б, куди йти. Прямо безконечне біле море гуло, ревіло, сатаніло... А-у! А-у! А-у!

Похід у білому морі потопав. Де-не-де тільки з цього моря дишель торчав, або колесо на осі вертілося, або людська рука вітру хапалася – знак, що туди недавно тому перейшли шведи. Дорога тільки зверху була присипана снігом і рівна, а під сподом, який аршин углиб, вона розмішана, як тісто, як „чортяча розчина“, у котрій ноги грузнуть.

Передні, вершники і піхотинці, то ще якомсь насилу по скреплій заморозі пробиралися, але чим далі, тим гірше ставало, розмішувався шлях, робилася дійсно якась дідьча розчина, у якій коні грузли по черева, а люди по пахи. Все когось доводилося витягати з неї, бо обмілів і застряг, як муха в мазі. Осаулчики і стойчики вискакували іноді на своїх шпарких конях з тієї каравани на боки, а перебравшись насилу крізь снігові гори й безодні і виїхавши на рівне поле, з котрого вітер поздував сніг, мчали з дорученням до передових відділів або скакали до хуторів, що ледь-ледь

майоріли в балках. Заволохачені від інею коні й люди майнули на хвилину, як сонні привиди, і розпливалися в білому морі сніговії.

Край, літом такий привітливий і гарний, перемінився тепер в білу, студену, смертельну пустиню.

Мороз з кожною хвилиною кріпшав. То не сніг політував на землю, а сипалися якісь тонесенькі колючки, пробивали найтеплішу шубу і вбивалися в тіло людини, аж до шпіку-кості, ранили й калічили його.

Дрож пробігав по шкірі, зуби дзвонили, в руки й ноги запари заходили, а тоді в губі робилося млісно-солодко, перед очима хтось блискучими коліщатами грався, хтось тихеньким голосом найулюбленішу пісеньку наспівував, хотілося одного: присісти де-небудь хоч на хвилину, на маленьку хвилиночку тільки і задрімати.

Але такий вже зі своєї дрімки не будився.

Зима добре подбає про нього. Обтулить периною снігу, студеною долонею приплече місце, де він лежить, і що лиш весною, як розтануть сніги й розцвітуться квітки, побачить тепле українське сонце жертву жорстокої зими. Жертв таких з найближчою весною буде більше, ніж за останніх сто літ коли-небудь бувало, бо й зими такої за минуле століття не було!

Була це зима, яка, здавалося, хотіла знесилити людей, відняти в них всяку охоту руху, вбити всяку енергію, зробити війну неможливою.

Так люди не давались.

Посередині валки вози й сани з батуринським лазаретом посуваються.

Між ними Мотря.

Коли валка зупиниться на хвилину, вона злазить зі своїх саней і обходить недужих. Обтулює їх, вкриває, з острахом дивиться, чи котрий на стужі не заков'яз.

Вона тепер їх одинокий ангел-хоронитель, бо благий дід в Батурині остався. Що не напросилися його, їхати не хотів. На руїнах городу залишився – сам-один.

Мотрі він з гадки зійти не може.

Бачить його серед могил і звалищ, одну живу душу поміж тисячами мерців.

А може, ті мерці живі для нього? А може, й він не живий, а дух?

І на ту гадку кров теплішою стає. Хочеться вести борню з ворогом і з зимою, хоч би зі світом цілим, за право життя, за те, щоб

отся широка й богата країна не задубіла під подувом північного вітру, щоб вона діждалася своєї буйної, гарної, розкішної весни.

Дід з батуринського пожарища добув недогарки життя, Мотря роздуває їх, долонею обтулює свічку, щоб не згасла.

Ні, ні! Життя сильніше від смерти! Хай живе життя!

Вітер кидається на неї, снігом у лице сипле, собакою в руки гризе – „ау! ау! ау!“.

Мотря сідає в сани, її обтулюють вовчою шубою, женуть.

Заморозь від кінських копит відривається, б'є візника в лице, до Мотрі скаче.

Поле біжить, утікає кудись, поспішає перевалитися за обрій, котрого і не видно. Дерев зриваються з місць, осніжені, волохаті, не дерева, а духи тих дерев, що були зелені літом, а осенею золотисті, гіллям, як руками, одні других чіпаються, метушаться, як у тривозі перед тим, що хоче з ними зробити зима. Вона вже добирається їм до коріння... Втікати, втікати, втікати!

Мотрі не зимно, а горячо. Вона стомилася до болю... За останні два годи вічність пережила... Не жалує... І не думає про себе... Почуває себе заодно з людьми, з полем, з землею. Вона – це вони, а вони – це вона... „Забути про себе, щоб не бути забутим“, – сказав колись Войнаровський. І вона хоче забути... Забула... Її нема... Є тільки цей край, за котрий іде боротьба, і люди, які цю боротьбу ведуть... Щоб вони не зімліли, щоб не склали оружжя: ось чого вона боїться... Коли б могла глянути їм у душу! Рвала б її, бичувала, останні сили добувала би з тих душ, що позбуваються гарту, хлянуть, м'якнуть, маліють. Власну кров переливала би в їх жили...

Чуйкевич на засніженому коні прискакує до її саней. Кінь дишає горячо. Жар б'є від нього.

Чуйкевичеві очі горять.

– Не змерзла, Мотре?

– Ні, ні. Мені горячо. Вертай до гетьмана. Про нього дбай!

Він повертає конем. Вітри, як тічня голодних вовків, кидаються за ним. Виють, заводять, харчать. Поле біжить, дерева зриваються з місць, небо паде, земля перекочується за обрій, світ іде шкереберть.

Хтось хлипає, ячить, хтось крикнув, ніби з нього душу деруть, хтось зітхає востаннє у життю, хтось ригає прокльоном, регочеться божевільним сміхом: „Ха-ха-ха“...

Сунуться сани – то знімаються вверху, то падають униз, як човни по морських валах, вози риплять, колеса до осей примерзають, то не коні, а білі снігові й ледяні груди вітер перед собою жене – хвора рука що раз то химерніше узори на безконечному білому полотні сірими нитками виводить...

Гетьманське військо назустріч невідомому ступає...

– Мотре, сонце моє!

– Пане мій!

Мов з-поза світу забутий голос гуде – далеко, дуже десь далеко. „Забути, забути про себе, щоб не бути забутим“... – нашіптує другий голос, той, що в душі сидить.

Він сильніший від вітру, від скрипу возів, від усього...

Валка посувається вперед.

Не білий, а сивий сніг паде, сіріє і темнішає кругом.

Ледь-ледь бовваніють осніжені спини вершників і кінські зади.

Затрачуються останки військового ритму, похід не йде, а сунеться, як каравана примарів сонних.

Шлях хрупотить, якби хтось велетенським валом кості то-рощив.

На горбку біля дороги щось бовваніє.

Кінь на задніх ногах сидить, передніми спинається, воздух б'є, землі шукає.

Хоче встати і за другими йти.

Не може...

Задні ноги ніби приковані до землі. Вони безсилі. І кінь тільки головою вправо і вліво поводить, жахливо розглядаючись кругом. Бачить коней, що людей на своїх спинах несуть, вози і сани тягнуть кудись, може, до теплих стаєнь мандрують, а йому годі. Бачить, очі кров'ю заходять, грива дубом стає, і з широких грудей добувається останнє болоче іржання.

Якби хтось пилою залізо пилював.

„I-i-i!“

Ні вітер, ні скрип саней, ні стуркіт коліс того жахливого іржання заглушити не може.

Спини вершників на шиї коней похиляються, коні стогнуть і подаються вбік, валка захитується, мов п'яна. Так будить її вітер і штовхає вперед.

Гетьманське військо – нецілі три тисячі людей, з табором і з останками казкового скарбу назустріч невідомому іде.
Жахливе іржання біжить по його слідах – здоганяє.

XI

Ромни у снігах потопали.

На кришах домів, на банях церков і на вежах дзвіниць лежав він білою грубою верствою, ніби зима хотіла живцем присипати город.

Навіть найсильніші вітри, що розгуканими табунами степових коней з півночі налітали, не поздували тих снігів. Зціпив їх мороз, якого в тих сторонах найстарші люди не пам'ятали.

Ворони й круки, що хмарами чорними супроводжали військо, не видержували тієї стужі й замерзали в лету. Чорними ганчірками на білих снігах лежали або, як омела, хиталися між вітами дерев. Ті, що видержували зимно, сиділи на остріжках, насторопивши пір'я і крякали жалібно.

На голод нарікати не могли. Скрізь лежало трупу і стерва більше, ніж треба.

Так трупи ці не була одна кість. Вбрання попримерзало до тіла, і навіть кручачим клювам нелегко було добратися до м'яса.

Що тратило енергію руху, дубіло й кам'яніло в одну мить. Слинка, виплюнута з рота, замерзала, не долетівши до землі. Люди одного тільки й бажали – тепла.

Хто міг, за поріг не виходив. Але ж бо таких щасливців небагато було.

Не тільки хати, крамниці, школи, уряди, але й приюти для старців і притвори церковні заповнилися людьми.

Люди й поміж худобою по стайнях ютилися, як мишва, залазили в стоги й оборози, а все ж таки не для всіх місця стало. Ломили гілля, обносили плоти й розпалювали вогнища, щоб зогрітися хоч трохи. Так що ж! Погрієш груди й руки, а спина продрогне наскрізь.

Запарі в ноги зайдуть, пальці один качан, на бровах і віях понависають ледяні соплі, і якщо ти силою не зневолиш себе встати й бігти, підскакуючи, мов божевільний, то й біля огню замерзнеш.

Рятували себе люди, як могли. Особливо горілкою, котрої було вдовіль, та ще яблучником, грушівкою і другими домашніми винами. Але ж бо й горілка зрадлива. Незчуєшся, коли вип'єш надміру, а тоді й замерзнути найлегше.

Тому-то по вулицях і по майданах, скрізь, де тільки табором стояло військо, ходили шведські й козацькі патрулі. Голосною командою зривали сидячі гурти на рівні ноги, казали їм виконувати всілякі вправи руками й ногами, перебігати від одного вогнища до другого, щоб тільки підтримати рух, а з ним і життя.

Так і це не помагало багато. Розігрієшся на хвилину, а як присядеш або й приляжеш де, так і не знатимеш, коли перенесешся з отсього жахливого світа у другий, кращій і щасливіший, про котрий мріє людина за кожним разом, як присяде його якась велика біда.

– Звідкіля отсе бісове зимно взялося?

– З півночі надтягнуло.

– А невже ж і там немає людей?

– Є, та вони до його привикли.

Балакали короткими реченнями, бо здавалося, що й слова замерзають.

– Також не мало коли прийти, аж тепер.

– За війною вся біда снується.

– Бог не любить війни.

– Чоловік усе на Бога спихає.

– А на кого ж?

– Лісового діда обидили.

– Його?

– Мало то лісів повирубували, мало звірини повинищували... Злиться. Нема такої стежки в лісі, щоб нею люди не ходили.

– Як не вояки, так бандити. А він того не любить.

– Ні...

Розбурхана злиднями уява відривалася від дійсности і блукала хворобливими стежками. Хотілося вірити, що справді є десь якийсь другий світ, коли не кращій, так инший від теперішнього.

– А ти бачив лісового діда?

– Батько бачив. Задуманий ішов і на бороду йому настолочив.

– На бороду?

– Борода у його довга-довга, поміж деревами в'ється, як ріка.

– Зелена?

– Сірувата, як туман.

– Наступив, кажеш, – і що?
– Як не зірветься з місця, як не трусне собою – весь ліс задривав. Застогнали старезні дуби, а він лиш ф’ю! Сів на хмару і прос-то на наш хутор чкурнув.

– І що?

– Що? Заки батько з лісу додому добіг, стріху з хати зірвало, перевернуло клуню, а на нивах такий град лежав, як кулаки.

Шаблями поправляли в огнищу жар. Все хтось нового дерева приносив і біля жару клав, щоб розмерзало.

– А я чув, що це цар мороз на нас наслав.

– Може, й він, – притакував дехто.

– Білий цар, він зимі нову резиденцію буде – Пітербурх. Зима з ним у згоді.

– Чортів брат.

– Сам чорт.

Попали на відому тему про царя-антихриста, й оповіданням не було кінця.

– І хотілося гетьманові з нечистим воювати?

– Мусів. З антихристом спілку тримати гріх.

– Нема більшої сили від мусу.

– Мус – найбільший пан.

Огонь ніби притакував їм. То знов буцім насміхався, висолоплюючи червоні язички.

– Не побороти чоловікові нечистої сили.

– Не побороти! Хіба, що Бог pomoже.

– Хто його знає, які замисли Божі.

Розмова вривалася. Дикий крик шилом уші колов.

– Верещить, ніби з його шкуру деруть.

– А ти ж як – хотів, щоб співав? Чує чоловік, що замерзає на варті, і кричить, щоб злюзували.

– Нинішньої ночі багато бранців на варту пішло.

– Бранців?

– Полонених, москалів, сасів тощо.

– Чому ж то так?

– Швед вигадав. Варта стояти мусить, а має мерзнути свій, так краще хай замерзає ворог.

– А не зрадить такий?

– Не має що. У таку стужу навіть москаль, мов медвідь, у гаврі сидить.

– Шведи і собак на варту ставлять.

– Це найпевніші вартові.

Дикі верески пронизували воздух, як мечі. Гурти біля огнищ скупчувалися. Люди тулилися до себе. Всували голову в тулів, руки в рукави, кождий в себе влізти хотів.

– Москалі коням черева розпорюють, щоб руки погріти. Наш чоловік того не зробить. І худобина – Божий твір. Гадаєш, вона розуму не має? Страдає, як чоловік. Розказували про розум звірів.

– Кажуть, що цар і над звіром силу має.

– З нашої сотні бачив один, як він на оленю їхав.

– Де?

– У лісі, як блискавка летів.

– І воюй же тут з таким!

Замовкли, бо затріщав сніг, хтось надходив. Середнього росту, худощавий чоловік, у високих чоботях, у старому зношеному футрі, якого в нас і сотник не вдягнув би.

Король!..

Зривалися з місця і віддавали честь. Довга тінь шульгала по снігу.

– Цей і морозу не боїться.

– Примір дає. Страдаєте ви, знайте, що й я страдаю.

– Ох, не розкошує він, ні.

– А може, це дух...

– Ні, король, чули ж, як сніг під чобітьми скрипів.

– Дивний.

– Не будь він такий, так не пішли би за ним шведи Бог вість куди.

– Примір – велика річ.

– А наші?

– Гетьман старий.

– Так полковники!

– Спаніли і збабіли.

– А Мотря ходить. Бачив сам, як замерзлих снігом відтирала!

– Несамовита...

Знов хтось ішов.

– Цитьте!

До огня наближався Мручко.

– Доброго вечора панам! Козацький морозець, що?

– Запорізький!

– А може б, ми так розігрілися, панове, що?

– Може б, і розігрілися, але як?

– Горілкою, гадаєте? Ні. Від неї не один замерзне нинішньої ночі.

Мручко був цілий заволохачений від інею, а вуса з лиць звисали йому, як два скапи зі стріхи.

– Присядьте на хвилину та обігрійтеся, пане сотнику.

– Нема як. Охотників збираю.

– Та присядьте ж бо.

Послухав, пустили його до вогню, і з вусів стало йому скапувати, як зі стріхи дощівка.

– А нащо вам охотників, кажіть.

– У недалекому лісі москаль. Не всну, як мені ворог під боком.

– Розуміємо. А як ви гадаєте, кіньми чи пішо?

– Пішо, бо розігрієшся, як ідеш.

– Гаразд. Має гинути чоловік від морозу, так уже краще від шаблі.

– Або від куль. Ходім!

– Ходім.

Піднімалися, осматрювали мушкети, ішли.

– Куди, товариші? – питали їх ті, що біля сусідніх огнищ сиділи.

– Сотник Мручко веде.

– Як Мручко, то підемо й ми.

– З Мручком весело йти.

– Хоч би й на смерть.

– Авжеж, авжеж...

І Мручків відділ ріс.

XII

Гетьман встав нині скорше, як звичайно. Він тепер спати не може. Безсонниця, на яку нездужав король, і його навістила...

Добре то казав король Карло, що непередбачений випадок – це найгірший ворог.

А тих непередбачених випадків багато!

Як громи з ясного неба б'ють. Самі Йовові вісті. Погром Левенгавпта, Батурина, Стародуб, вибір нового гетьмана, анатема, стужа – одного з тих нещасть доволі, щоб захитати навіть найсильнішого душею. Тільки не Іваном Степановичем Мазепою!

Не можна сказати, щоб він байдуже ставився до всіх отсих подій укупі і до кожної зокрема. Кожда з них вражала його, бентежила і засмучувала, прямо ножем врізувалася в серце, але навіть усі разом не спромоглися на те, щоб трутити його в розпуку, в тую безодню, у якій чоловік затрачує розум, волю, надію, навіть охоту до життя... „Амінь!“

Гетьман не сказав того слова...

Найгірше схвилював його Батурин. І не диво. Там він найбільше стратив. Не лиш як людина, але й як творець задуманого ним діла.

Це зрозуміла річ.

На вість про втрату Батурина він почував себе, буцім земля захиталася йому під ногами – паде й не може знайти рівноваги...

Мотря піддержала його.

А тепер кожда нова, недобра вістка скріпляє тільки його непереможне завзяття.

Боротися аж до перемоги або до загибелі. „Зі щитом або на щиті“, – пригадується клич старинних героїв.

Ум, від п'ятдесяти літ заправлений до праці, навіть вночі не хоче спочивати.

Гетьман не спить. В безсонні зимні ночі змінює плани, на місце давніх, знівечених отсими непередбаченими випадками, стріляє нові – долею і ворогом порвані нитки зв'язує до купи.

На всякий спосіб камінь зрушений з місця.

Історичні події покотять його вперед. Де і коли він упаде, кого і як сторожить – годі нині сказати.

Але що під тим каменем не кублитимуться гадини і хроби – це певне.

Мазепа двигнув українське питання, і нема вже такої сили, котра б могла завернути його назад.

Може спинитися на деякий час, може потерпіти навіть дуже важкий погром, але воно вже має тую внутрішню силу, котра зробить його невмирущим...

Ані на одну хвилину не сумнівався гетьман, що його великий задум таки колись здійсниться, хоч би й по смерті, за літ сто або двіста, але все-таки здійсниться... Камінь зрушений з місця...

І як людина серед довгої сльоти пильно вдивляється в небо, чи хоч одного яснішого шматочка на ньому не побачить, як путник серед чорної ночі у полі за світельцем, хоч би й найслабшим, стежить, так розглядався гетьман довкола, щоб щось надійного знайти.

Думки на Запорозжя бігли.

Там тепер кошовим Гордієнко. Людина умна й великий патріот. Не раз між гетьманом а Січею непорозуміння бували. Січ бажала державою в державі стати, мало того, хотіла, щоб не було України, тільки Січ. А воно неможливе. Годі всьому народові жити на тих правах, на яких живуть запорожці. Але тепер, коли рішається спільна судьба і Січі, й України, Гордієнко про давні непорозуміння, певно, забуде. З царем проти України не піде. Гетьман числив на його, як на чотири тузи. Гірше діло з татарами і з турком. У них рішає гріш. Хто більше дасть, той їх і купить.

Цар тепер при грошах. Забрав Мазепині скарби. Добре, що не всі. На всякий спосіб гетьманові треба щадити, бо тепер війна, як витратиш, так звідки візьмеш? А тут ще і королеві Карлові треба давати. Він з грошем поводитья, як хлопчик. Розкидає де не треба.

А туркові пельку золотом нелегко заткати.

О, нелегко!

І гетьман обмірковує, як би то Порту на свій бік прихилити, а від неї переходить до короля Станіслава і до тих шведів, що разом з ним проти Саса воювати мали. І тут діло нелегке. Король Карло дав вправді приказ своїм військам, що стояли по німецьких залагах, щоб злучилися з коронною армією Станіслава і через Волинь на Київ прямували, але як вони це зроблять? І чи зроблять?.. І король Станіслав, і генерал Крассов – люди не дуже-то активні, крім того, згоди поміж ними нема, а час нагнить!.. Треба з королем Карлом обговорити це питання.

І гетьман велить Орлика покликати до себе.

– Як спав?

– Погано, милосте Ваша.

– Ов!

– Проклятий мороз. Мерзне народ.

– Богато сеї ночі замерзло?

– Шведів більше, ніж наших, бо вони одягнені гірше.

– То зле. Треба нині стягати дерево, яке є, від столярів дошки брати і курені строїти. Годі, щоб люди гинули від стужі.

Дежурний офіцер з приказом у город побіг.

Гетьман з писарем обмірковував політичні питання.

– Підеш до Піпера, Пилипе, і скажеш йому, але обережно, щоб не обидився дипломат, що прокламації, які він від шведів до нашого народу оголошує, треба інакше писати. Вони не видер-

жують порівняння з тими, що їх Скоропадський під диктатом царським складав. Знаєш чому?

– Розумію, – притакнув Орлик, встав і зараз-таки хотів до канцлера йти. Але гетьман спинив його.

– Постривай! Перше нам треба лист до Гордієнка написати. Бери перо!

Орлик сів за стіл, приладив папір, чорнило і вибрав добре застругане перо. Гетьман ходив по хаті і диктував. Письмо було довге й переконливе. Пригадувалися в ньому всі тії тягарі і знуцання, які терпіла Україна від московського ярма, а Запоріжжя зокрема. „Знаємо що було, та ніхто не знає, що для нас Москва в майбутньому готує, – диктував гетьман. – Я сам чув, як цар на підпівку вигукував: треба б викоренити, казав, треба би мечем і огнем винищити тих злодіїв і тих поганців запорожців. Тому-то, – диктував гетьман далі, – і рішився я стати в обороні усього нашого українського, козацького народу, за який відповідь здам колись перед Господом Богом. Тому-то я і перейшов на бік короля Карла“.

Тут старався він розвіяти тую нехить, яку могли мати запорожці до шведів як до народу чужого і іншої віри. „Шведи прийшли до нас як союзники певні й вірні і кривди ніякої українському народові не чинять, не так, як москалі, котрі тепер знуцаються над Україною гірше, ніж колись татари. Тому-то, – переконував гетьман запорожців, – всім нам тішитися треба, що маємо такого союзника і користати з нагоди, щоб укупі побороги нашого грізного ворога. Поможіть же нам, славні лицарі запорожці, довершити цього великого діла, допоможіть визволити нашу матір Україну з тяжкого московського ярма, щоб усі ми зажили людьми вольними і від нікого не залежними, бо як ні, то Москва дорешти покасує наші вольності козацькі, полки наші поперетворює у драгунські, винищить нас тяжкими знуцаннями катівськими, а недобитків пережене за Волгу“.

Гетьман диктував так скоро, що Орлик ледве поспівав писати під диктат.

– А тепер перепишеш цей лист начисто і подбаєш, щоб він попав у руки Гордієнка. Разом з листом післати треба гроші, бо цар їм їх не жалує. Розумієш?

– Знаю, милосте Ваша. Доказом того лист, який до Вашої милости від запорожців прийшов.

– Це стара партія писала, цареславна. Але ж бо вона не устоїться проти Гордієнка. Молодше товариство за ним стоїть, а він

завзятий ворог московського уряду. Вірю, що Гордієнко до нас прийде, лиш біда, що москалі хочуть нас відрізати від Січі. Треба нам з Січею утримати зв'язок.

Орлик притакнув.

– А з краю які вісті наспіли?

– Недобрі.

– Ехемрлум?

– Деякі сотники відказують послуху розпорядкам Вашої милости, як ось в Опошині, Груні і Котельні.

– Про полтавського полковника теж негарні вісті приходять, народ шумить. Творються ватаги самочинні й нападають на двори, грабують. Ні проходу, ні проїзду безпечного нема. Помордованих шведів знаходять.

Гетьман, слухаючи тих слів, голову хилив, морщина між бровами глибшала, руки кріпко стискали поруччя.

Орлик глянув і нараз замовк, як ножем урізав. Настала мовчанка. Скупе і бліде світло насилу продиралося крізь шибки. Деколи тільки долітав несамовитий рев, якби мордували когось...

Хірургі відпилювали відморожені руки й ноги.

Гетьман встав. Глянув на Орлика. Орлик зрозумів, що він щось важного рішає.

– Пилипе! – почав.

– Слухаю Вашої милости.

– Важкі часи переживаємо, синку! Вважаймо, щоб не осоромили себе.

Орлик хотів щось відповісти, але гетьман перебив йому.

– Пошукай мені миргородського полковника і попроси, щоб негайно зайшов. Сам-один, заки старшини на нараду зберуться. Іди!

ХІІІ

– Гу! Яка студінь! – нарікав Апостол, входячи до гетьманської квартири. – Чоботи до землі примерзають.

– Зима, полковнику, поспіху нас учить, а то ми надто вже поспішаємо поволеньки. Миргородці зокрема.

– Пощо спішить! Поспіємо до смерти.

– А діло не вовк, до лісу не втече – правда? Знаю я, знаю отсю філософію. От бачиш, брате Даниле, коли б ти отсе до мене не йшов, а біг, то, може б, тобі і вуса так не понамерзали.

І дійсно, химерно закарлючені вуса миргородського полковника мали прямо несамовитий вигляд. По обох боках лиць звисали йому якісь два ледяні валки; а на їх кінцях теліпалися якісь блискучі барильця, ніби брильєнтами висаджувані ґудзики при святочній киреї.

Одно око засклепив мороз дочиста, і Апостол даром повікою кліпав і підморгував бровою. Лід не пускав, і в кімнаті таки добре зимно було.

– Як бачу, то зима навіть перед гетьманом респекту не має.

– А невже ж гетьман не такий чоловік, як другі?

– Такий, та инший.

– Колись було. Нині біда усіх нас порівняла.

Апостол замість відповіді відривав лід від своїх закарлючених вусів.

– Я тебе, пане миргородський полковнику, – почав, зміняючи голос гетьман, – попросив отсе на довірочну розмову.

Апостол поклонився злегка.

– Спасибі за честь. Я повсякчас до послуг Вашій милости готовий.

– Не сумніваюся. Прости, що турбував у таку ранню годину, але діло важне.

– Тим більша честь для мене, ясновельможний пане.

Гетьман позасував двері і присунувся ближче до гостя.

– Заки пічну, прохаю о тайну. Що скажу, будемо знати тільки ми два і Господь Бог у небі.

Апостол підняв шаблю і поцілував перехрестя.

– На тую шаблю ще мій прадід клявся. Впевняю вашу милість, що зайвого слова і волом з мене не добудуть.

– Так воно і повинно бути, не знають люди, що іноді значить одно зраджене слово!

– Такого гріха я на своїй совісті, мабуть, не маю, – відповів обидженим голосом Апостол. Гетьман заспокоїв його.

– Я не про тебе, а загально, бо коли б я тобі не вірив, так і не кликав би до себе. Діло, як кажу, важне, навіть дуже.

Апостол поправився на кріслі.

Цікавість розбирала його, а гетьман нарочно словами грався.

– Ваша милість можуть приступити ad rem. Хай мене Бог важко скарає, якщо покажуся негідним довіренности мого рейментаря.

Гетьман стиснув його за руку.

– Не дивуйся. Всіляко поміж нами бувало.

– Я перечеркнув старі рахунки, – відповів Апостол.

– А я їх подер, – підхопив гетьман. – І тому балакатиму з тобою не як з колишнім супротивником, а як з союзником вірним.

– Радо послухаю, Іване Степановичу... Кажі!

– Важкі часи переживаємо, брате, – почав гетьман. – Дуже важкі. Я ще такої опресії не тямлю.

– Я також.

– Ніби всі сили видимі й невидимі змовилися на мене. Невдача за невдачею руйнує мої найкращі наміри.

– Кінець діло хвалить, – потішав гетьмана Апостол.

– Кінець діло хвалить, – повторив за ним гетьман. – Тільки що того кінця якось не видно, і не знаю, чи діждуся його. Тому то й турбуюся тим, що може статися, коли мене не стане.

– Що це ти, ясновельможний, на парастасну нуту попав?

– Дух бо бодр, плоть же немощна єсть, брате Даниле. Боюся, щоб дух не остався без тіла... І мабуть, що останеться, – сказав гетьман, наголошуючи кожний склад останнього слова. Задумався. У віщій прочуттю потопав.

Апостол зніяковів. Не міг догадатися, куди то гетьман веде. Чи не підступ який? Може, Галаган знов щось накрутив, бо він до усього спосібний?

– Ти, пане гетьмане, – почав Апостол, – ще не одного з нас переживеш. Твій рід довговічний.

– Але ж бо ніхто з мого роду не переходив того, що я.

– І ніхто не мав такого розуму, як Ваша милість.

– Розум виснажує тіло... Будучим я тривожуся, Даниле, будучим – коли мене не буде.

Апостол хотів перечити, так гетьман не допустив його до слова:

– Послухай, пане полковнику, послухай і подумай, а зрозумієш, чи даром я тебе покликав... В тім танці два кінці. Маю на гадці теперішню війну. Можемо побідити ми, а може побідити цар. Всяка побіда – припадок. Побідимо ми, так тоді все в порядку... Маємо своїх людей і мудрих голів позичать не підемо. Але що станеться тоді, як побіда останеться за царем? Він Україні Мазе-

пи не простить, ані Батурина!.. Ми їм усе маємо прощати, а вони нам нічого. Тепер карають мазепинців, а тоді карати стануть Україну... З порожнього не ллю. Знаю я, знаю тії царські плани... Іван Ілліч їх не помішає. Він людина добра та м'яка. Москалям зубів не покаже. Це вже з тих універсалів слідно, які він під диктат царський пише. А якщо і йому посовгнеться нога або як умре Іван Ілліч, так що тоді?

Питання було таке просте, але разом із тим так несподіване, що Апостол зжахнувся. Дійсно, що буде після смерти нового гетьмана, Івана Ілліча Скоропадського? І як це він, Апостол, не завдав собі досі такого простого питання? Що буде, як не стане і Мазепи, і Скоропадського?

– З наших старшин, – говорив дальше гетьман, – що залишилися біля царя, бачу тільки одного, котрий у таку прикру годину міг би двигнути булаву.

– Полуботок, – підхопив Апостол.

– Він один, – притакнув гетьман. – Так що! Павло Леонтійович – людина, щоправда, чесна і вояка хоробрий, але голова не політична. Купаний він у горячій воді. З нього був би добрий гетьман, але колись, як Україна на кріпкі ноги стане, а не тепер, як вона валиться.

Апостола, якби хто ножем шпигнув:

– Так ти, Іване Степановичу, значиться, у побіду не віриш?

Гетьман поклав йому руку на коліно.

– Великий коровай розчинили ми, брате! – сказав і задумався. – Великий! – повторив ще раз. – Тільки легкодух живе з днини на днину. Добрий хазяїн узимі про літо гадає. І тому, брате Даниле, ти мусиш бути там!

– Де? – аж крикнув Апостол.

– У Миргороді, в своїм полку, а не біля нас, – спокійно докінчив гетьман.

Апостол ушам своїм не вірив.

– Жартуєш, ясновельможний, – відповів, усміхаючись, – жартуєш! А може, гадаєш собі: має втечи миргородський полковник, так краще хай за моєю згодою іде. Тому знай, що навіть, якби я мав коли-небудь намір покинути тебе і йти до царя, як не один пішов, бо що тут багато говорити, усі ми люди слабі, і нелегко нам устоятися супроти спокуси, коли би я, кажу, і мав коли-небудь такий грішний намір, так нині, після цього, що від тебе перед хвилиною почув, я каюся такої поганої думки, відкидаю її геть від

себе і кріпко й непохитно бажаю собі одного, а саме: остатися при тобі до останньої хвилини життя і разом з тобою гинути або побідити!

Гетьман вислухав довгого речення спокійно і стиснув Апостола кріпко за руку.

– Спасибі, брате!.. А все ж таки, тобі йти треба... Треба! Знаю, що місця твого ніким не заступлю, знаю, що за тобою ще й другі потягнуть, бо *exempla trahunt* – але годі! Ти потрібний нам, щоб у важкий мент рятувати справу. Вернеш, і цар приверне тебе до ласки своєї. Знатнішого від тебе поміж старшинами не буде, і – не мине тебе булава. А тоді – держи її кріпко і рятуй, що врятувати можна. Числю на тебе, тепер і – поза гробом.

Апостол встав і хотів похилитися гетьманові до ніг, але цей пригорнув його до себе і поцілував у праве рам'я... Чув, як під панцирем Апостола товклося серце.

Так тривали хвилину у мовчанню. Аж з лазарету крик перервав тишину.

Гетьман сів і показав Апостолові рукою на крісло.

– Пам'ятай тільки одно: „*Salus patriae suprema lex!*“

Апостол понурив голову і незаметно обтирав своє око. Те, що почув, було для його так несподіване і неподібне до правди, що уста йому заціпило. Стільки літ знав Івана Степановича Мазепу, а що лиш нині впевнився, що фальшивий образ його носив у душі. Гетьман не самолюб, він до найбільшої жертви для справи спосібний. Ось тепер. З такими малими силами залишився, армія короля Карла теж останніми часами ослабала, цар росте на силах, на значінню, на грошах, які на Україні здобув, а гетьман, замість турбуватися собою, журиться тим, що може статися з Україною.

І, роздумавши те все, миргородський полковник Данило Апостол, не відаючи навіть, коли і як, встав і обхопив гетьмана за коліна.

– Бог з тобою, брате Даниле, що це ти робиш? Лиши!

XIV

Мручків відділ не йшов, а біг по хрустко-сипких снігах з тaborу в напрямі гайка, що сірою смужечкою ледь-ледь майорів на виднокрузі.

Попереду Мручко.

Скрізь було пусто. Ні сліду, не то чоловіка, але й звіра. Що жило – заховалося перед зимном.

Лиш зорі, де які були, повибігали на небо. Кліпали й підморгували очима, нібито і їм зліплювалися від морозу повіки, і тому вони їх раз-у-раз розплющували, бо хотіли дивитися на землю, цікаві, що вона з собою робитиме в таку скажену лють.

А земля вже не дрижала від стужі, не стогнала й не вила з болю, лиш, утративши всяку надію на рятунок, мовчки конала. Навіть вітер ущух. Невже ж і його поборов мороз і заставив зійти з поля бою? Мороз, якого ніхто не тямив.

– А є ви всі? – гукав Мручко на своїх хлопців.

– Є всі, – відповідали йому голосами, що скрипіли й ніби вверчувалися в умі.

– Гарний мороз, що? – питався Мручко.

– Ах, чорта там! – відповідали.

– Так тоді, чого ви стоїте? Грійтесь!

І щоб запарі розійшлись, починав правою рукою бити об ліве, а лівою об праве рам'я, аж дивувався недалекий ліс, гукаючи: „Го-го-го!“

Знов бігли які там гони і знов ставали й розгрівали запарі, а чим більше наближалися до лісу, тим більше він дивувався – такий відгомін від нього лунав, буцім там сто молотильників ціпами било.

– Шабас! – гукнув Мручко. – А то ми ворогові про себе знати дамо. Бігцем вперед!

Зривалися й бігли, аж їм під грудьми дух спирало.

І коли би так хто дивився збоку на цей дивний похід, то погадав би собі, що люди побожеволіли з зимна, вирвалися з табору й біжать у ліс, щоб дертися по дубах, бо в городі стіни занизькі.

І не можна сказати, щоб у тім не було дещо правди.

З Мручком пішли здебільшого такі, що не мали квартир. Мороз добирався їм до кости, а вони навіть горілкою не могли розігріти тіла. Куняли біля огнищ, кожда година ставала їм мукою і кожда година наближала їх до смерти або до божевілля.

Знав це Мручко, тому-то й, виступаючи, мав тільки одно на думці, а саме піддержати свою і своїх людей енергію, бо хто її втратив, пропав. „А де ж краще розігріється козак, як не в бою“, – гадав собі. А вони знов міркували, що краще згинути зі шаблею у жмені, ніж заков'язнути на стужі. Ті мертві колоди, вкриті ле-

дом, що їх сотками вивожено ранком з табору, були для них відстрашаючим приміром. Нічого страшнішого не уявляли собі тепер над тую білу смерть.

Втікати від неї, хоч би самому чортові в зуби, щоб тільки не костеніти живцем!

І ось біжать вони за своїм отаманом, не питаючи, куди і пощо, і не думаючи, чи на випадок потреби можна їм буде сподіватися якої допомоги, чи ні. Так добігли до лісу.

Не старий він був, але густий і здоровий. Сніг, ніби в білі величезні шапки, повбирав дерева, ніби зима великий намет розпняла над лісом так, що тільки де-не-де проглядала хрусталева синява небесного склепіння. Був це ніби пригад якоїсь казки з давних діточих літ, казки про дванадцять розбійників або про королівну, що її змій з теплого полудня пірвав і заніс у студене царство недоброї Баби Яги - зими. Було так гарно, що не один і про зимно на хвилину забув; хотілося розпалити огонь, сісти кругом і слухати оповідань на те, щоб разом з казкою перенестися в крайні казки, звідкіль немає вороття.

– Чи ви подуріли, люди? – сердився Мручко. – Огонь ворога принаджує. Загріємося при роботі. І так тут тепліше, ніж на полі.

І дійсно, в лісі було затишніше. Чи то цей сніговий намет грів, чи густа деревина, досить, що потеплішало людям.

Мручко вислав передню сторожу і поділив решту відділу на десятки. Над кождим поставив козака зі своєї сотні, бо нікому так не довірював, як собі і своїм людям. Тим десятникам виложив свій план і гукнув:

– Ступай.

Не довго йшли, як від передньої сторожі надлетіла вість, що ворог недалеко.

Мручко відсунув шапку від правого уха, витріщив очі і потягнув носом повітря.

– Еге ж! Димом від вогнища заносить.

І всі нараз почули цей дим, і кров заграла живіше.

– Цитьте! – гукнув Мручко, і козаки перестали підскакувати й закаблуками бити, щоб розігріти ноги. – Цитьте бо!.. О, о, коні іржать...

І справді. Крізь стовп зимного повітря, що колючками вдиралося в горло і ранило груди до болю, продиралося іржання коней, та не голосне й не веселе, а слабе й жалісливе, ніби й коні жалувалися на мороз.

– Це не драгуни, – погадав собі Мручко, – а, мабуть, декілька старшинських або обозних коней. Значиться, з піхотою діло.

Не надумувався довго. Знав, що це не якась більша частина, а так собі, полчок якийсь в маршу з одного місця постою на друге або в розшуках за ворогами. Більша частина не залишилася б у лісі і не підступила би так близько під ворога, нехтуючи всякими приписами обережності.

І Мручко пустився вперед. Півколесом посувалися його люди туди, де іржали коні і звідки крізь гілля дерев мерехтіла заграва.

Без крику бігли. Що лиш, як побачать поляну перед собою, зрозуміють, що їм робити: чи поховатися за дерева й розпочати пальбу, чи кинутися на ворога з шаблями.

Дерева ріднуть. Крізь пні проблискує огонь, буцім там вже світає. Чути, як іржать і порскають коні, але людей якось не видно. Сховалися за стінку з саней і з возів, шукаючи захисту перед вітром і снігом. Мручкові розвідчики мало що не під самою тією стінкою були, і ніхто їх не спинив. Москалі такі безпечні, що навіть вартових не поставили. Кому там у такий мороз хотілося б виходити в поле?..

Що ж тоді Мручкові робити? Стріляти до тих возів і саней не вважав доцільним. І так амуніції мало. Шведи свою вистріляли в безнастанних боях, а нашу москалі в Батурині і в других городах забрали. Нехай шаблі працюють...

Та ще він не рішився, як крилові десятки його відділу, побачивши ворожий табір, кинулися бігцем на нього.

Добігаючи до стінки, зняли нестяменний крик і, не дожидуючи приказів свого сотника, одні окружали стінку, а другі розривали її по самій середині, щоб вдертися туди.

Тою прірвою кинувся також Мручко. Чув, як нараз зробилося йому горячо. Кров ударила до висок, перед очима то свічки запалювалися, то червоні кружельця літали. Ось-ось і зудариться з ворогом, і пічнетесь танець, котрий він так любив, бо від хлопця привик до нього.

– Вперед! Вперед! – гукає, і нараз ніби йому хто ноги підкосив – захитався, подався взад, насилу вернув до рівноваги і – шаблю, наготовлену до вдару, безсило опустив...

Перед ним на широкій лісовій поляні, кругом догасаючих огнищ сиділи купами трупи.

Деякі попритулювалися до себе, інші підсунулися так близько до огнищ, що полумінь лизала їх чоботи і по халявах сунулася на штани й на шинелі.

Трупи горіли, і прикрий сморід затроював студений чистий воздух.

Біля саней лежав кінь з розпореним черевом.

Декілька людей, головно старших, обсіли його, як мухи стерво... Грілися, поки разом з конем не задеревіли.

На снігу торчали порожні бочівки. В одній було ще навіть трохи горілки. Біла смерть не дала людям висмоктати її до останньої крапельки. На деревах хрипло крякали круки.

Мовчки стояв Мручко зі своїми людьми серед отсього табору трупів.

Явище було так несподіване й таке жахливе собою, що навіть найдотепніший смільчак вважав відповідним мовчати.

Йшли до бою з живими, а попали на трупів. Смерть за них ворога звоювала, студена біла смерть. Невже ж вона козацьким союзником зробилася?... Сподійсь!

Мручко перехрестився.

– Хай з Богом спочивають! – прошепотів, і молитовний шепіт понісся по цілій поляні.

Та недовго молилися козаки. Живі живе гадають. Те, що сталося з ворогами, може, і їх чекало, бо мороз не м'як, а кріпшав над ранком.

Щоб огні не потушли, вкинено до них бочівки. Клепки, пересичені спиртом, спалахнули синім полум'ям, іognища ожили нараз. Козаки відсували трупів на бік, тих, що горіли, гасили снігом, котрого скрізь було більше, ніж треба, і на жар кидали драбини з возів, дошки, дишлі, а то й цілі сани, бо огонь – то було життя, погасне він – і прийде вона, біла смерть. Скорше, скорше!

Тішилися, як діти, коли сухе дерево бралось огнем і коли вітер, що починав віяти сильніше, обдавав їх димом і теплом. Декому й іскра скочила на руку або на лице, і він не сердився, лиш спокійно струшував її.

Мручко побіг до коней. Радісно іржали, побачивши живу людину. Казав їх відпинати і підводити доognищ.

Козаки вишукували останки сіна й соломи і кормили голодних коней.

Забували про свою біду, а тішилися, що врятували життя звірям. До рана, може б, і вони заков'язли, бо збідовані були і зголодовані, аж страшно. Геть драбини пообгризли і ногами відгребували мох з-під снігу. Але сніг лежав такою грубою верствою, що дібратися до землі було важко.

Перешукуючи вози й сани, знайшли кількох ще трохи теплих москалів. Лежали під купами кожухів. Вони з замерзлих товаришів поздирали одіж, поприкривалися і в той спосіб спаслися від смерті.

Побачивши козаків, дзвонили зубами, від холоду і від страху. Гадали, що врятувалися перед морозом на те, щоб згинути від козацької шаблі. Та зайвий був їх страх. Ані Мручкові, ані нікому з його людей навіть до голови не прийшло мордувати бранців. Навпаки, чутили їх, натирали снігом і вели до огнищ.

З лицарів козаки зробилися самаритянами. Щиро тішилися кожною врятованою християнською душею, мов знахідкою дорогоцінною.

На одних санях знайшлося ще одно невеличке, але повне барильце горілки.

Мручко не дав його нікому. Відшпунтував, цідив до михайлика і по черзі обділював козаків і бранців.

– Вип’ємо за душі тих, що їм смерть відмовила трунку, – проговорював. – Але питимем уважно, бо горілка, як дівка. Кохай, та міру знай!

Та ще він того не доповів, як біля одних саней зчинився крик.

– Козак і дівчина!

– Ще живі!

– Відрятуємо їх!

Мручко з барильцем подався туди.

Були це старшинські сани з будою, що глибоко врізалися у сніг. Біля саней стояв високий стрункий мужчина у вовчій шубі. Розказував цікавим козакам, яким то способом спасся... Московські офіцери вилізли з тієї буди і пішли до огню розігріватися та випити водки. Пішли і не вернули. Замерзли... Тоді він зі своєю дівчиною, полуживий, добрів до отсих саней, вистелених усякими шкурами, вдягнувся у вовчий тулуп, а її obtулив, як міг, і так якось перетривали стужу. Але скорше святих у небі сподівалися побачити, ніж козаків.

Їх, як утікачів і ізменників, москалі у Лебедин везли, а тут, гляди, така несподівана поміч!..

Мручко, почувши знайомий голос, мало барильця з рук не пустив.

– Сидір! – гукнув.

– Я, пане сотнику. – І кинулися в обійми.

– Навіть самим Меншиковим, – говорив Мручко, – я не втішився б так, як тобою. Вітай же, козаче, випий, розігрієшся! – і налив йому горілки більше, ніж другим.

– От тепер то я вже й знаю, чого мене до цього лісу, ніби вовка, тягнуло. Тебе я чув, Сидоре! А де ж твоя дівчина?

– Одарка? Вона там, – і Сидір показав на сани. Мручко не втерпів, щоб не заглянути до буди.

– А жива ти ще, Одарко?

– Спасибі, батьку, здорова, як риба, – залунав дзвінкий голос.

– Випий же й ти, дівчино, за ваше й наше здоров'я! – І хотів її піднести михайлик, але Одарка вже добувалася з-поміж шкур, щоб привітатися з Мручком.

– Яка зустріч, яка зустріч! – тішився сотник. – Відвернись, Сидоре, і не дивися на нас, – сказав і вхопив Одарку в свої медвежі обійми.

– Як рідними дітьми тішуся вами, так мені, Боже, дай кінця війни діждати. Ходіть же, мої ви, погріємося.

І всі троє подались до найближчого огнища.

Окружила їх товпа козаків. Віталися і оглядали несподіваних гостей, як мандрівців з другого світу.

Про мороз забували. Огні горіли густо, і козаки топлива не щадили. Ціла поляна палахкотіла.

Козаки зносили і складали кругом огнищ московські кожухи, збрую, все, що небіжчикам не було вже потрібне, а живим могло ще пригодиться.

Виявилось, що й не без їжі був табір. Знайшлися сухарі, вуджене м'ясо і сало. До сухарів між козаками великих охотників не було, зате салом ніхто не гордував. Припікали його на вугликах і їли зі смаком.

– Ото дурні москалі! – жартували. – Мали сало і горілку, і хотілося їм вмирати.

– Не допоможе й сало, коли тепла мало, – говорив Мручко, – а щоб тепла не втратити, то треба або сильно любити, або здорово бити, а горілку тільки в міру пити. Я готовий був здорово битися, ти, Сидоре, свою Одарку кріпко любив, а москалі випили понад міру, і тому ми ще жиємо, а вони хай з Богом спочивають!

Сказавши це, Мручко відшпунтував друге барильце, котре один із його козаків двигав на плечах у скриньчині з приказом поводитися вважно, бо „це муніція“!

– Гадаєте, хлопці, що я голіруч вас на ворога провадив? Не знаєте хіба старого Мручка. Мручко по-шляхетськи вибирається в гостину. Дасть Бог „вікторію“, так треба випити „на віват!“ – а як погром, так хай вороги за душі наші вип’ють. І обділив удруге свій відділ горілкою, і то не простою, а з кминком, яку від Векли в Гірках на прощання дістав. А таку пам’ять мав старий сотник, що нікому двічі михайлика не подав, а як котрий і простягав руку, так тільки сорому даром набрався.

– Нахаба! Гадає, що він один на світі. Пустити такого до горілки, то він на смерть зап’ється. Тебе б, чоловіче Божий, в царській кунсткамері у спирт покласти – там тобі був би рай!

Козаки докидали і від себе. Біля огнищ робилося весело.

– Ми тут жартуємо, а ворог, може, де й підкрадається до нас! – зірвався нараз Мручко.

Але Сидір заспокоїв його. Він з розмов московських старшин знав, що на дві-три милі кругом нігде якоїсь більшої царської військової частини не було. Хіба під’їзди звичайні. А тії в таку лють, як зашиються де, так на світ і носа не покажуть.

– А хай би й були! – махнув рукою Мручко. – В нас тепер і зброї багато, і муніції вдовіль, не боїмося. Та ще таку славу допомогу добули, – і моргнув вусом на Одарку.

– Може, і в мене за двох слабих сила, – усміхнулася Одарка.

– Знаємо вашу силу, знаємо, – притакував Мручко. – Ох, не одного сильного вона побідила! І незчувся, коли сили збувся, і не лиш сили, але й ума... Гей, гей, були й ми колись молодими, – і зітхнув, аж огонь затріщав голосніше. – Богатство, силу, славу втратиш і знову добудеш, а тільки молодости – ні. Минула, й ого! Пиши пропало.

Сидір з Одарки очей не зводив.

– Не зимно тобі? – питався.

– Гарно, що і в раю краще не буде. Погадати, у Лебедин ішли, а до своїх попали.

– Ніхто не знає, що його чекає, – відповів Мручко і штовхнув Сидора в бік: – Не дивися так на неї, бо ще навречеш дівку.

– Як на небесну з’яву дивлюся, сам своїм очам не вірю, чи вона це, питаюся, чи, може, привид який? І весь цей ліс, табір, заморожені москалі і живі козаки біля огнищ, все воно ніби сон якийсь сниться.

– Всіляко в світі буває, мої ви. Часом життя вигадливіше від казки. Богато ви, мабуть, перебули.

– Ох, батьку ти наш!

– Цікавий послухати, та не пора тепер. Розігрілися люди, відпочили, гайда назад! А то ще, справді, чорт москаля навіє, – і казав хлопцям збиратися в дорогу.

Нерадо кидали „теплу левадку“, як вже її за той короткий час успіли назвати. Страшно робилося на сам спомин, який там мороз у чистому полі, гризкий, як найлютіша собака.

Але потішалися гадкою, що все-таки з лісу, з-поміж трупів до живих людей вертають, все-таки десь їх до хат запросять, бо люди вже повстають, і радо всякий послухає про їх нічну пригоду. І йти буде куди легше, раз, що лишній тягар на сани покладуть, а друге, що город лежить трохи нижче від лісу. Птахами пролетять.

– Готові? – питався Мручко, стаючи серед галяви лісової.

– Зайвого не беріть! – приказував.

– Погасити огні. Небіщикам вони не потрібні!

Сидір пару добрих коней припряг до своїх саней. Обтулив Одарку, так що й ворухнутися не могла, і взяв віжки у руки. Біля його примістився один з відтертих москалів, інших поклали на санях і поприкривали кожухами.

Мручко десяток за десятком пускав уперед.

Сам з останнім назаду прилишився.

Глянув на купу замерзлих москалів, зняв шапку й перехрестився:

– Вічний вам упокій! – сказав. – Спочивайте до весни!..

І двигнувся з місця.

XV

Попали на лісову доріжку і доволі скоро посувалися вперед.

Ніхто не наглив ані людей, ні коней. Одні і другі втікали від смерти до життя.

Коні порскали весело, люди казали їм „здоров“.

Козаки по черзі вскакували до саней, на котрих було місце, і волочили ногами по снігу. Пригадували собі, як колись хлопчиками в батьків своїх любили їздити на санях.

Возом, то хіба на сіні або на снопах гарно, а саньми як-будь; і перевернутися не страшно. Тільки „шур“ – і лежиш у снігу, як у перині.

Проїхавшись, зіскакували, а на їх місце вскакували другі.

Поворот був куди кращий від походу. І не такий довгий. Відомома дорога все від невідомої коротша.

Виїхали з лісу, і мов молочне море розстелилося перед ними. Горбки, придолинки, балки – все в тім морі потопало. Лиш іноді якесь самотнє дерево або хрест на роздоріжжю, мов щогли з розбитого корабля, торчали.

Ясно було, іскристо. Видно, які де звірі походили. Перехрещувалися заячі, лисячі і вовчі сліди.

І звірі одні на других засідаються, і в звіриному царстві війна.

Нігде нема спокою на світі.

– Якийсь козак розказував, як вовки з медведем воювали. Цілу ніч тривала битва.

– І хто поборов?

– Вовки. Вони рухливіші і голодніші. Медвідь голод проспить, він аж на стрітення берліг розкидає, а вовки – ні. Їм треба їсти. Голод відваги додає. Медвідь сильний, але вовк рухливіший. А в бою рухливість – велика річ. Давид Голіята побив.

– Голіята? – і козаки стали сміятися з цього слова і товариша, від котрого його почули, Голіятом прозвали. Вже він так Голіятом і помре.

– А ось і наш табір! – промовив котрийсь, і всі голови в той бік повернулися.

Далеко, може, ще миля перед ними, в чистому мерехтливому повітрі, ніби зорі густі на снігах розсіпані, козацькі огні горіли. А ще дальше, на виднокрузі, жовтувата смужечка відтинала небо від землі, знак, що за яку годину зачне світати.

Це той час, коли чоловік звичайно найгірше хоче спати, а ще в такий мороз, як нині. Пригадав це собі Мручко, сів на окульбаченого коня і поскакав вперед. Заглядав до кожних саней і кожного відділу питався:

– Чи є ви всі?

– Всі, всі! – відповідали йому бадьоро.

– Вважайте, щоб мені котрий не вснув та не замерз, а то такого, їй Богу, поб'ю!

Козаки сміялися, і Мручко був також рад собою.

Тільки йому з голови ті замерзлі москалі не сходили. Коли би він їх був побив, так це друга річ. В бою, та ще з доброї руки і згинуті не жаль, але так на морозі задеревіти, як дуб, – гидко і страшно!

Зітхав і мовив молитву. Була це молитва о славну смерть, якої від покійного свого діда навчився, а якої в жаднім молитвенику не знайдеш. Мовив її, розглядаючися кругом. Як старий насуплений орел на кручі, сидів на коні і очима панував над цілим простором.

Нараз зупинив коня. Гонів кількоро перед ним посувалася якась валка. Побачили його і звернули з дороги. Але не назад, а тільки в бік направо.

„Далеко не зайдуть, – погадав собі Мручко, – там стрімкий яр, а за яром байрак бездоріжний, густий, що саньми не проберешся. Завернуть. Другої дороги нема“.

І справді. Не тривало довго, як валка зупинилася. Біля Мручка стояли вже його козаки, ті, що з піших, завдяки москалям кіннотчиками стали, і ті, що їхали на санях. Сидір з Одаркою теж.

Мручко рушив назустріч невідомій валці.

Наперед сказати можна було, що це або шведи, або наші, бо звідкіля б тут москалі взялися?

„Чи не король це, Карло? – погадав собі Мручко. – Бо він любить такі нічні прогульки, повні несподіваних і небезпечних пригод“.

Але як під'їхали ближче і показалися сани, так Мручко рішив, що ні. Король Карло на санях не їздить, лиш на своїм Аяксі лицарських пригод шукає.

Так, значиться, це наші, і тільки наші. Але хто такий і куди його Бог провадить?

Під'їхали ще трохи, і Мручко побачив людей десятків два на конях, а за ними великі, панські сани з будою і з двома віконцями в тій буді. За саньми знов невеличкий відділ і ще якісь сани, навантажені і шкурою прикриті.

– Прощане! – шепнув до себе Мручко, і така його злість взяла, що мало з шаблею не кинувся на тую буду.

То він зі своїми людьми недосипляє ночей, як божевільний, кидає собою на всі боки, ран не боїться, життя не щадить, а вони, бач, вигідно до царя на прощу чимчикують.

– Ах чорти б... – не втерпів і закляв по-козацьки. Кипіло в нім... – А то куди? – зверещав, стаючи серед дороги. Валка захиталася, стала.

– Куди? – повторив Мручко.

Замість відповіді бренькнули шаблі і кламцнули курки. Мручкові люди, побачивши здалеку, що їх сотник у якусь нову приго-

ду попав, прискорювали ходи і поспівали йому в допомогу. З усіх боків окружували валку.

Перевага була по стороні Мручка. Але він не скористав з того. Навпаки, свідомість тієї переваги, ніби зимною водою облила його.

– Ховай шаблі! – гукнув. – Не марнуй куль! Крови братньої не будем проливати!

Старшина, що провадив валку, підскаочив конем до Мручка.

– Дайте дорогу, пане сотнику. Бачите, генеральних старшин веземо.

– Генеральних старшин? А то ж куди? Їм місце в генеральній раді.

– Не нашої голови діло питатися куди. Приказ і годі.

Мручко зніяковів. Дійсно, прикази даються на те, щоб їх сповнити. Військо, яке не сповнює приказів своїх старшин, це не військо, а збіговище зазброєних людей, не оборона краю, а його небезпека. Мручко розумів це краще, ніж хто другий. Слухав своїх зверхників і вимагав послуху від підвладних. А отсе зрушив головну й найсильнішу підвалину військового устрою, допустився того, що вважав найбільшим нашим лихом.

Старий чоловік поступив, як нерозважний хлопець. Лихий був на себе.

„Але ж бо такий момент, такий момент! – виправдував себе перед власною совістю. – Ворог у сили росте, а наші з табору втікають. Як же ж їх не спиняти, хоч би й ціною послуху військового?“

– Товаришу! – озвався. – Я тебе не виную. Але невже ж ти знаєш, куди вони їдуть, отсі твої старшини?

Козак видивився на Мручка.

– Куди ж би, – спитав, – як не до полків?

– До царя! – гукнув йому у відповідь Мручко, аж тамтой разом з конем підскаочив. – До царя! – повторив. – Щоб жебрати ласки в нього, докладати на своїх, видавати наші тайни і зраджувати наші слабі місця.

Тепер тамтой зніяковів і піднесену шаблю спустив.

– До царя, сотнику, то я не піду, – відповів по хвилині вагання. – Гетьманові присягав – не зраджу його, – і повернув конем, а за ним стали повертати і його люди та уставлятися боком здовж дороги. На дорозі лишилися тільки сани, запряжені шестірнею гарних породистих коней, не з будь-якої стайні. Фореси, що си-

діли на них, озиралися то на буду, то на Мручка. Хиталися, не знаючи, що їм робити. Запримітив це Мручко.

– Ви сидіть! – промовив. – Худобина за своїх хазяїв не відповідає. Ще чотирьох козаків поїде з вами для всякої безпеки.

Але тих чотирьох не знайшлося. Треба їх було вибрати і приказати, щоб їхали з саньми.

Годилися нерадо.

– Рушайте! – гукнув Мручко.

– Стій! – почувлося нараз із буди. Захиталася шестірна, коні затупцювали.

– Стій! – роздалося вдруге.

Сани заскрипіли і стали. Дверці відчинилися, і блисло двоє сердитих очей.

– А тут що? Напад на гладкій дорозі?

– Не гладка, а крива ваша дорога, панове, – відповів, під'їжджаючи до саней, Мручко.

– Ти хто такий будеш? – згіржливо спитало його двоє голосів нараз.

– Хто буду, не знаю, а поки що я сотник, сотник Мручко, коли чували.

– Бунтарю! Як ти смієш ворохобити наших людей і нападати на поїзд полкових та генеральних старшин? Ми тебе на паль!

– Терпеливості, панове, терпеливості! Ще не відомо, для кого цей паль застружать скорше. І цар не всякого на фотелю саджає.

– Не твоєї дурної голови діло!

– Може, вона й дурніша від ваших, що не зраджує реймента-ря свого, але зате вірніша.

– До дискурсу не стаємо з тобою, хаме! Відповідай, як ти смів спиняти своїх старшин?

– Ті, що від гетьмана втікають, не старшини мої, а – зрадники!

Сердиті очі згасли, якби хто дві свічки здмухнув.

– Лиши, товаришу, лиши! – почувлося з буди. – Бачиш, п'яний якийсь, сідай, замикай двері, бо зимно. Та двері за той час намерзли, і їх годі було примкнути.

Мручко з коня зіскочив і приступив до буди.

– Дайте, хай гляну, з ким маю честь.

І здивувався.

– Так це ви, панове? І хто б то погадав! Такі вірні приборічники гетьманські, дорадники! Так голосно горлали і так тихо втікають!

Заспокійтеся. Такими лицарями Україна волі не здобуде. Їдьте!
Не спиняю вас!

– Мовчи!

– Ах, щоб про вас ваші нащадки мовчали, щоб імена ваші задеревіли так, як тепер не один з козаків, що життя своє за вашу трусливість покладає. Їдьте, але так, щоб вас ніхто не бачив, коней пожалуйте, щоби їм сорому не було, що таких панів везуть!

– Хами!

– Панове! Ну, їдьте, їдьте! А щоб остання трусість виїхала від нас разом з вами. Щасливої вам дороги до царського чобота, до його кривавої руки. Скажіть цареві, що біля гетьмана вже нема ні одного такого, як ви, лиш самі Мручки – самі хами!

Двоє рук даром силкувалося примкнути двері, щоб не чути бесіди сотника, котрого голос звучав чимраз сумніше, бо чимраз менше почувалося в ньому злости, а чимраз більше болю.

– Їдьте отсею дорогою, якою ми вернули, крізь поля прямо в ліс. Там на леваді царські люди вас дожидають. Милої зустрічі бажаю!

Прискочив, зрушив дверці і так сильно луснув ними, що вони зачинилися наглухо.

– Вйо!

XVI

Білий ранок. Вікна, ніби хтось плитку леду у рамці повправляв. Піч горяча, аж лускає, а на стінах іней. Вода в умивальниці замерзла.

А за тими вікнами і стінами що?..

– Розкажуй, дівчино! – звертається Ганна Обидовська до Одарки. – Розкажуй!

Очі її цікавістю палають. Сидить біля ікони, під лампадкою, яка озарює її веселе обличчя.

– Під печею не стій! Ти продохла, це не добре.

Важко уявити собі більший контраст, як вона і Одарка. Ганна Обидовська як маєвий поранок, Одарка як літня душна ніч, повна невисловимої жаги і невтихомиреного бажання. Труди і тривоги, які перебула, покинувши безпечну Веклину хату в Гірках, не зменшили її краси. Ще принаднішою стала, більш загадковою, таємною. Обидовська з насолодою дивиться на тую незвичайну

красу. Зависти не почуває. Чує в ній те, чим і сама переповнена вщерть, – кохання... Але інше воно, як у неї. Стихійне, неприборкане, як степовий кінь, що не знає ніякого стриму...

Хіба того завидує їй Ганна...

Може, й вона була колись такою? Може, й була, так мати, ієромонах, що вчив єрмолю і партесного співу, благообразна тітка, мов ікона в храмі, шанобливі гості в хаті багатого Василя Леонтійовича Кочубея – всі вони приборкали молоде, палке серце, навчили його лукавити й брехати. Пощо, нащо? Невже ж ми двічі живемо на світі? Невже ж не краще робити так, як отся дівчина, що слухає голосу серця, і за тим, якого покохала, на край світу полине, не питаючися, на який кінець?... Обидовська в Одарці свою молодість бачить...

– Розкажуй.

Одарка вдячна гетьмановій своячці, що приютила її у своїй квартирі, бо в городі так важко нині знайти який теплий куток. Не хотіла б відмовити добрій пані, що не гордує селюшкою та ще вихресткою, але їй так важко, так дуже важко розказувати. Аж самій слухати ніяково. Те, що останніми днями пережила, таке не подібне до правди. Прямо вигадлива казка якась, а не дійсність.

– І що він, цей московський офіцер? – підштовхувала її словами Обидовська.

– Ах, цей! Цур йому! Тінею снувався за мною. Гадала, налякається опириці і вже більше не гляне на мене. Еге ж, налякається такий! – і засміялася, але так, що Обидовська шарпнула її за рукав.

– Одарко, чуєш! А може, ти й справді, як не опириця, так хоч русалка або мавка?

Одарка глянула на Обидовську, зразу з докором, але як побачила її добрі, цікаві очі, так до жартів охоти набрала. Чорні очі зиркнули несамовито. Блудні вогники в них загорілися. По устах усмішка перебігла, ніби сонце по листю, а самі вони рожевими платками розтулилися.

– А ви ж гадали, як? Русалка я, і не лиш русалка, а й відьма. В дівчину перекидатися вмю. Вночі русалка, а в днину дівчина. Двійним життям живу – розкіш яка!

І сміялася своїм привабливим, аж страшним сміхом. Обидовська посміхалася по-діточому. Вона знала, що це неправда, що Одарка вдає, як у театрі, але обом їм після страхітних переживань

останніх часів хотілося інших зворушень, хотілося забути про дійсність і гадкою перенестися в казку.

– Як нічка зорі розсипле по небі, – говорила шепотом Одарка, – а місяць вискочить гратися з ними, пропадай, сирото Одарко! Тебе вже нема, а є русалка, Зорійка, знаєте, тая, що в неї миргородський полковниченко рутяний віночок украв. А вона його на річку шукать пішла і між русалок-сестричок попала. Еге ж, еге ж, я та сама Зорійка, коли чували.

Обидовська очі примкнула, ніби наосліп за її словами ішла... Так гарно було слухати.

– Шувар шелестить і шепоче осока, ніби полковниця яка в шовках та саєтах ступає. Пустить мене, сестрички ріднесенькі, на зустріч козакові піду... Пустили. І ось зачаїлася я, а місяць сипле сяєво срібне, зорі золотисті сіяють. Цить – хтось іде! Це він, козак. Сусе Христе! Гарний який, як світ світлий, як місяць ясний. Присмокталась до уст, яка горяча кров...

– Одарко! – шарпнула її за вишиваний рукав Обидовська. – Не бреш! – і тим словом чар, ніби свічку, здмухнула.

У вікнах знов ледяні шибки, на стінах іней, в умивальниці лід, а за порогом що? Не питай. Обі нараз роземіялися.

Обидовська притягнула Одарку до себе.

Тая клякнула біля її крісла. Обидовська гладила Одарчине чорне волосся, аж сине.

– А дуже ти його кохаєш?

– Кого? Сидора?.. Дуже. Гарний і добрий, доброта одна, пані.

– А він тебе?

Одарка засоромилася.

– Він?.. Як хоче... Це вже не моєї голови діло.

Обидовська усміхнулася гірко:

– Дай, Боже, вам щасливими бути, бо я, – затялася на хвилину, – бо я, не зазнала щастя. Одарка припала до її руки:

– Бідна паня.

...В лампаді масло тріскотіло.

– А про московського офіцера ти мені не розкажеш? – спитала по хвилині Обидовська.

– Чому б то ні, якщо ви цікаві... – і уста рукою обтерла. – Отож, як залишив нас пан Мручко в Райгороді, мій Сидір став скоро вертати до здоров'я. Дідусь йому якісь такі ліки давав і мастями цілющими мастив, що рани гоїлися скоро.

– Молода й здорова кров, – завважила Обидовська, а Одарка казала:

– Тишилася я, що за декілька днів поїдемо до його села, бо там спокійно. Еге ж – поїхали! Після півночі загуготіло у Райгороді. Зірвалася я, – червоно в хаті, ніби хата горить. Кинулася до вікна, пожар! Люди, як оглашені, літають сюди й туди. Ревуть корови, бляють вівці, собаки зриваються з ланців, – знаєте, як воно є, коли ворог на сонне село нападає. Жінка якась з ножем за донькою біжить: „Заріжу тебе, – кричить, – на сором москалеві не дам“. Не знаю, може б, і я збожеволіла, не бачивши чогось такого з роду, але ж Бог досвіду не поскупив, так і голови не стратила. „Вставай!“ – гукнула на Сидора. „Або що?“ – „Москалі“, – кажу. Помогла йому вдягнутися й вивела боковими дверми в садок. За садком цвинтар, а там балка, гадаю собі, пересидимо яку годину, москалі пограбують Райгород і далі підуть, як звичайно.

А Сидір до мене: „Такого ти хочеш від мене? Там людей мордують, а я маю втікати?“ – і виривається з рук. Не пускаю. „З глузду збився, – кажу, – хворий і безоружний і битися хочеш? Як? Куди?“ „Мушу“. – „Як ти мусиш, то я в криницю ускочу – теж мушу“... Шарпаємося. Аж тут чуємо: біжать... Людей кількоро. Шпорами побренькують. Відскочили ми від себе, розбіглися, як ті перепелиці в полі, і до землі принишкли, до могил. На мені білий кожух, на йому свита, не побачать, гадаю, коли б їх тільки не наднесло на нас... Та Бог стеріг... Перебігли, матіркуючи, москалі. „Одарко!“ – почувла я. „Я осьдечки, недалечко від тебе“, – відповідаю. Він вмить збагнув і приліз рачки до мене. „Що нам робить?“ – „У балку подамось“. – „Не хочу! До людей піду. Там б'ються“... Боже ти мій! Вговорюю його, як можу, аж тут райгородці на цвинтар пруть, а за ними москва... Між гробами битва зчинилася. Люди хрести ламали, хай Бог простить, і відбивалися. Сидір теж, і я при нім. Так нас і взяли. Приводять до квартири, там, де майор московський стояв, дивлюся і очам своїм не вірю: він, отсей самий москаль, що мене колись до відьми в лісі завіз був. Він мене теж пізнав. Підступив і очима блиснув, як вовк. „Тепер ти мені не втечеш, – каже. – Ну, перекидайся хутчіш у відьму, перекидайся!“ – і замахнув рукою. Але не вдарив, тільки сплюнув. „Вивести проч усіх! Тая тут останеться, на допрос!“ – гукнув на солдатів...

Одарка встала і поправила плахту на собі. Зацібнула корсетку. Дрижала. Оповідання, видимо, хвилювало її.

– А ти? Що ти? – питала Обидовська, в котрої губи наливалися кров'ю і паленіли, як доспіваючі вишні в садку.

– Що я? Гадаю собі, раз козі смерть. Підступила до нього. „На, бери, – кажу, – але знай, що в мене за мізинним нігтем отруя. Приткну до уст – і трупа матимеш, не мене. Та ще бережись, щоб не задраснула тебе!“ Мов ужалений відскочив. „Роті тебе, як суку між собак, кину. Пограються!“ – зашипів. „Трупом мене ти кинеш, а не живою“, – відповідаю, сідаючи на лаві, буцім нічо... Остервенів. Тупотів, кидав собою, як дикий кіт по клітці, стогнав. Я очей з його не зводила. „Не дивись! Сліпаки тії вирвати з лоба велю! Відьма, вовчиця!“ – „Маю на тебе дивитися, так краще рви!“ – відповідаю, усміхаючись.

Обидовська глянула на Одарку.

– Ти справді страшно вмієш усміхатися, дівчино. Мороз по спині йде.

– Життя навчило.

– А він? – спитала знов Обидовська.

– Він? То прискакував до мене, то відкидало ним, як біснுவатим. Аж за голову вхопився руками. „Дівко, – кричить, – ти мене з ума зведеш!.. Будь моєю, озолочу тебе. Бачиш?“ – і висипав з кармана перстенів, ковтків, усякого узоріччя, аж в хаті замігтіло... „Овва, – кажу, – багато награбували. Та не про мене воно. Чужої кривди не бажаю...“ „Оженюся на тобі, – почав тоді. – В маєтку мойому панею заживеш, може, й бояринею станеш, а так пропадеш, війна столочить тебе, як корова ратицею квітку. Сам чимало такої змарнованої краси бачив... Не здержу, збожеволюю з жалю, збо-же-во-лі-ю!“ Жаль мені зробилося дурного. В його голосі справді почувався біль, чути було, що з серця балакав. „Так би й казали, – кажу тоді вже другим голосом, ніж перше, – так би й казали, а то кидає собою, мов біснуватий, до чиста ви мене налякали“. – „Дівчино! – пустився до мене, розтворивши рамена, як ворота. – Дівчино моя, я без ума від тебе!“ – „Стривайте, стривайте, – кажу тоді, – нині ні, не хочу, не можу, – поправилася, – підождемо до завтра“. Просіяв. „До завтра? – питає. – До завтра?“ – і не втерпів, прискочив і таки поцілував мене. Я злегка відсунула москаля. „Бачите, який ви нахаба“, – кажу. А він: „До завтра? До завтра? – шепотить, ніби йому жар з рота б'є. – Так ти завтра згодишся бути моєю?“ – „Може, і згоджуся“, – відповіла, не знаючи, що мені й казати. Подумав хвилину, протер чоло, махнув рукою і якимось заспокоївся. Казав мене відвести до якогось

двора, а все ж таки варту поставив, для безпеки, як він казав, а я гадаю, тому, щоб не втікла. „Тільки ви мого Сидора відпустіть, – кажу, прощаючись з москалем, – а то я собі смерть зроблю, коли йому станеться що злого“. Знов подумав хвилину і знов рукою махнув: „Хай до чорта йде! Не бачив я хахла!“ І відпустив, навіть попрощатися дозволив. А мій Сидір своє: „Без тебе не піду!“ – „Мусиш, бо до чого ми тут удвійку досидимось? До смерти. А так, може, ти десь на гетьманських людей наскочиш. Бачиш, московський відділ невеличкий, може, відіб'єш мене“. Якось я його насилу вговорила, хоч надії на відбій, правду сказати, не мала, а тільки його рятувати хотіла. Пішов, а я цілу ніч ока не примкнула.

Що мені, бідній, робити, гадаю. Отрую, то я й, дійсно, мала при собі, запаслась, але вмирати не хотілося, світ такий великий і цікавий, хоч страшний, – молода я. Лежу в постелі, ніби десь на межі серед долину, гіркий пил летить на мене, чохну. Аж ранком хтось гримає у двері: „Який чорт?“ – питаю. „Дозвольте побажати вам доброго ранку“, – відповідає чомно москаль. „Доброго ранку й вам, – відповідаю, – але я ще не вбрана, підіждіть“. Пішов... Чую, як лається на своїх, штовхає людей, як псярник собака, недобрий. А за якої пів години знов у двері стук-стук. „Увійдіть!“ – кажу, бо що було робить? Сила його. Виважить двері, як захоче...

Одарка знов оповідання перервала. Стояла в кутку, випрямлена, з палаючими очима. Ніби це, що розказувала, а переживала вдруге.

Обидовська очима присмокталася до неї:

– І що? І що?

– Я тоді саме чесала свої коси. Руками підняла волосся вгору і – завмерла. Він з ваганом на порозі стояв. „Або будеш моєю, – не говорить, сичить, – або вб'ю тебе, вб'ю!“ Очі наші зустрілися з собою, дужаються... „Стріляй! – гукнула я. – Стріляй, ну, чого стоїш?“ А він руку з ваганом опустив, хотів кроком ступити вперед, захитався, вхопився за голову і вибіг. „Відьма! Відьма!“ – почувла я, як кричав у снігах. Словом тим, ніби мене обухом, по голові вготив. Чого це я відьма?.. Не вгадаю. І, обезсилена, голову до подушки приткнула. Буцім я дівчинка маленька, громів боюсь... Хай б'ють, щоб мені їх лиш не бачити, не чути... Еге ж, не вчуєш! Кругом хати біготня така, верески, крики... Не втерпіла я, зиркнула. Боже мій! До вікон когути червоні крильми б'ють,

в хаті дим, що й дихнути годі, – горить!.. Зірвалася я, біжу, так сінешні двері заставлені, хата, як кріпость, не добудешся з неї. Значиться, живцем хочуть відьму спалити... От воно як!.. Мов божевільна, кулаком у вікно вдарила, бренькнули шибки, влетів червоний когут у хату і просто мені в лице. Насилу відчинила я двері в сіни і насилу їх замкнула за собою, руками волосся гашу, іскри струшую з себе, дим в очі гризе. А в хаті клекотить, тріскотить, палахкотить, ще трохи і огонь двері перегризе, хоч двері кріпкі, густо цвяховані. Кидаю собою по сінях, як окаянна, туди й сюди, аж чую під ногами дудонить... Двері у погреб значиться. Підняла їх і опустила за собою, в темінь ускочила. Тут тобі, гадаю, і кінець! Щоб лиш хутчіш, щоб не мучитися довго. Геть запаморочило мене. Гірки, Векла, Сидір і що перед тим гарного й поганого було, що веселого й страшного, ходором по голові ходить, хутко, хутко, аж почорніло в очах... Кінець.

Обидовська дівчину на крісло посадила. Заспокоювала її. Білою рукою по чорному волоссю водила. Одарка мов у пропасниці дрижала.

– Наша жіноча доля – терпіти, і сила наша в терпінню, видно, так Бог хотів. Не нарікай!

– Я не нарікаю, – хлипала Одарка, – сама не знаю, що це мені. Поки діло, поти й сила була, а тепер і згадувати важко.

– Чоловік не залізо, відома річ. Спічни собі! – і подушку Одарці під спину підложила.

Подзвонила на служку, казала теплого молока принести. Одарка випила, заспокоїлася і сама стала розказувати дальше.

– Сидір, справді, так, як я йому казала, на якийсь козацький відділ наскочив, а побачивши, що Райгород горить, прибіг туди. Москалів не застав уже. Далі палити й мордувати пішли. Не знаю, як він добився до мене і як з погребу виніс мене. На руках я у нього очі розплющила і знову побачила світ. Бачите, які в мене обсмалені вії.

Обидовська глянула. Дійсно, вії у Одарки були підсмалені і попідгинані вверх. Волосся також згаром пахло.

– А як же ти добилася до нас? – питалася.

– Остогидло розказувати, пані. Все те саме. Що вискочиш з одної біди, а вже друга на тебе чекає. Недалеко ми заїхали з Сидором, аж на москалів попали. Вони скрізь над Десною, як тії круки, снуються. Вхопили нас і в Лебедин везли, аж у лісі змогла їх біла смерть. Позамерзали. Ми з Сидором у старшинській буді

перед морозом заховалися. Аж прийшов сотник Мручко, і, дякуючи йому, я тепер тут.

– І вже не пустимо тебе від себе. Будемо разом бідувати.

– Хіба що бідувати, – повторила Одарка.

– І сподіватися. Сподіватися будемо, Одарко, що знову заживемо в добрі. Кохання і біду переможе.

– Переможе, – повторила Одарка.

Обидовська Одарку до себе притулила.

– Будемо сподіватися, дівчино, будемо...

XVII

– А ви вже, пані матко, благороднішого трунку не маєте? – питав сердюк, вихиляючи чарку.

– Дякуй Богові, що й такого націдила, – відповіла нестара ще хазяйка. – Люди по горілку, як по свячену воду, йдуть. Озеро випили би, не то що.

– Випили би! – притакнуло товариство. – І не диво. Зима морозить, а горілка гріє. За ваше здоров'я, пані матко! Спасибі, що не відправляєте нас, не напоївши!

– А кого ж мені й напоїти, як не вас? Та ж ви свої, не те, що який там швед або москаль. Гадаєте, мені від них легко відігнатися? Ой-ой! І набрешеться чоловік, і налається, поки позбудеться непроханих гостей. Буває, опівночі до брами шаблями грюкотять: „Пускай погріється!“... Важко тепер хазяйкою бути і гріха на совість не взяти! Ой, важко! – і рукою смажні губи обтерла. Гарна була, хоч літ так під сорок, а може, трохи й поза сорок, але небогато. Та що літа! „Хоч ти й сива, так ти мені мила“, – приговорював, бувало, сотник Мручко, дратуючи Веклу в Гірках. А роменська хазяйка трохи навіть на Веклу скидалася, тільки без тих ділочків біля уст, що то в них смішки у піжмурки грають.

– А як ви гадаєте, пані матко? – питався той самий сердюк. – Чи довго нам ще в тих ваших Ромнах сидіти доведеться?

– Не гадаю, щоб довго, бо переїли ви й перепили де що було, а нового окорму якось мало до нас довозять.

– Мало? – схопився сердюк. – Гетьман 24 тисячі волів та 40 тисяч свиней доставити велів! Так це мало?

– Кому доставити велів? – спитала.

– А кому ж би? Сотникам доколичним: лохвицькому, лукомському, дубровському, пирятинському тощо.

Всім очі засвітилися, а хазяйка аж за голову руками схопилася:

– Сорок тисяч свиней! Сорок тисяч свиней!

– Та ще сто тисяч осьмачків борошна! – додав другий сердюк.

– Сто тисяч осьмачків борошна! – кивалася, як жид на шабасі, хазяйка. – Легко сказати, мої ви, та не легко добути. А ще тепер. Тепер хіба псів гнати, а не худобу. І як тут крізь такі сніги з набором пробиратися?

– Правда ваша, – озвався той, що в кості щасливо грав.

– Куди там тепер транспорти доставляти. Ось Ромни ніби якийсь город числиться, а глядіть, сніги на вулицях по пояс лежать.

– Що по пояс, – поправив котрийсь, – по самі пахи! Якщо ти невеличкий ростом, то так і з головою задує.

– І не одного! Хай тільки з дороги зійде та відіб'ється від людей – присипить чоловіка, як грабар землю домовину. Не хотів би я, пані матко, в тих ваших Ромнах веснувати! Тут, під отсими снігами, такого трупа буде, що подумати страшно.

– Ой, буде, буде! – притакнули кругом.

– Де його не буде? – зітхала хазяйка. – Де його не буде, мої ви золотенькі! Перше на війні побилися на одному місці – і край, як ось під Конотопом було. А тепер, куди не глянь, чоловік чоловіка ріже, а вітер з ніг валить, а мороз кригою стинає. Жасно!

– Ой, жасно, пані матко, жасно, – притакували гуртом. Біля порога дідусь почепки сидів, кийка, як патериці, тримаючися. Нищий. Порожня торба через плече, шматок якоїсь овечої шкури на хребті, буцім кожух. Лівого ока немає. Лиш ямку зморщеною шкірою затягнуло. Друге за двоє глядить. То радісно, то злобно підглипує. Ніхто не бачив, коли він у господу увильнув, ніби хованець з-під долівки виліз і дивується, побачивши людей.

– Наказаніє господнєє, мостивії панове, – озвався голосом, якого ніхто від нього не сподівався б, повним і звучним, як голос архиерейського дяка.

Всі зглянулися. Дідусь був сміховитий, а голос мав грізний.

– Господь довготерпеливий, але справедливий, – гомонів.

– Не по правді жив народ, а тепер наказаніє приходить. Такий закон, нічого не порадиш.

Хазяйка повернулася до нього:

– Чого ж бо ти, діду, біля порога чепиш? Там студено!

– Щоби вам тепло, а я привик. І до голоду, й до холоду привик. Я з бідую запанібрат.

– Сідай от тут! – промовила і показала рукою на бокун. – Хіба ж ти не чоловік?

– Я нищий.

– А нищий що?

– У Бога всі ми рівні, – приказував, – а між людьми – ні. Люди по драбині до щастя лізуть, хто на першому щаблі, хто на другому, а дехто вже й останнього хапається. Ось-ось і щастя за полу візьме. Аж нараз щастя висовгнулося із жмені, і він полетів шкереберть... Хе-хе-хе! – засміявся злобно.

Козаки зглянулися по собі.

– Всім на одному щаблі стояти годі, – завважив котрийсь. – Не здержав би. Щаблі мусять бути.

– І мусить хтось на них стояти вище, а хтось нижче, – доповідали. – На світі скрізь є дерева, а є корчі, є коні й кошенята, так само й поміж людьми.

Дідове око злобно всміхнулося:

– Але ж бо великий кінь на кошеняті не їздить, а дуб на верболозі не росте.

– Люди – окрема стаття. А до щастя всякому спішно.

– Отож-то й зле, що спішно, бо воно так: хоч би ти, чоловіче Божий, не знати як за своїм щастям ганявся, не спіймеш, і не спіймеш, бо воно не там, а тут! – і гепнув кулаком у груди. – Тут! – повторив, показуючи рукою на серце.

– А чому не там? – питався сердюк, прикладаючи палець до лоба.

– Бо в голові лиш розум, а розум і щастя – це не одно. Може бути розум щасливий, а може бути й ні.

– Не розуміємо.

– Знаю. Ось ви розумні і нещасливі, а я нерозумний і щасливий.

– Не видно того по тобі, діду.

– Бо не показую. Пощо? – присів на кінчику лави і по капельці пив горілку з чарки, якою його пошанувала хазяйка. – Погадайте лиш, панове. Ви не щасливі, бо лишили родини свої по хатах і від статків-достатків своїх віддалилися, журитесь, що зима, що ворог в силу росте, що хто його зна, чи він де за углом

не причаївся. А я щасливий, бо на хвилину в теплу хату увильнув і з мостивими панами політичну розмову маю. Для вас чарка горілки – що для мене ковток води, а мені вона розкіш несподівана, бо я її хіба з ласки таких милосердних душ, як ось наша хазяйка, вживаю. Скажіть же мені тепер, будь ласка, хто з нас щасливіший, панове? Ви по щаблях драбини спинаєтеся, а я лежу собі біля неї і приглядаюся спокійнесенько. Хто вище підлізе, той нижче впасти може, а мені вже й падати нема куди.

– Бачимо, бачимо, але ж бо годі всім під драбиною лежати. Як воно тоді й виглядало би на світі, коли б всі на нищих походили, кращої жині навіть не бажаючи собі.

– Бажайте... – захехекав дід. – Бажайте, не бороню. Одного щабля діб'єшся, другого забажаєш, і так все. Не шукай щастя у світі, лиш у собі, в своїй душі. Можеш бути багатий, славний, сильний, а нещасливий, і можеш бути бідний, такий, як я, і щасливий... Хе-хе-хе. Гадаєте, дітоньки, що дід все дідом був?.. Куди, куди! А я колишнього навіть згадувати не люблю, бо гріх. Я з Богом примирився, а ви ще з ним войну ведете.

– Ми? З Богом! Щось також верзеш!

– З його законами святими, щоб ближнього любити, як себе, щоб іміння поміж нищих роздати, щоб гордості не допускати до серця... – проповідував, як священник у церкві. Аж нараз спитав: – А про гадяцьку полковницю ви чували?

– Чули, що дзвонять, та не знаємо де.

– А я знав її, тую полковницю гадяцьку, – почав, змінюючи голос з грізного на сумовитий. – Гадяцького попа одиначка. Та яка! Хіба в київській Софії на образі таку знайдете, і то не знаю. Неземська красота. Люди охкали, побачивши її, а дехто спльовував, щоб відвернути вроки. Крутилися парубки біля неї, як біля квітки бджоли. Перебирала. Аж багатий сотник навинувся – пішла. І так їй все, як з платка, йшло, ще не забажала, вже має. І багатство, і честь – усе. Не минуло літ кілька, аж і полковницею стала. Четвірнею в золоченій кареті їздить, дзвони переїзд сповіщають, з гармат гримлять. Ціла в саетах, оксамитах, від самоцвітів аж горить. І стали завидувати їй того щастя люди, особливо жінота. Так що! Яка позавидує і заворогує – вже її нема. Або занедужає або нещасливий припадок – і нема. Аж і зашушукали люди: відьма! Не знати, від кого воно пішло, коли й чому, досить що відьма, відьма, відьма!.. І погадайте: не поміг муж-полковник, не помогли багатства, нічого не допомгло. Настягали всілякого патич-

чя на майдан, склали костер і тягнуть відьму палити. І згоріла би, коли б не протопіп. У ризах церковних з хрестом у руках вийшов і ледве тим хрестом пожар угасив і полковницю від соромної смерті ізбавив... У черниці пішла... Ось вам і щастя, – кінчив оповідання дід: – На високому щаблі стояла, а черницею вмерла.

– До чого ви це, діду, ведете? – спитала перестрашена хазяйка.

– Не до тебе, донечко, не до тебе. Ти промишляєш, як умієш, заробиш, не прогайнуєш, великого достатку в тебе не бачу. Але другі. Ой, не по правді вони живуть ті наші дуки, що в них млини і луки, а нечисті руки. Не по правді, і добра нам від них не буде. Не буде добра, поки люди на Божії дороги не повернуть. Кровопрولیство щастя нам дати не може, лиш закони Христові, лиш милосердіє, лиш любов ближнього як брата.

Підняв голову вгору, тим одним оком задивився у стелю, яблуко на гортанці задрижало, і з поганого дідового горла полилася прегарна пісня:

*Із Києва, із Єрусалима, Алілуя!
Із Києва, із Єрусалима,
Відтіль ішло а три черниченьки, Алілуя!
Первая йде, на главі хрест несе,
Друга йде, Євангелію несе,
Третя йде, кадильницю несе, Алілуя!*

І співав дід, як тії три черниці з Божою Матір'ю зустрінулися. І спитала їх Божая Мати, де вони бували і що вони видали. І відповіли вони, що бачили, як душа з тілом розставалася, як розставалася і пізнавалася:

*Чом же ти, тіло, чом ти не терпіло,
Чом же ти, главо, у мом не зносила,
Чом же ти, душе, неділі не читила,
Алілуя!
Будеш ти, тіло, в сирій землі пріти,
А ти будеш, душе, у огні горіти,
А ти будеш, душе, у огні горіти,
Господи помилуй!*

Співак замовк. Буцім дух його спалився в огнистих словах пісні, а на тапчані лиш купка попелу сиділа. Такий нікчемний зробився собою.

Слухали козаки, задивившись перед себе, слухала хазяйка, сльози втираючи, аж лебединський попович озвався:

– Гарна пісня, та не нам її співати. До царя, діду, пішли би, може б, його жорстоке серце сокрушили, а ми тут що? Ми останків волі Божої та людської обороняємо, наше діло святе, а не грішне.

В господу увійшов Мручко з Чуйкевичем. Обсніжені, інеєм обволохачені, запарі їм у руки й ноги позаходили, на силу „Добрий вечір“ сказали. Сердюки позривалися з місць. „Сидіть!“ – махнув їм рукою Мручко, і оба стали тупцювати по хаті та здорово молотити себе руками по плечах, розгріваючись. Хазяйка спорі чарки їм подала. Випили й подякували щиро, бо горілку нелегко було в Ромнах добути, хіба червону, і то за великі гроші. Дійсно, шведи й козаки повипивали й повиїдали, що було, а довіз із-за снігів був неможливий.

– Ну, славити Бога, – промовив Мручко, – сніг перестає падати, і вітер теж тихне. Шлях до Гадяча прогорнули. Завтра рушаємо, панове!

Загомоніли козаки, як джмелі:

– А мороз? – спитав котрийсь.

– Рівно мерзнути тут чи там. А йти треба, бо такий приказ.

– Треба, – почувлося кругом. – А дідові дамо голубець і ґринджоли здорові та заберемо з собою, – звернувся Мручко до сліпця.

– Спасибі за ласку. Мені й того доволі, що маю, а до походів не спішусь.

– Ов, може, ти, діду, шпигун. Може, тебе на звіді післали.

– Господь мене на звіді між людей післав, – відповів і знітився у собі, буцім його вже ніяке людське слово обидити не може.

– Ну, панове, – гукав Мручко, ще й не обігрівшись гаразд. – Кому в дорогу, тому й час! Підемо! Завтра похід. І не легкий. Мороз – це не будь-який ворог. Від його більше наших поггло, як від московської шаблі. А все ж таки ми не дамось!

– Не дамось! – загомоніло кругом.

Піднімалися з лав, цілували хазяйку в руку, а вона благословила їх на дорогу, бо тепер навіть з хати до хати дістатися нелегко.

Чуйкевич підняв комнір своєї лисячої шуби і, йдучи, думав над тим, що його батько „непевний“. З останньої розмови покмітив, що генеральний суддя зневірився у добру справу. Нічого дивного: Апостол, Галаґан – тінь не лиш від дерева на дорогу лягає, але від душі на душу паде. Мало тепер поміж нашими таких душ, щоб від них світло било, самі тіні. Немов одна велика чорна тінь від царя на цілу Україну кладеться.

Мороз палив. Шинами по лицах пекло, віддих у грудях спирало. Очі мерзли.

Чуйкевич вертав від Орлика, з яким мав довшу розмову. Орлик кріпко тримався. Ніякого хитання в його словах не почувалося.

Це добре. Але батько?

Думка про батька не давала Чуйкевичеві спокою.

Господи, коли й він гетьмана покине, так хто залишиться біля його. І як тут пережити такий сором, як гетьманові в очі зирнути?

Хотілося побалакати з Мотрею, почути її мудре слово. Але як їй це сказати? Про батька мова, не про кого! Зараз вона і свого покійного згадає. Сумно рибилося Чуйкевичеві на душі.

А до того – господа! Невже ж так козаки забавляються? Без жартів і без сварки, без слів і без сміху, неville ж і сердюків обгортає цей похоронний настрій, який між старшинами панує? Це погано, це навіть дуже небезпечно. Нищі не віднині поміж народом снуються, співаючи всяких побожних пісень, про правду і кривду, про розлуку тіла з душею, про Страшний суд, але тепер нам тих пісень не треба. Тепер нам не нищих, а якнайбільше Мручків давай. Зневірився народ, сотники приказів гетьманських не сповняють, самочинні ватаги формуються, на шведські відділи нападають, а ще як сердюки носи похнюплять, що тоді буде?

І Чуйкевич, замість на квартиру до Мотрі, поплівся у табір. Заходив до вартівень, до канцелярій, до стаєнь, рад був роботу за десятьох робити.

Так зайшов аж там, де на відшиб'ю одна батарея стояла – кілька гармат. Їх так завіяло снігом, що ні дул, ні коліс не було видно, лиш кілька білих горбків майоріло. „І їм зима заткала горло, обезсилила, – погадав собі Чуйкевич. – Не легко було би стріляти“, – і на тую гадку аж зжахнувся. Підступив до вартового. Цей не питав клича ані не спиняв Чуйкевича, стояв біля дула випрямлений, як свічка. Вітер снігом присипав його по коліна.

Чуйкевич підступив, глянув і побачив, ніби з криги викуте гарне молодецьке обличчя, – опошнянський сотниченко, багатих батьків одинокий синок. Так кріпко фузію в закастених жменях тримав, що жаден ворог не вирвав би її.

„Цей витривав на своєму місці“, – погадав собі Чуйкевич, зняв шапку з голови і поклонився.

XVIII

Король Карло рішив, що його найближчим завданням є виперти москалів з Гетьманщини й перенести війну поза її границі.

Доки москалі перебувають на Україні, доти годі сподіватися, щоб народ перестав хвилюватися й переходити від гетьмана до царя та навпаки. Це хвилювання деморалізує населення, а побут московських частин виснажує край. Треба було боятися, що вичерпаються запаси хліба й паші, а про довіз нових годі й гадати.

Дня 28 грудня король дав приказ виступати з Ромнів і прямувати на Гадяч.

Хоч у Ромнах довелося шведам перенести страшні терпіння, а все ж таки на довшому постою привикли вони до Ромнів, а Ромни до них.

Не один пристроївся якомсь, підшукав собі знайомих, зжився з бідюю і не мав ні раз охоти шукати собі нової.

Невже ж у Гадячі краще? Скрізь студено і скрізь, де стільки війська довше постоїть, приходиться нестача усього – від хліба до горілки й тютюну.

Ті шведи, що вспіли вже дещо навчитися нашої мови, ще й тому не спішилися в Гадяч, бо він їм звучав погано, нагадував гадюк.

Тільки ті, яким роменська біда дібралася до живих печінок, потішалися, що, може, в Гадячі краще стане, бо, щоби ще гірше могло бути, про те чоловік в біді звичайно не думає, як у добрі не думає, що йому справді добре.

Король Карло не любив заздалегідь звірюватися зі своїми воєнними планами; видавав прикази скоро, і, не дай Боже, щоб вони так само скоро не були сповнені. Тая наглість і напрасність була одною з прикмет його характеру, вона то іноді й доводила ексцеленцію Піпера до розпуки, а між генералами викликувала нехить до молодого й надто палкого вождя. Але, на диво, нехить зникала звичайно після першої з ним стрічі. Король нагадував своїм генералам їх власну молодечу безтяменність, їх юні пориви, їхню погоню за невідомим, у вік незаспокоєним бажанням побіди, слави, щастя, він, не знати чому, нагадував їм Швецію. Швецію бачили в нім. Швецію вікінгів і тую, що мала прийти по їх кістках. Були частиною людської раси, що творила історію, білої,

ясноволосої, з синіми очима, ясними, як небо, й загадочними, як фйорди.

– Завтра до якогось Гадяча ідемо. Ще нас там не було, – казав фельдмаршал Реншільд, видуваючи губи, ніби до поцілуя, а ніби до свисту.

– Ідемо, – відповів Піпер, коротко, як часто відповідають дипломати.

– Ексцеленція ніколи своєї гадки не скажуть. Це так звана вища дипломатія, котра засновується на тім, щоб не сказати того, що чоловік думає.

– Деколи краще думати й не говорити, ніж говорити, а не думати.

– Це ви до нас, військових людей, п'єте?

– Брони, Боже! Я так собі.

– Вислів, що має перейти до історії?

– Невже ж ми знаємо, що до історії перейде? – зітхав Піпер, порядкуючи дипломатичні акти.

– В тім-то й біда, що деколи слова переходять, а не діла.

– А неville ж ви слово вважаєте безділлям?

Реншільд замість відповіді пустився по хаті. Розтручував жмутки актів в обгортках з грубого синявого паперу, позв'язувані наперехрест кріпкими мотузками.

– Слова! – гукав, показуючи на них. – Самі слова! Скільки часу витрачено на них! А який хосен? Тут одуріти можна: слова, слова, слова! Писані й балакані, на всі лади. Короля задурманено ними. Замість над воєнними планами сидіти, риється у паперах, пише й читає листи, а як ні, то сліпає над псалтирою або жв'якає якісь філософічні нісенітниці. А між тим цар творить армію, виш-колює її, відбуває воєнні наради.

– І колесує, четвертує та на паль саджає людей, – докінчив за нього Піпер. Реншільд спалахнув:

– Краще це, ніж марнувати час на балачці, яка з війною нічого спільного не має.

– Ексцеленціє, – звернувся до нього Піпер. – Будь ласка, скажіть це королеві. Не розумію, чого якраз на мене сипляться громи вашого невдоволення. Кождий з нас свою роботу робить.

– І так воно повинно бути, – встрявав у розмову Левенгавпт. – Хай кождий робить, що до його належить, і на тім край.

– Саме до того й веду, – спохопився Реншільд, – щоб ми щось взагалі робили, а то снуємося від тієї проклятої Десни до якогось там Сейму, мерзнемо, як собаки, бідуємо, як останні цюри, витрачуємо людей і муніцію, а невже ж це війна? Чорт зна що, а не справжня війна!

– А ви хотіли би в одній битві побороти царя і заволодіти його велетенською державою?

– В одній чи в десятих, не знаю, але в битвах, бо тільки вони вирішують складні міжнародні питання, тільки битви, а не стоси навіть найхитрішого й найдотепнішого папір'я.

– Розуміється, – додав, звертаючись до Левенгавпта, – розуміється, виграні, а не програні битви.

Левенгавпт зрозумів натяк на його програму біля Лісної і, не надумуючися, відрубав:

– Не знаю вождя, який не програв би жадної битви. Інакше весь світ був би нині під одною рукою і творив би одну державу.

– До того й повинен прямувати кождий великий вождь, бо як ні, то він не має права вимагати таких великих жертв від свого війська і від свого народу. Чи знаєте ви, панове, як тепер людям у Швеції живеться? Чи знаєте ви, що там нема що їсти, нема в що одягнутися, що там нема вже мужчин, а є тільки старці і хлопці, і якщо Господь дозволить ще кілька літ нашому наймилостивішому прожити, то навіть хлопців не стане, бо звідки вони візьмуться, коли мужчини не там, а тут, серед того дідьчого гуляй-поля, на котрому вітер з морозом, пібравшись за руки, з життя і з розуму собі найбезличніше глузують.

Піпер порядкував свою дипломатичну канцелярію, Левенгавпт закурював люльку. Реншільд спинився і глянув крізь вікно:

– Ще трохи – і вимерзнемо, як під зиму мухи або як миші на полі, і хіба якесь чудо станеться, коли з тієї України один швед до Швеції верне.

– Хто верне, а хто ні, – відповів спокійно Левенгавпт, – на те ми й вояки, щоб бути готовими на смерть і не думати про неї. Я вірю в будучність Швеції і не боюся погрому.

– Не доцінюєте себе. Погадайте! Якщо ми загинемо в Україні, то хто поведе діло в Швеції?

– Знайдуться такі, що поведуть. Народ не верба: зрубав, викорчував – і пропало. Не бійтеся, підрасте нове покоління. Історія нині не кінчиться.

– А скінчився вже Вавилон і Картаго.

– Нам ще до того далеко.
– Далеко? – свиснув Реншільд. – Звідки тая певність, що далеко? Історія – се книга несподіванок.
– А по-моєму, ланцюг причин і наслідків, – відповів спокійно Левенгавпт.
– Так, так, один спричинить нещастя, а другий відповідає за наслідки.

– Другий хай поправляє промахи першого, – поправив Левенгавпт, розуміючи аж надто добре, що Реншільд його за Лісну колючкує.

Піпер відірвався на хвилину від своїх паперів і, простуючи спину, казав:

– Non est desperandum, панове. Що ж мали б казати українці і їх гетьман? Подивіть, у яку халепу вони попали. Москалі знущуються над ними, як дикі bestії, гетьманові пограбували палати, забрали гроші, вибрали наслідника, хоч він ще живе, а невже ж ви чули одно гірке слово від Мазепи? Все він чемний, усміхнений, дотепний.

– Старий лис! – надув зневажливо рожеві губи Реншільд. – Оббріхує царя, короля, себе і весь світ. Обіцяв двадцять тисяч війська, а має дві з невеличким лишком... Слов'янин... Слов'яни ще до слова в історії не прийшли, і не знаю, чи прийдуть; вони добрі до забави, та не до справи. Або заводять, як баби, або тішаються, як божевільні. Зі скрайности у скрайність скачуть. Не розумію тієї породи. Анґло-сакси, німці, ми, загалом германи – це вже люди, а тамті – фі! – і свиснув своїм звичаєм.

Левенгавпт спокійно пикав люльку.

– Недоцінюєте людей, ексцеленціє, – почав. – Слов'янський світ – це якраз та книга несподіванок, на яку ви зволили перед хвилиною натякнути. Чоловік не є такий, яким ми його бачимо, лиш такий, яким він себе чує. А до того всякий про себе якнайкраще думає. Народи також. Шведи зарозумілі дещо.

– Якраз тому й журюся ними. Зарозумілість нашого наймилоствішого може статися труною Швеції.

– На всякий спосіб це була би не труна, а величний саркофаґ, – припечатав розмову генерал Левенгавпт. Реншільд на хвилину замовк. Дивлявся у вікно:

– Біло і зимно, зимно і біло, біла смерть. Простори як море, могили як гори – величний саркофаґ! – декламував.

Піпер вертав до своїх паперів:

– Лишім, панове, загальну журбу одному, а кождий з нас хай журиться тією частиною, яку приділено йому.

– Одному, себто королеві? – питався Реншільд.

– Авжеж, що не мені ані не вам, – відповів Піпер.

– Ха-ха-ха! Гарно він журиться нами. Жіємо гірш наємних вояків, котрим фальшивими грішми платять. П'ємо червону горілку по кілька талярів чарка, їмо здохлу конину і мешкаємо, як свинопаси. Дякуємо за таку журу. Ви, панове, як хочете, а я: ад'є!

Але завтра той самий Реншільд перший стояв на чолі своїх баталіонів, лаявся, кричав, грозив карами воякам і старшинам, а побачивши здалеку короля, поскакав йому назустріч, випрямлений, стрункий, гарний, як грецький бог. Не минуло полудне, як у Ромнах ні одного шведа не стало.

Вивезли навіть лазарети.

Тільки трупи ледяними очима дивилися слідком за ними.

Богато їх, багато лежить довкола Ромнів, наверху й під снігами... Хто їх почислить і впише в історичний пом'яник? У ньому місце тільки для великих?

Не так легко пішло діло в козацькім таборі.

Гетьман цим разом мав замикати похід. Сталося це за згодою короля, найкращий доказ, що король не вірить у сплетні, буцімто гетьман хоче зрадити шведів.

Не лишав же би його в Ромнах, щоби легше міг до царя перейти. Біля гетьмана, дійсно, мало що більше понад дві тисячі козаків лишилося. Зате мав табір великий. Не так військовий, як з родинами і достатками старшинськими.

Набралося того сотні саней, аж страшно. Рушити цей табір з місця тяжче було, ніж двигнути двадцятитисячну армію шведську з гарматами.

Жіноцтво зразу про Гадяч навіть слухати не хотіло. Який це город, які там можна знайти квартири, які вигоди? Нарікали, що на них ніхто не зважає, що кажуть їм, як циганам, перетягатися з місця на місце. Дорікали чоловікам, що не лишилися на своїх місцях, не потратили б були ні ранг, ані маєтків.

От Апостол мудрець! Вернув до Миргорода – і спокій.

Насилу старшини вговорили своїх пань, що тепер війна, що треба слухати приказів своїх вождів, а то можна попасти у велику халепу, бо й гетьман не святець. Довідається і може покарати.

Сонце звертало з полудня, як врешті висунулася з Ромнів довга валка саней. Були звичайні, якими дрова з лісу возять, тільки

сильніші і довші, навантажені усяким добром і шкурами або надегченими полотнами вкриті. Але були й на високих копаницях, з довгими крилами, з гарно повирізьбленими плечима й химерно повигинаними грудьми, мальовані, визолочувані, з будами або без буд, та зате повні вовчих і медвежих шкур, у яких поринали пані, панночки й діти, пообв'язувані й пообтулювані, як кукли, бо мороз був тріскучий, аж свічки займалися в очах.

Напереді їхав Мручко зі своєю сотнею. Як ока в голові, пильнував скриньок з гетьманським золотом і сріблом.

– Отсе і є тая муніція найважкішого калібру, – приговорював, – без котрої на війні, як без рук. Бе-ре-жись!

Боками скакали на баских конях молодші зі старшин. Приставали до саней і питалися, хто жінки, а хто знайомої дівчини, як себе почувають?

Їхали шляхом, котрим перед якою годиною перейшла шведська армія. Шлях був розбитий, місцями глибоко повиорюваний гарматами, ніби велетенськими плугами, то гладкий із затоками, то знов ямистий або з кучугурами снігу, бо вітер віяв і віяв, ніби хотів зав'язати всякого, хто, замість за печею сидіти, сміє виходити йому назустріч у поле.

– Де-не-де з тих кучугурів торчали задерті вгору копаниці, або дишель, як журавель, знімав високо шию, або кінь задирав ноги і костенів.

Стада галок крякали, билися, сварилися.

Здалеку виглядало, буцім якась велика, чорна хоругов маяла над валкою.

Гетьман зі своїми сердюками, з половиною тисячки компанійців Кожухівського та ще з сотнею Андріяша замикав тую довгу валку саней, людей, коней, собак і худоби.

Минали церкву, рідли міські будинки, починалися хати передміщан, як нараз з бічних вулиць почулося дике „і-і-і!“ та грімке „ура!“

Калмицькі баранячі кожухи і зелені драгунські каптани вискакували з поперечних вулиць, з садів, з огорідів, з-поза хат, як чорти, випущені з пекла. Посипалися стріли з калмицьких луків, засвистіли кулі з драгунських ваганів, наїжилися списи і блиснули шаблі.

Карлові трабанти окружили гетьмана. Прискочив Орлик, Чуйкевич, Ломиковський. Почався бій в обороні гетьмана, бо всякий розумів, що москалям хочеться його живцем узяти. Хтось їм

доніс, що шведи з Ромнів відійшли, а лишився тільки гетьман зі своїми вірними козаками та з табором, понад міру й потребу великим. Отож і захотіли вони скористати з доброї нагоди, щоб запопасти того, за якого цар готовий був дати великі гроші і ще більші почесті, щоб тільки пімститися на нім, бо ніщо його так не дратувало, як незаспокоєна пімста.

Напад був так несподіваний і напрасний, що годі було в перший мент думати про якийсь план бою. Стихійно одні скупчилися біля вождя, а другі кинулися на напасників з шаблями, бо на кулі не було часу ані місця.

Не був це бій, а ціле множество двобоїв-дуелів, великий, кривавий герць.

Як заскочені знічев'я тигри, кидалися компанійці Кожухівського на ворогів, один на двох, а то й на трьох навіть, із завзяттям, яке дає чоловікові крайна конечність, билися на шаблі, на ножі, навулачки, не жаліючи ні нігтів, ні зубів. Напасники, втративши силу першого розгону і тую сміливість, яку дає звичайно наступ, стали подаватися за брами, за ворота, за плоти. Компанійці і туди йшли за ними. Тріщали плоти, валилися ворота, на порогах хат качалися люди в смертельних обіймах, гнули, ломили, кусали себе.

Між тим чотирикутник, що утворився кругом гетьмана, насилу і не без страт пробивався вперед, щоб видістатися з вулиці на поле, де можна б було зробити вжиток з самопалів.

Гетьман, подаючися, придумував план тієї несподіваної баталії, коли нараз перед ним знялася курява, ніби буревій від Гадяча на Ромни летів.

Мручкова сотня і сто Андріяшових компанійців летіло гетьманові на поміч. Напереді Мручко з шаблею в руці і з прокльонами на устах, як бог помсти.

Перешуміли попри чотирикутник, розділилися надвоє і ніби двома мітлами вулицю мели, одні вправо, а другі вліво. Списами пригводжували калмиків до частоколів, шаблями розколупували зелені каптани надвоє, за втікачами з ваганів кулі посилали.

– От так вам, козолупи калмицькі, отак вам, медляки московські! Провчу я вас, випортки гемонські, як на гетьмана нападати. Бач, чого москва захотіла! А дзюськи не хоч! Не давайте їм пардону, хлопці, кінчайте бішених собак, що на чесних людей з-поза плотів скачуть! – гукав сотник Мручко, кидаючи собою на гетьманському булані від одного боку вулиці до другого. Сидір біля нього.

– Так його, іродового випортка, за кривди наші, за муки братів, за зруйнований Батурын!

Довго здержувана злість і помста, що в серцях накіпіла, перемінялася в енергію м'язів, нездержану, стихійну.

Від Гадяча знов закурилася дорога. Вітер нею в Ромни гонив. На саях візник і дві жінки. Чуйкевич Мотрю пізнав і поскакав назустріч. Біля Мотрі сиділа Обидовська. Обі горіли від морозу і від зворушення.

– А ви чого? – крикнув Чуйкевич і зараз таки схопився: – Як можна! Тут небезпечно!

– Тому й ми тут, – відповіла Мотря.

– Божевільна? Бачиш – бій!

– Не балакай багато. Де гетьман? – і вискочила з саней. За нею Обидовська.

Яксь куля заблукалася й перелетіла попри них.

– Мотре, стривай! – кричав Чуйкевич і силувався вдержати її біля саней.

– Пусти! Де гетьман – чуєш?

– В чотирикутнику, перед нами, безпечний.

В чотирикутнику серед трабантів і сердюків сидів на коні гетьман, випрямлений, спокійний, о двадцять літ молодший. Даром підбігали до нього то Орлик, то Войнаровський і просили, щоб зіскочив з коня, бо москалі прицілюються до нього, – не слухав. Казав, що йому з коня краще видно.

– Цей також буцім смерти собі шукає, – шепнув один із королівських трабантів до свого найближчого сусіда.

– Як наш король.

– Дібралися, як зі свічкою в днину.

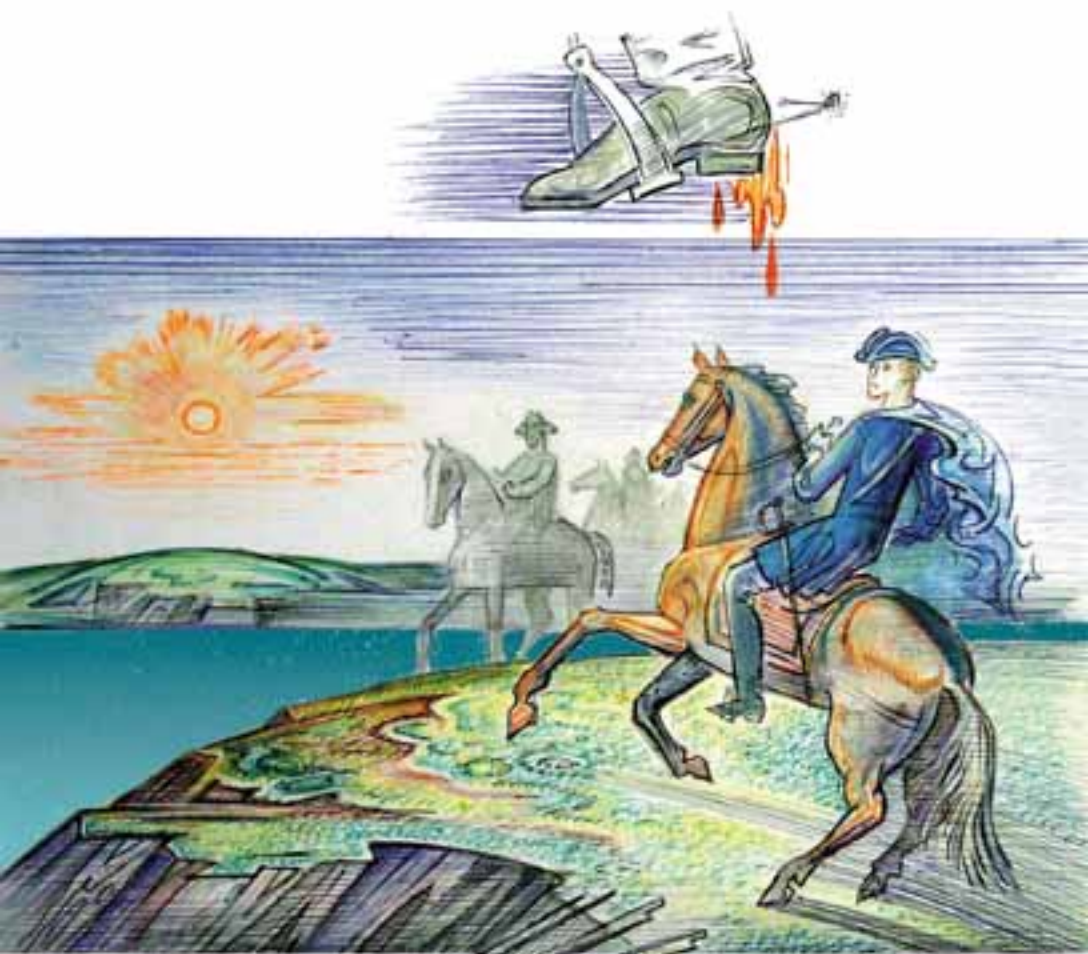
– І вождь не дурний з нього.

– Гарні прикази дає. Стереблять москву.

Балакали сміло, бо ніхто їх мови не розумів. А козаки і справді теребили драгунів і калмиків. Чимраз жалібніше лунало дике „і-і-і!“ і чимраз слабше ревіло „ур-ра!“. Не були це вже крики надійної перемоги, лиш болючі верески погрому. Чимраз менше баранячих тулупів і зелених каптанів вискакувало з поперечних улиць, а чимраз більше людських тіл валялося в снігу. Сніг був не білий, а рудий, як з кервою перемішана каша.

Мотря бігла до чотирикутника, за нею ледви наспівала Обидовська. Лиця обох палені, очі горіли. Виглядали, як валькірії.

Козаки розступалися перед ними, лиш трабанти загороджували їм дорогу довгими, рівними шаблями.

– Іване Степановичу! – крикнула Мотря. Гетьман озирнувся і дав трабантам знак, щоб перепустили пані.

Що лиш тепер зіскочив з коня і подав їм руку.

– А ви тут чого? – спитав подібно, як Чуйкевич.

– Ваша милосте, кінчайте скорше діло і доганяйте короля! – говорила, ніби приказувала Мотря.

– Ого! Скучилося королеві за мною?

– Діло поважне. Переловили ми шпиґа.

– Без шпиґів війни не буває.

– Він москалям вість про похід на Гадяч подав. Це ви з передньою царською сторожею б'єтеся, а за нею велика сила йде. Захопить вас.

Гетьман глянув на Мотрю. Коли би хто другий з такою вісткою прийшов, то розпитував би, який це шпиґ, де, коли і як зловили, але Мотрі не питав.

– Спасибі. Діло, дійсно, як бачу, поважне.

Скочив і казав трубіти до збірки.

– Ще лиш часочок, – просив Мручко, почувши голос сурми. – Як же їх без науки лишати? Роззухвалються дуже.

Сурмачеві довелося вдруге сурмити, щоб відірвати завзятого сотника від останніх москалів, що все ще ставили опір.

– Овва! Не люблю я такого поспіху, – жалувався Мручко, витираючи шаблю до кінського хребта. – Не гарно переривати чоловікові діло.

Але довідавшись, на яке тут діло заноситься, гукнув на Сидора:

– Бери, сирото, два десятки щокращих моїх козаків і скачи до скриньок. Але уважай! Їх, а не Одарки пильнуй. Бе-ре-жись!.. А я, – додав, – на цей раз біля гетьмана залишуся. Може, тут краще пригуджуся.

XIX

Та на цей раз біля гетьмана Мручко не пригудився. Москалі зайняли опущені Ромни і своїм старим звичаєм взяли їх грабувати. Знали, що роменці заробили дещо на шведах і козаках

за квартири, за їжу, горілку і всякі вислуги, і як же воно було би, щоби ці гроші не перелилися в бездонні московські кишені?

Почали їх переливати разом з людською кров'ю і, відбираючи гроші, відібрали не одному життя.

Тямили Ромни половців і татар, але коли би вони балакати вміли, то, мабуть, і сказали би нам, що воїни Петрові страшніші від тамтих.

Зайняті грабежем, насильством над жінками і безпотрібним кровопроливством „от нечево делать“, навіть не пробували доганяти гетьмана.

Даром командант давав такий приказ, даром сурмачі по цілім городі бігали й сурмили на збірку. Хоч ти йому до уха труби, то він не рушиться з місця, поки не вкраде, не ограбує і не вб'є.

– От тобі народ! – жалувався пузатий майор.

– Дісципліни нікак не панімаєт.

– Широка руская натура, – потішав його ад'ютант.

– Коли б нам так із-за тої широкої натури та не було завузько.

– Тобто як?

– В дибах або у теплі.

– Божа воля.

– Божа і царева, – заспокоювали себе з монгольським фаталізмом. І що їм другого було робити? Тут не що десятого, а що другого треба би було вішати за грабіж та кровопроливство.

І хто це мав робити? Тих кількох старшин, що на війну гляділи як на прикру конечність, а не як нагоду до широкої забави?

Тому-то не лиш козацький обоз, але й гетьман зі своїми сердюками й компанійцями щасливо добулися з халепи, в яку так несподівано попали були в Ромнах. Вночі прибули до Липової Долини, якраз в половині дороги з Ромнів до Гадяча. Вся Липова Долина кишіла людьми, шведами й козаками. Богатьом доводилося ночувати під голим небом. Перевертали сани, складали одні біля других, зв'язували, щоб вітер не порозтручував, захищувалися від бурі і від стужі, як могли. Одного цілого плота, одних воріт у Липовій Долині не лишили.

Була це та славна люта ніч з 29 на 30 н. ст. грудня, якої найстарші люди на Україні не затимили і про яку діди внукам своїм розказували.

Місцевий священик казав відчинити церкву, і цілу ніч правили там молебен і читали часи, щоб хоч деяка часть людей могла таким чином захиститися перед вітром і стужею.

Кругом церкви і скрізь по садах, городах і полях горіли огні. Ломили й рубали безпощадно де яке дерево було, бо й так не було надії, щоб перезимувало щасливо, навіть хрести з могилок приносили – Бог гріха простить. Новий хрест вистружеш і поставиш, а як задубіє чоловік, то вже його не поставиш на ноги.

Але й огонь піддавався силі морозу. Ті, що сиділи біля нього, гріли груди, а мерзли в плечі, то знов гріли плечі, а мерзли в груди. Не один, як тієї ночі не задубів, так зараз-таки другої днини на запалення легенів зліг. Навіть горілка у пляшці замерзала, бо кріпкої ти за жадні гроші не дістав, лиш сильно розпущену водою.

Найвідважніші й найхоробріші вояки попадали в розпуку. То зривалися й гуляли якогось божевільного, до нічого не подібного танка, то, підпхавши ноги під себе і знітившись, як карлики які, притулювалися до себе тісно-тісно, дзвонили зубами й вили, поки їм запарі в руки й ноги не позаходили і поки люте зимно не перемінилося в передсмертне тепло. Тоді ввижалося їм весняне сонце, пахли вишневі сади, бриніли бджоли, й вони засипляли навіки, щасливі, що позбулися свідомости терпіння. Так застав не одного блідий ранок 30 грудня, так не один і залишився у тій Липовій Долині, що перемінилася в долину ледяної смерті.

Ранком двигнув гетьман свою невеличку армію і в Русанівці дігнав королівський двір. Король був у бадьорому настрою.

– Але ж бо у вас мороз! – говорив, вітаючи гетьмана.

– Козацький! – відповів, притакуючи, гетьман.

– Дійсно, багато дечого у вас на велику міру, край, урожайність землі, літом спека, а зимою мороз. Сподіюсь, що й народ виросте тут до великих діл спосібний.

Гетьман усміхнувся гірко.

– Коли б не надія, що так, то чи хотілося б мені двигати на своїх старечих плечах такий тягар, як нині?

– Треба, треба! – повторяв король, доторкаючись пальцями відмороженого обличчя. – Для будучности живемо, для майбутнього, бо теперішність не цікава, правда, що не цікава?

Гетьман глянув на короля і в його мутних очах вичитав підтвердження цих слів.

Цей чоловік скучав нині, а цікавився завтра, тільки завтра. Для нього не існувало *carpe diem*, він не хіснувався життям, не пив з його солодкої чаші, цей володар був рабом невідомого.

І гетьманові жаль зробилося його. Оба одною ідеєю жили – народ свій зробити великим. Гетьман двадцять, а король десять літ

життя посвятив тій божевільній, якщо не божеській ідеї. Але ж гетьман жив, гетьман у чарівну криницю життя спускався на саме дно, збагнув його тайни, чув, як ридає розпука і як регочеться щастя. А цей?

Оба не знатимуть одного – тихомир'я, суботнішнього передвечір'я, коли скінчиться робота в полі і в хаті, закочені вози й плуги, підметене подвір'я, і ти на воротах стоїш, слухаючи, як дзвонять у монастирській церкві вечірні дзвони і як від лісів, живицею і квітами пахучих, як від хвилястих нив і сонних водних плес тихо наближається ніч, наче велика чорна квітка з загадочно блискучими очима.

Ні, вони того не знатимуть ніколи. Невідома сила вижбурляла їх з лона вічності, гнала, батожила, перла з силою скитійського вітру і з розгоном тієї стихійної потуги, що ледняками з півночі на полудне пре, і оба вони заспокоються що лиш у могилі...

Мовчки стиснули собі долоні.

Нараз король:

– Правда, Ваша Світлосте, що нема такої твердині, якої б не можна було здобути.

Гетьман надумувався хвилину.

– Є, – сказав рішучим голосом. – Твердиня, у якій засіла ідея.

– Твердиня, у якій засіла ідея, – повторив король. – Ваша правда. Вона нездобутна. Але вона може розсадити мури, й рознести, й на шматки порозривати тих, що її облягають. І розірве... Тільки це мусить бути велика, дуже велика ідея.

Очі його робилися подібними до північної, білої, ночі, в яку заснути годі.

„Його душа безсонницею страдає“, – погадав собі гетьман, а король котив слово за словом, як криги леду з ледняків у пропасть.

– Боюся, щоб ідеї наші не були більші наших сил. – Нараз, ніби сам перестрашився того, що сказав, спитав голосом молодечим: – Цар має сестру, правда? Подумайте, ну, подумайте собі, які божевільні гадки родяться у вузьких людських умах: її хочуть сватати за мене. – І не дожидаючи, що на це відповідь гетьман, кинув йому друге питання:

– Ви вчора дерлися з москалями. Eine nette Emotion, що? – І знову, не даючи прийти гетьманові до слова, кинув третє питання: – Богато людей замерзло нинішньої ночі?

– Богато, – відповів одним словом гетьман, піднявся з місця і став шептати молитву за усопших. Король шепотом говорив псалом покаяння.

Вертаючи до свого двора, гетьман мимохіть порівнював свою нинішню розмову з королем Карлом з колишньою балачкою з царем Петром.

Оба жбурляли питаннями, як каменюками, і, не дожидваючи відповіді, задавали нові, без зв'язку, без тих логічних переходів, до яких ми так привикли. З довгого ланца мечем відтинали поодинокі звена, а решту кидали, як щось зайве, скучне.

Хоч так далекі, а все-таки в дечому схожі з собою – несамошиті.

В Русанівці довелось гетьманові і королеві простояти цілих три доби, щоб люди й коні відпочили трохи.

Та гіркий цей спочинок! Кругом один біль, один великий лазарет. Хірургі день і ніч увихалися по таборах, відпиловуючи відморожені пальці, руки й ноги. Верески й зойки такі, що птах на хату не сів би. Одна втома замикала людям повіки. Шведи й козаки були так утомлені, що не спали би хіба тоді, коли би їх самих пилювати.

Мотря не прижмурила очей. Як з криги леду викута, снувалася по лазаретах, помагала хірургам, перев'язувала рани, кормила й напувала хворих. Обидовська пробувала те саме робити. Але її обімлілою принесли до хати.

– Пощо того, Ганнусю? – говорив її Войнаровський.

– Хотіла робити те, що Мотря.

– Мотря одержима, ти знаєш. Мотрі-людини нема. Це не вона, це її постанова, а ти, Ганнусе, ти ще з життям рахунків не дозводила, ти все ще поранкова зірниця.

– Боюся, чи нам вечорових не треба. Ідемо в ніч.

– Яка ж бо ти, – відповів і долонею гладив її шовкове волосся. Не перечив, бо не хотів брехати. – Ну бачиш, бачиш, яка ж бо ти! – шепотів, не сміючи наблизитися до неї.

Терпіння, яке чорною струєю розлилося кругом, держало їх здалеку від себе. Здавалося гріхом збирати мід, тоді як другі саму гореч пили, сам найгіркіший полин.

XX

Дня другого січня рушили з Русанівки до Гадяча, до того Гадяча, що шведам нагадував гадюк.

Мороз не попускав. Рипіли сани, скрипіли чоботи по снігу, здавалося, земля, замерзаючи наскрізь, скреготала зубами. Ломилося галуззя, розколювалися пні дерев, дерева не могли стерпіти стужі і мерли.

Воздух переставав бути собою, замерзав, ось-ось і зітнеться в одну велетенську кригу, в котрій ліси і села, люди і звірята заков'язнуть, як мушка в янтарі.

Чулося його тугість, його болючий дотик, віддихаючи, вхлипувалося мільйони малесеньких іголок, які ранили горло і легені, впивалися в кінці пальців і жилами підпливали під серце. Заколять його!

Як виступали з Русанівки, майорів місяць, вузенький, наче серп, що пів сотні жнив відбув. Не світив, не сіяв, лиш, як марево мертвецьки біле, висів на небі... Місяць замерзав... Місяць-мертвяк... А сонце де? Вже й до полудня недалеко, а його ще ніхто не бачив. Невже ж і сонце замерзло?

Від дитини привикли до його: тут воно сходить, а там заїде під вечір. А нині нема! Не прозолоть світлиста, лиш молочне сяєво розливається по снігу. Невже ж і сонце замерзло?

Страшно стає. Холоне душа, не хочеться далі йти, мерзнути, страдати – пощо, коли вже й сонця нема і нема нічого, крім одного терпіння. Завмирає, що найсильнішого в чоловіці є, – охота до життя... Ще хвилина, і вона скостеніє, як костеніє земля, небо, повітря – усе.

Повіки, ніби зі студеної бляхи, важкі, що годі двигнути, і навіть в очі зимно. Ще тільки під черепом вариться. Думки, як у казані бульки, вискакують і діваються кудись. Вже ти над ними не пан.

...А коли б так тепер ворог наскочив – що тоді? Битися?... Як?.. Руки залякли, не розтулиш.

Лезва не добудеш із піхви. Пальці до рукоятки примерзнуть. Хіба зі шкірою їх віддереш...

...Так тоді, чи не покластися б на землю, замкнути очі і притулити лице до снігу.

Гарно як! Земля, хоч і її мороз в'ялить, а все ж таки вона твоя мати. Приголубить і огріє тебе, вона одна-одніська змилює тебе над тобою.

А коли б так покластися на землю? Як звірина, затравлена псами, що в передсмертній розпуці кладеться і затулює повіки: роби зі мною, що хоч! Якби так покластися на землю?..

...І чому-то Господь крил чоловікові не дав? До Гадяча вже тільки дві милі. Розправив би, майнув і за годинку малу, або й скорше, сидів би під кришею та грівся біля огня...

Але ж бо й птахи не видержують стужі... Летить, летить і нараз колихнеться, задрожить крило, і, мов підстрілена в лету, паде униз. Сани переїжджають, і з чорної ганчірки робиться щось червоне.

Багровіє шлях, і під черепом багряно, а мороз тріщить. Що хвилини хтось ломився у колінах і, або горілиць лягав, або лицем припадав до студеного лона матері-землі. Його відтягали набік, відтирали і вкидали на сани, на яких повно було таких, як він, замерзляків. Навіть деякі візники позамерзали. Небіжчики небіжчиків везли. Коні не помічали того, бігли. Перед морозом утікали.

Коло полудня до Гадяча півживими прибули. Та, на диво, деякі їздили не спішилися зіскакувати з кульбак.

Чоботи до стремен попримерзали, і ноги так задубіли в колінах, що їх треба було знімати. Деяких трупами з коней зняли.

Москалі передмістя Гадяча попалили. В доколичних селах пограбували, що наверху було. Тільки те, що люди задалегідь сховали, віддоловували тепер і за великі гроші збували, бо грошей було більше, як чого.

Не жалував їх гетьман. Солоно платив за м'ясо й сало, за хліб і горілку, щоб тільки козаків поставити на ноги.

Найгірша біда з квартирами.

Хоч шведська армія й невеличкі козацькі полки займали чимраз більше сіл і хуторів, більше, ніж на це воєнні плани дозволяли, годі було кожному чоловікові дати над головою дах.

Робили курені зі снігу, як ескімоси, обливали водою, сніг ледянів, і в полудне, коли сонце блисло на годинку, ті домівки сіяли, як з алмазу.

Сонце, сонце! Воно не замерзло, воно світить, як світило тоді, коли нас не було, і як світитиме, коли нас не стане. Сонце, сонце!

І в людських душах розгорювалася нова надія, і, немов іскорка з-під попелища, добувалося наверх, жевріло, мигтіло, палах-

котіло те, що в чоловіці найсильнішого є: охота до життя, до боротьби за його, до побіди.

XXI

Самого Гадяча москалі не здобули.

Зацілів на горбку замок, з високими вартовими вежами, обведений грубим муром і глибоким ровом. На мурі стояли гармати, а в порохівнях лежали кулі і порох.

В погребях бочки старого меду, гори сухарів, колеса воску і лою. В складах чимало сукна, шкір, кожухів, заліза й олова.

Гетьман був дбайливий хазяїн.

Що лиш в Гадячі переконалися шведи, що він їх не заманював пустими обіцянками, і що лиш тут зрозуміли велетенські страсти Батурина.

Гетьман зі своїм двором замешкав на замку. Король також. Він нездужав. Мав відморожене обличчя. Та незважаючи на те, об'їздив села й хутори, в яких стояли його баталіони, і часто-густо навіть Піпер не знав, де його шукати. Старий канцлер голову собі сушив, укладаючи скрутні дипломатичні плани, а коли запопав короля і став звірюватися йому, король буцімто вислухував уважно, а тоді завдавав питання, яке з тими мистецькими мереживами затійливих думок не мало ніякого зв'язку. Піпер працював над тим, яким би то чином короля Августа перетягнути на свій бік і погодити з Лещинським, а король питався, кільки миль буде до Веприка і кільки гармат може бути у Зінькові. „Це прецінь eine Flohfestung – правда?“

Піперові зі злости жили, як посторонки, на висках набігли, але його уста всміхалися солодко, і він, розкладаючи безрадно руками, виправдовувався, що не знає навіть, чи є на світі який Зіньків та Веприк.

– Треба знати, ексцеленціє, треба знати! Вони для нас під теперішню пору важніші від Лондона й Парижа.

Кінчилося тим, що король казав собі подати Аякса і з двома-трьома трабантами або з яким недосвідченим молодим хорунжим, як окаянний, чвалав полями на те, щоби, стрівши московську патрулю, звести з нею божевільний бій.

– Нашому наймилостивішому, мабуть, мороз на мозок б'є, – сердився Реншільд.

Піпер затикав долонями уши.

– Ексцеленція чули, що я сказав? – питався його Реншільд.

– Ні, не чув. Мені мороз вдарив на уши, – відповідав Піпер.

Левенгавпт куриє козацьку файку, до якої привик, і хвалив собі, нарікаючи тільки, що тютюн надто крепкий.

– А ви що на це, генерале? – підступав до нього Реншільд.

– Я – нічого, – відповідав Левенгавпт і пускав таку густу хмару диму, що Реншільд кривився і, чхаючи, зневажав не лиш український тютюн, але й цілу Україну.

– Я гадаю, – казав тоді Левенгавпт, – що другого такого героя, як король Карло, Швеція вже не буде мати, а що герой так само, як і геній, ненормальний, бо незвичайний, себто, не такий, як другі люди, так треба нам погодитися з тією гадкою і – мовчати.

– Мовчати, коли чоловік бачить, що король нас у погибель веде?

– Куди не поведе, піду. А ви – це вже не моє діло.

– Але ж бо я не бачу ніякої цілі, щоб король дальше посувався на схід, – горячився Реншільд. – Це його туди Мазепа тягне; чорт його знає пощо!

– Ви сумніваєтеся в вірності козацького гетьмана?

– Не сумніваюся, але й не вірю старому лисові. Пощо він Апостола пустив? Кажуть, Апостол тепер у ласках в царя і до гетьмана також якісь там листи пише. А кождий лист можна так написати, що одно вичитає адресат, а друге невтаємничений у шифри чоловік. Це вже краще від нас ексцеленція Піпер знає.

– Знаю, – відповів Піпер, – знаю, що гетьманові можна довіряти у всім. Маємо найкращих закладників у наших руках, старшинських жінок.

– Що найкращих, це правда. Між ними є дійсно дуже гарні, – заспокоювався Реншільд.

– Правда? – підморгував до нього лівою бровою Піпер. – Правда? А скажіть, будь ласка, котра вам більше подобалася – Чуйкевичева чи Обидовська?

– Тая чорнявка, Мручкового ад'ютанта дружина чи любка, теж гріха варта, – відповідав, складаючи губи, як до поцілуя, Реншільд.

– Ех, ексцеленціє! – підморгував Піпер. – Бережіться, щоби ви на цій війні не попали в полон!

І розмова сходила на тему жінок, так близьку лицарському серцю.

– Чи Ваша милість дійсно короля на схід тягнуть? – питався Орлик гетьмана.

– Так, намовляю його.

– А не краще б нам повертатися на захід й шукати зв'язків з королем Станіславом?

– Король хай шукає зв'язків з нами, якщо він ще може яких зв'язків шукати, – різко відповів гетьман. – Для нас важніше шукати зв'язків з Запорозжям. Запорожці на захід за нами не підуть. Добре, коли у Гадяч продеруться. Це одно. А друге – нам важно, щоб ворога виперти з України і війну перенести на його територію. Війна – це найприкріша конечність, а для країни, у якій бої йдуть, більшого нещастя не може бути, як вона. Україна досить поранена війною. Пора гоїти рани.

Орлик мовчав.

– А козаки що? – питався гетьман, не підводячи очей. Орлик розказував про втрати, спричинені походом і морозами, згадував, кілька людей приблизно погибло в сутичках і кілька лежить у лазаретах. Не забув і про міщан. Їх також померло чимало від недуг.

– Від чого ж тії недуги беруться? – питався гетьман. Орлик вказував на гнилу воду в Пьсолі. Трупні у воді гниють, сотні стерв валяються на леду. Вода смердить, люди анижем її заправляють, не помагає. Ще яка чума прийде.

Гетьман брови хмурив:

– А ранені?

– Шведські хірурги помагають нашим. Відрубують ноги й відпилюють руки, ходять червоні, як різники.

– Так і в Ромнах було, – завважив гетьман.

У Гадячі ще гірше, ніж у Ромнах. Люди божеволіють з болю. Божевільні по городі снуються і проповідують про прихід антихриста, про кінець світу і про Страшний суд. Не один хоробрий козак, що вславився у боях, лазить тепер рачки, як дитина.

Гетьман дав рукою знак, що досить.

Він був хоробрий у бою, але в час миру не міг навіть дивитися на кров.

– А народ?

– Народ, як все і скрізь. Робить, що мусить. Де його присилують москалі, там він з ними тримає, а де ми – там з нами. Що йому другого поміж двома потугами робити? Зловлять москалі

такого, що з Вашою милостоєю тримав, карають, зловимо ми, що за царем пішов, теж по голові не погладимо. Безоружному народові найгірше; з ним таке творять, буцімто в нього навіть душі немає.

– Так, так. Горе недержавному народові! Що лиш у своїй власній державі він свою власну волю мати може. Того я і хотів... Та мене не розуміють... Може, зрозуміють колись.

XXII

Мотря, її сестра Ганна Обидовська і гетьманів сестриниць Войнаровський на замку зустрілися. Мотрин муж, Іван Чуйкевич, все поза хатою бував. То біля гетьмана, то на роз'їздах, то з власної волі по канцеляріях, шпиталях та магізинах волочився. „Того, де не посій, там він і уродиться, – казали про Чуйкевича козаки. – Змарнів, ніби сім днів не їв, а товчється, як навіжений“. Чуйкевич так само, як і Мотря, про ніщо другого не думав, лиш про теперішню велику потребу. Всю енергію вкладав у діло, будучність для його не існувала, треба було перетривати теперішню важку хвилину, а там – що там! Про себе не дбав. Хіба Мотрею журився, бо вона на себе не зважала, недосипляла і недоїдала, в очах чезла. Як тії четверо на хвилину зійшлися, то були ніби созвучний акорд. Чотири душі як чотири тони в мінорному акорді.

– Король на Веприк лаштується і гетьмана взиває, – говорив Войнаровський.

– І на Веприк підемо, і скрізь. – відповідала Мотря.

– У Веприку наші з москалями засіли. Богато крові поллється, – журилася Ганна Обидовська.

– Може б, перемовити наших. Може би, до них кого післать?

Войнаровський жалісно подивився на неї. Відчував її м'яке серце, і її охоту втішатися життям, і біль, що життя таке невтішне.

– Ганно! – поверталася до неї Мотря. – Пора б тобі змінити свою вдачу. Світ твердий, м'якосердного раздавить.

Ганна перестрашеними очима гляділа на сестру.

– Коли б ти зо мною в лазарети ходила, – казала дальше Мотря, – то, може, стала би не тою. Там ти й побачила б, що воно таке – життя.

Ганна паленіла, почувавочи свою слабосилість.

– Бог мені свідком, Мотренько, що не можу. Ти ж бачила, що сталося зі мною.

– Треба побороти себе. Мусимо зробитися сильними.

– А Христовий закон?

– Христос терпів, заки воскрес во славі. І перші християни страдали, заки християнство поширилося в світі. В їх терпінню була велика сила, більша, ніж у ворожій побіді.

– Більша, але сумна, а в побідників – радість. Я люблю радість, а боюся смутку.

– Радість зі смутку виростає. І смуток великою силою буває, він нас за серце бере, не дає в маленькій радості маліти.

Чуйкевич дивився на Мотрю, як на ікону.

Молився очима до неї.

Всі четверо ніби забули про землю, буцім тіло не мало вже ніякої сили над ними.

Думкою були одержимі. Думкою про велике діло, яке збувалося ціною великих терпінь.

Свої терпіння, свої жертви з найкращих днів життя вважали непомірно малими, якщо їх рівняти до народних жертв.

XXIII

Саме тоді, як Войнаровський минав церковну огорожу, почув за собою голос:

– Андрію, пане Андрію!

Озирнувся і побачив Обидовську.

– Звідкіля це так рано, Анночко? – спитав.

– З церкви, – відповіла. Очі її сіяли розмоленим блиском, і на цілому обличчі розлилося те блага тихомир'я, яке людині дає свідомість, що вона поєдналася з Богом.

– Побожниця, – промовив Войнаровський, цілючи руку Ганни.

– А так, щоби ти знав. Ходила помолитися за вас, грішників нерозкаяних.

– За мене також? – спитав. Не відповіла, тільки глянула на його так, що й відповіді не треба.

– Уважно, Ганнусю, уважно! – крикнув і подав її руку, бо мало що не спотикнулася на вишморганому закруті.

– А що, – правда, що краще вдвійку ходити, як одинцем, – жартував.

– Як коли і як з ким, – відповіла, спираючися на його рам'я...

Гадяч гудів. Всі двори, вулиці, майдани були переповнені народом: шведами, поляками і козаками.

Іржали коні, допрошуючися ранніх оброків, ревіла на майданах худоба, люди бігали, волохаті від інею, і перекликувалися всілякими мовами.

Над городом висів туман з димів і випарів.

Сопух і згар дер по горлі й викликував кашель. Москалі одну третину города спалили, а хоч шведи й козаки вгасили пожар, то все ще курилося зі згарищ, все ще дим сірим нависом бовванів над хатами й садами, не пускаючи сходячого сонця.

– А тебе звідкіля Господь таким раннім ранком провадить? – спитала Войнаровського Ганна.

– Від Понятовського вертаю. Вісті з Польщі дістав. Прислав по мене чоловіка.

– Ов! І що ж він тобі цікавого сказав?

– Розкажу опісля. А тепер не балакай, бо простудишся. Мороз ще не пустив.

– Незабаром буде відлига.

– Хто казав?

– Тамариха.

– Правда, що вона тут має свій двір. Я й забув.

– Мешкаю в неї. Недалеко відсіля. Зайди. Це твоя якась далека своячка. Рада буде.

І вони не йшли, а бігли, раді, що зустрілися з собою.

Двір Тамарихи бовванів серед вишневого садка, з димарів дим піднімався вгору, у вікнах ще світилося, на муравнику перед ганком горіли огнища і грілися гуртки продроглих, невиспаних людей.

Дівчата зі збанками горячого молока вискакували з кухні й обділювали ним козаків. Ті пили жадібно й жартували.

– От пізнати родовиту козачку, – завважив Войнаровський. – Дбає про наших людей пані Тамариха.

– А як же ти хотів? Своя душа. Двох синів втратила на війні, знає, що таке горе.

В сінях звіталися з сотничихою. Мала на собі чорну спідницю, підшубок по коліна, а на голові теж чорний чіпчик, з-під котрого кучерявилось біле волосся. Блага усмішка на устах.

– Кого я бачу! – крикнула. – Мосіє Войнаровський!

– Він самий; кланяється милості Вашій.

Пригорнула його, як сина.

– Вільно? Не погнівається сестринич гетьманський?

– Як же гніватися за ласку такої шановної матрони? – відповів, цілючи перстнями прибрану руку.

– Ох, бо нинішні наші молоді достойники дуже в вашеці несуться, гонорні такі, що без бука й не приступай. Спаніла наша Україна, спаніла, а мені чомусь здається, що наші старосвітські звичаї кращі були.

– Бо наші, – відповів Войнаровський.

– Наші, – і собі притакнула Ганна.

– Ох, лишенько! – схопилася Тамариха. – Вибачте, ніколи мені. До хазяйства треба, – а нахилившись до уха Войнаровського, довірено шептала: – Бо то, бачите, заховала я дещо на чорну годину і якось щасливо зберегла перед москвою, а тепер треба для своїх добути, – і побігла, тільки шовкова спідниця зашелестіла за нею.

– Ходім до мене, – звернулася Ганна до Войнаровського, – ось туди, наліво.

Перейшли декілька світлиць, аж опинилися у боковій, що ціла була виложена тисовим деревом.

Стеля зі сволоками напоздовж і напоперек. У стінах малі за-гратовані віконця. Попід стінами лавки, на стінах образи, старі й задимлені, що годі було й угадати, чи це святі, чи портрети предків. Насередині здоровенний стіл.

– А де ж це пані Обидовська опочиває? – спитав Войнаровський, не добачуючи нігде ліжка.

– Ось тут, – відповіла, відчиняючи великий мисник від землі аж до стелі, що ніби вбудований був у стіну.

– Жартуєш, – сказав, дивлячись на безліч усяких пляшок і склянок, збанків і тарілок, усякої форми і міри.

– Жартую? – і потиснула один із сучків, яких чимало було в тисових грубих дошках, з темнавіми жилами й химерно пови-кучуваними баранцями. Мисник здригнувся, аж скло у ньому за-дзвеніло. Доторкнулася другого сучка, і мисник на двох залізних чопях обкрутився так, що можна було пройти попри нього.

– Не бійся, в западню тебе не втрчу, – сказала Обидовська і взяла його за руку. – От тут стій, поки світла не впущу. – А тоді знов доторкнулася якогось таємного сучка, і в стелі розсунувся один з касетонів, пускаючи горішне світло.

В стінах не було ані одного вікна, всі вони завішені були образами.

– *Nic sunt tabernacula tua!* – аж скрикнув Войнаровський, побачивши світлицю, як маленький музейчик. – Ось розкішниця яка! Так і хотілося б сказати: *hic habitabo in aeternum!* З тобою, Анночко, розуміється, з тобою!

– Який шармант, мосіє Войнаровський, – покрутила головою, – і який брехун, – додала втихомовку. – Не диво, в дядька пішов. Ой багато ви лебединих душ на свою чорну совість взяли.

– Ах, ангелиці мої неповинні! – відповів Войнаровський, розглядаючися кругом.

А дивитися було на що. Один килим що варта! Великий, на цілу світлицю, темно-вишневе дно, аж чорне, а на йому і пташки співають, і квіти пахнуть, і винні китиці солодким соком наливаються.

– Ковер-казка! – аж скрикнув Войнаровський. – Дивишся і забуваєш про зиму і війну, про горе, як море, а хотілося б... ет! – і махнув рукою.

– Мабуть, хотілося б того, чого хотіли тії руки, котрі його ткали... – додала Обидовська.

І обоє на хвилину замовкли. Думали, чиї то руки могли такий гарний ковер ткати, двірської дівчини, що влюбилася в панового сина, чи козачки-Пенелопи, що свого мужа Одиссея з далекого походу, як з Трої, виглядала? Хто б не ткав, не іглою він нитки крізь основу пересилював, а своєю власною тугою ті пишні узорі мережав.

Вже, мабуть, руки, що цей килим ткали, давно в домовині зітзли, а пташки все ще співають, квіти пахнуть і спіють ягоди в китицях.

– *Ars longa, vita brevis,* – сказав Войнаровський, і обережно, щоб не потолочити квіток і не придушити пташок, підступив до канапи: – Боже ти мій, звідкіля вони такої штуки добули?

– Тамариха казала, що це таки наші полтавські майстри робили.

– От молодці! На тому сідали хоч би шістьом Полуботкам сидіти, так не завалиться. А все ж таки яка вона у своїй формі

легка, яка вигідна і притульна, як гарно жовтий ясень, мов слонова кість, до цих малинових обоїв підходить. Казка, не канапа!

– Дійсно, як сиджу на ній, то хотілося б слухати якоїсь гарної казки, не про дванадцятьох розбійників, ані про Бабу Ягу, а такої якоїсь, ну, я сама не знаю якої!

– Яку розказував собі в душі столяр, що цю мебель стругав, – доповів за неї Войнаровський.

Стояли біля себе рам'я об рам'я і розглядали портрети. Русява паня з синьою квіткою в одній руці, а з молитовником у другій, і сотник якийсь лівою рукою на стіл сперся, а правою собаку по голові гладить, і козачка у багряному контуші і в рантусі білім попід бороду і кругом голови, ніби з церкви вернула, а її спідниці хлопчик-п'ятиліток тримається, і дівчинка з перекотиполем на розтуленій долоні, ось-ось, хай тільки вітер повіє, і обоє кудись полетять.

Вже, мабуть, й полетіли, бо образи не нинішні, а днедавні були. Золочені рами почорніли, хоч тут ані мух не видно, ані ніхто люльки не курить. Де ж би в такій святині!

– Всі вони, Анно, турбувалися колись маєтками, ранґами, славою, всі вони страдали і кохали, і бач, що осталося по них! *Ars longa, vita brevis.*

Ганна притулилася до нього.

– А по нас і того, мабуть, не останеться, Андрію. Ворог пильно всі сліди загладить, ніби їх вітер снігом замете, – пророкувала. – І пом'янути не буде кому.

Але подумала хвилину і додала:

– А може, Величко що напише, він тепер у мого брата Василя сидить. Гарно пише.

Войнаровський, щоб відірвати її від сумних гадок, показував у скляних шафах фарфорові тарілки, чарки всіляких виробів і полтавські глиняні цяцьки, левиків, медведиків, котенят з повигинаними хребтами, то перестрашених, то знов ніби грізних, а так гарно вироблених, що не можна було дивитися, щоб не сміятись. Але Ганна все до образів вертала. Питалася, чи тямить у гетьмана в Бахмачі портрет батька Богдана, подовгастий, як двері в рамах різьблених, в листя і в степові босяки.

– Отой, знаєш, у темній киреї, як скрепла кров, і з булавою, обсипаною самоцвітом. Тяміш?

– Як же забути тую силу і цей біль, що з нього б'є. Ліва брова трошки піднята, і від неї морщина робиться на чолі, така дивна, аж болюча, якої вовік не забудеш.

– А Богуна забув, що у нас у батьковій опочивальні висів? Я собі його все чомусь-то чорнявим уявляла, гарним, але грізним, а він, білявий, синьоокий, на Виговського скидався. Тільки ніс менший і рівний, лиця гладкі, білі, а лоб високий-високий. Жупан на йому синяво-зеленявий, як морська вода, і наопашки плащ червоний, як огонь. Сам він стрункий, ставний, ну, прямо орел. Дивно, що з полотна не зірветься й не полетить...

Так вони згадували, ніби про весь світ позабули. Згадували дворики старі з ганочками на тесаних стовпцях і зі сходами, що скрипіли, ніби знати давали, що гість іде, і зі стовпами біля ганку, до яких залізні обручики поначіплювано, щоб було до чого коня припнять, поки хазяїн не вийде й не гукне на прислугу, щоб до стайні забрати, знак, що гостя так скоро не відпустять, бо любий.

І згадували ті троянди під вікнами дівочої боківки, і маруну, й васильки, і м'яту, й руту та ще й соловеїв, як розспіваються у маю, і місяця, як у вікна глядить і вснути не дає, – усе згадували, а про війну забули.

– І всього того, мабуть, нам не побачити, Ганнусю. Що, москва пограбувала й попала, а що свої поруйнували.

– Як же так, свої – і руйнують?

– Гадають, що як двори понищать, то й пани не вернуть, бо не буде до чого. А забувають, що самі себе руйнують, бо що з землі виросло, те й до землі належить, земля ж народна, не чия. Усі ми народ, і всім нам треба обороняти її, бо візьме чужий і не такі палаци побудує. Тоді й жалувати стануть.

В голосі його бриніла щира нотка жалю.

– Отак, що одно покоління побудує, те друге поруйнує. Руїницьким духом на нас з Азії несе, степ, ми, Ганнусю, степ...

– Степ гарний, хвилястий, шумить.

– Гарний, та негарно жити на ньому. Хто захоче, то його й толоче. Людей, як худобу, з одного боку на другий переганяють. Чи бачила ти де таке?

Перервала сумні гадки питанням:

– А що тобі пан Понятовскі сказав?

– Нічого доброго. Київський воєвода й великий гетьман коронний у криваві піжмурки граються. По цілій Польщі вганяють за собою, винищуючи край до краю. Ми тут на короля Станіслава ждемо, а він *lentissimo passu* посувається, бо шведський генерал Крассов, котрого йому король Карло з кількома тисячами доброго війська до боку придав, контрибуції з народу здирає. По кілька

талярів з диму і на кілька місяців наперед так само, як Рибінські, каже собі давати. А їм тим часом треба би якнайскорше на Полісся з військом литовським получитися, щоб Сінявського знести, а Рибінського до послуху королеві Станіславові приневолити, чого як не зроблять, то свою справу проріжуть і нас ворогам у кліщі кинуть. Король Станіслав – людина мудра й чесна, але вождем там не він, а отсей дерун Крассов, – от в тому то й біда!

– А Іван Степанович вже знає?

– Понятовські скаже йому, бо мусить.

– А може б, краще замовчав, даром гетьмана збентежить.

– Не бійся. Це він лиш зі мною по щирості балакав, бо ми собі добре живемо, а гетьманові та королеві Карлові іншої співатиме. Не буде ж на Станіслава доносити, бо він тут резидент.

– І це погано. Наші вожді повинні правду знати.

– І так зле, і так недобре, Ганнусю. Погано діло стоїть, а Івана Степановича треба нам жалувати і не тривожити поганими вістками, бо він і так горем прибитий.

Були би вони ще далі журилися, але почувся голос Тамарихи, що до сніданку їх прохала.

Войнаровський відпрошувався, казав, що діла багато має, та почув на те, що вона йому до смерти не простила б, коли б погордував її хлібом-сіллю. Як поснідає в неї, так у себе не снідатиме, а час один.

На столі звідкілясь і індик начинюваний узявся, і пиріжки усякі, і наливки, а хазяйка все-таки турбувалася, що такого славного гостя Бог у її хату привів, а вона його гідно пошанувати не може, – бо війна.

– Скажіть ви мені, – питалася, – чим і коли вона скінчиться, отся війна?

– Того, пані матко, крім одного Господа Бога, ніхто більше не знає. І добре, що не знає, бо, може, не один життя б себе позбавив, якби знав, – а так, бореться, поки може.

– Бореться, кажете, а пощо ж тієї боротьби? Гріх один і кривда людська. От хоч би й ми. Дещо по батьках надбали, дещо придбали самі, працювали, клопоталися, ночі спокійної не мали – прийшла війна. Бог синів до себе покликав, і на кого ми тепер нашу працю оставимо?

Хустину до очей підняла – схлипувала.

– Краще б я на кількох десятинах сиділа, а з синами, ніж на богатствах, а сама. Коли б знаття, що із-за маєтків люди вою-

ють, то роздала би усе-усе, бо краще біда, ніж таке кровопролитство.

Войнаровський заспокоював її. Казав, що війни з давен-давна бували і, мабуть, остануться довіку, бо в цілій природі йде безнастанний бій, а хоч би в нас ні дворів гарних, ні ніякого багатства не було, то все-таки ворог по нашу землю піде, а землі боронити треба, бо раз нас Бог посадив на ній, так вона наша, не чия. І звірина свого леговища боронить, бо воно її, а що ж про чоловіка казати? Народ, що не боронить землі, не варт її, це не народ, а стадо безмозкої худоби.

Розмову перервав гаркіт бубнів. Войнаровський зірвався.

– Пора мені! Спасибі, пані матко, доброго здоров'я, пані Анно, не поминайте злом!

– А то ж куди? – скрикнули обі нараз.

– Мабуть, король на Веприк іде.

– Чого він там шукає?

Войнаровський подумав хвилину:

– Може, слави, котру Левенгавпт біля Лісної загубив.

– Ох, лишенько! – нарікала Тамариха. – І знову людська кров полетіть.

– Хай і ллетіть, щоб лиш не надармо, – відповів Войнаровський, вискакуючи на ганок.

Ганна прилипла до вікна. Весь світ перемилювався для неї в одне питання: піде Андрій чи ні?

Коли б не те, що в Ромнах старшинська жінота вже й так стала на ній свої язички гострити, то бігла би на його квартиру і просила, щоб її не лишав самою. Вона ж дійсно сама. Батько там, а мати і рідня по другому боці греблі. Біля неї лиш Мотря. Так Мотря непритяменна. По лазаретах, по таборі снується, ніби нічого не знає, не розуміє, своїм ділом зайнята. Для Ганни Войнаровський – і брат, і друг, і товариш. З ним вона може і про прежнее, і про майбутнє побалакати, душу сирітську розвести. Без нього світ перемилюється в пустиню. „Андрію! Андрію!“ – кликала за ним її душа...

На Тамаринім дворі кипіло. Люди суєтилися. Не знали, які частини мають іти, а які ні. То сідали коней, то розсілювали і вели до стаєнь. Крик, гамір, біготня.

Не вмiли козаки так тихо в похід виступати, як шведи.

Шведи йшли, як машина, а наші шуміли, як Дніпро. Без супротивлення і шарпанини ніколи не обійшлося.

А вже, коли б так хоч сотна часть того сповнилася, що вони собі і другим тоді бажали, то хіба весь світ мусів би провалитися.

– Ідуть, ідуть! – і що жило в Тамаринім дворі, вибігло на ганок й на ворота, – в чім хто стояв, незважаючи на мороз, що ши-нами палив.

В Ганни душа завмерла: піде чи ні?

Мов крізь мряку, бачила прапори, коней, людей, уродливих трабантів, сурмачів з сурмами блискучими, цілу тую процесію богині війни, що з шумом грізним, мов позасвітним, перевалювала-ся біля воріт.

Не лопотять порвані прапори, не ревуть грізно труби, і навіть коні не іржать і не порскають весело. Ой, не будуть їм раді ті, до яких вони на криваву гостину ідуть!

Поміж трабантами король...

І Ганнині очі ожили на хвилину, ніби мряка розступилася нараз. Побачила його виразно, ясно, як на картині. Сухорлявий, ніби незамітний нічим. А все ж таки в нім однім тая сила, що тисячі за собою тягне, що про життя і про смерть їх рішає. В тих синіх, ніби полинялих очах майбутність Європи таїться. Той високий білий лоб за тисячі думає... Переїхав... Біля його молоденький князик, вродливий Реншільд, ще кількох знайомих Ганні генералів, і регіменти пересуваються спокійно, рівно, як за хвилею хвиля.

Грюхотять гармати, аж Тамарин двір у посадах дрижить, гудуть шкурами повкривані вози, аж підскакують ганкові колонки. І знову імла, і знову мряка – пустиня.

Нараз очі Ганни всміхаються, і ціле обличчя прояснюється, як город в поранковому сонці. Побачила Люксембурга і Рачка. Як два звірки, на санях сиділи. Щось розказували собі. Не лиш устами, а й очима, раменами, цілими своїми марними постатями розмовляли з собою. Аж замовкли, похнюпили носики, і по обличчях їхніх розлився смуток і така прикра жалість, яка лиш на мавпячих мордочках буває. Прогуготів похід, і Ганна легше дихнула.

Зі шведами лиш кілька сотень наших пішло. Не запримітила навіть, хто їх повів. Гетьман, значиться, у Гадячі остався, а з ним і пан Андрій... Пан Андрій носатий, пан Андрій кирпатий, я не люблю пана Андрія... пригадала собі і засміялася весело.

Тамариха притулила її до себе:

– Донця моя!..

Засоромилася Ганна і рум'янцем горячим облилася.

– Це не сором, дитино, кохати, не сором, – гладила її по голові сотничиха.

– Я не кохаю, – відповіла Ганна, глянула на Тамариху і розсміялася, як дитина, бо брехати не вміла. Тамариха і собі в сміх.

– Боже мій, Боже! Змінюється світ, а кохання яке було, таким і останеться довіку.

На вулиці зашуміло знову. Задня сторожа йшла.

– Може, це наші? – майнуло по голові Ганни, і вона задріжала.

– Не тривожся, дитино. Гетьман у Гадячі залишається, його небіж також.

– А вам хто казав?

– Знаю. Ходім на обід.

– Невже це вже полудне?

– Вже і з полудня пішло. Час скоро минає. Щоби так скоро наше лихо минуло... Ходім!

По обіді Ганна до своєї кімнатки подалася, бо Тамариха по старому звичаю любила полежати годинку. А нині тим паче. Набігалася та натупцювалася, мов на весіллю.

Стільки несподіваних гостей і таких неспокійних, як козаки. Ніколи не вгадаєш, від чого вони скиплять. Часом за таку марницю бешкет знімуть, що і згадувати не варто. Та краще вони, ніж москва. Щоб вона не вернула ніколи. Одну третину города спалили. А що вбивств, що всякого насильства було – не перелічити.

Кажуть, на Псьолі трупи купами лежать, а скільки їх у проруби пішло, геть воду попсували. Переварюєш її, анижу додаєш, і все-таки пити не спосіб.

І як це Господь дивиться на те все і мовчить, ще й цареві силу до його кривавого рейментовання дає...

Богато жури в пані Тамарихи на голові, і вона мусить хоч годинку вснути, щоб забути про неї. Тепер тільки спокою, що спиш, якщо тобі сни неспокійні не сняться...

Ганна по своїй тихій кімнатці розглядається. Як цікаво сотник Тамара все те продумав. Стільки добра, і так воно заховане, що ніхто й не догадався б. Навіть прислуга про туя світличку не знає, крім старого дворецького, але цей скорше вмре, ніж своїх панів зрадить.

Він один із прислуги до цього крила заходить, і в печах зимою палить, і прибирає. Нікого з гостей туди не просять, це їх святая-святих.

Тамара Ганні якоюсь тіткою приходить. Любов Федорівна її знає від малих літ. На її дітей дивиться, як на своїх, та ще тепер, по втраті власних синів.

Ганні у Тамарихи добре, краще, як у рідної мами, – о, куди!

А все ж таки хочеться звідтіля до власної хати і до власного щастя. А воно десь так далеко, далеко...

...Де воно?

Дивиться Ганна на килим, пишно тканий, на мебель розкішну і на портрети на стінах. Чи з них хто був щасливий? – питає.

Чи щастя його довго тривало? Де воно тепер? У тій красі, що веселить очі нащадків, і більше, більше нігде...

На килимі і на портретах погляд Андрія застиг.

Як він любить те все і як жалує, що війна руйнує красу...

Хтось стукає у мисник. Ганна потискає сучок, і входить Мотря.

– Ось де ти заховалася, Ганно! – вітається.

– Не ховалася я, Мотре. Тамариха силою мене до себе забрала. Добра така.

– Є ще добрі люди на світі, та мало.

Ганна не відповідає. Вона нині всіх добрими бачить, тільки бідними чомусь. І Мотря теж, може, найбіднішою з усіх. Довго, довго дивиться на її пишну вроду, а тоді:

– Яка ти гарна, Мотре! – і тулиться до неї, як дитина. Мотря не відштовхує Ганни від себе:

– Дурненька ти моя! – каже і по голові гладить. Хотіла розказати їй про свої походні лазарети, про те, скільки нинішньої ночі людей померло, скільки рук і ніг хірурги відпилювали, але слова на устах завмерли. І їй в тій світличці так якось світло зробилося на душі, як давно.

– Гарно тут, Ганнусенько, серце, гарно!.. Бачилася з Андрієм нині? – питається нараз. Ганна паленіє.

– Бачилася, Мотре.

– І що він? Все такий розмріяний ходить, ніби світ не про нього.

– Не знаю.

– А хто ж має знати, як не ти?

– Я? – і Ганна складки на своїй спідниці поправляє. Мотря пильно дивиться на неї, ніби вона старша й мудріша, ніби мама, а не сестра.

– Га! Що ж! – зітхає. – І любові треба на світі. Може, більше, як чого. Тільки вважай, щоб із того якої біді не було.

– Мотре, що це ти? Невже ж я дівчинка, недоліток?

– Не сердься. От так на гадку прийшло, бо безталанні ми. Проклін над нашим родом, як над Пелопідами, повис. Сама не знаю за що... Треба переломити його.

– Переломити? Чим його переломити, Мотре?

– Жертвою, Ганно, великою жертвою життя.

Ганна, як перестрашена, дивиться на сестру.

– Зжахнулася? – заспокоює її Мотря. – Нема чого. Це не про тебе слово. Комусь же бути щасливою, Ганно... Будь щасливою, будь!

І Мотря кидається Ганні на шию. Сонце світить, ніби в його більмо на оці. Десь далеко вітер скиглить, ніби голодні вовки під лісом виють. Смуток мандрівкою утомився. Сів під дубом і плаче... Вечір сестер в обіймах застав.

XXIV

Москалі числили, що шведи з Мазепою подадуться за Дніпро, щоб розбити Сінявського, получитися з королем Станіславом і з Крассовом, а що лиш тоді всею потугою звернуться проти Москви.

Друге, що міг король Карло зробити, було піти у Слобідську Україну, очистити її з москалів, заволодіти Воронежем, де цар будував собі флот, та приневолити запорожців, а може, і татар, щоб воювали москву.

Але це друге видавалося менше важним і тому менше до правди подібним.

Тих кілька тисяч шведського певного війська під орудою Крассова у Польщі повинні були мати куди більшу вартість для Карла, ніж хоробрі, але не карні і своєвільні запорожці, а приборкана і під скиптр короля Станіслава підчинена Польща теж куди більше значила, ніж Крим.

Мати Польщу з королем Станіславом – це значило забезпечити собі зади і тримати в своїх руках дорогу для довозу війська і всякого воєнного знадіб'я зі Швеції, де бракувало усього, тільки не доброго оружжя, котрим славилися шведські фабрики. Утрати-

ти Польщу – це все одно, що втратити перемогу над королем Августом, роздерти власною рукою Альтранштадський мир, лишити короля Станіслава на леду, а в додатку, на випадок програної на Україні, мати на тилах Сінявського, котрий шведам заступить перехід через Дніпро. Ні, того король Карло зробити не може.

Але король Карло любив якраз робити те, чого не зробили би інші, він з Гадяча рушив на Веприк.

Як про це довідався Меншиков – скинів, бо якраз він стояв кріпко на тому, що королеві Карлові після програної під Лісною, після втрати Батурина і після страшних морозів на Україні нічого другого й не лишається, як тільки через Дніпро прямувати на південний захід, шукати зустрічі з Сінявським і новими перемогами підкріпити надшарпану славу непобідимого вождя.

– Це, певно, той старий лис Мазепа нацькував Карла на мене. Поки я його в свої руки не дістану і не задавлю, поти й не матиму спокою. Він мені всі мої плани понівечить.

А ті плани Меншикова – то було винищити і пограбувати Україну до останку, бо в кожному городі, в котрім ще його нога не ступила, всякого добра залишилося чимало. От у Гадячі скільки багатства лежить у замкових льохах...

І Меншиков рішив, що б там не було, позбутися зрадника Мазепи. І для царя який це буде сюрприз! Більшого й придумати годі. В битві дістати „старого злодія“ не вдалось. Вже кілька разів здавалося ось-ось – і він наш. Та за кождим разом вихопився, як в’юн. Оставалося одно – наслати когось, щоби засівся і знічев’я кулю в нього пустив. Спосіб простий, певний і не коштовний.

Скажім, кілька тисяч треба заплатити заговорникові, а що воно значить супроти голови Мазепи!

Без нього король Карло в чужому, незнайомому краю буде, як без правої руки. Хто йому порадить, хто покаже всі ходи й переходи, хто позичить грошей? І між мазепинцями смерть Мазепи викличе такий переполох, якого й подумати годі. Настане безголов’я, в якому можна їх буде усіх, як рибу, в сак нагнати...

І Меншиков став розглядатися за надійним чоловіком.

Недалеко шукав. Мав біля себе покоєвого з Мазепиної батуринської палати, шляхтича, того самого, що за добрі гроші і за обіцянку гарного уряду по війні, виявив місце, в якому переховані були гетьманські клейноди.

Казав його покликати до себе. Подав руку і просив сідати.

– Добре тобі у нас? – спитав князь.

– Дякувати Господу милосердному і Вашій світлості княжій, добре, – відповів.

– А хочеш, щоб ще краще було?

– Хто з нас кращого не бажає, князю!

Меншиков ніби тих слів не чув. Знімаючи якийсь волос зі свого зеленого каптана і ніби весь тим ділом зайнятий, говорив півголосом, спокійно і рівно, як щось найзвичайнішого й найбуденнішого в світі:

– Підеш негайно в Гадяч. Якщо тебе по дорозі спинятимуть рускі, то покажеш подорожний лист, який тобі наша походна канцелярія зготує, а як мазепинці, то скажеш, що князь Меншиков тебе силою з Батурина забрав і що тепер ти назад у службу свого пана гетьмана вернути хочеш.

Скінчивши це речення і ніби до решти провіривши чистість свого каптана, він нагло зирнув на Гірчицю і гукнув:

– Розумієш?

Гірчиця стрепенувся.

– Розумію, світлосте Ваша, – відповів, випуливши очі. Усмішка вдовolenня пробігла по обличчю княжім. Князь любив, щоб його боялися люди.

– Бачу, що тебе розуму вчити не треба, – сказав ласкавіше, щоб осмілити перестрашеного Гірчицю.

– Віда навчила, – притакнув Гірчиця, силкуючися скрити свій перестрах.

Меншиков присунувся до нього, добув золоту табачницю, вдарив по накривці оперстеним пальцем, взяв щипту табаки і, всуваючи її до обох дірок тонкого носа, говорив монотонно:

– Прибувши щасливо до Гадяча, або дійсно поступиш на службу до бувшого гетьмана, або примістишся у якогось певного чоловіка, свояка чи знайомого – мабуть, таких у Гадячі маєш?..

– Маю, світлосте Ваша, – притакнув Гірчиця.

– А примістившись, розпитаєшся та довідаєшся, коли й куди Мазепа ходить, в днину чи поночі, самотреть чи з конвоєм і... – тут зробив коротку паузу – ...і, вибравши добру нагоду, при допомозі Божій покажеш, що умієш.

Гірчиця чомусь-то вп'ялив очі в лискучі носики княжих чобіт. Те, що почув, було надто несподіване для нього. Боровся з собою, з останками честі й моралі, але чув, що не видержить бою. Всесильний Меншиков брав над ним верх, і Гірчиці сором було не тільки за себе, але чомусь-то, і то, може, ще більше, за князя.

Не міг глянути йому в очі. Князь знову стукнув пальцем об верхняк табачниці і потягнув носом.

– Робити треба уважно й мудро, щоб не осоромити себе, – цідив слова крізь зуби. – Діло важне й нелегке.

– Нелегке, – повторив Гірчиця.

Він бачив, як нараз носики княжих чобіт пригнулися, лискучі халяви зморщилися, підошви заскрипіли – князь встав і пустився по хаті. Походивши добру хвилину, приступив до стола, взяв лист паперу, зложив його вдвоє і перерізав ножем:

– Ніж найпевніший інструмент, – сказав ніби про себе, а все ж таки значучо і з-під ока зиркнув на Гірчицю.

Цей мовчав, не спускаючи зіниць з блискучих княжих чобіт.

– Чого мовчиш? – почув нараз грізне питання. Зірвався на рівні ноги і перестрашено дивився на Меншикова. – Чого видивився на мене, як теля на мальовані ворота? Не хочеш, так кажи. Десятьох на твоє місце знайдеться. Шляхтич, а гірше хлопа боїться. І чого? Ну, і чого? Мазепа проклятий і відлучений від церкви, як паршива вівця від стада. Вбити його не гріх. Розумієш?

Гірчиця низько поклонився:

– Розумію.

– Ну, так, – відсапнув Меншиков. – Так, тоді, значиться... – І не докінчив, тільки приглядався ножеві, котрим розтинав лист. Обертав, ніби бавився ним. – Так тоді, чого ж ти захитався?

– Бо я ще в такому ділі не бував.

– Діловий чоловік не цурається ніякого діла. Задурно нікому не платять.

– Авжеж... – притакнув Гірчиця, бо боявся, щоб мовчанням не дратувати князя.

– А за те, якщо ти гаразд свою роботу зробиш, то милість царська не мине тебе. Дістанеш рангу і кондицію, про яку тобі навіть не снилося. Спитай Носа, він тобі скаже, як його величество цар нагороджує своїх людей. І грошей не пожалуємо. Не менше тисячі дістанеш. Ще тобі мало?

– Довільно, милосте Ваша.

– Так, значиться, підеш?

– Піду, – відповів Гірчиця рішучо. Меншиков кинув ніж на стіл.

– Куля теж добра, тільки треба вміти стріляти, – говорив, мов про себе. А звертаючись до Гірчиці, остерігав його: – Але ти мені вважай, щоб тебе який чорт не підвів на лукаве діло, щоб ти,

замість служити цареві, не пішов на службу царепредателя, бо тоді не минула б тебе найжорстокіша кара, як не мине вона Мазепу і ціле його гадюче кодро.

– Ніколи того не буде, – відповів покірно Гірчиця. – Я, коли кому служу, так вірно!

– Пам’ятай! – кинув йому Меншиков і плеснув у долоні. – Покликати мені писаря Сливу!

Зігнута над паперами постать всунулася крізь двері, не розпростовуючи спину.

– Напишеш походний лист на ім’я сего чоловіка, – приказував Меншиков, – але напишеш такою мовою, щоб його наші й черкаси могли розуміти. Тут тобі стіл і бумага.

Писар присів на краечку лавки, як птах перед відлетом на гілляці, і писав: „Божиєю милостию пресвітлішого і великодержавнішого государя нашего, царя, великого князя Петра Алексієвича, всея Великия, Білія і Маля Росії самодержця. Їх милостем, господином сіятельнішим князем і благородним бояром, господином думним стольником, полковником, офіцером, стряпчим, дворяном і всякого чина правительствующим велико російським ратним і служивим людем его царскаго пресвітлаго величества. Под реєментом ясневелможнаго его милости паном, Іоана Ільча Скоропадскаго, обоіх сторон Днепра новоізбранного гетмана, їх милостем, мосці паном полковником, паном сотником, атаманом, войтам і всякої кондиції людем, повольность услуг наших залецивши, відомо чиним, іж оказатель сего свідітельнаго писання от’ездит... і т. д.“

Зимний піт виступив на лоб писця. Він весь письмовник умів наізусть, а все ж таки боявся, щоб не пропустити якого слова, бо Меншиков звик був кулаком на спині робити коректуру. Та, на щастя, світліший якось не дуже-то й приглядався до письма, перебіг очима, підписав і казав прибити печать.

– Скрутиш і всунеш за холяву, говорив, вручаючи письмо Гірчиці. – А пройшовши територію, під нашим реєментом находящуюся, бумагу сію уничтожиш, щоб і сліду від неї не осталося.

– По приказу вашої світлості.

– А тут тобі на витрати в дорозі! – і, як псові, охляп кинув Гірчиці пригорщу срібла.

– З Богом!

XXV

Був пізній вечір. Гадячани лягали спати, як нараз загомоніли дзвони.

Не на тривогу, бо дзвонив не найбільший „Пилип“ сам, лиш усі нараз, як на Великдень, а все ж таки затривожився Гадяч.

В таку пізню пору – і дзвонять? Завтра будень, не свято – що за причина?

Зривалися і бігли до воріт.

– Не чули, сусідо, чого це дзвонять?

– Кажуть, гетьмана вбили.

– Івана Степановича? Боже ти наш!

Всіма вулицями на замок перли.

Замкові ворота зачинено. Сторожа не впускала товпи, котра з кожною хвилиною більшала й голосніше гула.

– Чому не пускаєте людей? Правди під решетом не скриєш! Весь город знає, що гетьмана вбили!

– Хто?

– Старшини. Іван Степанович старшин до царя не пускав.

– За волю України стояв, а старшинам, щоб тільки їх маєтки!

– Ми їм дамо маєтки! Пускайте, іродові діти, а то розвалимо браму!

Дзвони втихли, та не тих народ. Товпа могутніла і хвилювала, шуміла. Ніби ворог облягав замок. Вже й каміння понад голови летіло. Сторожа ледве подалася крізь бокові ворітця, бо не могла стримати напору людської хвилі.

– Плечима підважуй! Ануте враз!

Декілька плечей підсунулося під браму, яку обложені з другого боку загатили возами, скринями, колодами, чим могли... Облога.

– Розступіться, люди! Бачите, коваль тарана несе! Коваль з синами й челядниками двигав дубчака здоровезного, розгойдав ним і гепнув, аж луна замковими мурами побігла.

– Ще раз, ще!

Ворота йойкали, стогнали, і не будь вони цвяховані густо, і не будь у них заліза більше, ніж дерева, то розлетілися б удребезги.

– Івана Степановича вбили, смерть убийникам, смерть старшинам!

Аж нараз із подвір'я озався голос грубий, як з-під землі.

– Заспокійтеся, люди! Гетьмана Бог беріг. Він вийшов ціло. На молебен за його здоров'я, не по душі дзвонили.

– Хто балака? – почулося з товпи.

– Хто бреше? – заревіли кругом.

– Сердюцький сотник, Коновченко, – відповів той самий грубий голос. – Вірний рейментареві своїому.

– Такий вірний, як Апостол і другі.

– Вірні, як Юда Христові.

– За млинок і ставок ви і маму рідну продали б.

– Не вірте йому, він бреше. Хай вийде канцелярист Чуйкевич.

– Канцелярист Чуйкевич вийти не може, бо його ранили, гетьмана обороняв.

– Чуєте? Івана Чуйкевича вбили. Один був гетьманові вірний, і того вбили.

– Вбили, вбили! – ревіла товпа. І коваль знов закликав людей, щоб подавалися взад, бо він розгойдує таран.

– Що там роздобарювати довго. Червоного півня пускаймо!

Замкові небезпека грозила.

– Смерть старшинам! Смерть скритовбийникам, – гуділо кругом.

Аж відчинилося одно з освічених вікон, і в ньому появилвся гетьман.

– Славні міщане любимого мого города Гадяча! – промовив. – Спасибі, що турбуєтеся моїм життям. Як бачите, я цілий. Убийник в мого канцеляриста Івана Чуйкевича кулею попав. Заговірник Гірчиця, насланий на мене царем, в наших руках. Завтра спокутує свій гріх. Розходіться спокійно і спіть безпечно, поки я з останками моїх вірних людей стережу вашого добра, життя і волі!

Вікно зачинилося, але гетьман все ще стояв у ньому, щоб усякий міг побачити його і впевнитися, що це він, а не якийсь обманець.

– Іван Степанович живий! Хай живе Іван Степанович! – гукали міщани, прихильні до гетьмана, а ворожо настроєні до старшин. – Хай живе! Ура! Ура! – і по козацькому звичаєві підкидали шапками.

Гадяч, як і другі города, де були гетьманські замки, сприяв Мазепі, бо він давав гарні заробітки ремісникам, дбав про школи і богодільні та не щадив гроша на міські будівлі і на оздобу церков.

Зате не любили старшин, що збагачувалися скоро і не все способом правим та законним.

- Ще ми їх дістанемо в руки! – потішали себе.
- Ще ми колись розрахуємося з ними, – обіцяли собі. Нерадо розходилися по домах, щоб досипляти довгої, зимової ночі.
- А коваль дубчача вже не покидався. Тащив його з челядниками до кузні. Заслужив собі.

XXVI

В мешканню Чуйкевича світло притінене, щоб хворому не било в очі. Освітлена тая половина кімнати, в котрій біля печі сидить Войнаровський з Ганною і тітка Тамариха.

Ліжко з Чуйкевичем і Мотря біля його в тіні. Тільки срібlistий відблиск від снігу паде на них крізь невеличкі шибки.

– Може, ми бентежимо недужого? – шепотом питає Ганна. – Підемо!

Чуйкевич перечить головою.

– Сидіть, – заспокоює гостей Мотря. – Він не спить, йому відрадніше, коли в хаті є люди. Правда, Іване?

– Відрадніше, – притакує хворий. – Мені добре з вами.

І шукає Мотриної руки, а знайшовши, кладе свою горячу на її, як з мрамору.

Мотря не боронить. Ніколи вона не була такою доброю для нього, як тепер. Цілу ніч не відступала від нього, аж, зморена сном, притулила голову до його подушки й задрімала...

І снилося їй, буцімто йдуть вони полем великим серед вечірньої імли. І чогось-то він спішиться, а вона ледве поспіває за ним. (Журавлі відлітають. Не видно їх, тільки чути жалісливі крики). Нараз перед ними прірва, широка й глибоческа. Іван скаче туди, вона хоче кинутися за ним, так він рукою дає знак, щоб осталась.

– Іване! – кричить Мотря і будиться. Але тим криком і хворого збудила. Їх очі зустрінулися з собою.

– Тобі щось поганого приснилося, Мотре? – питає Чуйкевич.

– Мабуть... – відповіла, струшуючи слезу з довгої рісничі.

І що лиш тоді зрозуміла, який він близький для неї.

А хоть того не сказала йому, мабуть, відчув, бо по блідім обличчю осіннім сонцем розлилось задовілля.

Ніколи так не хотів жити, як тепер.

– Що говорив хірург? – питався.
– Казав, що рана неглибока, за кілька неділь ходитимеш.
– За кілька неділь! – повторив сумно, але в душі було йому
якось радісно і легко, як ніколи. Навіть болу не чув. Почував
себе, мов під ангельським крилом. Потім заснув, як після купелі
дитина, і збудився під вечір.

Біля його сиділа Мотря, а в кутку – приятелі.

– Добре мені.

Тітка Тамариха присунулася до Войнаровського.

– А я, бачите, й досі не знаю, як воно склалося, люди всячи-
ну розказують.

– Дуже просто, – відповів шепотом Войнаровський. – Вертали
ми з гетьманом з города на замок.

– Хто саме?

– Гетьман, я і він, – рукою показав на ліжку. – Город певний,
охорони не взяли ми з собою. А до того, правду сказати, Іван Сте-
панович не любить її. Він з того боку фаталіст. Перед своїми не
скриєшся, говорять. Любить показуватися народові.

– В тім-то й біда. Не такі тепер часи, мої ви, ой, не такі!

– Ідемо, аж нараз на скруті, з-поза остріжка: бух! Куля свис-
нула мені попри ухо, зісовгнулася по дядьковому панцирі і по-
пала Чуйкевичеві між ребра. Він ще кинувся, заслонив собою
гетьмана, але за хвилину лежав на наших руках... Та й тільки.

– Це справді дуже просто...

– Найбільші події збуваються невигадиво, тільки люди люб-
лять їх прибирати у всілякі вимисли.

– І мої оба так само просто пішли, – зітхала Тамариха. –
Одному куля в чоло попала, другому груди прокололи списом.

– На те ми й козаки, пані матко, – приповів Войнаровський, –
щоб не своєю смертю вмирати.

Обидовська вхопила його за руку:

– Андрію! При хворім про таке не говорять.

– А як той хворий – теж козак?

– Хоч би з діда-прадіда – не треба. Всі ви любите страхітне
і сумне.

– А як веселого немає?

– Так треба його хотіти, я не люблю смутку, не люблю.

В голосі її звучала діточа щирість, здавалося, що розпла-
четься, коли їй скажуть, що любить.

– Андрій навіть пояс на чорний бік вив'язує, не знає чого.

– Завтра вив'яжу на світлий, – обіцяв, стискаючи дрібну теплу руку.

Хтось постукав у двері. Відсунулися від себе.

– Увійдіть!

– Ясновельможний про здоров'я пана канцеляриста спитати велів, – проговорив дежурний сердюцький старшина.

Мотря зірвалася з місця і хотіла йому відповісти, але Чуйкевич ворухнувся, підняв повіки і промовив:

– Будь ласка, подякуй його милості пану гетьманові. Почуваюся гарно, як той, що сповнив свій обов'язок.

XXVII

Шведи втретє на Веприк наступали. Невеличка твердиня, про яку в Європі мало хто й чував, майоріла, як острів серед білого ледяного моря.

Напрасний північний вітер дув шведам в очі; то розжареними шинами палив, то зимними ножами шпигав.

– Вперед, вперед! – гукали шведські офіцери, підсуваючи свої баталіони під вали Веприка.

– Бог з нами! – пробували кричати вояки, але голос їх або замерзав на лютому морозі, або здмухував його вітер. Він зривав останні зжовклі листки з дубів, на валах твердині і повними пригорщами сипав їх на голови облягаючих.

Фельдмаршал Реншільд був весь обтиканий ними.

– З нас навіть вітер сміється, – сердився, струшуючи ті зів'ялі лаври. – Хто бачив у таку стужу й шувір добувати твердиню!

– Вам дуже до лица отся фантастична прикраса, – потішав його генерал-майор Лягеркрон, – виглядаєте, як тріумфатор.

– Всі ми виглядаємо як божевільні під проводом найбожевільнішого з вождів, – кинув йому красивий маршал і попер конем перед один з Левенгавптових баталіонів.

Ядро, випущене вправною рукою з валів твердині, попало якраз у збиті лави молодого баталіону, двох розшарпало на смерть, а кількох поранило важко. Вояки, не досить ще закалені в боях, захиталися. Замість іти вперед, обступили вбитих і метушилися коло поранених товаришів, котрі стогнали і кричали, проклинаючи Веприк, Україну і війну.

Польний курат Рабеніус, котрий не ховався в запілля, лиш разом зі своїми людьми ліз „самій смерті в зуби“, то над помершими відмовляв молитву, то ранених сповідав, то підбадьорював зацілілих, загрівуючи їх словами псалмопівця.

Але баталіон буцім примерз до зимного поля.

– Каналії! – скрикнув нараз Реншільд. – Я вас здесяткувати велю. Ви соромом покриваєте лицарську славу Швеції, ви зраджуєте свого короля!

– *Vivat Carolus rex!* – підхопив молодий корнет, гаркнули бубни, Рабеніус чашу зняв угору, і баталіон двигнувся з місця.

Але самотний, дрімливий остров серед ледяного моря перемінився нараз у гору, що зіває сіркою і ригає огнем. З башень твердині вилітали ядра, а з прорізів у частоколі жужжали кулі так густо, цільно, дошкульно, що навіть найсміливіші шведи кидали в'язки хворосту, з котрими підступали під вал, і пускали з рук драбини.

І цей третій приступ відбився об завзяття хороброго команданта Веприка, шотландського офіцера. Мороз і вітер помагав йому. Аж темна ніч кинулася між облягаючих і обложених і відділила їх від себе.

Шведи подались до своїх шатер, ровів і до повіток, наскорі збитих з пачиччя та соломи, котрими вітер термосив безмилосердно, так що раз у раз треба їх було латати й обкидувати снігом.

Продроглий і червоний від вітру фельдмаршал Реншільд бігав по своїй квартирі.

– Це вже верх безголов'я! – гукав. – Навіть школярі, що бавляться у снігові твердині, розуміють, що в такий мороз і вітер легше відбиватися з-поза валів і мурів, ніж здобувати їх. Тільки наш великий полководець того знати не хоче. Що для його люди, що для його кожний з нас – щоб тільки його хлоп'ячі забаганки були сповнені!

Обершт Гілленкрюк повернув очі від своїх фортифікаційних планів.

– Ексцеленціє! – промовив спокійним, аж ніби сонним голосом. – Ховайте тую злість на завтра. Пригодиться!

Реншільд вовком подивився на його.

– Не штука вам. Ви маєте діло з мертвим папером, а я з живими людьми. Ваші моделі твердинь не збунтуються, а мені лице не лиш від морозу, а й від сорому палає, коли бачу, що наші хоробрі баталіони відмовляють послуху, бо від них неможливого вимагається.

– Для хороброго жовніра нема нічого неможливого в світі, – відповів Гілленкрок словами короля.

– Фі! – свиснув йому під ніс фельдмаршал і згіржливо надув свої дівочі губи. – Фі!

Кашляючи, увійшов на квартиру Піпер.

– Ну, і що тепер? – спитав Реншільда.

– Що тепер? – повторив цей.

– Компромітація... – махнув рукою Піпер.

– О, чуєте, чуєте? – підскакував до Гілленкрока Реншільд. – Чуєте, що каже канцлер: компромітація! Брали Варшаву і Краків, а перед якимсь глупим Веприком зупинилися і тепер ані вперед, ані взад.

– Ми ще собі зуби на тім худім Веприку поломимо, – бідкався Піпер.

– А найгірше, що тих зубів вже і так у наших щоках небогато. – Тридцять дряхлих гармат, а сухої і доброї муніції не знаю, чи навіть на десять стало б. З чим ми на Росію підемо?

– З королем Карлом, – відповів спокійно Гілленкрок. – Такої гармати в цілій Росії не знайдете.

Піпер і Реншільд замовкли. Піпер правою рукою тер своє ліве рам'я.

– Дідьчий мороз, – нарікав. – Нашому наймилостивішому лице раниться.

– Ми не хірурги, – кинув крізь рам'я Реншільд. – Пора королеві розум мати. Перед кількома днями знов ним кудись цілу ніч товкло. Навіть Гультман не знав, куди він подівся.

– Навіть Гультман не знав, – повторив Піпер. – А він більше знає, ніж ми всі накупі.

– Бо королеві ближчий Гультман, ніж ви або моя нікчемність.

– Ближчий, – притакнув Піпер. – Але все ж таки, коли король, його милість, зволить зробити таку дурницю, як, приміром, нинішня облога Веприка, то не Гультманові, а нам, мої панове, треба подумати, як би з тої біди викрутитися.

Реншільд бігав, бігав, аж сів.

– Треба! – сказав, вп'яливши очі в Піпера. Піпер свої примкнув і ніби крізь сон балакав:

– На мою гадку, треба завтра післати тому завзятому шотландцеві проект здачі на таких корисних і чесних услів'ях, щоби він не міг відкинути.

Реншільд надув згіржливо губи.

– А на мою гадку, – відповів, – завтра треба не жалувати муніції, вдарити на отсей проклятий Веприк з усіх пушок і коло полудня, як мороз трохи попустить, піти ще раз приступом, добути песячу буду, вирізати всіх без пощади, а команданта повісити на першій стовпі, який нам попадеться під руку.

Гілленкрок підняв голову з-над планів, встав і позіхнув широко:

– За що? – спитався спокійно: – За що, мої панове?

– За що? – гукнув на його фельдмаршал. – Ви ще можете питатися за що?

Він знов зірвався з місця і став бігати по квартирі, як лев по клітці. Нараз зупинився. Надслухував, а пізнавши хід короля, „Його милість король!“ – промовив, стаючи у вояцькій поставі.

Королеві ранився ніс і лице, його повіки були зачервонені, ропилися. Але він цього буцім не чув.

– Але ж бо дефендуються хоробро! – хвалив собі обложенців і затирав руки, буцім це забава, а не справжня війна.

Піпер значущо кашельнув. Реншільд нетерпеливо переступав з ноги на ногу.

– Ексцеленціям не подобається така хоробра оборона? – спитав король, перебігаючи очима з одного на другого. – А я люблю мати діло з хоробрим противником. Бо яка ж це мені емоція, коли я бачу, що ворог б’ється нікчемно. Соромлюсь тоді за його і за себе, за його, що він нездара, а за себе, що з нездарою стаю до бою.

– Веприкові зима сприяє, – завважив Піпер. Король заперечив рукою.

– Зима зимою, – говорив, запалюючись. – Але кажіть собі що хочете, а вони таки хоробро б’ються. Знаєте, мене нині кортіло бути з ними, а не з вами, панове, і відбиватися, а не наступати.

З-під вусиків Реншільда то вибігала, то ховалася згірдлива усмішка. Аж врешті не втерпів.

– Я також, – сказав, – умію цінити хоробрість, але коли вона доцільна.

– Доцільна? А неже ж буває недоцільна хоробрість? – дивувався король.

– Авжеж, що буває, – обстоював свій висказ Реншільд. – Ось, приміром, тая там банда у Веприку добре знає, що ми все-таки їх мишячу нору візьмемо, пощо тоді деруться, як божевільні, марнуючи свої і наші сили. Перед хвилиною сказав я, що, коли б я мав рішати...

– То що? – спитав, сідаючи і дивлячись в очі Реншільдіві, король.

– То завтра доклав би усіх зусиль, щоб добути цього дідьчого Веприка, а тоді вирізає всю залогоу до ноги, а команданта повісив би на першій сухій гілляці.

– А ви? – звернувся король до Гілленкрока. Цей замнявся.

– Я, власне, розглядаю плани Веприка і гадаю, що як ми вдаримо від заходу, от тут, де вал трохи нижчий і перерваний в одному місці, то...

– Я вас не о це питаю, – перебив йому король. – Мені цікаво знати, що ви зробили би з залогою та з її хоробрим командантом, коли би так добули Веприк?

Гілленкрок зацукався.

– Ну, кажіть, що? – наглив король.

– Я, я, не повісив би його, бо він хоробро обороняє твердиню, яку йому повірив його начальний вождь.

Король кивнув головою.

– Дякую вам, – сказав коротко. – Завтра, панове, ми перериваємо облогу Веприка. – Поклонився кожному зокрема і вийшов.

Відпровадили його поклонами до дверей, а коли прогомоніли відривисті кроки, Реншільд здвигнув плечима.

– Ну, знаєте панове, тут уже все кінчиться. Чоловік стає безрадним. Я боюсь, що нашому королеві після перших невдач... – і показав пальцем на лоб.

Гілленкрок вдавав, що не бачив того руху. Піпер розкашлявся, обтер червоною хусткою уста і сопів.

– Що ж ексцеленція на те? – питав, стаючи перед ним, Реншільд.

– Нічого. Тішуся.

Гілленкрокові брови підскочили до половини високого лобу.

– Тішитесь? – наступав на Піпера Реншільд.

– Так, тішуся, – стояв при своєму канцлер. Реншільд розвів руками.

– Боюсь, чи усім нам мороз не вдарив на мозок.

– Не знаю, як кому, а мені ні.

– Вам ні? А чого ж ви тішитесь тоді, як плакати треба, бо стільки людей погинуло і тільки муніції вистріляли на віват, а одного й другого нам бракує.

– Тішуся, – відповів Піпер, – що король вперше рішився відступати. Може, він послухає моєї доброї ради і відступить аж за Дніпро.

XXVIII

Піперова радість показала передчасною. Король Карло, замість відступити за Дніпро, підступив під Зіньків.

Була це ще менша і ще гірше укріплена твердиня, ніж Веприк.

Замість городських мурів з вежами й башнями, торчав дубовий частокіл, і то повизублюваний. Зіньківці, почувши про похід шведів, наскоро латали його чим могли та як уміли.

Земля замерзла, як кість, ані гадай, щоб поглибити рів, або повищити вал. Рів був неглибокий, а вал невисокий.

– Ті люди або дурні, або п'яні, – говорили про зіньківців шведи. – Сором було би нам не добути такої кріпости.

– І добувати сором.

– А все ж таки вони бороняться.

– Навіть з гармат стріляють.

– А кілька в вас гармат? – питалися шведи, підскакуючи над рів.

– Чотири, але ви більше не варті, – відповідали їм з-поза валу. – Відійдете від нас з тим, з чим з-під Веприка прийшли, лютри!

І з тих чотирьох гармат вони дійсно таки добре дошкулювали шведам. Кожде ядро попадало в ціль. Тільки стріляли зрідка. Мабуть, небогато муніції було.

Король бавився. За кожним цільним вистрілом плескав у долоні.

– Браво, браво! Вони дійсно гарно стріляють.

Старі шведські офіцери не на жарти затривожилися своїм улюбленим вождем.

– Чи не твориться з ним щось погане? – шептали собі. – Половина лиця відморожена. Може, йому на мозок б'є?

І дійсно, король виглядав неприродно. Підбігав серед куль під укріплення і стріляв до тих, що з-поза частоколу вигукували незрозумілі для його слова, ілюструючи їх непристойними рухами. Як котрого влучив, то підскакував весело, мов розбавлений школяр.

– Невже ж це король? – сердився Реншільд. – І неville ж це облога города? Це прямо каригідна забавка тоді, як перед нами по-важні стратегічні завдання.

– Ні, панове, мені жаль того смішного Зінькова, – сказав король після перших герців. – Пішлемо до них наших людей, щоб по добру здалися.

Але зіньківці навіть балакати з парламентарями не хотіли.
– Або Зіньків від Веприка гірший? – казали. – Як король міг від Веприка відступити, то хай і від нас іде. А здаватися не хочемо, бо вепричани сміялися б з нас.

Шкода було їй переговорювати з ними, бо були нетверезі.

Таки добре свою хоробрість горілкою підганяли. Ще й до парламентарів за здоров'я короля припивали!

– Дай йому, Боже, щасливої дороги! – вигукували.

Тоді шведи підпалили передмістя – чи нарочно, чи стрільном, ніхто не міг сказати.

Король, побачивши пожегу, казав удруге до Зінькова післати, бо жаль йому було города, в котрім хотів розтаборити частину своєї армії. Але тим разом велів підшукати якогось дотепного козака, бо свій свого краще зрозуміє.

Зголосився Мручко, котрий і так не любив зі своїми воювати і дуже ніяково почував себе рівно під Веприком, як і під Зіньковом. Почіпив білу хоругов на спис і з двома сурмачами поскакав під городські ворота. Ще й не доїздив, як гукнув вистріл, і ядро перед самим конем зарилося в сніг.

– Гей, що ви робите, хлопи? Чи вам горілка до решти паморочки забила? Бачите, посол від його милости короля іде! – гукнув Мручко.

– Не велика нам честь – король! – відповіли йому.

– А кого ж вам заманулося, царя?

– І царя нам до хрону.

– Так же й кажіть. То, може, гетьмана? Я від його імені можу перебалакати з вами.

– Не треба, не треба.

– Веселий ви народ! – сміявся Мручко. – Веселіших я і зроду не бачив. Нікого їм не треба. А як же ви тоді хочете бути?

– Так, як і тепер є, прямо Зіньків і тільки.

– Себто зіньківська Речпосполита?

– А щоб ти знав – Речпосполита. Доволі з нас царів, королів і гетьманів. Пощо нам їх? Невже ж ми собі самі не дамо ради? От бачиш, нема в нас жодного з них, і відбиваємося від шведа, а прийде цар, то і його відіб'ємо, а гетьман, то й гетьмана.

– Ну, ну! Дай, Боже, нашому теляті вовка з'їсти, а мені все ж таки здається, що краще б вам послухати моєї щирої ради.

– Краще випий з нами за нашу перемогу та ставай поруч нас, бо нам такого якраз треба.

– Випити-то я можу, бо не від того, щоб випити з такими хоробрими й веселими людьми, як ви, але до вас то таки не пристану.

– Не гідні милости Вашої?

– Того я не кажу, але здорової голови під Євангеліє не привикласти.

– Себто?

– А тобто, що як ви не подасте доброї відповіді, то за яку там годину або дві з Зінькова й сліду не останеться. А мені ще життя миле, мої ви! Та як там не буде, п'ю за здоров'я хоробрих зіньківців і за щасливе майбутнє вашого гарного города, котрому щиро добра бажаю, бо він мені не чужий, звідси покійна мати мого батька родом була.

– Так же й кажи, так кажи сотнику! – загуло кругом. І про облогу забули, вітаючи свого чоловіка. Чимало свояків зголосилося до Мручка. Він кожного притискав до груді, старших цілував у рам'я, молодших у голову, а рівних собі в лице, жінок зокрема.

І Зіньків здався.

XXIX

В Зінькові збиралися шведи зустрічати свій новий, 1709 рік. І гетьман приїхав туди, щоб побажати королеві. Привіз йому в дарунку дорогоцінну шаблю і анталок старого вина. Королівських людей також обдарував щедро. Найбільше тішилися ті, що дістали лисячі шуби, легкі і теплі, як піч.

В навечер'я Нового року, як у нас кажеться, на Маланку, король попросив до себе на невибагливий обід. Не бракло і святочних орацій, але король не відповідав на них. Як під Веприком і Зіньковом був неприродно бадьорий, так тепер сидів мовчаливий і ніби замкнутий у собі, як твердиня. Може, пригадав собі діточі літа і святочні новорічні звичаї у родинному крузі, а може, згадував той перший Новий рік, котрий святкував як молоденький король. Цілу ніч не спав тоді. Весь город палав, мов горів. Вулицями перепливали ріки розбавлених людей. Де побачили молоденького короля, там скупчувалися круг його, як бджоли круг своєї матки. *Vivat Carolus rex!* – гукали. В тій товпі майнуло одно бліде

личко, озарене теплим сяєвом весілля. Майнуло і згубилося між тисячами інших байдужих облич. До рана ходив і шукав його, не знайшов. І не раз пізніше, проїжджаючи вулицями столиці, дивився, чи не побачить де цього блідого обличчя з синіми, як незабудки, очима. У вікна заглядав, і не побачив до нині... Не треба, не треба! Краще самотній піде назустріч новому, невідомому рокові. Самотній... А лишив же в Швеції улюблену сестру Гедвіг-Софію, від котрої довго вже листа не має. „Може, недужа?“ І королівські повіки збагровіли ще гірше. Чи побачить її, чи побачить він свою Швецію?.. І король наглим рухом піднявся з місця:

– Хай живе Швеція! – гукнув і сповнив свою чарку до дна. Ніби всю свою тугу, весь жаль, що підступав під серце, викинув у тих словах.

– Хай живе Швеція! – підхопили гості і стояли з чарками в руках, чекаючи на королівську промову. Та не дочекалися.

Король поклонився направо й наліво і, кланяючися ще раз і ще раз, вийшов.

Лишив мовчанку по собі. Навіть Реншільд не перебивав її. І Піпер мовчав, а Левенгавпт завзято куриє український тютюн, від котрого плакали непривичні шведи.

Мовчки стискали собі руки й розходилися по своїх квартирах.

Молодшим важко було погодитися з гадкою, що їх Новий Рік на тому і скінчиться. Поперед очі пересувалися спомини колишніх свят новорічних дома, в батьківській хаті, або в Упсалі, за часів студентських, або в столиці, де вони починали свою військову службу. Приходили на гадку дорогі серцю обличчя батька, матері, рідні, являлися товариші літ молодечих і, наче в облаках тим'яму, зарисовувалися золотоволосі й синьоокі личка дівочі. Як же так не побалакати з ними? Як розходитися по зимних квартирах? Це все одно, що відсунути їх від себе. Здалеку мандрують до тебе, а ти замість притулити їх до серця, гукаєш: „Гетьте!“

Молодий хорунжий Дюркло з Кальмарського полку заявив рішучо, що він спати не йде, бо це був би прямо гріх не чекати дванадцятої години. Притакнуло йому декількох товаришів, а до них прилучився навіть майор Леонгельм, чоловік старший, але не старий, бо все любив з молодими тримати. Дотепний та веселий Драке, побачивши таке чесне товариство, гукнув:

– Невже ж я від мачухи, панове? Ще коли б так мамуня притульне ліжечко постелила і до подушки винця з корінням загріла, то, може б, і пішов „люлі“, але до постелі, на котрій чорт зна хто

вчора хирів, мене ні раз не тягне. Підемо краще в шинок. Тут я випенетрував один, і то не найгірший.

І попровадив до гостиниці „Під золотою підковою“, до якої за мирних часів сотенна старшина заїздила. Там, від подвір'я, була довга на різьблених стовпах світлиця, яку під час облоги шведські кулі минули, як минули вони також доволі добре обставлену пивницю, її властителя, його родину і кількоро прислуги. Всіх їх сильно стривожили тепер нічні шведські гості, не знали, чи втікати, чи здатися на їх ласку й неласку, бігали з погреба на вишку і з алькіря в алькір, поки хазяїн не заспокоїв челяді, що панове офіцери без ніяких ворожих намірів прийшли і що їх треба якнайкраще вгостити.

– І дівчатам теж вийти треба, – додав.

Ті дівчата – то були дві молоденькі придзигльованки: одна циганочка, а друга татарка, одна від другої краща.

Драке просіяв. Розперся, як турецький баша, на ослоні і, мабуть, уперве в життю жалував, що по-українськи не вміє, але потішався гадкою, що „зразу люди розмовляли на мигі“. Показував то на губу, то на горло і тішився, що приносили йому їжу й питво. Незабаром виявилось, що хазяїн колись у німецьких краях бував, а Драке також по-німецьки балакав, і так вони порозумівалися якомсь.

– А все ж таки жаль, що з дівчатами до порозуміння не дійду, – нарікав Драке.

Але від чого розум? Приложив руку до серця, завернув очима і мляскав язиком, з чого дівчатам неважко було догадатися, що вони йому дуже подобалися, дуже! Дівчата тішилися, закривалися вишиваними рушниками, хіхікали, і загалом забава заповідалася якнайкраще.

– Господарю! – почав майор Леонгелъм. – За те, що ми не розвалили твоєї буди і пощадили тілеса ваші, ти повинен нас тепер погостити не гірше, як свого власного гетьмана.

– Як нікого не гостив досі, мостивії панове! – відповів, відшпунтовуючи мохом оброслі і скам'янілими слізьми заплакані пляшки.

Драке вхопив його за руку.

– Що? Ти здурів? Це на десерт, а тепер хай твої весталки при своїм вічнім огнищі загріють нам звичайного вина, а до того хай ділють трохи араку, коріння якого, кандизованих овочів...

– Розумію, – перебив йому господар і побіг. За малий часок дівчата внесли у срібних посудинах паруюче питво, від якого пахощами сповнилася не тільки світлиця, але казав би ти, що й цілий Зіньків запах.

– Казка виноградових садів! – говорив, мляскаючи губами, Драке.

– Казка острова Ямайки, – додав хоробрий сотник Горн.

– Одним словом, казка, – закінчив Леонгельм.

– Наливайте ж, дівчатка, чарки і пригубіться по своєму звичаю, щоб напій ще солодшим зробився! – приказував Драке, який за час побуту на Україні засвоїв собі ті українські звичаї, які для його були найцікавіші.

– Лиш поспішайте, бо наближається північ!

– У Зінькові, та не в нас, – спротивився Дюркло.

– Добре кажеш, дитинко, – протекційно притакнув Драке. – Для нас важний наш шведський годинник.

– Але хто його має, панове? Хто може знати, яка тепер в Швеції година?

– Я! – заявив голосом побідника Дюркло і витягнув свою „цибулю“. – За десять хвилин у нашім ріднім краю годинники північ ударять. Відчиняться вікна, і тисячі сумно-веселих уст, повертаючись на південний схід, вимовлять: „Prosit!“ І тоді ми, повертаючись на північний захід, пішлемо їм відповідь: „Prosit!“

– Це буде гарно.

– Правильно.

– Ми так мусимо зробити.

– Але підіждіть же, панове, хто зна, чи тії вікна звернені на північний захід?

– За хвилину вам скажу, – вдоволено відповів сотник Горн, витягаючи з кармана бусолу. Поставив її на стіл і ждав, поки не заспокоїться розгойдана ігла. Кільканадцять голов нахилилося над столом.

– Браво, браво! Вікна звернені якраз на північний захід. Ану-те, товариші, чарки до рук! Так! Дюркло, відчиняй вікна.

– Не годен.

– Що то значить – не годен?

– Вони не відчиняються. Позабивані і попримащувані вапном.

– Так відіб'ємо, – тільки скоро, скоро, бо дванадцята ось-ось!

За хвилину вікна лежали на столі, а на їх місці кільканадцять шведських голов торчало в порожніх рамах, руки з горячим

питвом простягалися на північ, уста ж чекали на знак, котрий мав подати Дюркло. Цей вдивлявся у свою цибулю:

– Раз, два, три! – і могутнє „Prosit!“ понеслося над сонним Зіньковом.

– Prosit, prosit! – летіло в темну зимову ніч назустріч морозним вітрам.

– Ну, так, – почав Леонгельм, вертаючи від вікна на своє місце за столом. – Так і повітали ми новий 1709 рік, так і побажали його нашим дорогим і серцю близьким.

– Подали їм вість, що ще живемо.

– Й не маємо охоти йти в преісподню.

– Не хапаємося.

– Господарю! А давай же нам ті заплакані бабці. Вип’ємо, щоб Новий Рік був кращий від свого попередника.

– І мудріший.

– Щоб ми вернули до рідного краю та не розставалися з ним ніколи.

Господар розливав по чарках столітнє угорське вино, від якого в тілі робилося тепло, а на душі весело.

Але веселість не тривала довго. Навіть Драке, звичайно рівно хоробрий у бою, як дотепний у товаристві, даром силувався на дотеп. Українська туга полонила серця лицарів шведських.

– Так воно, так! – зітхали, згадуючи своє минуле. Дюрклові захотілося пісні, і дівчата співали українських сумовитих пісень. Голоси мали гарні, і чуття їм теж не бракувало.

– Як подібні їх пісні до наших, – дивувався Дюркло.

– Особливо до норвезьких, з гірських околиць.

І здавалося шведам, що це їх рідна пісня прийшла до них в гостину, тільки втомлена далекою дорогою і тому змінена дещо.

До дівчат навіть Драке не підступав ближче. Біля кожного сиділа тепер якась дійсна або тільки вимріяна, з очима, як цвітучий лен, і з косою, як льняне повісмо. Мовчки розмовляв з нею.

Леонгельм почував непереможну хіть філософувати, як іноді його король і вождь. Тримав сотника Горна за третій блискучий гудзик на синьому каптані, впевнюючи його, що воно неважно, чи чоловік живе на цьому світі, чи на другому, а важно, чи він взагалі живе, чи так йому тільки здається, бо „хто і яку запоруку дасть мені, чи те все, до чого прикладаємо таку велику вагу, навіть слава, так, навіть слава, за котру ми кров нашу кожної хвилини пролити готові, чи все воно не мана якась, не дур голови,

подібний до того, котрий скривається в отсій мохом порослій пляшці. І хто зна, чи перейшовши за межі нашого земного життя, ми не похитаємо головою і не промовимо з жалем: „Боже ти мій, Боже, який же я був дурний!“

Його туманні міркування перервав гомін стрілу.

Навіть найхоробріший вояк, що привик до гарматного реву, як до колискової пісні, здригнеться, почувши гук стрілу серед нічної тишини.

Драке вискочив з хати і вернув за хвилину.

– Застрілився... – промовив, безрадно махаючи рукою.

– Хто?

– Хорунжий Вільд.

Як внесли хорунжого Вільда до хати, то він ще тримав судорожно в одній руці задимлену пістоль, а в другій останній лист від своєї любки.

– Чорна паня... йде білими полями... за нею червоні сліди... – лепетів синіючими устами. Здивовано глянув на своїх товаришів, на пляшки і чарки, на двоє перестрашених дівчат, і сумно-згірдіва усмішка закам'яніла на його устах.

Леонгельм пустив блискучий гудзик Горна.

– Це був погляд з другого світу. Бачив?

XXX

В тиждень пізніше частина шведських військ знов підступила під Веприк. Реншільд сердився.

– Захотілося королеві того Веприка, як дурному печеного леду.

– Веприк нам конче треба добути, – пояснював генеральний квартирмайстер Гілленкрок.

– Чому?

– Тому, бо якщо наші головні сили мають перейти у Зіньків, так годі, щоб під боком торчала нам ворожа твердиня.

– Не розумію, чого ми якраз маємо переходити в Зіньків, чому не оставатися нам у Гадячі, де й так залишили ми табір і головну канцелярію військову. Чим мені Зіньків кращий від Гадяча? От, яке їхало – таке здибало.

Гілленкрок попросив його до карти й пояснював, чому Зіньків від Гадяча кращий.

Реншільд заспокоївся.

– Так. Але ж тоді треба братися енергично до діла, бравурно, а не посилати до якогось там шотландського офіцера лист з уклінним питанням, чи не був би він ласкав здати своєї гумористичної твердині. Баталіони розженуться, наберуть запалу і нараз гов!, бо трубачі з білою хоругою пішли до твердині. Це ж діточа забава! Пощо?

– По те, щоб даром не проливати крові й не марнувати пороху, котрого в нас і так не дуже-то багато.

– Але ж ми згори знаємо, що нам командант Веприка відповідь.

– Ми всі згори знаємо, що помремо, а все ж таки не зрікаємося приємности жити.

– Фі! – свиснув Реншільд і в цю мить ухопив Гілленкрока за рукав та потягнув його до вікна.

– О, бачите, бачите?

Їздці, що вертали з твердині, похилили білу хоругву вниз – значить, дістали відповідь неприхильну.

Командант Веприка писав, що він високо цінить лист з мирним пропозиціям, який йому зволив прислати його милість король, але твердині здати не може, бо це противиться його розумінню офіцерської чести. Що ж до погроз, що буцімто добутий Веприк тяжко спокутує свою упертість, то він, як командант Веприка, не дуже тієї погрози боїться. Король, який так високо цінить лицарську честь і відвагу своїх людей, не може не доцінювати тих самих прикмет у людей свого противника.

Король прочитав цей лист, писаний дуже здержливо і з формального боку бездоганно, і усміхнувся:

– Краще з мудрим згубити, ніж з дурним знайти. Люблю мати діло з хоробрим противником. Та, на жаль, нам нічого другого, мої панове, не остається, як дальше добувати Веприк...

І знову загули гармати.

Мороз пустив і вітер ущух. Політував білий, рідкий сніжок.

– Стелиться нам дорога на другий світ, – почав молодий хорунжий Бегель. Та ще він тих слів не скінчив, як свиснула куля, і він повалився горілиць.

– Бог з нами! Бог з нами! – загуло під мурами Веприка.

– Урра! Урра! – лунало з-поза мурів.

Шведські баталіони то підсувалися до ровів, то подавалися назад під градом куль, які сипалися з окопів.

Обложенці стріляли цільно, але не густо, облягаючі також муніції не марнували. Видно, що в одних і других не було її багато. Артилерійна антифона рівно ж не гула надто грімко. З Веприка тільки чотири гармати посилали кулі на шведів.

Шведи з вісьмох відповідали. Тоді король післав до Гадяча по більше. А між тим зробилося темно.

– Чорна паня йде білими полями, – сказав сотник Горн, витираючи об сніг закривавлену шаблю.

– І лишає червоні сліди за собою, – додав Драке, показуючи на трупів, котрих санітари збирали по полі.

Воєнні священники розгрішували умираючих і благословили трупів хрестами.

Командант Веприка, користаючи з темної ночі і з легшого морозу, велів вали й мури обливати водою. Варили в казанах сніг і окріп виливали на острокіл, на городські ворота – кругом.

В шведській начальній квартирі панував дивний настрій. Крім Гілленкрока, Левангавпта і ще декількох вищих старшин, що, не розговорюючи багато, сповняли прикази свого вождя, всі почували себе ніяково, прямо гупо. Не можна сказати, щоб сумнівалися в успіх свого оружжя, привикли здобувати не такі твердині й розв'язувати не такі стратегічні завдання, а все ж таки, щось їх по серці, ніби миш, шкребло.

– Король по більше гармат післав.

– Більше муніції змарнує.

– А що ж йому робить? Відступати?

– Хай би був не приступав.

– Коли ж до його – приступає.

– Скажіть це йому!

– Заспокійтеся, панове, – почав Левангавпт. – Завтра Веприк візьмемо!

– А чорт би його взяв! – відрубав Реншільд. – Велика мені честь взяти таку твердиню! Правду вам сказати, то мені сором коло такої діри чапіти.

– До воробця стріляємо з гармати.

– Часом воробця тяжче вбити, ніж слона.

– Не знаю, бо я до слона не стріляв, – закінчив уривану розмову Левангавпт. Але настрою не змінив. Люди були гіркі, як полин, і кусливі, як під осінь мухи. Привикли до побід, і невдача їм не смакувала. Не казали того, але боялися, щоб богиня війни не повернулася до них сумним лицем.

XXXI

Коли ранок дня 7 січня підняв повіки і глипнув, – побачив різдвяне чудо.

Серед білих снігів, обагнених калюжами крові й опоганих грудями вбитих або тяжко покалічених коней, майорів ледяний город.

Вали й палісади, мури і криші облеклись шкливом гладким, срібно-сйливим, як на казковому лицарі в казковій кузні викутий панцир. Тільки до ізгибів валів, до щілин частокілля і до вершечків веж вспів притулитися білесенький сніг, надаючи тому і так незвичайному образу ще більшої, якоїсь прямо вже несамо-витої принади.

Разом із тим, як сонце з-поза імли виявляло своє зацікавлене обличчя, різдвяна казка набирала що раз більше реальних примет, аж коло години 10 рано облилась легкою загравою. І тоді Веприк нагадував зачарований замок, який бачили ми хіба в нашій діточій уяві, розбурханій фантастикою бабусиної казки, замок, весь викутий з ледяної криці, обсипаний алмазом і обжемчужений. Сонце дихнуло на його, він спаленів і займився огнем.

Шведи, замість зі зрозумілою злістю дивитися на город, від котрого перед тижнем відступили і якого вчора ніяк не могли добути, любувалися ним. Навіть Реншільд не сердився, тільки з руки зробив дашок над очима і глядів:

– Гарно. Нагадуються фйорди, коли в тепле полудне сонце сто-пить сніги, а нічю мороз їх ледяним панцирем прикриє.

– Як Альпи після заходу сонця, – додав від себе Гілленкрюк. – Сонце зайшло, а вони все ще не хочуть змінити своєї багрянлиці на чорну кирею ночі.

– А все ж таки нам треба цей Веприк добути, – рішив король і коло полудня дав знак до приступу.

Почалась антифона гармат, торохтіли мушкети, з луском розривалися ручні бомби. „Бог з нами!“ мішалось з „Ур-ра!“.

Шведські баталіони йшли руйнувати ту різдвяну казку, котрою недавно тому тішились, як діти.

Передні ряди несли перед собою в'язанки хворосту і снопи со-ломи, а то й немолоченого збіжжя, яке у присілках добули. Так захищали себе від куль, а підступивши під твердиню, загачували рови, приставляли до валів драбини і дерлися вверх. Але драбини

зісовгувалися по ледянім шкливі, і щонайбільші смільчаки летіли комить головою вниз. На тих, що ввіли вилізти на останній щабель, сипалося каміння, горячою струєю лився окріп, сокири розчерплювали їм лоби. Хто ж і тую небезпеку минув, ноги собі ломив, бо вали, частоколи і мури, обілляті вечером водою, пообмерзали вночі льодом, гладким, як скло. Від того льоду відбивалися кулі шведські і, замість у ворога, влучали в своїх.

Веприка й тепер не здобуто.

Бралося під вечір, як король велів припинити наступ і вдруге післав своїх людей з білою хоругвою у Веприк.

Мручко поїхав з ними.

Король ввічливо, але рішучо писав до команданта, що Веприк взятий буде. За це він ручить своїм королівським словом. Живим удруге від нього не відступить. Але йому жаль команданта і його людей, котрих хоробрість мав нагоду бачити на власні очі. Тому-то якщо вони пожаліють себе й города, то він забезпечує їм життя та маєток і дозволить вийти з твердині так чесно, як чесно вони її обороняли. А як ні, то поступить з Веприком, як з Батурином москалі. Одного чоловіка живим не лишить.

Командант ще й тепер не міг рішитися. Шотландське розуміння офіцерського обов'язку наказувало йому радше вмерти, ніж здати твердиню. Але ж город і люди? Вони чужі, у них инше розуміння військового діла. До того в городі чимало українців, від котрих годі вимагати, щоб вони були вірні цареві. Може, їх якраз до гетьмана і до його шведського союзника тягне?

І совісний шотландець рішення передав у руки міщан і залози.

Мручко метнувся між своїх.

– Брати! – говорив їм. – Я вам не лізу в душу й не кажу, кому вам дотримувати віри – Московії чи Україні. Це ваше діло. Але розум! Слухайте, що вам каже розум! Ще якби була якась хоч малесенька надія, що вам на відбій москалі поспіють, то не кажу, бо потопуючий і стебелини хапається. Але чули ви, щоб Меншиков чи який там чорт під Веприк ішов?

– Не чули, не чули, – загуло кругом.

– Так тоді за яку чортову матір маєте ви вмирати й дивитися на люту смерть ваших батьків і дітей?

Почулося несміливе:

– Авжеж, авжеж.

– Козак повинен боротися, це його святий обов'язок, але за що?

– За що? – зашепотіло тут і там.

– Обов'язком нашим є обороняти наш край, наші родини, наших дітей, а проклятий хай буде то, що видасть їх на люті муки й на неминучу загибель. Згинете всі, як не послухаєте ради вашого земляка, котрий тільки добра бажає вам і цілій Україні. Рішайте, чи хочете жити для доброго діла, чи гинути чорт зна за що!

І Веприк здався.

Ранком дня 8 січня відчинилися городські ворота. Шведи увійшли в твердиню, лишаючи поза собою 500 своїх трупів. Дві тисячі москалів і кількасот козаків-українців склало оружжя. Хоробрий командант-шотландець також. Але король віддав йому шаблю.

– Будете моїм гостем, а не полоненим, – сказав, стискаючи його кріпко за руку. – Мило баченим гостем, – додав і замнявся. – Вашим людям, – говорив, ніби засоромлений, – я рад би також виявити моє признання за їх справді лицарську хоробрість. І тому позвольте, що я велю роздати між них по 10 злотих польських на голову. Всі вони перейдуть у Зіньків, де будуть хіснуватися свободами, більшими, як коли-небудь хіснулися полонені. Українці разом з жінками й дітьми можуть вийти свobodно, забираючи з собою весь свій маєток. Того бажав собі його світлість гетьман Мазепа.

Королівські слова переклав один із офіцерів на нашу мову, і що король балакав стиха, немов засоромлений, що хоробрих жовнірів намовив до здачі твердині, він вигукував уголос.

Полонені слухали й не вірили своїм ушам. Привикли вони до нелюдської поведінки московських генералів з добутими городами, до підступу, ошуки і ломання слова, і ніяк їм не могло поміститися в головах, щоб з побідженими можна поступати по-людськи.

Козаки стискали й цілували Мручка, а деякі просилися на охотників до його сотні. Мручко не відмовляв нікому, але всякого остерігав, що його люди лежнем не лежать і меду не лижуть.

– Бо я, мої ви, на війні жартів не знаю. У мирі то я сват, а в бою кат.

Король оглядав добуту твердиню. Командант спроваджував його. Гілленкрок цікавився деякими питоменностями фортифікаційної системи і хвалив їх. Король гладив рукою дула чотирьох сильно спрацьованих гармат. Видно було, що має щось сказати, чого радо не сказав би, та мусить. Врешті почав:

– Прикро мені, але Веприк треба спалити.

А звертаючись до команданта, додав:

– Ви розумієте мене. Того вимагають наші стратегічні плани.

– Не маю сили перешкодити тим планам, – відповів зі смутком шотландець.

– Простіть! – стиснув його за руку король.

– Майор Вільдемер, – звернувся до одного зі своїх офіцерів. – Возьмете баталіон і сповните свій прикрий обов'язок, тільки зачекайте, аж люди вийдуть з міста.

XXXII

Чуйкевича рана показалася гіршою, як зразу можна було собі гадати. Хоч кулю витягнуто, так тіло ятрилося і сторощене ребро не зросталося. Хірурги, свої і шведські, все ще знаходили якісь відломки кості, витягали їх, промивали й випалювали рану, бо боялися гнилої горячки. Було так зле, що не мали надії вдержати недужого при життю. Тільки Мотря не тривожилася. Доглядала свого мужа не лиш як жінка, але також як лікар.

„Він мусить жити!“ – казала собі.

А він, ніби по розбурханому морі на дряхлій лодці плив. То знімався на хребет високої хвилі, то скочувався вниз у безвісті. Раз лежав спокійно і журився Мотрею, що така стала, як снасть, то знов кидало ним у жар, зривався, кричав, „де моя шабля?“, пручався, щоб його пустили з хати, бо він „не бранець, а вольний козак“.

Так минуло кілька днів і кілька довгих ночей, аж жар став ущухати.

– Мотре! – промовив одної півночі Чуйкевич. – Що це коваль все кує і кує за стіною?

Мотря нахилилася і почула, як товклося в хворого серце.

– Це тобі так лиш здається, Іване. Тихо скрізь.

І подала йому капель на втихомирення.

– Гірчиці не прикладай більше, – просив, – пече, – і, подумавши хвилину, спитав: – А що сталося з Гірчицею?

Мотря взяла його за руку.

– Гірчицю мали повісити на замковому майдані, але я випросила його. Хай іде. Може, спокутує свій гріх.

Чуйкевич подивився на жінку і притягнув її до себе.

– Спасибі, Мотре...

Молодість зробила своє. Поборола недугу. Жар потухав, серце заспокоювалося, хірурги веселіше відходили від його ліжка, горді своїм умінням.

Так зате що лиш тепер почалася моральна недуга.

Чуйкевич, поки був здоровий, не допускав чорних думок до себе. Не мав коли. Вся його увага звернена була на діло.

Робив його за себе і за других. В праці бачив ціль і насолоду життя. І як чого бажав, так хіба, щоб побачити добрі висліди тієї праці. Це одиноке щастя на світі, а все инше – богатства, почесті, життєві вигоди – мана і самодурство!

Так минули йому два останні роки, все на ногах або на коні, все у тривозі, щоб не забути чогось, не спізнитися, не прогавити доброї нагоди. Чого бракувало другим, те хотів потроїти в собі, надробити за них.

А тепер він лежав без діла. І як мухи сплячого в ліжку, так думки обсідали його. Навіть довго балакати не давали йому, бо боялися, щоб натуга не прорвала тих тендітних плівок, якими затягалися рани.

А все ж таки в днину відвідували його добрі люди. То Войнаровський прийшов, то Орлик, то другі, навіть гетьман двічі явився на хвилину, розказували цікавих новин, тішилися, що він вертає до здоров'я. Але вечером, як зачинилися двері за останнім гостем, як Мотря поправила постіль, подала лік і прилягла на ослоні, починалася правдива мука. Чуйкевич накривав очі повіками і вдавав, що спить, щоб не будити Мотрі. Але не спав, тільки думав. Не про себе. Бо що таке він? Одиниця, яких тисячі. Важне діло, велике діло, яке збувається раз на сто, може, й на кількасот літ! І коли його прогавлять, що буде тоді?

Зимним потом обливався, і коваль знов зачинав кувати.

Чуйкевич знав уже тепер, що це так серце його б'ється, серце, стривожене турботними гадками, на які капель нема. Не міг побороити збентеження, бо не одно, чого не бачив перше, зайнятий повсякчасним ділом, являлося тепер в повний ріст і кричало: „Роби щось, радь, спасай!“

Бачив величезні втрати в людях і воєнним знадіб'ю, розг'ардіяш в народі і коловатицю в головах старшинських, боротьбу лицарських почувань з міщанським самолюбством, жертви з живою, чести з нікчемністю і насилу здержував стогін душі. Заспокоювався що лиш тоді, коли глянув на Мотрю. Лежала, наче викута з мармуру. Ні сліду колишньої бентежливости, тих наглих

і не все зрозумілих перемін у настроях, котрі сама вона називала неприязненністю. Вбрала себе, як у панцир, в ідею. Нею жила і поза нею не бачила світу, втіленням її ставала.

І не інакше дивився тепер на неї Чуйкевич. Не манила його земною красою, від котрої п'янів ще так недавно, а проймала силою духу, безпримірною, тихою жертвою для других, для тих, що за її ідею боролися і страдали. І кілька разів глянув на неї, ніби сяєво якоесь небесне озарювало пітьму тривоги, ніби голос якийсь не зі світу сего шептав: „Чого тривожишся? За нею йди, ідея невмируща і гарна, як вона!“

„Мотря – ідея“, – шептав до себе Чуйкевич, і дивно, любо, страшно робилося йому. Вона ж його дружина, як же це?

Доторкався зимної стіни, щоби впевнитися, що живе, чує, розуміє, а не відходить від розуму. І знов коваль за стіною кував, і хата перетворювалася в байдак, котрим вітер по морю гонив. То виносив на хребет високої хвилі, то друляв униз. Хапався побічниць ліжка – збирав усю волю духу, щоб жити, боротися, тривати.

Мотря – ідея?!

Пригадувалися лекції грецької філософії в Київській академії, воскресав божественний Платон, котрого Чуйкевич більше любив, ніж розумів... Ідея чи тільки відблиск її на цьому нікчемному світі? Відблиск, в якому зосередилося все, що гарного й доброго криється в нашій душі? І мав би цей відблиск майнути, як семибарвна веселка після нинішньої бурі, майнути і згаснути навіки?

Не міг погодитися з тією гадкою, вірив незломно в тривання вічне того, що гарне, добре і пречисте. Минуть літа, прогуде хуртовина, і правдою обмиті очі побачать сяєво, котрого нинішні обполудені зіниці, на жаль, недобачають...

На ослоні лежала Мотря, і надземська блага усмішка розливалася по її обличчю.

Коли будився рано і пригадав собі нічні маячіння, здригався. Годі літати по небі, коли на землі так багато важного діла. Воно мусить бути зроблене. Доторкався своїх ран і наслухував, чи болять, як Мотря не бачила, пробував підноситися, але ще не міг.

І тоді не жар палив його, а поспіх. Ліве лице пашіло аж до уха, ніби хтось шпильками колов... Ковалю, перестань клеветцем клепати!

– Чи довго мені ще байдикувати, Мотре? – питався. Замість відповіді гладила його руку.

- Що нового, кажи!
- Дивилася на нього.
- Гетьман де?
- У Гадячі, але недавно до Зінькова їздив, вітати короля з Новим роком.
- А Веприк вже добутий?
- Веприк здався. Мручко намовляв наших.
- Добре зробив. Менше крові проллється. І так війна, як опир, висисає її з нашого народу.
- Сукровицю хай би, а здорової жаль.
- Журилися.
- А Прилуки? – починав по хвилини Чуйкевич.
- У Прилуках шведи.
- Ромнів шкода. Отак ми одно добуваємо, а друге пускаємо з рук. Ніяк не розумію такої роботи.
- Ніхто короля Карла не розуміє.
- Великих людей важко зрозуміти, Мотре.
- Важко.
- Обтулювала недужого, бо хоч палилося в печі, то в хаті було зимно. Мороз пронизував стіни наскрізь.
- І короля, і Мазепу зрозуміють ті, що прийдуть по нас, колись.
- Чим скорше, тим краще для них.
- І для України, Мотре... А від короля Станіслава нема нічого?
- Були вісті, що йде. Мабуть, і цар про це провідав і вислав генерала Гольца, щоб не дав полякам получитися зі шведами.
- А шведи?
- Шведський король поставив у Лохвиці свого генерала Крайца, щоб москалів на оці тримав.
- То добре.
- Добре або й ні. Не маю я надії, щоб Станіслав наспів. У його не краще, як у нас, – знаєш.
- Зажурився Чуйкевич. Мотря хотіла потішити його, на заporожців натякнула.
- А як ти гадаєш, Мотре, прийдуть вони? – питався Чуйкевич.
- Так мені здається, що прийдуть. Орлик раз у раз листи до Гордієнка пише. Гетьман платню збирається на Січ післати. Добре, якби Мручко туди поїхав.
- Знаєш, що це цікава гадка. Треба Войнаровському сказати. Як Мручко січовиків не рушить, то хіба не рушить їх ніхто. От,

коли би так запорожці прийшли і король Станіслав надтягнув, то... – і аж очі Чуйкевичеві засвітилися.

Мотря похитала головою.

– Забагато ти хочеш, Іване. Не дурім себе надіями, рахуймо на власні сили.

– Добре кажеш. Позиченим конем не доробишся. Але ж ті наші сили... – і голова його безсило повалилася на подушку.

Мотря піднесла йому глечик грітого молока.

– Ти забагато журишся, Іване, і балакаєш забагато.

– Як же не журитися, Мотре? Як виповім, що гадаю, то мені легше стає. Може, ми й ділу пособимо, як пожуримося вдвійку. От хоч би Піпер...

– Піпер?

– Кажуть, гетьман з канцлером не в злагоді.

– Бо Піпер намовляє свого короля, щоб за Дніпро подався і там як не зі Станіславом, так з його однодумцями зв'язків шукав. Старий канцлер гадає, що як лиш Карло Дніпро переступить, так зараз сторонники Лещинського юрбою до нього побіжать. Шведи ані краю, ані тутешніх людей не знають.

– А гетьман?

– Гетьманові ані тут оставатися без шведів, ані зі шведами Дніпро переходити. Залишитися – так хіба до царя повернути, а переходити за Дніпро – то все одно, що гіркого пива наварити, щоб другі пили. І так Москва збиткується над бідним народом, а що ж було би, коли б так гетьман справді з королем Карлом за Дніпро пішов, а тутешні землі москалям на поталу кинув?

– Погано було би, Мотре. А як ти гадаєш, кого послухає король Карло?

– Він не любить слухати нікого. Але тут, мабуть, таки за гетьманом потягне, бо скруту його розуміє, а до того він не любить ані планів зміняти, ані подаватися назад, бо це виглядало би на страх перед Москвою.

Чуйкевич замовк, а по хвилині, знімаючи очі вгору, говорив, ніби молився:

– Дав би це Бог, щоб король гетьмана послухав і остався, бо коли би він за Дніпро пішов, може би, воно для нього й краще було, але для України горе! Лишив би її тепер, а з весною здобував наново. Не хотів би я того бачити, Мотре. Побалакай з Войнаровським, щоб Мручка на Січ післали. Він радо піде.

– Мручко й до пекла піде, коли треба.

XXXIII

По Йордані шведський обоз і військова канцелярія переїхали в Зіньків. Туди подалися і гетьманські частини. Чуйкевичеві полегшало настільки, що міг відбути тую дорогу в санях під будою.

– Не по-козацьки, а по-циганськи живу, – нарікав перед Мотрею. – Не знаєш, як мені остогидла така волокита. Я від дитини не знав, що таке безділля, а тут вже недалеко місяць, як нічого не роблю, та ще й тебе гаю.

– На те я і твоя дружина.

Це був перший раз, що вона вимовила слово „дружина“.

У Зінькові знов зібралися „свої“, тільки тітки Тамарихи не стало. Лишилася в своєму дворі доглядати килима-казки, старих портретів і всього того добра, з котрим зрослося її серце і в котрім бачила своє минуле. Але й про живих не забувала. То остатки збережених харчів добувала для своїх людей, то переховувала в секретній світлиці тих, що боялися соняшного світла. Часи ставали що раз то гірші. Московські під'їзди волочилися, як тічні голодних собак, скрізь нишпорили царські тайні агенти, снувалися шпиги й донощики, так що чесному чоловікові дихати ставало важко.

В Зінькові того не було. Та зате тут з кожною дниною зростає воєнний настрій. Чим ближче до весни, тим ближче й до війни, – казали собі, а Чуйкевич тільки зітхав, слухаючи тих слів. Переїзд не вийшов йому на здоров'я. Прийшло запалення легенів, і недуга знов затягнулася. Бувало й так, що хірурги втрачали надію. Так і тим разом молодість побідила. Недужий став приходити до сил, а разом із тим цікавився усім. Засипував Мотрю питаннями, де тепер гетьман і король, які їх далші плани, яка надія на побіду? Радів, коли Мотря могла йому щось доброго сказати, і тішився, як школяр, коли його хтось з товаришів відвідав та приніс зі собою запах пороху і степового вітру.

Раз ускочив у хату Мручко. Було вже рішено, що він поїде на Січ, тільки не знали ще коли і з чим. Але Мручко впевняв, що або з запорожцями верне, або не верне зовсім, бо це сором був би, щоб кілька тисяч січового братства сиділо в своїх куренях, схрестивши руки на грудях, тоді як на Україні рішається таке велике діло. Про те, щоб запорожці могли з царем проти гетьмана піти, він навіть слухати не хотів.

– Не бути тому, не бути! – гукав, відганяючись від тих слів, як від отруйливих комах. – Вам треба було бачити, як мої хлопці з москвою біля Опошні бились. Ні, ні, не вірте, що наші вже змосковщились дорешти, забувши, що вони українці.

І він став розказувати про опошнянський бій, забувши про свої колишні подвиги і про побут у Єдикулі.

– Снідав я, коли мені сказали, що король з двома тисячами кінниці йде на москалів і що бажав би також якийсь наш відділ взяти з собою. Як іти, то йти, гадаю собі, і гукнув на своїх. Не минула й годинка, як сотня стояла наготові. Бачу, король ані артилерії не везе, ані табору, ну, прямо голіруч вибрався. Мабуть, недалеко дорога. Незабаром зміркував я, що йому Опошні заманулося. Ов, гадаю собі, не добре воно, бо знаю, що в Опошні генерал Шавмбург стоїть і що в нього не менше як шість драгунських полків, один гренадєрський і козаків тисяч дві. А до того гармата, муніція і укріплена позиція – чи не пірвалися ми з мотикою на сонце. Чую, що й мої люди знюхали письмо носом і не дуже-то бадьоро йдуть на тую Опошню. „Хлопці, – кажу, – а яка там вам муха на ніс сіла, струтьте її геть! Москаль такий самий в Опошні, як і скрізь, а чи його одна тисяча більше, чи менше, хіба це хороброму козакові не байдуже? З Мручком ідете, а Мручко під командою короля Карла, покажіть йому, що вмієте битися не гірше від шведів!“

„Покажемо!“ – відгукнули мені.

Перед Опошнею ліс, знаєте. Стаємо у самій середині, а король з кількома своїми офіцерами поїхав наперед і мене взяв з собою. Виліз на високе дерево і дивиться крізь скло на Опошню. „По що? – питаюся того шведа, що товмачував між нами. – Та ж я вам кожний шинок в Опошні знаю“. Розказав я, які де брами, вулиці, майдани, де може стояти Шавмбург, а король вислухав мене терпеливо, поділив свою армію на чотири часті, в кожній по 500 чоловік, а мене з моєю сотнею взяв біля себе.

Мали ми під'їхати під город якомога тихо, а тоді вдарити на його з чотирьох боків та стерти ворога на прах. На наше щастя, метелиця була. Несло снігом і крутило, що на десять кроків батька рідного не побачив би. Під'їхали ми щасливо, а тоді з чотирьох боків як не напрем – батьку ти мій! Москаль геть голову стратив. Збирають командири драгунів в одному місці, а тут крик, що з другого ворог пре, збираються гренадири в другому, а він і там, і там, бігають, скликаються, а шведи перуть, рубують,

січуть, нікому не дають пардону. Ще я такої січі не бачив, як живу, ані такого вождя, як король. Та ж то не вождь, а чорт! Сам я бачив, як він з десятима москалями зударявся, хіба наш Герцик більше їх під Котельнею поклав. І коли б не те його завзяття, то були би ми не лиш Шавмбург'а, але й самого Меншикова в полон взяли.

– Меншикова? – крикнув Чуйкевич і присів, аж йойкнув. – Як же це?

– Я вам розкажу як, але перше лягайте, бо не хочу вашого здоров'я на свою совість брати.

– Кладися, Іване, кладися і слухай! – уговорювала Чуйкевича Мотря, обтулюючи його своєю шубою, бо зі зворушення ніби трястя ним трясла.

– Розкажуй, пане сотнику, – просив. – Боже ти мій, самого Меншикова мали в руках і пустили.

– І не мали й не пустили, – розказував дальше Мручко, – але могли мати, коли б, як кажу, король не палився до бою, як молодик, і коли би я по-шведськи вмів. А то бачу, що Шавмбург'ова квартира на яких двісті кроків перед нами, а перед квартирою карета його світлості. Кажу це королеві, за полу його тягну, а він січе москву, як капусту, виграє конем управо і вліво, крізь трупи перескакує, бо ми їх таки споро покладали, і не слухає мене...

– Бо не розуміє.

– Авжеж, що не розуміє, чорт би їх взяв, чому вони нашої мови не навчилися, як до нас ішли. Врешті якось я його відірвав, потягнув уперед, прискакуємо до квартири, а там лиш Меншикова карета стоїть.

– А він?

– Він і Шавмбург' дали ногам знати.

– І ви їх не гонили?

– Не гонили! За кого ви нас маєте, люди! І самі кинулися, і людей розіслали, але город не хата, а поле не подвір'я. І там їх бачили, і там наздоганяли, даром коней згнали. Королівський бігун, мабуть, підпалився тоді, бо я на гетьманчику сидів, а цього нічо. Доброго пана кінь!

Мручко зітхнув.

– От так воно і є. Такого звірка в тенети зловили, і чорт його побрав. Вертаємо на Шавмбург'ову квартиру, а там такий обід ставлений: і серни, і заяці, і начинювані поросята, і питво щонайвибагливіше. Бачите, Шавмбург' Меншикова гостити збирався,

і драгунам викочено бочки, і гренадирам, ціла Опошня бенкетувати хотіла.

– Тому-то й застукали ви їх так легко.

– Авжеж, тому-то й дякуючи сніговії.

– І генієві короля Карла.

– Еге ж, – притакнув Мручко, лихий, що про нього забули.

– А звідкіля ж Меншиков у Опошні взявся?

– По дорозі в Полтаву поступив. Москалі Полтаву укріпляти беруться... Але слухайте, що далше було. За той час, як я з королем Меншикова гонив, мої козаки обступили Шавмбургову квартиру. Знаєте моїх козаків. Як вони чого пильнують, то вже і зломаного гроша рушити не дадуть. Вернули ми, а на квартирі добра усякого сила! Навіть паперів військових утікачі не вспіли забрати. Входимо до столової, а там прибрано, стіл білим обрусом накритий, на ньому, Боже ти мій, чого там не було на йому, які страви, які горілки, меди – на саму згадку слинка тече! Це, бачите, Шавмбург такий пир для Меншикова зготовив, та пирувати їм не довелось. Для нас ті страви пригріто і стіл так пишно прибрано. Коло питва пораяється мій Сидір, а коло тарілок, дивлюся я, що то за козачок молодий та гарний, хоч пиши! Як ви гадаєте, хто? Кажіть... Не вгадали – Одарка. „А ти ж тут що робиш?“ – питаю. А вона спаленіла. „Я, – каже, – з Сидором на Опошню ходила“. – „І билася?“ – „Ще і як! – відповідають за неї. – З офіцером одним московським на шаблі потикалася і взяла його“. Одарка: „Та це той, – каже, – що мені жити не давав“, – і засоромлена відвернулася. Король Карло, відома річ, не цікавиться жінками, він їх навіть зі свого табору прогнав, бо армію псують, а як ми йому про Одарку за обідом розказали, то усміхнувся: „Треба тих двоє повинчати, – сказав. – Війна не одну пару розділить, нехай хоч вони на злість її укупі живуть“. От і випили ми за здоров'я Сидора й Одарки, і наш військовий піп і повинчав їх.

– Суджене не розгуджене, – сказала Мотря.

– Вірне кохання і війни не боїться, – зітхала Ганна Обидовська, а Войнаровський тільки свій рідкий вусик підкрутив.

– Вірне, – підчеркнув. – В тім-то і діло, що вірне!

Чуйкевич кудись далеко думками блудив.

Ніби тут тільки його знеможене тіло лежало, а дух невідомими шляхами буяв.

Мотря задумана сиділа йому в ногах.

Войнаровський нервово по світлиці ходив, Ганна за ним очима водила.

Мручко то на одних, то на других дивився.

– Ет! – і махнув рукою.

– Ви щось хотіли сказати? – спитав його, пристаючи, Войнаровський.

– Нічого, я так собі. Дозвольте закурити люльку? – звернувся до Мотрі.

– Будь ласка, куріть та розкажіть ще, бо Іван, як бачите, слушає радо.

– А не наскучу вам? Бо я чоловік невчений.

– Ні, ні, – заперечили гуртом. Мручко потягнув люльку, погладив вус і розказував даліше:

– З Опошні двигнулися ми до Котельної, а москалі в Ахтирку пірнули. Укріпили її сильно і геть поруйнували підгороддя, щоб шведи не мали де засісти. Гадали, бачите, що король облягатиме Ахтирку. А він зі своїми трабантами, з кількома кінними полками і з полевою артилерією за Шавмбургом на Красний Кут пігнався. Як в Опошні, так і тут, застукали ми того Шавмбурга, добро го чосу йому дали, чимало добичі набрали і сім драгунських полків в пух розбили. Як перед хортами зайці, так вони перед нами до Городні втікали.

Король аж у долоні плескав. „Шавм-бург, справжній Шавмбург!“ – гукав. (Шавмбург – то по-німецьки твердиня з піни значить). А москалі, дійсно, в тій утечі кінською піною геть укрились. Буцім їх хтось намилив, а ми прали. Господи, як прали! А король напереді. Жаль, що не козак, бо вояка, кажу вам, першої міри. Досить я напрасний у бою, а він ще і мене перейшов.

– Бо молодий, – завважив Войнаровський. Мручко скривився:

– Бувають молоді, і хоч огонь під ними пали. Такої вже конституції Carolus rex, вояка й годі! З наших тоді хіба один Герцик міг йому дорівняти. Кажуть, тридцятьох москалів зарубав, а мені бачиться, що більше, бо косар так покосів не кладе, як він трупи стелив. Не лиш він, але і кінь його весь був у крові, а шаблю то треба було мити. Що там богато казати, як вдасться добрий козак, то хоч його на образі малюй... І будуть малювати, що, гадаєте, ні? – питався Мручко.

Але ніхто не перечив йому. Мабуть, розуміли, що проживають часи і бої, про які світ ніколи не забуде. Часи великі, а бої завзяті, по яких втомиться народ і довго буде відпочивати, а ворог тоді ярмо на його шию наложить і до плуга впряже: „Ори!“

Розуміли, і в хаті настала така мовчанка, яку наші люди перебивають звичайно словами: „Давайте заспіваємо пісню!“

І співають сумної, як осінній вечір, як цяпіт дощу зі стріхи, як голосіння.

Мручко не був охотник до таких пісень, він їх своїм козакам навіть співати не давав. „Ну, чого виеш, як пес до місяця?“ – питався.

І тепер, мабуть, боявся такої пісні, бо набив люльку, добув пальцями горючий вуголь з печі, запалив, потягнув, аж закурилося в хаті, і, не прошений, казав:

– А признати треба, що москалі вже дечого навчилися.

– Ще б то ні! – підхопив Войнаровський. – Шведи їм кілька літ добру школу дають.

– Ой, дають! – притакнув Мручко. – Згадати, що лиш під Нарвою було! А все ж таки від мудрого противника ти чогось навчишся, а з дурним то й це забудеш, що вмів.

– То ти, сотнику, – питався Войнаровський, – може, й жалуєш, що проти шведів не пішов?

– А щоб ви знали, іноді, може, й жалую, бо то був би гідний противник. А так боюсь, щоб москалі з-під руки короля Карла надто вченими не вийшли.

– Гадаєш?

– Так воно мені щось з останніх боїв здається. Послухайте. Як шведський полковник Дукерт москалям на зади сів і рубав, молотив, косив, аж за ними курилося, король не втерпів, пустився і собі з горба, на котрім ми стояли. Я зі своїми людьми за ним. А поле було таке: горбок, долина і знов горбок, а за тим другим горбком город, у який Дукерт заганяв недобитків армії Шавмбурга. Злетіли ми з того першого горбка, як буря, аж тут поміж нас а Дукерта клином вбився московський генерал Рен з шістьма драгунськими ескадронами і з двома баталіонами царської гвардії. У Рена люди були свіжі, а наші міцно спрацьовані, і удар був настільки несподіваний і, треба сказати, смілий, що ми його хоч і здержали, та не переломили...

– І що? І що? – спитало кілька голосів нараз.

– І не побив нас Рен, бо, як бачите, жиємо. Але страху таки доброго нагнав.

– І королеві?

– Десь би там! Він, мабуть, і самого чорта не злякався б. Зморщив чоло, що мало йому шапка з лоба не злетіла, випрямився на коні, глянув перед себе вправо і вліво і як не зачне вам своїми людьми, як каменюками, як стрілами, кидати! Той

баталіон туди, тамтой тамтуди, а трабанти і я зі своєю сотнею біля його.

За хвилину зайняли ми млин і укріпилися в ньому. А москалі стали перед нами за болотом, за корчами й плотами. Околюють нас, стріляють, кричать, щоб здаватися. Король регочеться. Що який москаль наблизиться – тарах! І вже ногами накрився.

„Я тобі здамся! – кричить. – На маєш, бери!“ – і лус йому кую. Небезпека була страшна, а він нічого, буцім це забавка хлоп'яча, а не війна. Як біснுவатий, кидає собою, кулі свищуть, москалі ревуть, а він своє: „Гоп, москва, гоп!“ А королівські трабанти, так ті, навіть не стріляють, приляже, принишкне і жде, а як наблизиться який гвардієць, він, як тигр, кидається на його, прижме, скрутить, здавить і наче снопом у болото: геп! Борці – не вояки!.. Так минає година, ба й друга, й третя; вечоріє. Король порозставляв своїх людей, як на ніч, у фортеці, а тоді бере мене під руку і веде до мельника на вечерю. Повечеряли ми, випили чарку, дивлюся, а він рукою рот прикрив, позіхає. Бодай же тебе, гадаю собі, на іншому шкура терпла б, а йому скучно, ще чого доброго якоїсь думки співати скаже, сумної, як наші, про козака, що лежить на купині, або про бранців у ясирі татарським... Еге! Нічого подібного. „Гультман! – гукає. – А прочитай мені мою загу“. Гультман добув із кармана книжку, вичитану, як требник, і голосом, якого ви по нім не сподівалися, читав, як мені це толкували, про якогось Рольфа, що то на далеких островах побідив руського чарівника, побив цілу Росію і ще Данію в причину так, що ім'я його стало славним на цілій Півночі.

Гультман читав, король перестав позіхати, очі його розгорілися, обличчя вкрилося рум'янцем. „Генерала Крузе ще нема?“ – спитав нараз, зриваючись з місця. „Нема“, – відповіли йому. „Він вже повинен бути, – і глянув на годинник. – Ходім!“ Вискочили ми з млина, обійшли кругом нашу наскорі зготовлену кріпость, аж чуємо – гуде. „Крузе! – крикнув король. – Я ж вам казав, що він повинен бути“.

– І що? І що? – спитало знову кілька голосів нараз.

– А що ж би, – відповів Мручко. – Прийшов Крузе, і почався бій, а кінець був такий, що москалі з Реном подались до Богодухова. Коли б не ніч, то ми з королем і без Крузе були б їх прогнали, але серед темної ночі, як ти ворога за болотами, плотами й хащами виторопиш? А так, москалі, побачивши, що беруть їх у два огні, утікли. А все-таки зробили диверсію і приневолили нас

перейти від атаки до оборони, а це вже поступ. І тому, боюсь, щоби їх шведи справді воювать не навчили.

Войнаровський слухав уважно:

– І маєш, сотнику, причину боятися. Бо якби був король Карло кілька літ за Сасом по Польщі і по Саксонії не гонився, а перше проти царя звернувся, то нині москаль скакав би був під його скрипку, а так... – і махнув рукою.

– Якби! – підхопив Мручко. – Але коли б то цей розум спереду мати, що ззаду! Король молодий, палкий, йому море по коліна. Та я його і за це люблю. Вояка, їй Богу, вояка! Молодіє чоловік, як бачить такого лицаря. З ним і гинути не жаль...

– Пощо гинути? – озвався Чуйкевич. – Поживемо ще і поборемося.

– По-бо-ре-мо-ся, – повторив Войнаровський.

XXXIV

В другій половині лютого Карло двигнувся на схід. Гетьман почувався настільки добре, що пішов з ним. Взяли Мурахву, Красний Кут, Городню і ще декілька городків.

Король був у лихому настрою. Чи дошкулювало йому відморожене лице, чи дикість і жорстокість царського війська і народу, що за царем пішов і підступом, де тільки міг, шведів убивав способом звірським, досить, що нікому не давав пардону. Города й села велів палити, дома валити до основ, а мешканців убивати. Тільки тих, що втікли сюди з України, пускав додому, приказуючи, щоб більше, під загрозою смерти, не виступали проти свого законного гетьмана і проти шведів. Це він робив ради гетьмана-союзника, котрий відомий був із того, що вмів прощати своїм людям, хоч би вони не знати як провинилися проти його.

Куди йшов король, то, крім Бога, а може, ще і крім гетьмана, ніхто не знав.

Одні казали, що прямує на Харків, щоб де-небудь по дорозі зустрінутися з Меншиковим і мечем відплатити йому за його хитрощі воєнні. Другі доповідали, що „залізна голова“ аж на далекий Вороніж несеться, щоби там застукати царя, котрий саме тоді у Воронежі флот для постраху Туреччини будував.

Ще інші гадали собі, що король Карло хоче відперти москалів геть далеко від Гетьманщини, щоб тим безпечніше могли до його підійти запорожці.

Рачок і Люксембург воліклися за своїми панами. Як два щурики, сиділи на малих шпарких кониках.

Тепліло. Подувало леготом з полудня.

– Пахне весною, – казав Рачок, повертаючись до свого товариша.

– Може, кому й пахне, а мені смердить, – відповів Люксембург.

– Княжа милість лівою ногою з ліжка встали? Як може після таких морозів не пахнути весна?

– Вам, бачу, вже й у голові зазеленілося. Погадайте, що тут зробиться, коли стануть топитися отсі дідьчі сніги. А нам Бог росту поскупив. Потопимося, як миші.

Рачок вп'явив у Люксембурга сумно зіркаті очі, як очі мавпочки.

– Ваша правда, князю. Я про це не подумав. Тільки чому ви мені того перше не казали? Лишилися б в таборі. Невже ж війни без нас не буде?

– Або я ваш бакалавр, добродію Рачок? Я такий самий карлик і блазень, як і ви. А що торкається отсього походу, то я мусів іти.

– Мусів? Ніякого мусу тут не бачу, – з жалем відповів Рачок, котрого затривожили зловіщі Люксембургові слова.

– Мушу бачити нові подвиги свого наймилостивішого. Може, прийдеться колись спомини писати. Це щось небувалого досі. Подумайте, москалі заходять на зади нашої армії. Долгорукий на Ніжин прямує. У нас мало людей і муніції, переповнені лазарети, голод заглядає в очі, а король, замість яку добру лінію зайняти і з місцевого населення набрати рекрута, зірвався і жене, як вітер, лихий його знає куди.

– Слідами Александра Великого прямує.

– На Азію іде! – і оба зареготалися.

– Чого ті мавпи сміються? – спитав гетьмана король.

– Кажуть, що Ваша королівська милість на Азію ідуть, – відповів гетьман. – Слідами Александра Великого прямують.

Король погрозив блазням. Але, мабуть, натяк на Азію не сховався йому з голови.

В яку годину пізніше знову до гетьмана звернувся.

– А далеко звідси до Азії?

Гетьман усміхнувся.

– Азіяти, гадаю, недалеко.

Гетьман мав на гадці царських людей, король брав його слова буквально.

Може, йому дійсно така гадка через голову шибнула, щоб москалів аж до Азії прогнати. Та які б там його плани не були, погода помішала. Темно зробилося нараз. Чорна хмара надвигнулася зі сходу, ніби вона до бою ставала. Рачок чобітком штовхнув Люксембургового коня:

– Бачите, князю?

В цей мент загуготіло і грянув перший весняний грім.

– Чуєте, мосці Рачок? – спитав, у свою чергу, Люксембург.

– Ще мені не позакладало.

– А мені не позаступало, – і подали собі маленькі, теж ніби мавп'ячі, долоні.

Та нараз відскочили від себе. Мало не позлітали з коней, очі долонями прикрили, хрестилися.

Перун сліпучою стрілою вдарив поперед коней короля і Мазепа.

Коні знялися на задніх ногах, вершники, як викуті, на них сиділи.

До статуй були подібні, до статуй, у які били громи.

– Бачили, короля? – питався Рачок Люксембурга, рушаючи в дальшу дорогу.

– Бачив, – відповів Люксембург. – А ви?

– Я також..

– Гарний?

– Останній варяг на Русь гряде.

– Що варяг! Один. Сам суцций. Один. І не люби такого?..

Боговіyno дивилися на своїх панів, забуваючи про дощ, зливу і про свою недавню розмову.

Серце брало верх над розумом. А серцем вони їх любили. Бачили в них те, чого їм самим Бог відмовив.

І задивлені у героїв, забували про свою ничтожність. На хвилину прощали навіть матері-природі туя кривду, яку вона їм зробила, пускаючи карликами у світ, тоді як на ньому і велетням важко жити.

Громи гули! Небо, ніби хтось мокрими полотнами застелював. І хтось там вгорі ті полотна велетенськими жменями давив і жмякав, струї студеного дощу рвучко скапували на землю. Всього

можна було скорше сподіватися, ніж такого дощу. Сніг на очах щезав.

Злива топила його, підмулювала, злизувала на горбках і потічками зганяла в доли. На дорозі робилася зразу каша, а там тісто якесь, у яким піхотинцеві приходилося брести по коліна. З кожним кроком йти було тяжче. Баталіони, мокрі і оболочені так, що людям лиць не було видно, добували останніх сил, щоб пробратися крізь річку, за якою на овиді майоріли якісь оселі, а там темною стіною бовваніли ліси.

Навіть офіцери дивилися надійно в той бік. Може, там захист знайдуть, позбудуться мокрого тягару, скинуть плащі і вижмякають сорочки... Може...

Люксембург всунув голову в тулів, компір на шапку підтягнув, мокрий був, як хлющ.

– А що, не казав! – злорадісно гукнув до Рачка.

– Раз козі смерть! – відповів той.

За Колмаком і Мерлоу насилу розтаборилося сім шведських полків з полевою артилерією і з козаками Мазепи. Близькість ворога не дозволяла розбивати сил на довгій лінії, тиснулися в кількох, не надто від себе віддалених оселях.

Як перше перед морозом, так тепер захищалися перед водою, щасливі, як їм на голови не лило.

Дощ не ущухав, його настирливий, невгавний плюскіт сп'янював і одурманював душу.

Ліниво позіхали шведи. Дрімали, дохопившись сухого місця, козаки. Невідомо куди дівався воєнний, бадьорий настрої. Навіть чваньки, та й і ті сиділи тихо, змокли, мов індури.

В головній квартирі шведські старшини, як весь час на Україні, так і тепер, перечилися і нарікали. Король знав, хто його гудить та за що, але, певний вірности своїх людей, не зважав на їх настрої. Хай собі Реншільд балака, що хоче, але який йому приказ не дати, сповнить. Так само й другі. Пощо тоді встрявати в їх дискурси? Хай виговоряться, краще будуть діло робить.

І король являвся між ними хіба тоді, як надто довго розговорішов, і грозив, що розмова переміниться у різкий спір, який у небажаний спосіб міг би відбитися на армії. Так могло бути нині, бо несподівана зміна погоди навіть найсміливіших каролінців заставляла тривожно дивитися в будучність. Готовилися до зимового походу, а тут нагло прийшли весняні розтопи.

І король, не чекаючи, аж Реншільд вдовіль наговориться з Піпером, полається з Левенгавптом і насвище на Гілленкрока, післав зарання між них свого секретаря Гермеліна, а незабаром і сам туди пішов та ще казав і гетьмана попросити.

– Пан Біг не може шведам догодити, – почав, сідаючи на лавці, котру йому Гермелін підсунув, – перше нарікали на мороз, тепер нарікають на дощ, а як настануть спеки, то й на них будуть нарікати.

– Терпеливішого народу від шведів, – осмілився завважити Піпер, – нема. І в політиці, і на війні.

– Чого доказом їх король! – засміявся Карло.

– У трудах воєнних так, – притакнув канцлер. – Всі ми диуємося витривалості і терпеливості Вашої королівської милости.

– Мерсі, – перебив йому Карло, котрого соромила й онесмілювала навіть найщиріша похвала. – Мерсі! Але чого ж ви тоді хочете від мене, панове?

– Ми тільки добра хочемо Швеції і її володареві.

– А я Швеції і вам, – відрубав король, а по хвилині несміливо спитав: – Але невже ж ми тут прийшли, щоб обмінюватися гарними словами? – і дивився на свої чоботи, заболочені аж до колін.

Ніхто не відповідав, тільки дощ цюрком лився зі стріхи і шумів вулицею, як водопад. Всі мимохить насторожили уші, дехто зітхав.

– Дощ. Звичайний дощ – вода! – заспокоював їх король. – Не бачили, панове, дощу?

Реншільд не втерпів.

– Це не дощ, а потопа! – промовив рішучо. – Боюсь, чи не повториться історія з аркою Ноя.

– Ляпалії, ексцеленціє, ляпалії. Ще коли б Люксембург дощу боявся, то не кажу, бо він малий, але ми!

Реншільдові кутики уст задрожали. Він насилу здержався, щоб не свиснути згірливо.

– Ваша королівська милість хай дозволять собі сказати, що всі ми почуваємо себе малими супроти тутешніх просторів.

– Я – ні! – перебив король.

– Ми Вашої королівської милости не втягаємо в рахунок, – заявив, кланяючися, Піпер. – Але дійсно, розміри тутешнього краю переходять численність і силу нашої армії. Боюсь, щоб степ не проковтнув нас. Наша армія тепер така мала...

– Тому кожний її член мусить бути великий, – відповів король, і поклонився направо і наліво. – Кожний, мої панове, кожний!

– Не гадаємо, Ваша королівська милосте, присвоювати собі прав до такого високого титулу. Тільки дуже нечисленні здобувають його. Ми люди звичайні, а щонайбільше, середньої міри. Але ж і найбільшому недобре починати війну з Богом і природою. Є межі, котрих нікому переступати не годиться.

– Де вони? – спитав нетерпеливо король.

– Перед одною з них опинилися ми власне, – продовжав спокійно Піпер. – Сьогорічна зима була так богата в сніги, як багатою буде весна у води. Того ми ані заперечити, ані змінити не в силі. І як великі були наші втрати від морозу, так ще куди більші можуть бути від води. Тутешній край пологий, його перетинає чимало рік і потоків. Замало вони глибокі, щоб прийняти до себе й віднести в море ту величезну кількість води, яку дасть сегорічний стоплений сніг. Тутешні люди говорять, що ані таких сильних морозів, ані таких великих снігів ніхто з них не пам'ятає. Отож коли зі своїх берегів виступлять ті ріки й потоки, то весь край переміниться в море, в одно велике море, в якому потонуть шляхи й мости і з якого виходу не буде. Ще кіннотчики, може, яось, хоч і з великими втратами, переберуться, але що станеться тоді з нашою артилерією і з обозом? Вони пропадуть, а без артилерії навіть армія, зложена з самих героїв, війни провадити не може. Тому-то ми не лиш просимо, але й благаємо Вашу милість занехати дальший похід і спасати себе та армію, без котрої наша дорога вітчизна останеться сиротою, зданою на ласку і неласку ворогів.

– Благаємо вашу королівську милість, – загомніло кругом, і Карлові люди обступили свого короля, „залізну голову“.

Той зніяковів, кланявся безрадно, уста його дрижали, але довго не міг зважитися на слово. Аж промовив:

– Я перед ворогом ніколи не втікав.

– Ми також ні, – озвався Гілленкрок. – Але ж тут ворогом природа, иншого поки що не бачимо. Не ворог, а *vis maior* зневолює нас до відвороту. *Impossible*.

– Це каже Гілленкрок? – здивувався король.

– Так, це кажу я, що мало коли говорю...

В цей мент заскрипіли двері, й увійшов гетьман. Король звітався з ним і зробив місце поруч себе.

– Панове, – почав, – хочуть відступати, а властиво, завертати з дороги. Якої гадки Ваша Світлість?

Гетьман глянув по зібранню, яке затаїло в собі дух і благало його очима, щоб притакнув.

– Є сили, вищі від найсильніших людей, – почав півголосом гетьман, – і з ними змагатися годі.

– Значиться?

– Треба нам вертати за Ворсклу і дождити весни. При теперішній відлизі ніяка воєнна акція не є можлива. Наглої зміни погоди ніхто передбачити не міг, і ніхто за відворот не відповідає. Це прямо один із тих несподіваних випадків, котрим краще зійти з дороги, ніж противитися. Головою муру не переб'єш.

Всі відітхнули вільніше. Ніби змора, що давила їх, щезла кудись. Тільки король сидів прибитий. Зробився ще менший і ще марніший. Підпухлі очі проїнялись великим смутком. Тонкі пальці дрижали. Видно, боровся з собою. Почувався самотнім серед своїх людей. Навіть Гілленкрок і Мазепа були другої гадки, ніж він, а Левенгаупт завзято мовчав. Мовчав і Гермелін. Але король навіть у них не бачив нині своїх однодумців. Скорше милосердя читав в їхніх очах. Поправляв рукою комір, котрий його чомусь-то давив, ніби віддих спирав. Розщібнув горішний гудзик. Рани з відморозі пекли. „Чому Елеонора не пише? – прийшло йому нараз до голови. – Може, хвора? Післати б чоловіка туди...”

За вікном шумів дощ, як водопад.

Хотілося почути когось близького, рідного, свого.

Важко так довго бути самотнім! Може, той свій зрозумів би його скруту. Світ і люди проти його. Налягають, щоб спроневірився собі, щоб замість вперед, ішов назад. Чому Елеонора не пише?..

Скляними зіницями дивився на оточення і, мабуть, перший раз зрозумів, який він їм чужий. Немов крізь сон почав:

– Дощ, вода, Талес з Мілету, панта рей – ляпалії, мої панове, ляпалії! Під ногами все-таки земля. Гінстерсфельд перетягне гармати. Він підносить коня. Коли я маю своїх трабантів, то зайду, де схочу. Чоловік сильніший від дощу і від гармат...

Це вже не балакав вождь і король, але герой з якоїсь скандинавської заги, котрий за тридев'ятою горою і в тридесятім царстві-государстві шукає незвичайних пригод, не жахаючись ні води, ні огня, ні ніякої ворожої сили.

Серед головної квартири сидів тепер не Карло XII, лиш легенда про нього, легенда, що має іноді силу, більшу від дійсности.

У таборі, дійсно, крутився десь Гінстерсфельд, котрий на плечах притаскав у москалів добуту гармату, а козаки розказували

про київського хлопчика Михайлика, котрий підсадився під Золоті Ворота і поніс їх геть. Пригадувалися паладини Карла Великого й гетери Александра, і крізь шум дощової води лунав звук золотого рога. Дійсність зникала з очей, мерехтіла заграва слави, невідомий голос питався Карлових лицарів: „Невже ж ви дійсно злякалися дощу і зневірилися в геній свого вожда?“

Левенгавпт тер рукою очі, Реншільдіві кутики уст до болю дрижали. Інші похнюпили лоби.

Піпер глянув на них і зрозумів, що це один з тих моментів, коли король невідомим для нього способом побіджує супротивні гадки своїх генералів. Забувають про себе і йдуть сліпо за ним.

Тому перебив мовчанку і почав:

– Ваша королівська милість дозволять собі сказати, що тут не про нас діло. Ми за своїм вождем і паном підемо крізь огонь і воду на неминучу смерть. Не дамо осоромити себе трабантам. Але невже ж ми маємо право забувати про тих, що осталися нині за нами? Якщо повинь розділити їх від нас, москалі кинуться на них і винищать без пощади. Тому-то, як перше радив я відступати за Дніпро, так тепер прошу і благаю Вашу королівську величність: спасаймося і вертаймо за Ворсклу.

Король наче зі сну збудився.

– За Ворсклу? – спитав, ніби ніколи і не чув того імені.

– Так, через Коломак, Мерлу за Ворсклу, поки ще леди не сплили доостанку, поки вода не забрала останнього моста, поки ще де-небудь видно хоч шматок суші, котрою можна пройти.

Король все ще хитався, ніяк не міг рішитися сказати „так“ або „ні“.

Чого ж ті води ревуть і ревуть, невже ж це справді потопа? А коли би так захопити ті кораблі, що їх цар у Воронежі буде, і на них поплисти в Чорне море? Чи хоч один у тому зборі про те саме гадає?

Глянув... ні!

– Рішення лишаю панам! – сказав і вийшов, схилений і наче переломаний у колінах.

XXXV

Піперові неважко було переконати загал, що відворот неминучий, відворот скорий, зараз-таки, бо це одинока дошка спасіння.

І люди були, мабуть, тої самої гадки, бо жаден полк, жаден баталіон не противився і не нарікав. А гармаші, так ті навіть не скривали своєї радості, що їм ще поталанить якось спасти свої гармати.

Розлетілися кінні штафети на всі боки, заметушилися серед ночі села і оселі, в котрих розтаборилися були шведи, і на світанку почався відворот.

Доки сіріло і доки не виїхали в чисті поля, не виглядало ще так страшно. Але як розвиднілося і дощ трохи ущух, кров стялася в жилах. Як далеко оком не глянеш – вода й вода. Вчорашньої дороги і не шукай, нема! Хіба лиш який поторощений віз торчить, понад хвилі, або хребет погибшої конини ледь-ледь визирає з води, а над ним гайвороння кряче. Тільки і сліду із учорашнього походу. Нині треба іншого переходу шукати.

Це вже робота козаків, що краще від шведів ті сторони знали. Роз'їжджаються вони направо і наліво, забігають до самотніх хуторів на пригорбках, розвідуються, питають і перечаться, куди безпечніше пройти. Деякий смільчак, що не досить уважно на ті розшуки пішов, загнався у таке, що насилу добувся, скупавшись з конем по самі вуха. Провідників дістати важко. Мешканці або перед шведами заздалегідь в сторону Харкова побігли, або перед водою поховалися на горища та на стріхи хат і звідтам щось таке белендять, у чому толку ніяк не діб'єшся. Очам своїм вір і більш нікому. Як побачиш серед мутних і брудних розливів смужку чистішу і яснішу, так знай, що це ріка, і що так на ній лід блищить. Тільки вважай, бо лід здувся і береться водою. Одинцем, то ще пройдеш або й переїдеш, але як ускочиш більшим гуртом, то лід заломиться, і крига тебе придавить, коли вода не понесе з собою. Так само і на містках. Треба їх було переїздити та переходити по двох-трьох, бо підмулені були, і палі, на котрих стояли, хиталися, як зуби у старечих щоках. Не один переплатив тоді свою сміливість і неввагу здоров'ям або й життям. Не одного Бог вість куди занесуть ті весняні рвучкі води, що так напрасно втікають тепер із України. Ніби на півночі хтось гать велику пустив, щоб сполокати і в Чорне море занести шведів і їх союзників.

Від Коломака до Будищ було декілька мостів, довгих і високих, які тільки помостами знімалися понад водою. Карні відділи переходили по них щасливо, але всяка колотнеча і суматоха кінчилася звичайно тим, що люди і коні легіли шкереберть у воду. А це лучалося нерідко, бо всякий, бачучи, як вода підступає, спішився скорше пройти.

Король з гетьманом ставали тоді біля мосту і чекали, поки їх люди не перейдуть, тоді проходили останніми. Як доводилося гармати перетягати вбхід, король іноді перший впрягався у шлею і по пас брив водою, не слухаючи благань та прохань свого секретаря і Гультмана.

Зате військо забувало про свої великі труди, дивлячись, як король трудиться нарівні з останнім чурою з обозу.

Крізь один з тих мостів баталіони пройшли щасливо, але для гармат і табору, навіть для гетьманових, грішми навантажених возів, він був задряхлий. Піоніри кинулися його скріпляти наскорі. А поки що гармати, табір, а з ними й оба вожді під охороною одного німецького полку осталися на другому березі ріки.

Бралося під вечір, небо випогоджувалося, рум'яніло, заповідав мороз.

– Мабуть, знов мерзнути будемо, – відіззався Люксембург до Рачка.

– Мерзнути чи мокнути – один чорт, – відповів Рачок. – Але коли б так тепер москва наскочила на нас, ото був би спектакль!

Та ще він не вимовив тих слів, як почувася команда, засуетилися люди, гармаші кинулися до гармат й устали їх здовж річки.

Перед гарматами уформувався табір, а напереді трьома чотирікутниками усталися німці.

– Бережись, – гукнув Мручко в таборі.

– Gott mit uns! – зверещали німці і двигнулися вперед. Гетьман остався у таборі, король не втерпів, вискочив на легкім степовім коні перед полк, добув рапір і наглив:

– Вперед! Вперед!

Втомлені німці добирали останніх сил, щоб поспіти за королем, так цей, побачивши перед собою ворога, забув, що він піхотинців веде, а не кінницю, і пустив коня чвалом. Тільки баюри і розливи вод спиняли його на хвилину.

– Ваша королівська милосте, Ваша королівська милосте, – гукали за ним офіцери, але даром силкувалися спинити свого вождя. Летів, як негтя на світло, просто на московські штики.

Кілька сотень вистрілило на нього. Кулі, як чмелі, загули кругом, та не влучила жадна. Ще раз, і знову ніщо.

– Несамовитий. Його не беруться кулі, – почулося між москалями, і останні захотіли стати першими, втікали.

Король гонив їх і рубав відсталих без пощади.

Днина конала в сумерках вечірніх. Маліли різниці у віддалях, а предмети більшали. Король Карло скидався на якогось казкового велетня, котрому люди – трава, а море по коліна.

Між тим козаки, зачувши на задах пальбу, шульнули через річку. Мручко зі своїми прилучився до них, і, заки німецький піхотний полк поспів за королем, вже вони його оточили і перли ворога, як стадо сполоханих овець. Ніч, вереск, зойки.

– Бережись! – гукнув Мручко. Король озирнувся.

– А німці де? – спитав.

– За нами, – відповів Мручко.

– Що лиш тепер? Нікчемні!

І кинувся перший розбивати вози, котрими москва на запорозький спосіб почала отабірюватися. Між тим піоніри наготовили міст, і Реншільд з двома кінними полками поспів королеві на поміч.

Богато москалів лягло, інші під охороною нічної темряви спаслися бігством. Втікали до Шереметьєва, котрий з великими силами стояв недалеко від того місця, миль дві-три. Але ворог, хоч так численний, не важився ставати до бою з Карлом.

– Мала, але гарна забава, – казав король, вітаючися після бою з Реншільдом. А побачивши німців: – Тепер приходите?.. Відобразити від них полкову хоругву і оркестру. Нехай дують в кулаки, поки не зреабілітуються.

І, вдоволений та веселий, почвалав вперед.

Артилерія, табір і ті частини, що брали участь у бою, щасливо переправилися по добре наготовленім мості. Брав мороз. Короля вгорнули в шубу, і він сидів на коні, поки останній віз не продонів по мості.

Тільки іноді повертався на північ і гукав, як розбавлений хлопчик.

– Гоп, москва, гоп!

Гетьман сидів у повозці біля його. Хоч хворий, дотримував його товариства.

– Правду ви казали, – почав король. – Азія недалеко. Ті азіяти тільки ждуть, щоб з-поза плота кинутися на тебе й вкусити.

– Татари їх учили. Богато перебрали від них, – відповів гетьман.

– Ну, і породили їх ліси і болото. Ви – степ і поле, а вони – ліс і болото. В полі хоробрість, а в лісі – хитрість.

– У полі або пан, або пропав, а в лісі з-поза дерева найнікчемніший трус найбільшого героя устрелить.

Королеві нелегко було зрозуміти, що гетьман без ніякого труду латиною балакав. А зрозумівши, притакнув головою:

– Так, так. Ви поле, а вони ліс, пуща. – А по хвилині: – А все ж таки жаль, що ніч нам битву перебила. Можна ще було побавитися з москвою.

Задумався. І знов:

– Ще більший жаль, що цей дощ зупинив нас. От бачите, мерзне. За день-два можна було йти далше.

– Ні, Ваша королівська великосте. Поки не зазелениться трава, годі пускатися в дорогу. Москалі поपालять сіно й солому, і чим тоді кормитимемо коні?

– А палії, азіяти! – сердився король. І знов, подумавши хвилину:

– А все ж таки жаль, що не пішли ми вперед. До Азії не було вже, мабуть, далеко.

– Перше треба діло в Європі скінчити, – відповів гетьман, жалуючи, що про Азію натякнув королеві.

Переправа тривала цілу ніч, але відбулася без перешкоди. Шереметьєв не спиняв шведів у переході через Коломак. Що лиш на другому боці ріки зрозуміли, яка їм небезпека грозила. Якби король наглим нападом на москалів не відпер їх був від артилерії і табору і не нагнав такого страху, то хто зна, чим могла скінчитися битва, у котрій армія відрізана була від гармати, табору і начальних вождів сповененою рікою, крізь яку міст що лиш готовили.

Гадали, що тепер вже повернуть без великого труду аж за Ворсклу.

Але де там! З того моста на Мерлі, яким переходили, вибираючись у Слобідську Україну, і сліду не осталося. Забрала його вода. Будувати новий не було ані часу, ані змоги. Бракло матеріялів. Кінниця кинулася вплав. Що найвідважніші і найсильніші вперед. Коні плили, кладучи голови на зади своїх попередників. Їздці або сиділи в сідлах, або брели по боках коней, тримаючися стремен. Ще гірше було з табором. Довелося жертвувати чимало возів,

щоб на них поставити поміст і перетягнути по них гармати. Цей незвичайно трудний перехід тривав мало що не цілу добу. Погибло в ньому чимало людей, коней і всякого добра.

Ще довше, бо майже чотири доби, тривав перехід через Ворсклу.

Ворскла розлилась широко і далеко. На тих розливах було чимало острівців, геть залитих водою. Між тими острівцями потворилися крутіжі і чорторії, у яких хто попав, той і пропав.

Король кинувся у плав перший. За його приміром пішли деякі офіцери та чимало вояків.

Та не всім поталанило опинитися на другому боці. Не одного проковтнула Ворскла. Прибувши до Опішні, король приказав будувати на Ворсклі мости, якими і переправив табір і решту армії.

Над Ворсколю загаялися мало що не цілий тиждень. Не лиш шведи, але і козаки не могли нахвалитися короля, що в поході зносив усякі труди і невгоди нарівні з останнім чурою, а хоробрістю, відвагою і бистротою ума перевищав безумовно усіх.

– Чорт, не король, – хвалили його козаки.

XXXVI

– От так при допомозі Божій та дякуючи ласці наших наймилостивіших панів повернули ми туди, звідкіля і вийшли, – почав Рачок, сідаючи напочіпки, як кіт біля печі. – І чи треба було стільки галасу, крику, стільки ментруги?

Люксембург притулював обі долоні то до горячої печі, то до зимного жолудка.

– Усі ми, мосці Рачок, вернемо туди, звідкіля вийшли, зразу до Швеції, а там і в невідоме, у неіснування. І прийде колись така хвилина, коли всякий з нас, оглядаючись позад себе, спитає: пощо цей труд і гармидер? Скірка виправки не варта.

Рачок, як щиглик у клітці, зіскочив з лавки на долівку.

– Називаєшся, товаришу, як князь, а філософуєш, як швець. Не люблю такої дешевої філософії. Життя цікаве і гарне.

– Більше цікаве, ніж гарне.

– Ні, більше гарне, ніж цікаве.

– Ні!

– Ні!

Мало до очей собі не скакали. Нараз Люксембург вхопився за черево.

– Вашу світлість всередині болить? – спитав його Рачок.

– Ні, зверху. Смішно мені. Хай наші пани б'ються. Нам треба зберегти неутралітет.

– Ваша правда, князю. Нам треба зберігати неутралітет.

Останнє слово вимовив Рачок поважно і, як на престіл, видряпався на лавку.

– Зчіпилося їх трьох. Видовище, гідне богів. Кожний інший, кождий на свій спосіб великий. А всі того самого хочуть – держави.

– І слави, – доповів Люксембург.

– І слави, – повторив Рачок. – Тільки кождий з них тую славу іншими красками собі малює. Карло голубою, як мрія, гетьман пурпурою, як королівський плащ, а цар прямо кров'ю.

– А про четвертого забули, – вхопив Рачка за руку Люксембург.

– Гадаєш, Лещинський? Так, цей також собі нічого, не дурний і чесний, тільки пан.

– Що значить пан?

– Ну, так, бачиш, вигідний, тяжкуватий. У тую чорторію, що тамті, не піде... А шкода, що такої енергії, як вони, не має. Укупі з Карлом та Мазепою дали б Петрові раду. А так, Бог його знає, чим воно скінчиться. Або побідить цар, а вони пропадуть, або побідять вони, а цар пропаде.

– Або буде дощ, або погода, – поважно доповів Люксембург. – Мерсі, мосце Рачок.

– Keine Ursache, Herr Luksemburg. І подали собі долоні.

– От, щоб ми здорові, а там якось воно буде.

– Все воно якось є. Все хтось вгорі, а хтось удолині.

– І все з горішних сходів сміття на долішні змітають.

– А тоді й на смітник вивозять.

– На смітник.

І посумніли оба.

– Рачок! – гукнув нараз Люксембург. – Не люблю дивитися на тебе, як зробиш таку сумну міну. Нагадуєш мені мавпу у клітці.

– А мені мавпа нагадує тебе.

– Марний з тебе софіст, небоже. Видко, що в академії не вчився.

– Ти знов руба стаєш?

– Не люблю смутку на обличчю блазня. Хто яку ролю прийняв, хай не випадає з неї. Тамті героїв, а ми – їх весельчаків. Так хотіла доля.

– Знаєш, Люксембург, з тобою нема що нині балакати. Твій дотеп змерз.

– А твій розум розмокся.

– І коли б не тая тепла ніч, я пішов би геть.

– Все якась ніч людей при купі тримає.

Рачкові засвітилися очі.

– Знаєш, брате, ти цікавої теми торкнувся, а саме: що тримає людей укупі?

– Що? Страх, любов і інтерес. От, приміром, шведи тримаються Карла, бо люблять його.

– Як пси діда у вузькій вулиці.

– Не перебивай, люблять! Це не є любов хлопця і дівчини, ані чоловіка й жінки, ані навіть любов приятелів, авжеж таки шведи пропадають за своїм королем. Це факт. Москалів тримає цар страхом. Якби вони не боялися Петра, то покинули б його, як козаки покидають гетьмана.

– А що лучить Мазепу і Карла?

– Інтерес. Гадають, що їм по дорозі, і тому разом ідуть.

– А нас?

– Також інтерес. Кожний з нас серед нормальних людей почуває себе покривдженим і самотнім, і тому шукаємо свого товариства. Чоловік – страшний самолюб.

– Так сказати – свиня.

– Чого зараз свиня? Самолюбство є одним із стимулів поступу.

– Смішне!

– Дурний ти, Рачок! Коли б чоловік не любив себе, то не бажав би, щоб йому було краще, а що любить, так і зі шкури вискакує, щоб здобути кращі услів'я існування.

– А що поступ відбувається спільними зусиллями людських гуртів, так тоді самолюбство, сиріч егоїзм, провадить до альтруїзму – правда?

– А так!

– Ну, вибач, ті терміни виключають себе.

– Як і безліч других, а все ж таки вони співділають. Ціле наше життя, братчику, це один великий *circulus vitiosus*, а ми, як замотиличені, крутимосся в ньому, як ті білі мишки на колесі в клітці. Бачив?

Рачок замахав рухами.

– Лиши! Балакаймо про друге, більш реальне і близьке, а то збожеволіти можна.

– А невже ж ти певний, що ми ще не божевільні? Люди при здорових умах не тягалися б за Мазепами й Карлами, а сиділи би дома.

– І дерли б пір'я або теребили бульбу.

– А хоч би й пір'я дерти, все ж то якась корисна робота, а яка там користь з отсеї волокити, та ще в характері весельчаків на похоронах. Але нам, малим і нікчемним, заманулося хоч пальцем одним доторкнутися великого і світлого, хоч полизати ложку, котрою другі їдять. Хіба ж ми при здорових умах? Всі ми божевільні, всі до одного біля Карла й Мазепи. Одні ідеєю, жадобою слави – або я знаю чим! – а другі заразилися від них. І ціла тая війна, і всі загалом війни – це одно велике божевілля, та що ти порадиш, брате! Чоловік так привик до своєї нікчемної ролі, що почував би себе найнещасливішим з людей, якби йому не дали її грати. І не тільки ми, всі вони до своїх роль привикли, як актори в театрі.

Рачок затулив Люксембургові уста.

– Ради Бога, говорім про щось друге! Приміром, скажи ти мені, чи не чув що нового?

– Нового й доброго – ні! Ах, правда, Мручків осавул зі своєю дівчиною оженився.

– Ну, це ще не таке важне діло. А все ж таки добре, що хоч тих двоє побралося, бо другі наші пари... – і оба блазні стали реготатись. Вичислювали на пальцях: гетьман і Мотря – то одна.

– Мотря і Чуйкевич – то друга.

– Войнаровський і Обидовська – то третя.

Здвигнули раменами й розвели руками.

– Боже, Боже, у яке ми товариство попали, мосце Рачок?

– У яке товариство попали ми, принце?

– Ми, що не любили жадної жінки в світі?

– Ми, що нас жадна жінка не любила.

– І не буде.

– Бо... обійдеться!

– Обійдеться, – повторив Люксембург, і лице його скривилося від смутку.

– Не роби сумної міни! – гукнув на нього Рачок. – Так є і так мусить бути – і кришка! Лоб догори! Ми все ж таки люди... Говорім про ситуацію воєнну.

– Робім воєнну нараду, – згодився Люксембург. – Отже, ргімо: як стоять армії?

– Оскільки з розмов гетьмана і його людей міг я зрозуміти, москалі скріпилися. Князь Долгорукий стоїть квартирою у Ніжині. Шведи опустили Прилуки, і він післав туди генерал-майора Гінтера, котрий їх і зайняв. І тепер на наших задах стоять москалі від Ніжина до Прилук. В Прилуках полковникує Нос – той, що Батурин зрадив.

– І ви на це нічого? – схопився Люксембург. Рачок здвигнув раменами.

– Що можемо ми? Тепер рішає ваш король.

– Але ж Нос зрадив гетьмана!

– Хто його не зраджує? – зі смутком відповів Рачок. – Навіть Апостол.

– Цей сліпий з химерними вусами?.. Що ж він?

– Заслугується цареві. Недавно захопив частину нашого обозу, а з ним Гамалія і свого зятика. Обох з жінками.

– Хто б подумав? Здавалося, такий чесний козак!

– Може, він і чесний, так інтерес, брате, інтерес!

– А шведи?

– Їм, як знаєш, не повезло в Рашевці.

– Не повезло! – обурився Люксембург. – На 500 шведів Шереметьєв пустив чотири драгунські полки і два баталіони царської гвардії. Нес Hercules contra plures! Але правда, що Крайца в Лохвиці не захопили?

– Бо завчасу утік.

– Будь певний, що не злякався москалів, але в Лохвиці мав під своєю охороною скарби Мазепи і жінки козацьких старшин. Ані одними, ні другими не смів ризикувати і тому перейшов Хорол, потім Псьол у Савинцях і, відбиваючись від москалів, прибув щасливо до Решетилівки.

– Ого! – дивувався Рачок. – Як бачу, Ваша милість роблять Гілленкрокові конкуренцію – з голови, як з карти, назви рік і городів вичитують.

– Іноді з нудьги загляну до стратегічної карти. Тільки хісна, що трохи географії чоловік навчиться. Але прости, що перебив. Продовжай!

– По невдачі в Рашевці і в Лохвиці мусіли й інші шведські частини, як ось у Камишні, Зуєві і в Люшенці, кидати свої загрожені позиції й посуватися в напрямі головної армії, котра, як вам

відомо, розложилася здовж правого берега Ворскли, маючи головну квартиру в Великих Будищах.

– А Шереметьєв?

– Його квартири в Голтві.

– Голтва, Голтва, де вона, та ваша Голтва? От жаль, що не маємо карти! Чи далеко вона від нас?

– День піхотного маршу.

– Ого! Так ми, значиться, у кліщах!

– Щось ніби так, але не жахайся, – заспокоював Рачок свого товариша. – Поки не сплинуть води, ніяких більших воєнних акцій не буде.

– А коли вони сплинуть?

– Мабуть, не скорше червня, а до того часу не одно може змінитися.

– Не бачу можливости великих змін. Король Станіслав не надтягне, а на татар Карло не дуже-то й ласий, хіба б запорожці прийшли.

Рачок повеселішав.

– На них і я чекаю. Нагальний, але хоробрий народ.

– Чув я багато про них і читав дещо, цікаво побачити тих ваших лицарів степу. Мабуть, вже й посольство вибралося до них.

– Еге ж. І Мручко туди поїхав, а як він їх не приведе, то не приведе ніхто.

– Так тоді дождатимемо весни і запорожців, скорочуючи наше нудне життя такими дискурсами, як нинішнім, за котрий я Вашій милості складаю сердечну подяку. Мерсі, мосіє Рачок!

– Keine Ursache, Herr Luksemburg!

Стиснули свої дрібні долоні й, позіхаючи, розійшлися.

XXXVII

Кінчився місяць март.

На долах стояли ще води, ріки розливалися широко, потічки шуміли дзвінко, в ярах і балках, як розстелені полотна, білилися сніги, але на могилах, на берегах крутих і на пригорбах високих прозябала вже трава і всіляке квіття розвертало пелюстки до сонця.

Ще тиждень-два, ще декілька днів теплих і ясних, і зазеленіється кругом, закипить степ звіриною і розспівається стосотними голосами пташок.

– Пахне весною! – говорив до себе Мручко, втягаючи повними грудьми той свіжий, легкий воздух, який тільки над Дніпром буває.

– Ще його й не видно, а вже дає про себе знати, – промовив уголос, бо не міг затаїти того дивного зворушення, яким хвилювався за кожним разом, коли по довгій розлуці мав побачити найбільшу з українських рік.

– Дніпро! – промовив і зітхнув, хоч як не любив зітхати, – Дніпро! – і тисяч споминів виринуло нараз. Пригадав собі, як вперше побачив його широкі, ясні хвилі, як, перебуваючи на Запорожжі, зживався з ним, на чайці грізні пороги перепливав і з походів на татарські улуси до Січі-матері вертався.

– Дніпро! Дніпро! – і ціла молодість, бурхлива і шумна, як води тієї ріки, промайнула ще раз перед його очима. Безконечним хороводом пересувалися постаті старих знайомих, товаришів молодецьких пригод, як степові привиди-омани, з'являлися і щезали походи, бої, побіди й погроми, котрими так багате було його життя. Деякі з них бачив так виразно і ясно, що хотілося кричати: „Стривайте, хай налюбуюся вами! Я ще той самий, що був колись! Бачите, як рвучко несе мене кінь! Не знаю, що втома, що нехить до життя й до боротьби. Бачите, знову їду на Січ!“

Їхав туди з генеральним суддею Чуйкевичем, з київським полковником Мокієвським і з бунчуковим товаришем Федором Мировичем, сином переяславського полковника. Все люди поважні і важні, але Мручкові не товариство. Він вояка і тільки вояка, душею і тілом відданий своєму рейментареві, поза Україною і лицарською славою нічого більше в світі не бачить, а вони?..

– Е-еж! – і Мручко острогою штовхнув коня, щоб у скорому бігу скорше позбутися свого пересердя.

Перед ним, за годину-дві, з'явиться Дніпро, широкий і могутий, нестриманий в бігу, вольний, а за ним представники родів, виколисаних шумом того Дніпра, а таких не подібних до нього!

Суддя Чуйкевич, цей, коли б не син та не невістка, давно під рукою світлішого князя Меншикова, Долгорукова, Головіна або якого там Репніна чи Брюса ходив би та, виваливши лизня, на сором та безталання грядучих поколінь, запопадав би царської ласки. Мокієвський – хто його годен розкусити, а Мирович – так той

ще молодий! Ні одному з них Мручко не вірить. Може, згодилися їхати на Січ, щоб покористуватися доброю нагодою і перескочити до царя? Це неважко. Шведи й козаки в кліщах. Перед ними, на лівім березі Ворскли, в околицях Ахтирки, Меншиков, а за ними, на правім березі Хорола, коло Миргорода, Шереметьєв. Один і другий від своїх армій загопи на всі сторони, як поліп, випускає і хай тільки який швед не бережеться, а мазепинцеві хай не повезе, усіх у царський невід, як рибу в мутній воді, горне. Але від чого тут Мручко зі своїми людьми? Хай спробує котрий! Скорше на другий світ, ніж до царя, перейде. І Мручко стає та озирається і числить людей. Є всі... Часом дика коза шульне, лис порох у порошницях зачує і в густих хвилях торішньої трави жовтою блискавкою мигне, видра хлюпочеться в ріці... Їдуть. Так їм третій день у дорозі минає. Першого на московський під'їзд попали. Москалі непроханими гістьми, Мручко хазяїном був. Випросив їх. На другий світ пішли. А незабаром по них мало з татарами не зчіпився. Та, дякуючи добрим очам, зараня в трави увильнув і там до ночі зі своїм відділом просидів.

Ніч була тиха і хоч не зоряна, але й не темна, так тоді добрий шмат дороги без перешкоди за собою лишили, бо Мручко ті сторони знав, як свій карман. Знав, де і чий зимівник у степу потопає, де і який бурдюг у балці приютився, де і який омшаник з потайником безпечним серед високих трав дримає і хіба тільки живішим жужжанням бджіл знати про себе дає.

Поступали туди, щоб відпочити, теплою стравою поживитися та розпитати людей, чи безпечно їхати дальше.

Але, на жаль, людей зустрічали мало. Порозбігалися вони по лісах, ярах та по островах річних, спасаючи життя й добро, а в зимівниках та бурдюгах сиділи хіба столітні діди, здебільшого колишні запорожці, що то і перше нікого не боялись, а тепер тим паче, бо віджили своє. „На цім світі жити – тільки гріха набиратися“, – казали.

Попадалися й домівки, в яких навіть собаки не лишилися, двері розтвором стояли. На кабиці ще й теплий жар під попелом жеврів. Роздуй, наложи хворосту, сухої тирси, таволги чи чого там, звари коропа, осетра чи пистрюгу, якої зловити неважко, або ужари зайця чи дике поросся, яке по дорозі устрелиш, а тоді хрестик з дерева вистружи або з соломини сплети, на стіл постав і дальше з Богом їдь. Така вже поведенція у тих запорозьких землях була. Бо наближались отсе до Переволочні, а тая вважалася

вже городом запорозьким. Тут і полковник з рамені Січі сидів, хоч до Січі ще геть не близько було. А полковником був Нестулей, козак хоробрий, „хвабрий“, як козаки казали, що сидюхів і гніздюхів недолюблював, а зате привілля над усе в життю своїм цинив.

– От, щоб ми до Переволочні докотили, – говорив Мручко до Мировича, – а там хай Нестулей журиться нами. Це вже його діло зв’язок з Січею тримати.

– Але ж, батьку, – відповів Мирович, – зачуваємо, що Нестулей за царем руку тягне.

– Можливо, так він козак і запорожець, значиться, куди кошовий піде, туди й Нестулей попрямує. А кошовим Гордієнко.

Нестулей привітав гетьманських послів з усіми належними почестями, але сам здержливо тримався. Ні „соб“, ні „цабе“, ні „гайта“, ні „вісьта“. Навіть перед Мручком душі своєї не розкрив. Нарікав тільки, що часи вельми важкі, що десять разів треба зміряти, заки раз відріжеш. Переволочня – один з найкращих, коли не найкращий перевіз через Дніпро, тут суден стільки, що й 3.000 людей можна переправити нараз. Знають про це і наші, й москалі. Якщо до цього прийде, усякий схоче Переволочню до своїх рук прибрати. А все ж таки буде воно, як січове братство рішить і як кошовий прикаже. Щоб тільки Бог їм добру гадку післав...

Взяв 500 своїх людей і пустився супроводжати послів, знаючи, що й запорожці їм назустріч вийдуть, так тоді і зустрінуться десь у дорозі.

Сталося воно скорше, ніж собі гадали.

Зашуміли трави, замайоріло на виднокрузі, надбігли гонці розсильні й принесли радісну вість, що запорожці йдуть.

Гетьманські послы зраділи.

– Випередили нас, – промовив вдоволено Мокієвський.

– Пошанували, – додав від себе старий суддя Чуйкевич.

– Розуміються на речі, – похвалив січовиків Мирович. А Мручко тільки головою похитав:

– Гордієнкові Україну рятувати спішно. От що! – і не втерпів, почвалав добрим гостям назустріч.

Праворуч гудів Дніпро. Він тут на кілька рукавів роздирався, бо не міг усього богатства води в одному руслі помістити. Ліворуч, як море, хвилювала торішня трава, буйна й висока, що коням тільки голови видно. З полудня на північ і зі сходу на захід, щораз густіше лиси й дикі кози шульгають, зайці скачуть, чорна птиця

хмарами небо вкриває – видно, військо надходить. Коли б Дніпро не гудів так грізно, а на шляху просохло весняне болото, то, може б, чути було тушіт кінських копит, туркіт гармат і веселу запорозьку пісню. А так тим шляхом тільки струя якась різноцвітна і мерехтлива щораз то ближче підкочується, тільки збруя в соняшнім сяєві мигтить.

Мручкові серце щораз голосніше б'ється, щораз жвавіше торкає острогами коня, бо спішно йому.

Ось і вони! Попереду людей десятків п'ять, музиканти. На ваганах, на ріллях, на цимбалах, на сопілках, на скрипках, на кобзах і суремках, на чім попало, на тім і грають. Але як! Може, їх ніхто й не вчив, може, лиш деякий ірмолой прочитати знає, а кращого оркестру не треба. Грають і співають, аж трава у вихилися йде, аж на небі весняні хмарки танцюють. За музикантами – чотирьох курінних атаманів і кошовий Гордієнко між ними. Коні під ними, як ляльки. Люди і коні прибрані чепурно. Одіж з тонкого сукна, різноцвітна, з шовковими шнурками, зі срібними й золоченими гудзиками, шапки зі смушевими околицями і оксамитовими днами. Пояси золотом перетикані, на них гаплички для пістолів, для люльок і кинджалів. Шаблі щонайвибагливіші.

За ними товариство запорозьке трьома лавами пре, у кожній душ три сотні і при кожній гармат три. А там ще й табір надтягає. Боеві знадоби, харчі й питво везуть, щоб своїм людям тягарем не бути, бо знають, які тепер часи. Мручко перед музикантами конем повернув, став і поклонився кошовому, аж тут чує: грим! грим! З пістолів, із самопалів луцять. „Здоров був, сотнику!“ – гукають. Дивиться й очам своїм не вірить: вони! Йй-Богу, вони! Товариші, з котрими не бачився пів копи літ. Бог знає де вони бували, у яких краях, у яких неволях пробували, а тепер, знов, як ті вірли, бурі назустріч знялися. Вусаті чуприндарі, аж глянути любо. Деякий і старітися не хоче, селедця і вус почорнив, селедець поза вуха пустив, вус на плечі закинув, і що йому біда!

– Мручку, серце!

– Микито, голубе!

І руки собі стискають, аж кості тріщать. Потягли його між себе, їдуть і розпитують, а Мручко зараз і до речі.

– У великій потребі наша Україна-мати, у такій, як, може, ніколи не бувала.

– Невже ж і за Дорошенка – ні?

– Бо тепер, як побідить цар, то тут тобі і капець! Гетьманщину скасує. Січ збуристь, народ наш вимордує, скрізь москву та німців насадить, навіть згадати про нас не буде кому.

– А не діжде він того, гаспид лукавий!

– Чому б то йому не діждати, коли ми самі у тому каїнському ділі за помічників стаємо. Про Носа й Галагана не кажу, це ви-портки пекельні, але хто б про Скоропада й Апостола гадав!

І розказував про останні події, не вибілюючи нікого.

– Ось до чого воно дійшло. Прискринили нас, що й дихнути важко. Його милість „пан полковник Нос“ провіянт для москалів з нашого народу лупить і в Прилуки везе, Апостол на наші вози нападає, а Скоропад на тилах нам став, щоб від союзників відтяти і, не дай Боже потреби, рейтероватися не дасть. Прямо пропадай, Україно!

Слухали й зубами скреготали.

– А гетьман що? – питалися Мручка. – Кажі нам як товариш.

– Як на сповіді кажу. Гетьман нашої справи боронить.

– Доволі! Будь спокійний, Мручку, з гетьманом підемо.

– Невже ж?

– В очі нам плюнь, як відступимо його, заки він Україну відступить.

На тому й перервали розмову, бо заграли сурми, загарчали бубни, загули тулумбаси, і сотні різноцвітних козацьких шапок, як птахи, полетіли вгору.

П'ять сотень Нестулеєвого полку вітали десять сот запорозького братства під проводом славного кошового Гордієнка.

XXXVIII

Запорожці в Переволочню не вступали.

Під городом, на майдані, на якому звичайно відбувалися торги, розтаборилися. Майдан возами обвели, віз біля возу, дишли вверх, вози ще й ретязами позв'язували докупи, і для всякого випадку рівчак кругом завшишки хлопа прорили, тільки воріт двоє оставили, а на них, гляди, вже й вартові стоять. Гордієнко товариство в поході таки дуже гостро тримав.

– Не в гості ми в Переволочню прийшли, а на важну раду, – казав.

Але заки тая нарада відбулася, кругом табору, як із-під землі, виріс базар.

Переволочанські купці порозкладали свої столи, а на них всякого краму донесочу, особливо ж рукодії, якої на Січі не дістати, а як і є, бо й на Січі всячину виробляли, так не така. І пояси, і шапки, і збруя на коня, і чепелі, і сорочки, чого тобі треба, купи! Жидки-крамарі, хоч, здавалося б, на сам вид запорожців від страху подохнуть, але що ти порадиш – кортить! Десь він біля міщанина, що йому гроші винен, за його спиною примістився і кланяється, ярмурку по десять разів знімає і крам свій попід небеса хвалить. Такої, мовляв, шапки і з такою околицею його милість пан козак навіть у Києві не куплять. То від самого першого кушніра найправдивіша соболева шкурка.

Тільки зброї іроди не продають, бо бояться, щоб не вистрілила.

З обозу на базар вартові запорожців куренями пускають, а курені по шапках пізнати – який курінь, така й шапка.

Хоч Гордієнко з вибраним товариством із Січі вийшов, а все ж таки боявся, щоб при торгах якого бешкету не було, бо запорожці, відома річ, народ найбуйніший у світі. Ніхто не знає, коли і з якого приводу спалахне, а вже обиди, то й найменшої не стерпить. Зараз до бою стає, а б'ються, як чорти. Незчуєшся, коли голову розфалатав надвоє.

Тому-то на базарі й горілки продавати не вільно. Їсти можеш, що хоч, а випити – то хіба в таборі те, що з собою привезли, пиво з власних броварів, і мід, і ситу. Тому-то й кружляли в таборі михайлики з гладко витесаного вербового дерева й мандрували боклажки, штони, графини, чарки.

Кругом майдану курилися огнища, а на них, на залізних триніжках, в мідяних та чавунних казанах варилася страва. Ось і коритця з возів добули, вимили їх чисто, налили туди смачної юшки з рибою, і почався запорозький пир. Засідали до нього куренями. Кождий курінь мав своїх кухарів, свої харчі й посуду.

Їли дерев'яними довгими ложками й не поспішалися, бо „діло не вовк, до лісу не втече“. А що за розмовою страва краще смакує, так і розмовляли весело. Курінні сміхуни вигадували таке, що не один аж за черево брався і просив, щоб перестали, бо лусне. Попоївши, позакурювали люльки. Зразу „обчеські“, курінні, здорові, як кадильниці в церкві, бляхами цяцьковані, намистами й дорогими каменями повисаджовані. А там кождий свою із-за околиці

в шапці або з холяви виймав і смалив, аж над Переволочною дим, як з пожарища, снувався.

Не диво, що й не одному спати хотілося; підкладав руку під голову, насував шапку на очі і хропів.

Та недовго. Бо загуділи литаври, і кругом майдану понеслося:
– На раду! На раду!

Зривалися, простували крижі, стріпували одіж, замотували селедці за уха і уставлялися куренями, півколесом.

Курінні отамани, кождий своїм куренем порядкували. Всіх очі поверталися на город, бо звідти надходили гетьманські послы, а з ними Нестулей і Гордієнко.

– Отсей підстаркуватий козак – це генеральний суддя Чуйкевич, – пояснювали собі запорожці.

– А чи такий справедливий, як був покійний Василь Леонтійович?

– Постривай! Чуйкевич не показав ще гетьманові усього, що вміє.

– А цей біля його – то Мокієвський.

– А третій молодий – так це Мирович буде, переяславського полковника синок.

– Усім їм на купу я не йняв би віри, якби не Мручко з ними.

– Мручко хоч простий, так правдивий чоловік.

– Наш, колись у Січі курінним отаманом був.

– Галаган на Січі кошовим служив, – замітив котрийсь, так його закричали. – Як ти ще раз Мручка поруч Галагана згадаєш, так ми тобі всі кості порухуєм. Перше подумай, а тоді кажи. Невторопа!

– Мручко – правда сама!

Розмову перервали вигуки „Слава!“, бо Гордієнко з послами на майдан увійшов. За послами увійшло 500 козаків Нестулея.

Уставилися луком напроти запорожців.

Гордієнко промовив:

– Отсе вам, панове товариство, послы від пана гетьмана Івана Степановича.

– Слава гетьманові, здорові були його послы!

– Здоров був, сотнику Мручку!

– Здоров, здоров! – лунало кругом, і Гордієнкові прийшлося довгу хвилину ждати, заки втихомирилося настільки, щоб можна було чути його голос.

– Гетьманські послы привезли нам лист від пана гетьмана і дарунок від нього. Дарунок розділять поміж вас панове курінні отамани, а лист дозвольте мені прочитати.

– Просимо! Просимо!

І Гордієнко голосом грімким і певним читав довге гетьманське письмо, в котрім представлені були всі ті утиски й наруги, які Україні довелось витерпіти від Москви. Гетьман писав, що на тому не край, бо цар задумав доостанку знищити Україну, скасувати Гетьманщину, а тих злодіїв і різунів запорожців (так він їх величає) викоринити дотла, щоб і помину по них не було. Вже й Меншикова післав був з великою силою на нас, так провидіння Боже зіслало нам короля Карла. Він запоручає нам волю й незалежність, і тому повинні ми, козаки й запорожці, одною лавою зі шведами стати, щоб рятувати наш край і народ від остаточної заглади.

– А як же ви гадаєте, панове товариство? – спитав Гордієнко, прочитавши гетьманський лист.

– За Мазепою, за Мазепою! – гукнули запорожці, підкидаючи вгору шапки і лускаючи з пістолів та самопалів.

Тільки Нестулеєві люди мовчали. Деякий лиш несміливо й собі гукав:

– За Мазепою!

Так його штовхали сусіди:

– Мовчи!

– Єдномислія не бачу, – озвався Гордієнко, дивлячись Нестулеєві в очі. – Що ж ти, пане полковнику, на те?

– Я? – і Нестулей помовчав хвилину. – Я на такі ласощі не ласий. Гетьманщина хай з гетьманом тримає, а Запорожжя – це окрема стаття. Іван Степанович не приятель йому. Ви знаєте, як за тих 20 літ його гетьманування бувало. А тепер, як біда, то він до нас. Краще нам не хапатися, панове.

– Краще, краще, – притакували переволочанські козаки.

– Авжеж що краще! – озвався тоді Мручко. – За перевізників москалям будете.

– Сотник нас зневажає! – гукнув Нестулей.

– Сотник Мручко правду святу каже! – загуло 1000 запорозьких голосів. – Продовжай, Мручку, продовжай!

– Самі ви себе зневажаєте, браття! – говорив дальше Мручко, – бо тоді, як треба дивитися на спільне добро, ви своє власне маєте на думці. Гетьманщина і Січ – це одно. Як Гетьманщини не стане, то й Січі не буде. А Переволочня останеться хіба на те, щоб

переволочувати ворога з одного берега на другий. Не хотів би я ні того діла робити, ні тих заробітків приймати. І вам я того не бажаю, панове, щоби ви під московські прикази пішли. Краще коміть головою в Дніпро.

– Краще! Краще! – загомоніли кругом.

Притакували вже й Нестулеєві козаки.

– Тому-то, браття, нам або вкупі жити, або вкупі вмирати, бо як ми розколемося надвоє, Гетьманщина сюди, а Запорожжя туди, то Москві тільки легше буде нас по черзі зломити, а що вона нічого не пощадить, на це я вам голову свою кладу.

– Суццю правду сказав нам сотник Мручко, – гукнули запорожці.

– А як же тоді з царем буде? – спитав Нестулей. – Він же на Запорожжя гроші прислав, і ви їх прийняли?

– Це такі його гроші, як і мої, – відповів Мручко. – В батька узяв, а синам дарував. Це гроші зрабовані з України. В однім тільки Батурині скільки їх Меншиков забрав! Це українські гроші!

– Авжеж! Авжеж! Добре каже Мручко! Продовжай, сотнику, продовжай!

– Я вже не маю вам що більше казати, хіба нагадаю ще лист від кримського хана. Нехрист, а й він вам радив і упоминав, щоб з гетьманом, а не з царем тримали. І те саме скаже вам кождий чесний чоловік, бо тут не у вигодах річ, а в честі і козацькій славі, не в тому річ, чи побідить цар, чи гетьман, а лиш у тому, що про нас колись скажуть люди. Не хотів би я, панове товариство, щоб про мене колись казали, що Мручко зрадив гетьмана і Україну і поміг цареві матір нашу Січ і Україну руйнувати, а хочу краще згинутися, обороняючи волі, честі і слави свого рідного краю і нашого козацького, українського народу!

– За Мазепою! За Мазепою! – понеслось тепер так грімко, палко, завзято, що Нестулей тільки рукою махнув:

– Куди громада, туди й баба, – промовив.

XXXIX

Наразі вибрано депутатів, котрі повезли до короля Карла письмо від кошового Гордієнка. Гордієнко писав, що всі запорожці стоять при гетьмані і його союзнику, просять прийняти їх під свою

протекцію та обіцяють докласти всіх зусиль, щоб обстояти свої слушні права. Лист кінчався молитвою до Бога о добрий успіх для спільного доброго діла.

В тиждень пізніше депутати прибули до головної квартири в Будищах і були допущені до гетьмана і до королівської руки. Король вітав їх радісно і велів переказати всьому запорозькому товариству, що знайдуть у ньому прихильного й вірного союзника, якщо й вони дотримають йому віри.

Шведи гостили запорозьких депутатів, тільки пити давали мало, бо король п'яних людей терпіти не міг.

Як депутати вертали з Будищ на Січ, обнадієні й обдаровані щедро, то з дива вийти не могли, що за такий короткий час настали такі великі зміни. Гордієнко не дармував. Він скрізь по слободах, хуторах й зимівниках пустив своїх розсильних, взиваючи людей, щоб де хто є, ішов до його воювати.

А що кошового слухають не тільки ті, що в Січі, а й ті, що по зимівниках, по бурдюгах і скрізь по запорозьких землях вештаються, так народу набралось багато, бо, правду сказати, багато було й таких, котрим, крім шаблі, нічого більше й не лишалося. Війна була в повітрі, а охота до неї у крові. Не було тільки доброго розуміння, як і за що битися. Гордієнко те розуміння будив, і кругом його зібралось людей, на все готових, тисяч кільканадцять. Напали на москалів у Кобиляках і розбили їх у пух, а в Цариченці застукали бригадира Кампеля, що стояв там з трьома полками москалів. Зчинився бій такий завзятий, що Кампель насилу тільки з чотирма сотнями втік. Решта на побоевищу погинула, а 150 людей запорожці в полон взяли.

Так протягом кількох днів заволоділи вони городками над Орелею і Ворсклою, порозбивали або порозганяли московські гарнізони, а мешканці того краю, котрі ще недавно, як звірі, кочували в лісах, нападаючи не тільки на шведів, але й на своїх, вертали тепер у свої оселі, добували задоловане зерно й доставляли харчові припаси для союзної шведсько-української армії.

– Що значить кошовий з головою! – тішився Чуйкевич, слухаючи тих радісних звісток.

– Реабілітуються наші запорожці, – притакнув Войнаровський. – Направляють свої промахи давніші. Коли б тільки не змикити нам, бо вередливі сильно.

– Нема страху, доки кошовим Гордієнко, а Мручко коло них.

Будища нетерпеливо дожидали запорожців. Тільки Мотря буцім не цікавилася ними. Чоловіка поставила на ноги і тепер весь час присвятила своїм недужим і калікам. Спокійна й маломовна, невгавно вешталася по таборі з ліками, з харчами, з біллям і зі словом добрим, була ангелом у тій темниці горя.

Аж у перших днях цвітня наспіла до Будищ вість, що Гордієнко надходить.

Гетьман поїхав у Диканьку і післав двох полковників з двома тисячами козаків Гордієнкові назустріч.

Ожило дворище Кочубеїв у Диканьці, буцім нараз пригадалися давні часи, коли то покійний Василь Леонтійович і його дружина Любов Хведорівна гостили тут своїх друзів і сторонників. Тепер готовилася Диканька вітати запорожців. Гетьман знав, що вони митці добре з'їсти, а ще більше випити здорово, тому-то й приказав дворецькому, щоб кухар і пивничний не жалували ні їжі, ні питва.

Для Гордієнка відведено кімнати в дворі, для запорожців – на економії.

Для повітання так бажаних гостей прибрано дві щонайкращі світлиці. В першій, великій, зібралися гетьманські старшини, в другій, меншій, біля стола дожидав Гордієнка гетьман.

На столі лежали інсігнії гетьманські. Гордієнко з товаришами пройшов крізь першу салю, кланяючись направо й наліво.

– Здорові були, шановні панове! – промовив, кланяючись.

– Здоров був, пане отамане, і доброго здоров'я твому товариству! – відповіли йому зібрані, й відчинилися двері до другої світлиці.

Гордієнко поклонився гетьманові в пояс і на знак послуху й пошани склонив перед ним свій бунчук.

– Ми, Військо Запорозьке, низове, – промовив голосно, щоб усі його чули, – дякуємо милості Вашій за те, що ви, як і приста-ло головному вождеві українському, прийняли близько до серця долю, яка постигла наш край, і взялися освободити його з московського ярма. Віримо, що тільки тому, а не для власних вигід рішилися ви на союз з королем шведським. Хочемо й ми бути вірними союзниками вашими, хочемо разом з вами проливати кров і жертвувати життя, хочемо послушними вам бути, щоб тільки добитися бажаної цілі. Благаємо вас: прийміть цей важкий тягар на себе, а ми, по змозі наших сил, пособимо вам двигати його. Спасибі вам за те, що сповістили нас о задумах ваших і о прихильнос-

ті до нас шведського короля. Приходимо просити його о протекцію для нас і сподіємося при вашій допомозі добитися її. Готові ми скласти присягу перед Богом на вірність і слухняність милості Вашій, але хочемо, щоб і Ваша милість обов'язалася присягою однодушно поступати з нами у великому ділі рятуння нашої вітчизни.

Гетьман відповів:

– Спасибі вам, панове запорожці, що довіряєте мені. Високо ціню і хвалю вас, що так горячо бажаєте добра отчизні нашій, Україні. Бог мені свідком, що ступив я під протекцію шведського короля не з легкодущности ані для власної вигоди, а лиш з любові вітчизни. Не маю ані жінки, ні дітей. Міг би я піти собі в Польщу або куди там і спокійно доживати віку, але стільки літ заправляючи Україною по змозі сил і снаги, яку мені дав Бог, не могу тепер дивитися з заложеними руками, як її катуватиме її невблаганний ворог. Знаю, що цар хотів нас переселити в чужі сторони, а вас, панове запорожці, перевести в драгуни і зруйнувати вашу Січ дотла. Якщо воно не сталось, то дякуйте мені. Коли б не я, то, може, всі ви були би нині не тут, а на Сибірі. Я пристав до шведів і покладаюся на Бога, що він, вибавивши нас із великої небезпеки, дозволить нам вибитися на волю. Подаймо ж собі руки, я присягну вам, а ви присягніть мені в незмінній вірності й приятельстві.

Кажучи це, гетьман стиснув долоні Гордієнка і пригорнув його до себе.

– А тепер, дорогі гості, не погорджуйте моїм хлібом-сіллю, – і попросив до світлиці, в котрій наготовлений був стіл для гетьмана, його старшин і для запорожців.

Гордієнко сидів біля гетьмана, гетьманові старшини по один бік стола, а запорожці по другий, щоб через стіл могли балакати з собою.

Було це в один весняний день, день по Благовіщенню святім.

XI

А на другий день в головній квартирі у Будищах дожидали Гордієнка з запорожцями.

Старшини, Орлик і Войнаровський були з гетьманом у Диканьці. Тут лишилися тільки шведи, тисяч дві козацтва і козацьке

жіноцтво. Козацтва доглядав молодий Чуйкевич і сотник Мручко, який до Будищ прямо з Переволочної прибув.

Вечоріло, як він зайшов до Чуйкевичів на квартиру.

– Велике в нас свято завтра, – почав, привітавши молодих хазяїв. – Такого вже давно не бувало.

– Давно, – відповів Чуйкевич. – Двадцять літ Січ з гетьманом ворогувала, аж тепер отсе побраталися. Давно пора!

– Січовики – добрі молодці, а що буйні й не політичні, – Мручко на те, – ах, Боже ти мій, звідкіля їм політичності набраться? Та ж це народ, злиднями вигнаний з батьківщини, відірваний від хат і родин. Сидять собі за порогами і, крім воєнного ремесла, нічого більше не знають. А все ж таки лицарська честь і любов до України не чужі їм, і як лучився такий мудрий кошовий, як Гордієнко, то дивіть, на який мудрий вчинок спромоглися.

– І вам, сотнику, дякувати треба. Ви також до того рук своїх приложили, – відізвалася Мотря.

– Ах, пані ви мої дорогенькі. Не рук, а тільки трохи, так сказати, писка. А в мене він широкий, і не дуже-то я ним і дорожу. От, може, й сказав яке там не дуже й мудре слово, але в пору, головна річ – у пору, та й тільки.

– В пору, батеньку, в пору, – притакнув Чуйкевич. – Отсе і найважніше. Бо ми звичайно або хапаємося уперед, або прилипаємося позаду, маємо або передній розум, або задній...

– Частіше задній, – засміявся Мручко, але сміх його припинила Ганна Обидовська.

Вбігла, як непритяменна, з криком:

– Вбили! Вбили!

– Кого? – зірвалася Мотря.

– Кого вбили? – питався Чуйкевич.

– Вбили! Вбили! – лебеділа Ганна, повалилася на ліжку і, як дитина, голову до подушки приткнула.

– Чи не Войнаровського? – майнуло їм усім троїм крізь голову, але не промовили того страшного питання, тільки кинулися заспокоювати її:

– Ганнусю, серце, яка ж бо ти! Як дитина, їй-Богу, як дитина! – припадала до неї Мотря. – Вбили, вбили! Такі тепер часи, привикать пора. Кажі ж бо, кого це вбили?

– Дворецького, – насилу промовила Ганна.

– Якого дворецького?

– Та старого, гетьманського, Ананію.

– Що ви кажете, такого чесного старика! – взявся за голову Мручко.

– Такого вірного гетьманського слугу, – репетував Чуйкевич.
– Хто його вбив, кажи!

– Запорожці – відповіла, хлипаючи, Ганна. Сіла і обтерла сльози. – На пирі, у Диканьці. Поки був гетьман за столом, поти й не робили бешкету, а як гетьман пішов, а Гордієнко також до своїх покоїв подався, почалось. Посуд товкли, на помин срібло забирали. Дворецький до того не привик, щось їм сказав, а вони: „Гетьманський служба обидив Запорозьку Січ. Не дамо обиджати себе, панове!“ А що випивші були і не при певному умі, так і кинулися на старого і – вбили. Вбили! – І знов аж заходилася від плачу. Ніяк не могла погодитися з гадкою, що, де дрова рубають, там тріски летять і, де будують Україну, там не одно безвинне життя жертвою впаде. Для неї вбивство людини, і до того ще не на полі бою, було вчинком гідким і жахливим. Життя любила і жахалася смерті.

– То недобре, – журився Чуйкевич. – Навіть гетьманської домівки не пошанували. Яка ж це карність на війні буде? А без послуху й карности ми до суду-віку не збудуємо власної держави. Бешкетами тільки руйнуємо її.

– Погано, – почав і собі Мручко. – Соромно за них і жаль доброго Гордієнка. З кривавими руками до чистого діла приступають. Боюсь, що Господь не поблагословить нашого задуму благого.

– А може, це неправда, може, його тільки побили й потурбували трохи? – потішався Чуйкевич.

– Ні, люди з Диканьки прийшли. Вбили на смерть, казали, – заводила Ганна.

– Боюсь, щоб кари Божої не було, – промовив Чуйкевич таким голосом, якби тую кару хотів відвернути.

Мотря мовчала. Ще білішою зробилася, як вперед. Уста стиснулися, тільки очі росли й росли.

– Прийде момент, що Господь покарає нас за усі прогріхи наші, за невговкану буйність, незгідливість і туподумство, за те, що не вміємо нашого спільного діла покласти вище особистих вигід. Страшним судом покарає Бог винуватців руїни. Аж виростуть покоління нові, вольні від тих гріхів, і вони увійдуть до обітваної землі.

Замовкла і перестрашено глянула кругом, ніби сказала щось таке, що треба було заховати тільки для себе.

Жалувала вимовленого слова та завернути його не могла.
З острахом глянув на неї Чуйкевич... Невже ж вона знов? З острахом дивилася на свою сестру Ганна. Чужою була для неї.
Мручко голову понурив, а потім раменами здвигнув:
– Га, що ж, хай буде і так. Воля Божа. Попроцюємо для тих, що по нас придуть.
– Для майбутности, – доповів Чуйкевич.

XII

На другий день від вчасного ранку по обох боках дороги з Будищ до Диканьки двома лавами уставилися козаки й міщани.

Дітвора, як горобці, пообсідала дерева і криші.

– Ідуть! Ідуть!

Напереді на сивому коні їхав полковник сердюцький в окруженню своїх старшин. За ними сердюки в парадному вбранню, за сердюками шведський військовий оркестр грає походного марша.

За оркестром 150 москалів, узятих запорожцями в полон у славної царичинській битві.

Йшли, як на заріз, і ніяк не могли попасти в такт шведському маршу.

– Як корови на пасовисько, йдуть. Москва, крок держи! – гукали на них будищанські хлопці. За полоненими москалями їхав під січовим бунчуком кошовий Гордієнко. Круг його 50 запорозьких депутатів. Всі на конях баских, доброї породи, здебільшого турецького хову, як змії. Головами кивають, ніби дякують за привіт, здоровляться. Не йдуть, а так тими тонкими ніжками викидують та перебирають, мов танцюють.

Запорожці в червоних каптанах, підперезаних поясами, в черкесках голубих або синіх, на зборах та на шнурках, золотом суто гаптованих з позументами, гудзиками й гапличками. Рукави широкі з роздерами, або розпорами. В деяких рукави зложені за спину і зав'язані там, від чого і здається, що у них до рамен прироблені крила. Буцім збираються летіти.

В иншого поверх черкески накинена ще й кирея, довга, пущена коневі на хребет, так що весь кінський зад нею вкритий.

На ногах сап'янці, а на головах шапки з футряною околицею, здебільшого соболевою, бо Гордієнко кого-будь не брав, а таких,

що і одежею, і зброєю могли показатися в світі. Зброя на них і на конях в золоті і в сріблі, навіть сідла, уздечки й поводи позолочені і посріблені, туркусами повисаджувані. А що вже шаблі, пістолі, келепи, кинджали і списи, так ті прямо горять у поранньому сонці.

– Слава! Слава! – гукає весь шлях від Диканьки до Будищ, дзвони дзвонять, з самопалів і пістолів луцять, аж в ушах лящить.

Народ, затурканий Москвою та зацькований контрибуціями, постоями й усякими здирствами й тягарями воєнними, зрадів і просіяв, побачивши братію запорозьку, яка з давен-давна славилася тим, що ніякого ярма й ніякої чужинецької насили зроду не знала. І тільки те в першу чергу тягнуло на Січ людей, що не любили неволі.

– Слава! Слава!

Король стояв в оточенні Піпера, князя Віртембергського, Гермеліна, Реншільда й інших і слухав уважно та не без дива латинської промови кошового, котрий дякував йому за обіцяну протекцію і обіцяв вірно стояти при гетьмані й королі та боротися спільно за волю України.

Відповідь короля прочитав у латинській мові його секретар Гермелін, а Сольдан переповів її в мові українській. Король впевняв запорожців у своїй прихильності до Січі й до цілої України, за якої волю він готов боротися проти спільного шведського й українського ворога, московського царя.

– Який ви хоробрий союзник, це видно з царичинської битви. Живим доказом – тих 150 московських бранців, що ви їх привели до мене. Поздоровляю хоробрих лицарів запорожців!

– Стільки ж післали ми, – відповіли запорожці, – кримському ханові в дарунку і маємо в Бозі надію, що як він їх побачить, то пристане з нами до спілки.

Розмова протяглась до обіду.

Бенкетували три дні.

Гетьман в бенкетах не брав участі. Занедужав. Дехто казав, що нервувався, бо не міг забути запорожцям бешкету в Диканьці і вбивства свого вірного слуги.

Навіть присягати в церкві не міг, тільки в себе на квартири присягнув на Євангеліє і на розп'яття з мощами святими, що у вірному союзі з запорозькими козаками або згине, або добуде волю Україні, „так мені, Боже, допоможи в Тройці своїй святий і Ти, пречиста Мати“.

Запорожці присягали в Будищах у церкві.

Тоді списано договір з королем шведським Карлом, бо Січ, хоч признала зверхність гетьмана, а все ж таки вважалася наче окремою державою.

Король шведський обов'язувався не заключати миру з царем, поки Україна і Запорожжя не будуть признані вольними і незалежними від Москви з правом жити і господарювати в себе по своїх власних постановах. За час побуту шведських військ на Україні він обіцяв народові не робити ніякої кривди, не брати контрибуцій воєнних і спокійним мешканцям українським не бути тягарем. Ті, що втікли перед шведами, можуть безпечно вертати до своїх сіл і мешкань. Їх не будуть карати ні за дезерцію, ні за зраду, якщо вони схочуть помагати своїй і шведській армії у важкій боротьбі за волю. В шведській армії пануватиме сувора воєнна дисципліна.

Запорожці зі свого боку просили, щоб з огляду на те, що війна винищує країну, дати цареві якнайскорше генеральну баталію, на що відповів Карло, що така баталія залежить від часу і від ситуації воєнної, але він хвалить лицарський запал запорожців і спочуває йому. На прощання запорожці були ще раз допущені до королівської руки і до його стола.

Обдаровані щедро королем і гетьманом і прощані козацтвом і народом, від'їхали вдоволені на Січ.

Як проїжджали попри Полтаву, москалі побачили їх з валів і почали пальбу.

Тоді сотня запорожців зірвалася і, як буря, підскочила до стін. Вистрілили, і, мабуть, ні одна куля не полетіла даром. Один з курінних отаманів прицілився до башні, і московський полковник в золотом шитім каптані полетів коміть головою вділ.

XLII

Запорожці дотримали слова. Хоч за той час, як на Січі не було Гордієнка, посилав туди Апостол своїх людей і всіми силами старався перемовити Запорожжя на свій бік, так ніщо з того не вийшло. Українська партія була куди сильніша від московфільської, апостолових післанців приковано до гармати, і вони ледве втікли з життям. Втікачі переказали Апостолові, а цей зарпорту-

вав цареві, що на Січі тепер не більше тисячі запорожців і що тільки старші з них сприяють цареві, а решта з наказним кошовим Симонченком на чолі – це союзники Мазепи, а вороги Москви.

Незважаючи на такі небажані вісті, Меншиков пустив у хід свою машину, мастив грішми, розсилав на всі боки своїх агітаторів і довів до того, що на Січі скинули Гордієнка, усунули наказного Симонченка, а кошовим вибрали Сорочинського, про котрого казав цар, що він чоловік добрий і відомий йому, цареві.

Але й ці заходи не довели до нічого. На Січ вертали ті запорожці, що ходили на москалів і добували городи понад Ворсклю, відбувалися щораз то нові ради, Сорочинський бачив, що більшість стоїть кріпко за Мазепою і хоче самостійної України, новий кошовий потягнув за більшістю й вибрався на Крим намовляти хана до війни з Москвою.

Тоді цар післав до короля Карла свого генерал-авдитора буцімто для переговорів про виміну бранців, а на ділі, щоб провідати, на яких услів'ях можна би заключити мир. Король жадав самостійности для України і воєнного відшкодування в сумі одного мільона рублів для Швеції, бо війну почала не Швеція, а Росія. Цар, може б, ще на контрибуцію згодився, але на Україну – ні, як не міг король Карло згодитися на те, щоб не мішатися до справ польської корони, бо на тім потерпів би його союзник, Станіслав Лещинські.

Тому-то з переговорів нічого не вийшло, і війна покотилася даліше.

Московський генерал, німець Кампель, взяв Маячку і Нехворощу і в звірський спосіб вирізавав в обох містечках мешканців, не ощаджуючи ні жінок, ані дітей. У відповідь на це запорожці й шведи перейшли вплав Ворсклю коло Соколівки в половині квітня і побили й розторожили московського генерала Рена, з походження теж німця й лютеранина, котрий розсилав по Україні універсали й грозив страшними карами всім, хто не покориться Москві, а піде за зрадником Мазепою і за його союзником Карлом.

Рен був одним з кращих генералів Петрових, тому та перемога над ним підняла духу шведської і української армії. Але не минуло й тижня, як наспіла сумна вість про упадок Переволочної і про знищення великого числа суден, які там над Дніпром стояли. Одинока потіха, що запорожці й мешканці Переволочної боронилися хоробро і гинули лицарською смертю. Царський полковник

Яковлев даром завзивав їх до здачі. Відповіли стрілами з валів і мурів замку і боролися дійсно, як льви. Полягли всі так, що Яковлев узяв тільки 16 полонених, і то неспосібних до дальшої боротьби. Тоді Яковлев загально відомим московським звичаєм вимордував все цивільне населення Переволочної разом з жінками й дітьми, а багатий город з гарними церквами, млинами й иншими будівлями велів спалити дотла.

З Переволочної, як недавно з Батурина, і сліду не осталося. Тільки димами захмарене небо висіло над попелом і жужелицею вкритою землею, тільки ворони кракали над недотлілими трупами і вили бездомні пси, тільки легенди й перекази про лицарське завзяття запорожців і звірську лють московських різунів мандрували, як марева нічні, понад берегами Дніпра й Ворскли, розбуджуючи в одних палке завзяття, а в других жах і отупіння. Де були запорожці, там помітний був лицарський підйом, а без них помічався упадок духу й нерішучість. Народ кидав свої оселі, крився по лісах і нетрях, і, хто не пристав до регулярної армії, попадав у бандити. Завмирала ідея, голову підносили щонайтемніші інстинкти. Так і тоді, як скрізь і все.

Зрада, продажність і затрата почуття чести, як сморід стерва, затроювали воздух. Син перестав довіряти батькові, товариш зраджував товариша, чоловік боявся жінці виявити тайну. Хто збудився рано і стрінув товариша в таборі, то, здивований, питався: „Ти ще тут?“, бо мало що не кожда ніч приносила нові випадки шпигунства й дезерції. Зараза тая стала поширюватися навіть між шведами. Москалі посилали перекуплених полонених шведських, котрі буцімто вирвалися з московської неволі, а на ділі нарочно приходили до шведського табору, щоб деморалізувати його. Оповідали про те, як то в Росії гарно живеться полоненим шведам і їх родинам, як вони там учителюють по панських домах, працюють по фабриках та всляких установах або заробляють гарні гроші як малярі і музиканти. А звісна річ, що як розказувати голодному про смачний обід, то йому по зубах йде оскома, не диво тоді, що й деякому шведові, зневоленому війною, заманулося того московського раю – і він зраджував. Навіть у головній квартирі в Будищах годі було почувати себе безпечним. Люди боялися ночі.

Тоді король, щоб підняти дух, заборонив розставляти нічні варти і сам спав при відчинених вікнах і дверях.

Це, дійсно, підносило відвагу серед молодших офіцерів, але старших, що привикли до воєнних звичаїв, як до правил віри, ще

більше відчужувало від короля – „залізної голови“, „непоправного впертюха й авантюриста“, „Дон Кіхота“.

Вже навіть генеральний квартирмейстер Гілленкрюк, маломовний, пильний і послухний, став надто ясно виявляти свою нехоть до короля за його прихильність до гетьмана Мазепи, котрого Гілленкрюк чомусь-то не злюбив. На одній військовій нараді він прямо заявив, що як не станеться якоесь чудо, то ні один швед не верне з України, король втратить і військо, і корону і буде найнещаснішим з володарів світу.

Король вислухав спокійно тієї ворожби і замість відповіді заявив:

– Візьмемо Полтаву! Вона богата в харчі і у воєнне знадіб'я, зокрема в сукно, котрого нам треба. Там будемо дожидати Лещинського і Крассова, а до того Полтава – це ключ до земель запорозьких, а запорожці – вірні союзники наші. Ви, пане генеральний квартирмейстре, маєте приготувати все потрібне до облоги того міста і сказати нам, коли ми його візьмемо. Так робив у Франції Вобан, а ви наш шведський Вобан, правда?

– Ваша королівська милосте, – відповів Гілленкрюк, – я гадаю, що й сам Вобан захитався б, знаючи, як бракує нам усього потрібного до облоги.

– У нас доволі сил, щоб добути таку малу твердиню.

– Полтава – твердиня невелика, але в ній чотири тисячі залоги, крім козаків і міліції міської.

– Москалі здаються при першій нашій вистрілі.

– Але не козаки й не хоробрі міщани. Полтава буде оборонятися хоробро, і нашій піхоті прийдеться круто при копанню ровів і при інших того роду роботах.

– А Мазепині козаки й запорожці від чого?

– Вони до облог незвичні, і з ними треба нам порозуміватися при помочі перекладчиків. Козаки розбіжаться на чотири вітри, якщо їм робота надокучить, а полтавці засиплять їх градом куль.

– А я вам кажу, що запорожці робитимуть усе, чого я від них забажаю.

Гілленкрюк усміхнувся злобно:

– А наша артилерія, Ваша королівська милосте? Де вона? Нам прийдеться піхотою брати твердиню, не підготувавши для неї, як слід, ґрунту гарматами, а тоді і вона вигине доостанку.

Король горячився.

– Ви ще чого доброго підсунете мені гадку кінницею добувати твердиню, а я знаю, що там і до штурму не дійде.

– То я тоді не знаю, чим ми тую Полтаву візьмемо. Хіба якимсь способом надприродним.

Король скочив.

– А так, щоб ви знали, нам треба надприродне і надзвичайне робити, бо звичайні вчинки не варті надзвичайної слави. Ви приготуйте все потрібне до облоги Полтави.

Піпер, котрий до гетьмана і його планів ставився не менше неприхильно, як Гілленкрок, ще раз пробував дораджувати королеві відворот за Дніпро, але король заперечив головою.

– Цей відворот подобав би на втечу, і він підняв би ще більше дух московської армії. Ні, ні, навіть якби Бог зіслав тут свого ангела і казав не облягати Полтави, я не послухав би його. Ще раз кажу: ви, пане генеральний квартирмайстре, приготуйте все, чуєте, все, що до облоги потрібне.

– Це не важко, – відповів Гілленкрок, – бо наші засоби мінімальні.

– Але ми зате духом дужі, – відповів король і, кланяючись направо й ліво, ніби прохаючи ласкавого вибачення за свій непослух, вийшов з квартири.

Облога Полтави була постановлена.

XLIII

Полтава лежить на правім, вищім березі Ворскли, недалеко того місця, де з лівого боку біля Петрівки впадає до неї Коломак.

Тут вона роздирається на кілька рукавів, а протікаючи крізь широку долину, творить численні острови, болотнисті, грязкі, вкриті корчами лози і молодником вільшини. Треба добрих морозів, щоб ці тепличини й багновища позамерзали і щоб можна було пробратися крізь них. Тому-то й лівий беріг Ворскли від Полтави до Черняхова малолюдний.

Куди більше осель на правому боці. Тут, зараз біля Полтави, Хрестовоздвиженський монастир, а там Яківці, Патлаївка, Семєнівка, трохи далше на захід Тахмадлово, Осьмачки і Будища, де була головна квартира Карла і Мазепи.

Московська головна армія під проводом Меншикова стояла близь Харкова. Але як сплили весняні води і несподівано скоре тепло осушило трохи непроходимі болота, Меншиков послав свої відділи здовж лівого берега Ворскли, вони пробиралися недалеко Семенівки та Черняхова на правий бік ріки і безнастанними нічними нападами тривожили шведів і козаків.

Це була згори придумана тактика Петрова: не вступати з Карлом у рішаючий бій, тільки під'їздовою війною ослаблювати його сили й виснажувати засоби воєнні, а між тим свої скріпляти новим набором рекрутів і щораз свіжим довозом муніції. Так поступаючи, Петро брав Карла й Мазепу в кліщі; замикав їх на вузькій поясі між Ворсклою, Псьолом і Хоролом. Він знав, що цей вузький шмат землі не може довго жити шведсько-казацької армії і що незабаром шведам і козакам стане докучати голод і недостача паші, а то тим більше, що заповідалися скорі і незвичайні спеки.

Тому-то Карлові, коли він не хотів уступати за Дніпро, не оставалося нічого другого, як здобути Полтаву і йти назустріч Меншикову, щоб приневолити його до рішаючого бою. В Полтаві він сподівався добути харчі, муніцію, сукно, а до того знав, що взяти Полтаву – це значить скріпити дух армії і відчинити для себе доступ до запорозьких земель та забезпечити злуку з січовиками. Лишати нездобуту твердиню і йти далше було небезпечно, бо стояло в ній кілька тисяч залоги, яка могла кинутися на зади та захопити табір з великими тисячами возів.

Укріплення Полтави не були сильні. Це була одна з тих твердинь, що мали відпирати напади татарські, а татари не вмiли і не любили добувати фортець.

Невеличкий город майже з усіх боків обливала вода, обороняли його багна і глибокі яри. Кругом города вився глибокий, повизублюваний рів, за ним знімався високий вал, накритий дерном, деревом, хворостом і колючою терниною, а що лиш за валом торчав густий, високий частокіл, з гостро позастругуваними палями і з стрільницями на висоті людського росту. За валом тягнулися мури й башні: Спаська, Мазурівська, Самисонівська, Курилівська і другі.

Москалям неважко було догадатися про наміри короля Карла, бо від чого шпиги і зрадники, від чого втікачі? Один Апостол скільки цінних відомостей приніс з собою! Так годі, майже напевно знаючи, що Карло облягатиме Полтаву, вони обновили її вали та скріпили мури й палісади. Стрімкі полтавські яри пов'язали

ломаною лінією нових ровів, валів і частоколів та доставили туди відповідне число фортечних гармат різного роду, аж до т. зв. „круглих батарейок“ і „пушок-револьверів“, виробу заграничного.

Твердині обороняло 4 тисячі регулярного війська, 2500 міліції, деякі відділи козацькі, що творилися із дезертирів та зрадників Мазепи. Командантом настановлено чужинця, полковника Ганса Келліна, офіцера хороброго й відважного, для котрого легше було згинути, ніж піддатися.

Так тоді Полтава тільки на око була марною твердинькою, на ділі вона являла собою горіх, котрий розкусити нелегко.

Дня першого цвітня ст. ст. появилася під стінами города перший невеличкий відділ шведів з того боку, звідки доступ був найлегший, себто від полудневого заходу. Його з невеликими втратами відбито. Те саме повторилося на другий день, а 3 цвітня 3000 шведів почало приступ. Розгорівся бій, в котрім по обох боках були доволі великі втрати. Так само й четвертого цвітня.

Ті перші сутички мали, мабуть, на цілі пізнати терен і змірити відпорну силу Полтави. Що лиш після того пішла регулярна облога.

Шведи стали рити рови й обстрілювати город. Зі своїх шанців виконали вони протягом місяця цвітня 12 нападів на твердиню і завдали москалям немало важких утрат. Але й самі терпіли немало, головно із-за недостачі артилерії, що зівсім слушно передбачував Гілленкрюк, а чого недобачував Карло, котрий числив на карність і хоробрість своїх людей, а легковажив боєздатність обложених. Не знав, що Келлін, маючи близько 7000 війська, потрафить заставити цілу Полтаву з жінками й дітьми-недолітками, щоб вони виконували всі праці, потрібні до оборони. Навіть ті, що сприяли не москалям, а гетьманові Мазепі, мусіли затаїти дух і робити, що їм Келлін велів, бо кождий непослух він карав жорстоко, а кожного, запідозреного в мазепинстві, каменувала товпа. Витворювався настрій, який звичайно в обложеній твердині буває, настрій, що затьмарює ум, велить забувати навіть про свої політичні змагання, а каже тямити про одно – щоб не вдерся ворог на мури.

Триматися, поки не вистрілений останній набій і не з'їдений останній шматок хліба!.. І – тільки! Полтава була засильна, щоб з місця добути, а раз це не сталося, так тоді психоз обложеної твердині був неминучий. Хоробрості облягаючих відповідало взяття обложених.

Одні і другі дожидали підмоги. Шведи від короля польського Станіслава, полтавці – від царя.

Одним і другим поміч не наспівала. Одні й другі вистрілювали порох і кулі та проживали харчі.

Залога Полтави помітно маліла, але ж бо й баталіони шведські проріджувалися з дня на день. Обом сторонам не всміхалася будучність. Полковник Келлін докладав усіх заходів, щоб сповістити царя про сумний стан Полтави. Поважніші громадяни стали турбуватися долею города. Кожний почував себе, мов на пороховій бочці.

Від кількох днів ходили глухі вісті, що шведи риють підкоп під город і закладають міни. Але годі було зміркувати де, бо шведи хоч втратили багато інженерних офіцерів, але Гілленкрок умів вишколити що раз то нові, добрі сили.

Перед полтавцями рисувалася страшна картина зриву. Летить порохівня, валяться городські мури, розриває людей, в димах, порохах і пожежі тьмавиться світ – Содома і Гоморра!

Хто пережив цю жахливу хвилину зриву, бачить, як виломами в мурах і палісадах входить у город ворог. Він, роздратований довгою облогою, голодом, ранами і втратою щонайкращих товаришів, не пощадить нікого! Можна собі уявити, як воно тоді буде...

І Полтава, незважаючи на хоробрість і зимнокровність свого команданта Келліна, стала проявляти тривогу. Почувався упадок духу. Люди стрічались на улицах, ставали й шушукалися. Розказували собі, що шведи не один, а два підкопи риють, що з Будищ приїхали нові, невиданих доселі розмірів гармати, що від полудня надтягають татари, а від заходу поляки з королем Станіславом і що всяка оборона зайва, бо город не видержить облоги.

– Хто це пускає в рух такі татарські вісті? – питався Келлін, пробігаючи від одних воріт до других. – Це провокація, зрада!

І хто впору не усунувся з дороги або не міг доказати своєї невинності – падав жертвою його злісного завзяття.

Біля магістрату стояло кількох райців, що вийшли звідтіля і прощалися, розходячись по домах на обід.

– Ви відповідаєте за настрої своїх громадян, я вас поставлю перед наглий суд! – напав і на них Келлін.

– Ми, пане команданте, відповідаємо за себе, а не за настрої, котрий витворюється наслідком важких переживань облоги, – відповів райця Кирик, власник великої торгівлі сукнами.

– Так ти, значиться, хочеш, щоб я здав твердиню?
– Краще здати на добрих умовах, ніж марнувати людей і добро.

– Зраднику! Як тобі повернеться язик щось таке казати! – гукнув Келлін і рванувся на Кирика з шаблею. Товариші заступили нападеного собою. Збіглися люди, як із-під землі виросла товпа.

– Мазепинець! – скаженів Келлін. – Покликати мені з найближчої церкви попа!

Прийшов священник, Келлін казав висповідати Кирика і перший рубонув його шаблею. Посипалося каміння, затріщали коли, скублилося жировище людське, а коли за хвилину в сусідній вулиці луснув шведський гранат і люди розбіглися на всі сторони з криком „Зрив! Зрив!“, то перед брамою магістрату лежало щось безобразного, червоного, гидкого, щось, що рівно могло нагадувати розірвану бомбою конину, як погризених на смерть собак...

А в полтавських ярах розцвітались бузки і несміло співали соловеї.

Шведи скінчили підкоп. Не жалували пороху, хоч мали його небогато, провели льонт і запалили його.

Баталіони стояли наготові, щоб на даний знак, вслід за зривом, кинутися у виломи мурів і добути твердиню.

Команданти баталіонів числили хвилини, деякий нервово вдивлявся у годинник. Проволока давно повинна була згоріти, а зриву не було.

Кинулися перевірювати причину. Все було підготовлене, як слід. Такого діла хто-будь і як будь не робить. Осталось одно – зрада.

Мабуть, хтось виявив Келлінові план підкопу, і він ще впору перетяв проволоку і усунув вибуховий матеріал.

Виновника не шукали довго.

Нинішньої ночі пропав з табору один з підофіцерів шведських, зайнятий у військовій касі. Перечистили її – бракувало кількасот талярів.

– Знакомився шубравець на такий марний гріш і таку велику річ попусував, – бідкалися шведи.

Соловеї в полтавському ярі то бралися співати, то мовкли.

XLIV

Дня 17 цвітня король Карло післав нові полки під Полтаву і почав її блокувати. Запорожці і дооколичні селяни копали траншеї і сипали шанці. Місцями підведено їх під саму твердиню так, що обложені не тільки стріляли до облягаючих, але прямо обкидали їх камінням. Запорожці відстрілювалися і виявили тоді незвичайну, прямо очайдушну хоробрість. В два тижні пізніше шведський генерал Крайц вийшов з Решетилівки, перебився щасливо крізь армію Шереметьєва і получився з королем. Король переніс свою квартиру з Будищ до Жуків, ближче Полтави, і сам став заправляти облогою. Гетьман Мазепа остався у Будищах з цілим шведським і українським обозом.

7 мая ст. ст. Полтава була відтята від світа.

Шведи обстрілювали її, вдиралися на вали, але обложені відбивали їх. Шведські бомби спричинювали особливо великі втрати. Але шведи кидали їх не більше як 5 у днину, бо муніції було в них дуже мало. Старі засоби вичерпувалися, нових годі було довести. Шведи окружили Полтаву, а москалі їх.

1 мая надтягнув від Харкова Меншиков і став зі своєю армією на лівім боці Ворскли, проти Опошні, до Котельної. Шереметьєв стояв між Сорочинцями і Голтвою, генерал Рен з кавалерією зайняв місце на берегах Ворскли, нижче Полтави. Всі ті частини утримували зв'язок, ходила навіть доволі регулярна пошта. Король Карло так був зайнятий облогою Полтави і так хотілося йому здобути тую твердиню, що не цікавився рухами ворожих військ, не пробував перервати їх та знищити окремі частини. Облога затягалася, армія, призвичаєна до побід, деморалізувалася, город шкірив зуби, несподівано скорі спеки докучали шведам. Рани ятрилися, трупи гнили, повітря затроювалося, намножилося стільки мух, що годі було від них відігнатися, годі було шматок хліба спокійно донести до уст.

Король, щоб додати відваги своїм людям, казав собі побудувати дімок так близько полтавських шанців, що кулі долітали до самих дверей. Він ніраз не дорожив собою. Під'їздив або й підбігав тільки зі шпагою в руці під самі ворожі окопи і, як від мух, обганявся від куль. І свої, і вороги стали вірити, що його куля не береться. Але й того було замало. Дезерція росла, особливо в частинах гетьмана Мазепа.

До Апостола перейшли два ротмістри з двома волоськими хоругвами, а навіть гетьманський конюший зрадив свого пана. Гетьман раменами здвигав, кажучи:

– Тепер я вже й не знаю, кому вірити.

– Краще хай ідуть тепер, ніж мали би нас покинути серед бою, – відповів Чуйкевич.

– Найкраще звести рішаючий бій негайно, – докинув від себе Орлик, – бо з кожною дниною ворог росте, а нас меншає.

– Я так само гадаю, – притакнув гетьман, – але королеві заманулося Полтави. Він привик добувати великі городи і ніяк не може погодитися з гадкою, що українські „борсучі нори“ не хочуть йому піддаватися.

– Хоробро обороняються наші міщани, – завважив Орлик.

– Як над ними стоїть московський командант, – докінчив гетьман і задумався.

– Колись жалуватимуть того, – озвався Войнаровський.

– Прийде каяття, та вороття не буде, – ніби зі сну збудився гетьман. – Стільки зусиль піде намарно. Та не наша вина, хоч нас винуватими зроблять.

– За що? – зжахнувся Чуйкевич.

– В тім-то й трагедія наша, що ми не винуваті. З заложеними руками не сиділи, а трудилися невтомно, як розуміли і як могли найкраще.

Від Полтави долітав гук канон. Снувався дим по полях, їхали вози з раненими шведами й запорожцями.

Войнаровський спитав несміло:

– Що Ваша милість гадають тепер робити?

Гетьман глянув здивовано на свого небожа.

– Питаєшся, синку? Невже ж я можу вибирати? Остається одно: кріпко триматися союзу з королем Карлом і витривати до останньої хвилини. Хоч би, крім вас, всі покинули мене, будемо боротися за нашу самостійність, і або добудемо її, або...

– ...або згинемо, – доповіли хором.

– Або згинемо, – повторив гетьман, – бо мертві сорому не чують. А мені вже того сорому от так, – і показав на горло. – У Понятовського як мало людей, а він не хитається і не чути, щоб котрий із його поляків перейшов до царя, а порухайте, кільки нас було у Гірках, а кільки є тепер. Не ворог нам страшний, панове, а затрата лицарської і громадянської чести, без якої жадному народові вольним не бути.

Перед гетьманською квартирою спинив коня шведський грабант. Його негайно пустили до гетьмана. Доручив лист. Гетьман розломив печатку і перебіг письмо очима.

– Завтра, панове, переходимо в Жуки, – сказав, урочаючи письмо Орликові. – Відпиши, Пилипе, королеві, що станеться, як він собі бажає.

XLV

Король Карло стягав свої війська близь Полтави, москалі збиралися на лівім березі Ворскли.

Отаборилися шанцями і редутами між Петрівкою, а Крутим Берегом, направо й наліво били стовпи і фашини в болотах та строїли мости для переходу через Ворсклу.

Шведи напроти московських редут висипали невтомними руками запорожців свої контрредути.

Москалі вибрали найближчу віддаль від Полтави, построїли тут найсильнішу редуту і хотіли з того місця переломити шведські контрредути, щоб поспіти Полтаві на відбій, бо цар принаглював їх до того. Він за всяку ціну хотів вдержати цей город. „Предкладаю вам, – писав до Меншикова, – два способи. Перший напад на Опошню, щоб таким чином зробити диверсію, а другий – підійти з лівого боку під Полтаву і старатися післати туди людей і муніцію“.

Меншиков скликав военну раду. Явилися: Репнін, Ренцель, Даль, Боль, Шенбург і другі. Рішили післати генерала Беллінґа, щоб перейшов Ворсклу нижче Полтави, обійшов город і напав на Опошню, генерал Гольц мав переправитися вище Полтави і вдарити на Будища. В той спосіб хотіли відтягнути Карла від облоги, щоб тоді кинутися й перервати блокаду. План не вдався. Шведи відбили москалів з великими втратами і всі свої сили згуртували під Полтавою. Пішли в хід усякі военні фортелі. Меншиков вдавав, що готується переходити Ворсклу в однім місці, а між тим у другому переправляв бригадира Головіна з 900 москалями, перебраними за шведів. Головін щасливо передістався до Полтави, але в два дні пізніше, під час випаду з твердині, дві його роти шведи витяли, а решту з самим Головіним взяли у полон.

Дня 4 червня прибув під Полтаву сам цар Петро. В пустій бомбі післав Келлінові відомість про свій прихід із Таганрога, дякував гарнізоні за хоробрість і обіцяв скоро звільнити твердиню. Розглянувшись у ситуації, велів Скоропадському нападати на тили шведської армії, а генералам Ренне й Алляртові перейти на правий бік Ворскли, щоб тривожити ворога безнастанними нападами на його частини, які мусіли відриватися від головної армії й добувати для неї фураж і провіант. З приходом царя положення шведів і козаків помітно погіршилося. Цар привів нові, свіжі сили, нову артилерію, муніцію й провіант. У його під рукою було 80 тисяч війська, крім того, Скоропадський зі своїми козаками, Долгорукий з шістьма полками і з 4 тисячами калмиків і волохів, разом близько сто тисяч москалів проти утроє меншої армії Карла й Мазепи.

Дня 17 червня припадали уродини короля Карла. Але він задалегідь заповів, що не бажає собі, щоби їх в який би то не було спосіб святкувати. Це такий день, як і другі.

Сутеніло, мовкли стріли. В Полтаві і в таборі шведським люди збиралися відпочивати.

Гасли огні, мушня заспокоювалася, тільки задуха стояла страшенна. Поля, вали й мури, розігріті за днини, віддавали тепло, прямо ригали ним на втомлених денними боями людей.

Король довго ходив по своїй квартирі, ніби втікав від своїх думок. Не міг. Тріснув дверми і подався до квартири Левенгавпта.

Левенгавпт, не розбираючись, положився на свій шкурою вкритий тапчан, докурював люльку і проклинав полтавські мухи, що бреніли, як бджоли в улику, і не лиш кусали, але й лізли до очей, до носа і до рота, що ніяк обігнатися від них не було можна. Стеля була прямо чорна, в углах роїлося, від стіни до стіни висіли гідкі гірлянди. Левенгавпт обтулився довгим волоссям і думав про свою Зеландію, про студентські часи в Люнді, Упсалі й Ростокі, про службу в армії баварській і про нещасливий бій біля Лісної. Все міг забути і всьому простити, навіть українським мухам, лиш остання безталанна битва не давала спокою хороброму генералові. Аж витрусив люльку, погасив світло і пробував заснути. Нараз почувся легкий стук у двері.

– Який там чорт? – спитав сердито.

– Це я. Простіть, коли бентежу, – відповів король. Левенгавпт схопився, запинав каптан і виправдувався.

– Keine Ursache, Bagatalle, – заспокоював його король. – Я до вас на годинку розмови. Позвольте?

– Це для мене, не знаю, чи більша честь, чи приємність.

– Без компліментів, генерале. Я давно не балакав з вами.

– Ваша королівська милість гніваються за Лісну.

– Лишім минуле, а про будуче думаймо. Яка ваша гадка про наше положення воєнне?

– Воно важке.

– Знаю. Але що ви на мойому місці робили б?

– Я? – і Левенгавпт поправив своє довге волосся. – Я лишив би Полтаву і всіми силами вдарив на ворога. Він готується до переходу через Ворсклу, і такий несподіваний удар, на мій погляд, міг би увінчатися успіхом.

– Гадаєте? – спитав король і, не дожидуючи відповіді, перескочив на іншу тему. – Кажете, що москалі збираються переходити Ворсклу, так тоді поїдемо й переконаємося, чи це правда. Тут у вас і так страшні мухи. Не люблю тієї погані. Добре?

– Бажання Вашої королівської милости – це приказ для мене, – відповів Левенгавпт і плеснув на чуру, щоб подав йому коня.

– Котрого?

– Того, що менше втомлений. Поїдеш з нами і візьмеш ще одного коня про запас.

Поїхали.

Перебралися крізь ліс, направо лишили контртраншеї шведські, а наліво Яківці і блудили здовж берегів Ворскли.

Плила тихо, бо води було мало, відбиваючи у своїм плесі глубе небо, мерехтливі зорі і сильвети їздців. В руках одного з них лежала доля мільонів людей – там, у Швеції, і тут, на Україні, лежало рішення одної з великих війн, від нього залежав вигляд карти Європи, а він, як сновиди, як новий Дон Кіхот, блудив понад сонною рікою. Один стріл, і його нема... І що тоді?

Левенгавптові мороз пішов по спині. Не за себе боявся. П'ятдесят літ для такого вояки, як він, це досить гарний вік. Але король! Він ще молодий, може чудес доказати, він геній! І треба ж, щоб куля якого царського ступайки, або хлопа-бандити, як свічку на Божому престолі, згасила це дорогоцінне життя?

– Ваша королівська милосте, чи не вертати б нам? Ми далеко відбилися від нашого табору.

Король, замість відповіді, показав на огні, що блимали на другому боці. Богато було їх, багато! Як блудні огники, мерехтіли

на болотах. Левенгавпт боявся, що король кине́ться у воду, переплине ріку і зачне їх гасити.

Король, справді, повернув конем і з'їхав з берега. Кінь стрепенувся, похилив голову і зачав пити воду.

– Вони і тут закладають фашини, – говорив король. – За кого вони мене мають? Піддурити хочуть. Це маскований перехід. Правдиві там, – бачите, – нижче Полтави, недалеко наших контртраншей, і тут, перед Петрівкою, а головні їх сили біля Крутого Берега. Нам найкраще було б вдарити від Яківців і від наших контртраншей і оточити їх.

– Один на трьох, – несміливо завважав Левенгавпт.

– Ми вже один на вісьмох ішли й побіджували. Не в числі річ, а в духу, генерале. Рішає дух, ум, геній, не фізична сила.

Нараз король зіскочив з коня.

– Сядьмо собі. Така гарна ніч. Маєте свою люльку? Закуріть!

Левенгавпт ще раз пробував намовити короля до повороту в табір.

– Ваша королівська милість не дорожать собою. Не доспимо ночі, а завтра знов буде гарячий день.

– Ах, що там одна ніч! Я і так не сплю добре. Мухи не дають. І ночі тут якісь такі дивні, мрійливі, що не хочеться спати. Гарний край, правда?

– Гарний, та нещасливий.

– Богато тут душі, думки, мрії, поезії, а москалі бездушною силою ідуть. Матерія дух побідити хоче. Мені хотілося б пособити духові у боротьбі з тупою фізичною силою. Скільки духу в тім старіку Мазепі! Мимо своїх літ, він молодий, він до смерті молодиком останеться.

– Піпер і Гілленкрок не люблять гетьмана Мазепи.

– Піпер і Гілленкрок старі душею. А в Мазепі і в запорожцях єсть щось свіжого, молодого, нового. Це край будучности, тут колись гарно буде, дуже гарно!

– Але не зараз, – заперечив Левенгавпт.

– Що значить в історії зараз? – спитав король, встаючи і простуючи крижі. – Як тут широко, вільно, як легко дихати грудям!.. Поїдемо!

Благовістилося на день. За московськими лініями паленів край неба. Ніби небо розтворилося. Легенький туман піднімався з-над Ворскли. Земля після вчорашньої спеки будилася відсвіженою і вмивалася пораним туманом. В чагарниках будилися птахи

і щебетали. Нараз туман піднявся, як занавіса в театрі, і через Ворсклу видно було не огнища московські, а поодиноких їздців і піших.

– Вісімнадцятого червня, – промовив, ніби щось пригадав собі король.

– День уродин Вашої королівської милости, – доповів Левенгавпт і припав до руки Карла. Його викотисти губи задрижали, хотів висловити свої бажання королеві, та не знаходив слів.

Король відірвав руку від його уст.

– Лишіть, генерале, лишіть! Знаю ваші думки... – І усміхнувся. – Мої уродини, а ви жалуете мені маленького amusement a la moutarde. Бачите, які ви!

– Я готовий на все, – відповів Левенгавпт, – але ж без конечної причини не годиться виставляти на смерть навіть звичайного вояка, не то королівську особу. Москалі побачили нас. Вони стріляють, ради Бога, вертаймо!

В цей мент свиснула куля, і Левенгавпт повалився з коня.

Король глянув.

– Bagatelle! – крикнув. – Ви цілі. Москалі тільки коня вашого вбили, вам другого дадуть, – і гукнув на чуру, щоб боржій подавав другого коня.

Левенгавпт пересівся, а король стояв у воді, ніби визивав на бій небезпеку, ніби глузував собі зі смерті.

– Я тут! – ніби кричав цілою своєю появою. – Прийди і ставай зі мною до боротьби!

Левенгавпт довгу хвилину не міг відірвати очей від свого короля, озареного рожево-золотим сяєвом сходячого українського сонця. Аж холодний розум старого вождя перемиг захоплення людини. Він під'їхав до короля і товариським тоном сказав йому:

– Ваша величносте! Не годиться губити звичайного вояка, а не то старого генерала. Я вертаю.

Король зникнув. Тут уже був натяк не на нього, а на те, що він не дбає про своїх людей і... поїхав за Левенгавптом.

Назустріч їм їхав відділ трабантів, котрих вислали з табору в розшуках за королем. Король не сердився і не дивувався. Це лучалося не раз. Навіть не звітався з ними і не питався, що під Полтавою чувати. Їхав, не поспішаючись, хоч кулі перелітали через Ворсклу і, здавалося, шукали його.

Нараз став. Здавалося йому, що москалі переходять Ворсклу.

– Спинимо їх! – гукнув на трабантів і почвалав туди, де щось копошилося в корчах. Глянув, не було нікого. Привид розбурханого уяви – нерви, і завернув коня.

Та в ту хвилину свиснуло кілька куль. Одна з них попала королеві в ліву п'яту, перебила зап'яток, пройшла підшвою і застрягла між пальцями.

Король навіть не дригнув. Закусив зуби і правою ногою торкнув коня. Але з лівої стала капати кров.

Побачив це один з трабантів і сказав Левенгавптові. Левенгавпт глянув. Король був блідий, але кріпко тримався в сідлі.

– Ах, Ваша величносте! – крикнув Левенгавпт. – Сталося те, чого я так боявся.

– Пустяки! Це тільки в ногу. Куля між пальцями застрягла, але я скажу її вирізати.

Окружили його і спішили в табір. „Скорше, скорше!“ – нагнали в душі, щоб багато крові не сплило.

Так король не зважав на це. Переїжджаючи попри траншеї, оглянув їх, прикликав до себе Гілленкрока і Шпарре і посинілими устами давав їм ради і прикази.

– Ваша королівська милосте!.. – почав Левенгавпт, але король перебив йому:

– Пустяки, генерале, пустяки! Хірург' виріже кулю... – і похилився.

Левенгавпт підбіг і підтримав короля.

Його занесли до квартири, в дімку під самими окопами Полтави.

– Тая куля рішить про долю східної Європи, – сказав Піпер до Левенгавпта, замикаючи двері за хірургом, що лишився сам на сам з королем.

XLVI

– Ріжте! – кликав король, простягаючи ногу. – Чого ви чекаєте? Кажу вам: ріжте!

Хірург' підложив під ногу подушку і пробував скинути чобіт. Але нога напухла і чобіт був повний крові. Хірург' відрізав зразу халяву, а коли все-таки годі було увільнити ногу, протяв і пришиву. Натиск на пухлину спричинював королеві страшний біль,

але він не стогнав і не пручався, тільки закусив зуби і заохочував хірурга:

– Ріжте, ріжте, це ніщо!

Показалося, що ціла стопа була почарашана, множество дрібних відскалків кості прийшлося вишукувати й вибирати. Хірург аж потився, а король не хотів жадного асистента, тільки сам підтримував закривавлену ногу.

Тривала ця операція добру годину, аж обв'язано ногу, і король дозволив увійти до себе Піперові і Реншільдіві.

Стояли біля постелі, і навіть Піпер, якого в Європі вважали одним із найкращих дипломатів, не міг підшукати відповідного слова. Тільки сердечне спочуття пробивалося на обличчях людей, котрі останніми часами відзивалися про свого короля так, буцімто з цілої душі ненавиділи його.

Король глянув на них.

– Панове тривожаться мною? Це дрібниця. Рана не страшна. За кілька днів я знов буду їздити конем.

– Ви чули? – питався Реншільд Піпера, виходячи з королівської квартири. – Він за кілька днів знов хоче їздити так, як нинішньої ночі. Що за непоправний молодий чоловік!

– Геній! – здвигнув раменами Піпер. Реншільд тим разом не перечив.

– Дійсно, звичайний чоловік не годен так побороти болю. Наш король – незвичайна людина.

Хвилину йшли мовчки, хильцем, попри вал, бо кулі літали, як чмелі.

– Зайдім на хвилину в траншею, – відізався Піпер. – Я утомився.

– Ексцеленціє! Від кулі не втечеш, вона, як хоче, то й у постелі тебе знайде, все одно, чи боїшся її, чи ні. От наш король, який смільчак, а все ж таки знайшла його тая, котру вилили для нього.

– І в саму п'яту влучила, – завважив Піпер. – Як Ахілла.

– Як Ахілла! – не повторив, а свиснув Реншільд.

– І до Трої тут не дуже-то далеко, лиш через море.

– Через море крові, пане графе, – повторив Піпер і присів, бо попри голову перелетіла йому куля.

– Фу, чорт! – закляв Реншільд. – Навіть побалакати спокійно не дадуть.

XLVII

В Жуках з тої пори, як прийшла вість про збурення Січі, панував похоронний настрій.

Усякий робив своє діло, але видно було, що в душі щось його мулить.

Важко було погодитися з гадкою, що не стало того гнізда, з котрого вилітали степові вірли.

В порівнянню з утратою Батурина, Переволочної або хоч би й Старих Санжарів страти в людях на Січі не були великі, але ж все-таки – це була Січ! Не один провів там свої молоді літа, а їх не забувається ніколи.

Гетьман відхворував вість про упадок Січі, і тепер при нім не починали розмови на туя тему.

Зате серед козаків ходили найвсілякіші вісті. Але, як воно справді було, ніхто не знав.

Аж одного вечера на квартиру до Чуйкевичів зайшов Мручко.

Звичайно веселий і навіть у теперішні важкі часи жартівливий, а нині був, як осіння днина.

– Сотнику, я вас таким не люблю, – почала Обидовська.

– Я сам себе таким не люблю, – відповів Мручко, шарпаючи свій сивавий вус. – Та нічого, ласкава пані, не вдієш, бо і Мручко має не лиш губу, а й серце.

– Влюбився сотник? – зажартувала собі Ганна. Мручко з докором подивився на неї.

– Запорожця стрінув, що зі збуреної Січі до Гордієнка втік, – відрубав.

В хаті зробилося, хоч мак сій. Всі присунулися ближче до Мручка і очима просили, щоб розказував. І він почав:

– Яковлев, збуривши Старий і Новий Кодак, післав в один бік підполковника Баріна і нашого полковника Кандабу, а в другий царського війська підполковника Башмакова, щоб ловили й мордували де якого лиш стрінуть запорожця, мазепинця, одним словом, українця. Сам він неділь тому п'ять до Кам'яного Затону біля Січі човнами приплив. В городку була зараза, і Яковлев розложився у полі, а на Січ післав письмо князя Меншикова, щоб запорожці здалися...

– А запорожці? – спитало кілька голосів нараз.

– Кинули письмо разом з посланцем у Дніпро. Дніпрові води розлилися широко, до Січі годі було приступити. Яковлев висипав шанці і з гармат став обстрілювати Січ. Гадаючи, що досить її дошкулив, на лодках припустив штурм.

– А запорожці? – спитали знов ті самі голоси.

– Оборонялися хоробро. Кількасот москалів у завзятім бою лягло, більше, ніж було всіх запорожців у Січі, бо було їх там душ триста з лишком, інші з Гордієнком пішли.

– І що, і що? – питалися, очима повисаючи на устах оповідача.

– І була б Січ відперла Москву, коли б не зрада.

– Зра-а-да?..

– Зрадив наш таки чоловік, Гнат Ґалаґан, бодай би його сира земля не прийняла, бодай би його ім'я разом з Носовим вовіки прокляте було! Ґалаґан надтягнув зі своїм полком і з драгунами князя Волконського. Запорожці, побачивши далеко в степу куряву, думали, що це надходять татари, котрих їм хан у допомогу прислати обіцяв, і врадувалися дуже. Аж незабаром виявилось, що це за пособники прийшли! Гнат Ґалаґан добре знав Січ, бо й сам колись пробував у ній, знав план фортеці, всі її входи й переходи, всі тайни, яких Яковлев знати не міг. Під'їхавши до Січі, гукнув: „Піддайтеся і покоріться. Вас помилують. Я на це хрест святий цілую!“ Скажіть, як же було не повірити колишньому кошовому? – спитав Мручко і глянув по зібраних. Та ніхто й пари з уст не пустив. – Запорожців під тую пору обмаль було на Січі. Як кажу, душ живих сотень три з лишком, а ворога сила! Так повірили Ґалаґанові і – здалися.

– І – здалися, – сумно притакнув Чуйкевич.

– А Ґалаґан? – спитала Ганна і глянула на Мручка повними сліз очима.

– Хто раз свого рейментаря зрадив і на чужу службу пішов, лицарської чести позбувся, той не чоловік, а звір. Як звір, лютував пан Ґалаґан на Січі. Товаришів своїх по „достоїнству“ казнив. Одним рубав голови, других вішав, інших мордував так, як у поганстві за давніх мучеників не бувало. Як у Батурині, так і тут на тратвах до шибениць і хрестів прибивали людей і пускали для постраху Дніпром. Тьфу!

Сплюнув і очі рукою прикрив. Видно, що не міг спокійно розказувати про тії звірства. Чуйкевич нервово ходив по хаті, Мотря крізь вікно дивилась кудись у далечінь.

– Навіть покійникам спокою не дали, – розказував Мручко голосом, дрижучим від зворушення. – Розривали могили, викидали мерців, втинали їм голови, здирали шкури і вішали на списах. Дич! Сіркову могилу теж зневажили і перед чернечими гробами не спинилися. Живодери! А тоді всі курені і всі будівлі зруйнували і спалили, вали й фортифікації збурили, гармати вивезли, січову церкву злупили і, забравши старшин, у диби закутих, відійшли геть. Кажуть, цар дуже похвалив Галагана за те, що він прокляте кубло, корінь зла і зради, знищив і Бога Всемогущого „благодарив за це зі стрільбою“. Та чи Бог ці благодаренія прийняв, не знаю.

– Бог москалям сприяє, – промовила крізь сльози Ганна. – Від нас він відвернувся.

– А як же не відвертатися, – питався Мручко, – коли ми обиджаємо його незгодою, сварнею і найгіршим із усього зла – зрадою?! Поки на Україні виростатимуть Носи й Галагани, поти нам добра не буде. Не дивуюся нашим чорнякам, що затуркані й заголюкані йдуть туди, куди їх силою потягнуть, або як вовки і шакали по лісах та нетрях жирують, але панству нашому ніяк простити не можу, що воно, як полова від зерна, від свого гетьмана відлітає. Не через що друге, а через них пропаде Україна!

Зніяковіли, почувши таке слово з уст бадьорого Мручка. Зле з нами, коли й він сумної починає!

Аж відізвалася Мотря:

– Полова хай летить, та останеться зерно. І хоч його нині копитами в землю затопчуть і кров'ю поллють, прийде весна, зазелениться і колосом здоровим покриється українська нива. І чим тяжчий буде посів, тим буйніші збиратимем жнива. Збурили Січ, так що! Запорожці новим кошем сядуть, а збувають і його, нове місце знайдуть, наша земля велика. І буде так, поки в кожній українській груді своєї Січі не буде...

Стояла у вікні, лицем звернена на хату. Горяче українське сонце золотими контурами обрисовувало її стать. Волосся горіло, як сяєво над головою святої.

– Сказали „аз“, скажемо і „буки“, – промовив Мручко, поклонився у пояс і вийшов.

XLVIII

З королем було гірше, ніж зразу медики собі гадали.

Вправді в таборі оголошували бюлетені, що король тільки легко тронутий кулею і що рана добре гоїться, але в дійсності рана не гоїлася і жара не уступала. Що гірше – показалося дике м'ясо.

Лікар хотів випалити його ляпісом, та недужий не дав. Вхопив лікарські ножиці і, дрижучою від жару рукою, витинав м'ясо.

Що така операція не віщувала нічого доброго, це можна було згори знати.

І дійсно, п'ятої ночі горячка піднялася так високо, що лікарська рада винесла рішення, щоб сподіватися найгіршого. Хірурги хотіли втинати ногу, бо боялися, щоб гангрена не підійшла нагло під серце. Але ніхто не важився приступати з таким рішенням до короля, котрий, мимо високої горячки, не трапив пам'яті.

Лікарі здвигали раменами.

– Хворий довше одної днини не проживе.

– Здаймося на ласку Божу, – відповів Піпер, – бо нічого иншого нам не остається.

– Серце не видержить жару, – відповів прибічний медик, – а найдостойніший пацієнт ніякого ліку прийняти не хоче. Хай панове хоч до того його намовлять.

Тепер Піпер в свою чергу раменами здвигнув.

– Він мене не послухає.

– І мене ні, – додав Реншільд.

– Я про себе й не кажу, – докинув королівський секретар Гермелін.

– Я також, – зітхав Левенгавпт, свідок нещасливої пригоди.

– Хай канцлер радить. На те він дипломат, – рішили.

Піпер подумав хвилину.

– Остання рада, – сказав, – пішлемо з ліком Гультмана.

І післали. Ніхто не знає, як це Гультман зробив, досить, що король перший раз за час своєї недуги прийняв лік і заснув твердо.

Цілу ніч просиділи біля його постелі лікарі, а на рано пішла по таборі радісна вість, що королеві краще.

Жара уступає, і рана починає гоїтися.

На другий день, хоч лікарі противилися тому, король прикликав до себе визначніших своїх людей на раду.

– Я вам казав, панове, що це пустяки, – почав, – от бачите, ще два-три дні, і я знову сяду на коня.

– Тішимося, Ваша королівська милосте, що небезпека минула, – відповів Піпер, – але просимо і благаємо вас більше вважати на свою найдостойнішу особу.

– *Bagatelle*, мої панове! Побачите, нічого мені не буде, нічого! Стільки людей влучають кулі в голову або серце, невже ж я маю гніватися, що мене влучила в п'яту, і то в ліву в додатку. – І легка усмішка промайнула по його блідім обличчю.

Чоло зробилося ще вище, а очі ще більші і ще глибші. З другого світу вернув.

– Як облога? – спитав нараз. Шпарре відкашельнув.

– Робимо, що в наших силах, – відповів.

– І Полтава дальше стоїть. Правда? То недобре, мої панове. А татари?

– Ще їх не видно, Ваша королівська милосте, – відповів Піпер.

– Значиться, цар талярами залляв їм пельку. Дав більше, ніж ми обіцяли. А король Станіслав, пане Понятовскі?

– Мій наймилостивіший пан... – почав Понятовскі і замнявся.

– Не прийде, – докінчив за нього король. – Бо...

– Бо, як Вашій королівській милості відомо, на наших тилах стоїть Скоропадський і Долгорукий, а Гольц з москалями і Огінські з польськими військами не дадуть йому перейти до нас.

– А Сапіга?

– Сторонникові мого наймилостивішого пана, бобруйському старості пану Сапізі не повелося. Його Крайц і Огінські побили близь Берестечка.

– Але чому? Скажіть, будь ласка, чому?

Понятовскі мовчав. Король перейшов на іншу тему.

– А як з муніцією, пане графе? – звернувся до Реншільда.

– Погано, – відповів фельдмаршал. – Запорожці збирають полтавські кулі, і ними обстрілюємо Полтаву.

– Запорожці – смілий народ, та, на жаль, Полтава зрідка на нас стріляє. Значиться... – і король глянув на своїх людей. – Значиться, нам треба, не дожидаючи татарів і поляків, дати баталію цареві. Панове мовчать? *Qui tacet consentire videtur*. Так тоді позовольте побажати вам доброї ночі.

Вийшли. Король казав також лікарям іти спати.

– Панове і так потрудилися коло моєї ноги, і то лівої. Прощу мені Гультмана прислати.

Королівський тафельдекер, як вірний пес, куняв за дверми.
– Прочитай мені загу про Рольфа Гетрегзона!

І Гультман голосом, якого б по нім ніхто не сподівався, не читав, а більше з пам'яті виголошував пісню про скандинавського героя, що побідив руського чарівника на острові Ретузарі, підбив руські і датські землі та здобув собі вічну славу на цілій Півночі.

Король слухав уважно, і коли Гультман скінчив останню стрічку, заснув.

Гультман зробив хрест у повітря, безшелесно відійшов від постелі і, як тінь, сів на лавці в куті.

XLIX

Цар з нетаєною радістю дожидав смерти „дорогого брата“.

Богато солдатів голосилося і кождий божився, що то він попав королеві в ногу. Всім їм виплачено по декілька рублів.

Минали дні, король не вмирав, а з Полтави доходили щораз то тривожніші вісті. Залога змаліла до половини, а муніції ще тільки на декілька днів стане.

Цар пробував при помочі окопів підсунутися під город і перебитися крізь лінію облягаючих шведів.

Але терен був сильно грязкий, а контртраншеї шведські, що бігли здовж правого берега Ворскли, дуже сильні.

Всі спроби поспіти Полтаві на відбій скінчилися нічим.

Цар рішився звести з „дорогим братом“ рішаючий бій. До того заохочувала його і рана на королівській нозі. Ця рана варта декілька тисяч війська. Хворий король не зможе сам вести бою, а його генерали, хоч досвідчені й хоробрі, але між ними є свої невіривняні рахунки – а це також щось значить.

І цар став готувитися до рішаючого бою.

Післав Скоропадському приказ іти через Будища й получитися з головними силами. Хотів козаків на козаків пустити, українців українцями побивати.

Щоб забезпечити собі переправу крізь Ворсклу, післав генерала Аллярта з 12 піхотними полками і Ренне з 3 піхотними й 12 драгунськими, щоб зайняли Петрівку й укріпили нарощники мосту.

Дня 20 червня вся царська армія перейшла між Черняхомом, Семенівкою і Петрівкою на правий берег Ворскли і розтаборилася на північний захід від Семенівки на вигідних горбах.

Хворий король ще й тепер не зрікався гадки добути Полтаву. Диктували це йому не так стратегічні прийоми, як більше упрямість характеру і охота поставити на своїм. Даремно Піпер, Реншільд і інші генерали остерігали короля, що з огляду на неминучий, рішучий бій треба щадити кожного жовніра і кожної кулі і що під Полтавою вистарчить лишити дві-три тисячі запорожців і жмінку шведів, щоб тримати обложених в кліщах. Король не послухав.

Дня 21 червня ст. ст., саме тоді, як царська армія стояла вже на правім боці Ворскли, він припустив новий штурм на Полтаву. Зроблено новий підкоп під вали, але Келлін і тим разом успів усунути підложений порох. Шведи з божевільною хоробрістю кинулися на вали, місцями повелося їм заткати свою хоругов, але брак муніції не дав їм увінчати бажаним успіхом своїх прямо надлюдських зусиль. Король, роздратований неуспіхом і докучливим боєм ноги, на другий день дав приказ рішучого приступу. Була це остання спроба взяти білою зброєю Полтаву.

Боротьба тривала до другої години вночі, а о 3 почалася ново. В Полтаві вдарили у дзвони. Келлін вигнав на мури ціле населення, старців, жінок, дітей з косами, сокирами, колами, кублами кип'ятку, з каменяками. Люди гинули, як мухи, на валах лягло півтора тисячі війська і громадян полтавських.

Але й шведів згинуло не менше, і о годині 4 рано шведи й запорожці відступили.

Король Карло понехав остаточно гадку добути приступом Полтаву. Він став готуватися до рішучого бою з царем.

Дві хмари наступили на себе так близько, що мусили зударитися.

Один з найбільших і найважніших боїв в історії людства став неминучим.

І

Цар хотів відтягнути битву до 29 червня, себто до дня своїх ім'янин. Так король прискіпав реченець. До шведського табору перейшов від москалів якийсь німець і доніс, що цар дожидає ще приходу калмиків. Тоді король, щоб не допустити до того скріплення ворожих сил, рішився на битву дня 27 червня. Дня 25 один з поляків утік від Понятовського, прибіг до царя і сповістив його про цей реченець.

– Ну, что ж! – сказав цар. – На починающего Бог.

І того ж дня двигнув свою армію ближче Полтави. Розтаборився між Яківцями й Патлаївкою.

Новий московський табір – це була чотирикутна редута о сильнім профілю, ззаду забезпечена стрімким обривистим берегом Ворскли і самою рікою, яка в тому місці роздирається на кілька рукавів, відділених від себе непроходимими болотами. Лівий бік табору опирався об ліс, що тягнувся між Яківцями, а Хрестовоздвиженським монастирем біля самої Полтави. Перед фронтом простягалася рівнина, широка на дві версти, а за нею будищанські ліси.

Між тими лісами і Полтавою стояла армія шведська. Московський табір своїм лівим, сильно укріпленим причілком був звернений якраз проти центру шведського табору.

На тій то відчиненій рівнині казав цар висипати шість нез'язаних з собою редут на віддаль вистрілу з рушниць, а перед ними, майже рівнобіжно, постройти ще чотири такі ж редуги. Була це новість, якої сучасна стратегія не знала. За тими редугами, мов за традиційними московськими заставами, молода й незакалена в боях армія Петрова мала себе почувати безпечнішою. Шведська ж армія, відома з незвичайної „бравурності“, повинна була спинитися в своїм першій розгоні і загаятися, добуваючи ті редуги.

Таким-то способом цар підготував собі дуже вигідну позицію. Забезпечив фланг, утруднив шведам офензиву, а на випадок програної битви підготував вільний перехід на Ворсклу. Без того під першим сильним напором шведів москалі могли опинитися в Ворсклі і вигинути, як не в ріці, так у неперехідних болотах, – могли, значить, прийти нові, ще страшніші від перших, Котопи.

Перевага в людях була по московським боці. Цар мав 60 баталіонів піхоти, а король тільки 25, і то не повних, проти 72 мос-

ковських гармат стояли тільки 4 шведські, бо інші або були ушкоджені, або не мали стрілен.

Але і з тих 25 тисяч шведів, котрі осталися шведському королеві, поверх 2 тисячі треба було залишити біля гетьмана Мазепи для охорони величезного табору, дві тисячі пильнувало Полтави, 1200 людей стояло над Ворсколю нижче твердині для забезпечення тилів, а мало що не дві тисячі стояло залогоми в Нових Санжарах, Біликах, Сокілках і Кобиляках. Король Карло міг тоді двинути до бою не цілих 20 тисяч, на 80 тисяч москалів, себто один швед мав іти на чотирьох москалів.

А все ж таки цар Петро боявся атакувати Карла. Шведська армія, хоч по своєму складу не була суцільна, бо служили в ній шведи, українці, поляки і волохи, але зате половина людей – це були закалені в боях ветерани, карні, послухні своїм досвідченим офіцерам, готові доказати чудес, щоб підтримати славу Швеції і до вінка на голові свого улюбленого вождя докинути нову блискучу вітку.

Ц

Ранком дня 26 червня ст. ст. цар дав диспозицію битви. Передові редути зайняв генерал Августов з двома баталіонами піхоти, в кождім по 600 людей. В кождій редуті стояла одна трифунтова гармата, заряджувана з дула.

За редутами 17 полків кінниці генералів Ренне і Бавера під загальною командою Меншикова. Від них направо стояв князь Волконський з шістьма полками кавалерії, дожидаючи приходу армії Скоропадського, котру він мав зв'язати з головною армією Петра.

В кождім кавалерійським полку було десять рот, в кождій не менше сотні коней. Крім того, кождий полк мав відділ кінних гренадієрів, осмотрених в ручні гранати. Були це люди вибрані, які мали за собою боєвий досвід. Збруя кавалериста складалася з фузії і шаблі. При кождім драгонським полку були окремі півпудові гавбиці з кінною обслугою.

Цар з цілою піхотою і головною артилерією зайняв місце в укріпленім таборі. Мав він під своєю командою 56 баталіонів, по

600 людей кождей. Оружжя піхоти складалося з фузії зі штиком і зі шпади, пікінери мали списи і по два пістолети. Через плече в піхотинця перевішена була торба на 60 куль і на кремені, на груді на ремінці, порошниця. Капрали й сержанти замість фузій мали галябарди, а офіцери шпади і списи.

Фузії несли на 150–200 кроків, гармати доходили до 500.

Між царськими вищими офіцерами було багато чужинців, особливо німців, як знаменитий кавалерист Бавер, інженер і артилерист Брюс, як славний з завзятої оборони Полтави Келлін і другі. З москалів визначалися: фельдмаршал Шереметьєв, хитрий і жорстокий Меншиков, осторожний Голіцин і холоднокровний Рєпнін.

Цар Петро, знаменитий агітатор і демагог, напередодню битви об'їздив свої полки, збирав офіцерів і толкував їм про важність моменту і про далекосяглість подвигу, котрий на них завтра чекає.

Особливо бив на гетьмана Мазепу.

– Цей зрадник, – гукав цар, – знюхався з королем Карлом і з самозванцем Лещинським, щоб розбити єдину й неділиму Росію. Вони під присягою обіцяли йому утворити окреме, від нікого не залежне князівство Українське та прилучити до нього Волинь, Дон і Запорожжя. Але Лещинського військо вже в пух розбите, Січ збурена, а всіх ворогів перед нами тільки 34 полки, і ті неповні, перетомлені, збідовані. Остається нам побити й ті марні останки. Віра, церква й „отечество“ вимагають того від вас. Потрудіться, товариші!

Словом „товариші“, як маслом, їх мастив.

Причвалавши на гнідів коні до своїх гвардійських полків і прикликавши офіцерів, викрикував:

– Ви були свідками, як ворог зневажав нашу святиню, як він насміхався над нашим обрядом святим і над нашою єдиноправдивою вірою православною. Знайте, що чванькуватий, але й передбачливий король Карло розписав уже в Москві для свого війська квартири, а генерала Шпарре іменував генерал-губернатором московським. Він хоче наше „любезное отечество“ розбити на дрібні князівства, завести в них свою еретицьку віру і знищити Росію дотла. Оставимо ж ми таку наругу і презирство над нами без належної помсти? Ні, ніколи!

– Смерть ворогам! – відповіли йому офіцери.

– Смерть ворогам! – понеслось по цілому таборі. Після того війську прочитано знаменитий боевий приказ:

„Воїни! Прийшов час, котрий рішити має долю Росії. Не гадайте, що б'єтеся за Петра, лиш за державу, доручену Петрові, за свій рід, за батьківщину, за православну віру і церкву. Не бійтеся слави непобідимого ворога, бо ви його не раз вже побіджали. Майте в бою перед очима Бога і правду, на Бога весильного в боях упуйте, а про Петра знайте, що життя йому не дороге, щоб тільки Росія жила в щастю і славі для вашого добра!“

Творець „всеп'янішого синода“, для котрого не було нічого святого в світі, вдавав святця, чоловік, славний зі звірств і жорстокостей нелюдських, покликувався на щастя, славу й добро своїх підданих.

III

Над невеликими резервами союзних військ і над величезним табором військових, старшинських і селянських возів командував гетьман Мазепа. Табір стояв за шведською армією під лісом.

У ньому, крім двох тисяч шведів, здебільшого неспосібних до бою, стояв ще Мручко зі своєю сотнею, полк компанійців і тисяч три запорожців. Чимало їх сиділо в ровах під Полтавою і в контртраншеях над Ворсклою, тисячі стояли відділами від Ворскли до Дніпра для забезпечення еventуального відвороту, решту приділено до лівого крила шведів.

Гетьман лежав у своїм шатрі тяжко недужий. Ним піклувалася Ганна Обидовська. Мотря працювала в лазаретах, котрі були переповнені недужими, військовими й цивільними. Ті останні – це були здебільшого селяни, вірні гетьманові, що перед москалями втікли до союзної армії з жінками, дітьми і цілим своїм движимим майном. Мужчини працювали при сипанню шанців, жінки помагали шити й прати, збирали полеві ягоди, гриби, а то й лободу, бо їсти не було що. Діти бігали на побоевище і ловили теплі ще кулі, щоб було чим набивати кріси. Вдержати в ладі цей великий і так різnorodний табір не була легка річ, і тут Мотря виявила себе мистцем. Неслухняних картала, зневірених підбадьорювала, немічних кріпила. Її називали ясною панею. Дійсно, ясніше ставало, куди вона пройшла.

Гетьман нездужав. Помітно опадав на силах, умлівав. Цілі роки безнастанної, важкої і так дуже відповідальної праці висна-

жили його. Цей вічно молодий і все бадьорий чоловік постарівся нараз.

До фізичної недуги прилучилися моральні терпіння. Терпів за край і народ; за край, толочений чужими копитами, і за народ, неволений і катований ворогами. Гриз його біль і палив сором.

Біль, що не знайшов розуміння у своїх, і сором, що так багато тих своїх зраджувало й покидало його. Навіть Апостол показав себе другим, ніж гетьман гадав.

Генеральний суддя Чуйкевич (батько Івана), генеральний осул Максимович, лубенський полковник Зеленський, компанійський Кожухівський, сердюцький Покотило, канцелярист Григорович і писар Гречаний – це все люди, котрим він довіряв і котрі спочували його задумам, і ось навіть вони зрадили його, як Юди Хриstopредателі. Перейшли до царя і понесли з собою військовій політичні тайни, котрі на вирішенню діла чимало заважать.

Сором гірш жару палив гетьманські лиця, сором перед шведами і їх королем, перед історією, перед самим собою.

І тим більше цинив і любив тепер гетьман тих нечисленних старшин, які осталися круг його, тим більше вдяки почував до Гордієнка і до запорожців. Стільки літ виховував собі і плекав нових, образованих і багатих панів старшин, і ось тепер, коли рішається велике історичне питання, вони відлетіли від нього, а з Січі надлетіла степова сірома, котрої гетьман недоцінював, а може, й недолюблював.

Гореч підсувалася до його серця і затроювала останні дні життя. Саме тоді, як цар об'їздив свої полки, у неділю дня 26 червня ст. ст., з гетьманом було так погано, що здавалося, він не дочекає ранку. Сильні болі дошкулювали йому; він то синів, то зеленів, і ані гетьманські, ані королівські медики не могли попасти на лік, котрий би їх хоч трохи усмирив. Аж під вечір недужому зробилося легше. Ганна обтерла йому піт, що рососою виступив на лобі, і гетьман дав рукою знак, щоб Орлик і Войнаровський приступили до нього. Всі інші висунулися з шатра.

– Смеркається. Почислені дні мого життя, – почав гетьман голосом тихим, уривистим. – Але діло не рішене. Вважайте, що би не поспували його. Продовжайте, що я почав. У згоді йдіть, у згоді, – повторив голосніше, – бо бачите, до чого незгода веде.

Кажучи це, притягнув руку Войнаровського до руки Орлика.

– За булаву не сперечайтесь. Вона важка. Хто більше сили матиме, хай бере, і хай рішає момент, а не жадова чести, добро

народу, не привата. Як Бог вам дасть довершити діло, котрого я, мабуть, не довершу, правда хай вам за провідника стане. Правда і справедливість. Щоб кривда не діялася на Україні нікому. Про чорний народ подбайте. Просвіщайте його, бачите, які він жертви тепер приніс, хай і нагороду прийме. Народ добрий і талановитий, земля наша велика, богата і плодюча, будучність перед нами. О неї я Бога всемогущого прошу.

І гетьман підвів очі на небо, що великим, синім, дещо затьмареним шатром знімалося над шовковою зеленою опоною гетьманського шатра.

Ліси шуміли, мов молилися разом з тихою молитвою гетьмана.

Орлик і Войнаровський пригнули коліна.

– Як слухний час прийде, – почав гетьман наново, – конституцію народові дайте. Ти, Пилипе, маєш готовий проєкт. А тепер присягніть мені оба милость, вірність і печаливість ку отчизні української, матці нашой, що о добрі її посполитом, о цілості публічної, о розширенню її прав і вольностей старання пильне, скільки вам сил, розуму і спосібностей стане, – присягніте!

– Присягаємо! – відповіли й поцілували хрест. Гетьман руки на їх голови поклав.

– А тепер йдіть кождий до свого діла і робіть його чесно, пильно, хоробро – за себе і за тих, котрі відцуралися нас!

Вийшли.

III

В неділю, дня 26 червня ст. ст., король Карло, як віруючий християнин, вислухав вечірню і казав оголосити в таборі, що завтра відбудеться генеральний бій. Усякий хай вичистить і осмотрить кріс, кавалеристи мають тримати коні під сідлом. Король прийме участь у бою, але із-за його недуги командуватиме фельдмаршал граф Реншільд.

Ані диспозиції бою, ані денного приказу для війська король не дав. Сильно докучав йому біль.

Армія прийняла вість спокійно, навіть радо. Хоробрі шведи і все до бою готові запорожці дожидали того моменту, як спасення. Надоїла їм облога, жара, голод і гірше від самого бою – дожи-

дання його. „Хай воно вже раз якось скінчиться, хай буде віз або перевіз“, – казали козаки. Дехто прощався з товаришами, просив вибачення за прогріхи й обиди і передавав родині останній заповіт. Другі єдналися з Богом. Полеві курати снувалися з чашами, як тіні, і причащали побожних лицарів.

Сутеніло. Над Ворсклюю висів вечірній туман, від шляхів неслася пилюга. Чути було піт, і пахло кров'ю.

Надвигалася ніч, душна і темна. Вузкий і блідий серп місяця ледь-ледь майорів у хмарах і привидом сумним відбивався у мутних хвилях Ворскли. В потолочених збіжжях били перепели, над болотами журливо кигикала чайка.

„Ой, біда, біда тій чайці небозі, що вивела діток при битій дорозі“, – лунала голосами просторів співана пісня.

Король Карло казав собі оглянути і свіжим полотном обв'язати ліву, хвору, ногу, праву всунув у високий чобіт, позапинав виляний, голубий каптан на всі гудзики і положився в носилку, котру йому задалегідь виточили в таборі. Гостру, обнажену шпаду поклав коло себе.

Кругом його на землі примістилися Піпер, Реншільд, Левенгапт і багато других близьких людей, що не раз вже так лежали близь свого вождя, дожидаючи бою.

За ними з ящиком, в яким зберігалася срібна столова посуда, останки колишнього королівського багатства, куняв Гультман, а недалеко від нього ухом до землі припав Люксембург.

– Чуєте? – спитав королівського вірника. – Чуєте, як дудонить земля?.. Їде...

– Хто?

– Смерть.

Зимним вітром повіяло від лісу.

Канцлер Піпер казав подати собі бубон, сів на нього і спиною оперся о дерево. Левенгапт плащ підстелив під себе і великими добрими очима дивився перед себе, а з каптана торчала йому якась латинська книжечка, ще, мабуть, зі студентських часів, куплена в Люнді, а може, в Ростокі. Гарний Кройц стояв спертий на голову шаблі. Хтось почав розмову про душу. Згадали легенду про бої духів над боевищами. Раді були знати, чи можливе воно, чи ні.

Левенгапт, добрий знавець римської літератури, цитував відповідні місця зі старинних авторів.

– На тих полях, – почав котрийсь, – перед сотками літ Тамерланові горди Європу побідили.

– На тихя? – ніби здивовано спитав король. – Так, так, на Європу все нові горди напірають, та вона їх здалеку бачить, а заки очі протре, то вже запізно.

– Запізно... – повторив Піпер, глянув на короля і палець до уст приклав. – Пст!

Король спав.

Вузкий серп місяця зеленавими блисками озарював високе чоло, запалі очі і гіркий усміх на устах. І було це обличчя так подібне до бронзових статуй на старих саркофагах, що хто глянув, здригнувся і очі повертав на поле. Вдивлявся в п'ятьму, ніби доглянути хотів загадку завтрашньої днини.

LIV

Минула північ. Місяць світив ясніше. Король спав смачно, забувши про рану і про битву. Жаль було переривати сон. Так треба. Левенгаупт нахилився над носилку:

– Ваша королівська милосте, день недалеко. Вітаю вас з тим днем і прошу ласки Всевишнього для вас і для нашого діла.

Король стрепенувся. Глянув, мов з другого світу вернув.

– Бог з нами! – промовив і рукою дав Реншільдowi знак: – Починайте з Богом!

Реншільд встав, віддав королеві поклін і скорим кроком відійшов. За хвилину чути було, як різким голосом прикази давав.

Шведське військо підносилося з місць.

Тихо, справно, слухняно ступали піхотні баталіони, як з-під землі виростали лави і творилися колюмни.

За піхотою – кавалерія. Здавалося, що кождий кінь своє місце знає, що кінь і їздець – то одно, а всі вони свідомі великого завдання, котре на них чекає.

Знаменита шведська кінниця, якій рівної не було, гуртувала-ся в шість колюмн.

Король насилу підносив голову, спирався на ліктях, витягав шию і дивився на свої улюблені полки. В очах його горів огонь боевого палу, а на устах малювався біль – не так від рани, як більше від жалю, що не може стати до любого діла.

„Шведи!“ – промовив до себе, і в тім однім слові почувалася уся велич любові – Швеції, слави, війни, весь безмір невечерпанії енергії і незаспокоєного бажання геройських діл.

Рана пекла його, як огонь, а нога була тяжка, як олово, але скільки разів глянув на своїх людей, на душі робилося йому легко... Де знайдеться другий народ, щоб дав своєму вождеві так багато героїв! Де є друга армія, щоб так виступала до бою? Наччо, як до причастія, ідуть. Але як!..

Левенгавпт оббігав піхотні полки і промовляв до них. Називав їх дітьми. Його лагідний, низький, м'який голос зустрічався з наказами Реншільда, різкими й гострими, як шпада.

– Добрий полководець, але чоловік прикрий, – прийшло королеві на гадку. А Піпер, ніби тую гадку відгадав.

– Боюсь, – звернувся до короля, – що з ексцеленцією Реншільдом не всі наші генерали поладнають. Перший Гілленкрок...

– Гілленкрок дуже змінився. Він останніми часами і до мене виявляв якусь нехіть. Але в бою шведи забувають про свої поранки, – промовив король.

– Повинні забути, – політично відповів Піпер і добув годинник. Глянув: четверта година.

Поранним холодком віяло від Ворскли. Синява імла рум'яніла, золоте проміння проколювало її незчислимими списками.

Сходило сонце.

Піпер встав і перехрестився. Король казав підняти з землі свою носилку. Чотирьох високих трабантів двигнуло її на рамена.

Король пробував оком обхопити бій-поле.

– Піднесіть мене вище! – сказав, і трабанти понесли його на горбок, звідки видно було далеко, ген аж до московського табору...

Побачив зади коней своєї кавалерії і плечі їздців, одні за другими, як хвилі на морі, а перед ними вали піхоти, як скиби на зоранім полі, не впродовж, а поперек лану. А там, дальше, простягалася на дві версти широке поле – не поле і не степ, а пустиня бездиханна. Останню квітку спалило горяче сонце, останню травку вискубали голодні коні. Пустиню тую сходяче сонце обливало багрюю, ніби паленіла вона від сорому, що така бідна.

„Ту ся копієм приламати, ту ся шаблям потручати...“

Це будуче бій-поле.

Перед ним, як острови на морі, торчать царські редути. Десять гострих клевів вищирила велетенська звірюка.

За редутами їздці, їздці, їздці.

Їх все ще уставляють у стрій. Колишуться, хвилюють, шумлять. Чути іржання коней, не звичних до бою, і сердиті крики підстаршин. Нелегка річ вишколити кавалерію!

За валами московської кінноти укріплений табір.

Щось вихопилося з нього. Ніби птах вилетів з гнізда і летить на поле. Росте, росте, росте... Зелений каптан, тригранний капелюх, через груди лента.

Причвалав перед фронт, капелюхом військо вітає. Волосся розпустилося, як грива. Цар... Великий, сердитий, страшний... Кінь прикритий багато вишиваним чапраком. Дві пістолі по обох боках шиї.

„За цього коня цар у Римі 100 голландських дукатів заплатив, – майнуло королеві через голову. – Жаль такого гарного коня...“

– Ур-ра, ур-ра, ур-ра! – як грім, у хмарах згуготіло.

Цар об'їхав свою кінницю і другим боком вернув в укріплений табір.

Готово...

Як же той час ліниво йде. Думки куди скорше біжать, скачуть, літають по тому полі, де за годину-дві рішиться доля Європи, на довгі-довгі літа...

Московське військо зеленіє, як поле, шведська армія синіє, як небо, лиш на лівому крилі ніби маки цвітуть. Там запорожці стоять. В червоних жупанах, шапки з різними верхами, який курінь, така й шапка. Знають, що їх жде, – або перемога, або смерть, бо в руки цареві не попадайся. Краще кулю собі в серце пусти.

На правому крилі шведської кавалерії Понятовські зі своїми поляками. Не багато їх, але на гарних конях, стрійні, як на пир нарядились. Коні на місці не встоять. Танцюють.

Нараз з самого краю лівого крила, там, де запорожці стояли, ніби вітер з жита мак червоний вирвав і поніс.

Їздець в кармазиновім жупані підскочив під одну з царських редут і випалив з пістолі.

У відповідь заторохтіли кріси й заревли гармати. Гаркнули московські бубни і заграли шведські полкові оркестри.

Почалося...

Синя хвиля перекотилася крізь сіру пустиню і вдарила об десять зубчастих скель, об клеви велетенської звірюки. Шведська піхота йшла на царські редути.

З пащі велетенської звірюки полились струї крові. Звір ревів, кидав собою, вився з болю. Вересками, стонами, зойками сповнився весь простір, аж поза Ворсклу, поза будищанські ліси. Затьмарилося небо, закурився світ, висушена сонцем земля жадібно жльопала червоне вино і обжиралася трупом.

Хотіла впитися до безтями й лежати безпам'ятно, не знаючи, що діється кругом...

Пощо ви тут злетілися з усіх сторін світу на кривавий бешкет? Хто вас кликав, хто дав вам право якраз тут зводити свої порухунки?

Йдіть собі геть!

„Як вони йдуть!“ – любувався король.

Уста порозпадались від жару й наливалися кров'ю.

„Як вони йдуть!“

Трясло ним і підкидало в носилці.

Зірватися й летіти з ними вперед!

А нога?

Тільки шпаду стискав...

Очайдушно хоробрий генерал Аксель Шпарре і його товариш Карло Густав Роос летіли, як лавина.

Недокінчені, чолові редути рознесли, як муравлині купини. Розчавивши й пройшовши через них, завернули, Шпарре вліво на три, а Роос управо на чотири дальші редути. Зойкнула земля, і піднялася така пилюга, що люди людей не пізнавали, і тільки чути було, як постогнували коні, як харчали смертельно ранені воюки і як гримали мечі, мов молоти в казковій кузні.

То зривалися й лопотіли, то присідали і нишкли червоні і білі знамена московські, з рукою в хмарах, з хрестом св. Андрея і з буквами царя, прикрашеними золотом і сріблом вишиваними вітками.

Шведське „Бог з нами!“ лунало чимраз голосніше, московське „ур-ра!“ подібне було до харчіння, аж московська кавалерія була зм'ята, а останки піхоти в безтямнім страху втікали з редут.

В царськiм таборі зчинилася тривога. Зняли крик, а жінки кинулися запрягати коні до теліг.

Побачив це Піпер і порадив королеві двигнути генерала Кройца, команданта лівого крила, в допомогу побідному Шпарре, щоб гнали втікаючого ворога й не дали йому отямитися та прийняти оборонну поставу.

Король, захоплений боєм, забув, що провід віддав полковому – маршалові Реншільдіві, і, не надумуючися довго, притакнув головою.

За хвилину генерал Кройц сидів московській кавалерії на задах і пер її над Ворсклу, як стадо перепуджених волів. Не було сили, щоб здержала цей гін. А рівночасно на другому крилі двигнув Левенгаупт свої закалені в боях піхотні полки, щоб зайти ворога збоку і приступом на багнети взяти від полудня його укріплений табір.

Здавалося, що битва рішена і що побідили шведи.

Войнаровський, котрий разом із Понятовським стояв біля королівської носилки, недалеко знаменитого Остгета-полку, написав кілька слів на шматку паперу, скрутив і розсильними післав до гетьмана в обоз.

Між тим шведські генерали, вкриті порохом, криваві, деякі ще навіть з неосмотреними ранами, стримували спінених коней в бігу, знімали капелюх і здоровили з побідою свого улюбленого короля.

Прискакав і Реншільд. Задиханий, червоний, гнівний.

– Хто це важився рушити з місця Кройца? – накинувся на Піпера. – Я тут приказую, більш ніхто!

Король видивився на його. Невже ж Реншільд аж до тої міри забувся? Хотів скочити до його, так нога, ніби розпаленим цвяхом була прибита до носилки.

Насилу запанував над собою.

– Можете відкликати Кройца, – сказав коротко.

– І таки відкликчу! – свиснув Реншільд, повернув на місці конем і, як вітер, пуднув.

Ніколи король не чув такого болю, як тоді. Він хворий, його легковажать! Він уже не вождь! Слава розвівається, як дим... Нараз пригадав собі генерал-майора Рооса... Його лишили в боротьбі за редути...

– Носилка на горбок! – крикнув, і трабанти з придолинки, в котрім хвилину відпочивав король, понесли його на горбок.

– Вище! Вище! – Двигнули на рамена носилку, король припіднявся, глянув, і кров бухнула йому до очей...

Цар запримітив непорозуміння в головній команді. Побачив, як хоробрий Кройц, понехав нараз погоню і повертав свої баталіони назад, спричинюючи нелад і суматоху полків. Не надумуючися довго, велів Меншикову з десятьма тисячами свіжої кавалерії

вдарити на корпус Рооса. Меншиков рушив на тую його частину, що стояла під командою Шліппенбаха.

– Роос оточений. Лягеркрон і Шпарре на відбій! – крикнув король, і очі зайшли йому імлюю.

Темно, червоно, темно...

„Що? Шпарре вернув?.. Він ранений?.. Цілий у крові?.. Не міг перебитися до Рооса?.. Що?.. Можливе, щоб Шліппенбах з цілим штабом піддався?.. Чому Левенгавт не сполучився з Кройцом?.. Що значить цей безладний кадрий?.. Чорно, червоно, чорно... А Реншільд знову тут?.. Чого він хоче?.. Чи я двигнув Левенгавта з місця, питає?.. Я?.. Ні...“ Чорно, червоно, чорно... „Чого ті громи так б'ють, чого той дим такий гризкий, а кров так чути, чути, аж млісно...“ Чорно, червоно, чорно... Реншільд ще тут?.. Але ж...“

І король відчиняє очі:

– Ні, – каже, здвигаючи раменами. – Я не двигнув Кройца. – Ні? – питає фельдмаршала, але видно, що на устах має інше слово – брешеш.

– Ваша королівська милість все так роблять! – кричить Реншільд і знову повертає конем і пудить.

Король хоче зірватися, стати на рівні ноги і кричати, щоб його аж у Швеції чули: „Ні! Я ніколи не брешу! Я тільки слави вам і собі бажаю. Хто того самого хоче – за мною! Бій ще не скінчений, я вас веду. Побідимо!“ Як підстрілений орел, зривається, і паде, бо його нога пригвожджена розпаленим цвяхом.

– Носилку перед фронт! – кричить король, і трабанти кладуть на рамена носилку і кроками велетнів ідуть туди, де кипить бій.

– Скорше! Скорше! – наглить король. Прив'язують носилку між кінцями до сідел, 12 трабантів і 24 гвардійців оточують короля, женуть.

Войнаровський пустив другу записку в обоз і пігнав за королем, доганяючи Понятовського з його стрійними товаришами. Насилу посуваються вперед крізь град куль, крізь трупи, поперез тіла важко ранених, серед шелесту роздираних прапорів, що хиляться вниз, як сторощені крила вірлів.

Сурми, литаври, обої, свист куль, як удари кнута, як сик гадюк, як грюхоти грому.

– З нами Бог!.. Я тут, між вами, я вас веду! – кричить король і мало не вилітає з носилки, бо одного коня розшарпав ґранат. Трабанти другого відпрягли, беруть носилку на рамена і даліше ходю великанів ступають.

– Ур-ра! Ур-ра! Ур-ра! – Цар піхоту з табору рушив“. Сам веде... Великий, жорстокий, грізний. Король і цар кулями себе шукають.

Царський капелюх передірваний, друга куля влучила в сідло, третя в груди, але відбилася від нагрудного хреста.

Найвірніші гвардійці, трабанти й носильщики королівські побиті, куля сторощила носилку.

Гультман насилу зв'язує її уздечками від побитих коней.

– Чого ж ви стоїте? Несіть! – наглить король, і його знов несуть у самий найгірший крутіж бою, де сині й зелені каптани спіляються так тісно, що хіба чорт їх на другім світі розплете, де люди людей рубають, давлять, гризуть і валяться безсило, як снопи.

Чорно, червоно, чорно... „Чого це старий Ріттерборг кланяється?.. Ах, то куля його в спину влучила, припав до землі. А його гарний син, молодий рйтмайстр, перед хвилиною тільки за серце вхопився рукою і назадгузь з коня скікіць!.. Убитий?.. Чому нині так багато вбитих, як ніколи?..“ Чорно, червоно, чорно... „Полковник Торстензон щось кричить: „Vivat Carolus rex!“ Душу випустив з тим криком. Спасибі і прощай!..“ Чорно, червоно, чорно... „Хорунжий Гес, що ти так жв'якаєш перестріленими устами? Шматок подертого прапора їж, щоб ворогам не попався в руки?.. Добре! Добре!.. Але чому це Левенгавпт, Шпарре і Герд ніяк не можуть втримати баталіонів?... Левенгавпт так любить своїх людей, а тепер їм пістолями грозить...“ Чорно, червоно, чорно... „Люди, я тут! Я з вами! Я вас веду!“

Гри-им!.. Куля знову влучає в носилку, торощить її, і король лежить серед трупів.

Це так та нога тягне, як олово.

– Шведи! Шведи! – кричить король, але в тім крику вже нічого більше не чути, крім великого болю.

„Що? Можливе це? Шведи втікають?“ – питається король здивованими очима і тратить пам'ять.

– Король убитий! Нашого короля вбили! – чути кругом.

– Ні, ні, я живий! Шведи! Шведи!..

– Люди! Спасайте короля! – гукає Реншільд, а сам кидається в боевий крутіж, щоб відперти від нього настагаючу ворожу навалу. Крутіж пориває його, несе, і за хвилину він отямиться у московській неволі.

Майор Вольфельт королеві свого коня дає. Понятовські і Войнаровський помагають висадити його. Хвору ногу на кінську шию

кладуть. З тої ноги цюрком спливає кров. Майор Вольфельт біля коня біжить, одною рукою відбивається від москалів, другою опаску на носі короля поправляє.

Знов гук... І Вольфельт лежить без духу, а його кінь на трьох ногах скаче.

– Короля вбили! – знову хтось крикнув, ніби камінь у воду жбурнув. Стовп жаху знімається високо, і розпука розливається кругом.

Левенгавт даром прицілюється до уступаючих з поля бою людей.

– Не лишайте короля, діти! – кричить голосом розпуки. Калмицьке „і-і-і!“ лунає щораз ближче.

– Діти, не лишайте раненого короля!..

Капрал Гіерта, цілий у крові, скаче з сідла, і короля на його коня саджають. Сам Гіерта усувається набік, щоб під якимсь сторощеним плотом сконати.

„І-і-і!“

Королівський конюх ще одного коня провадить і саджає на його доброго капрала Гіерту.

Утікають. Допали повозу Понятовського, помчали...

„І-і-і!“

Як корабель, бурею розбитий, хитається армія шведська, без начального вождя, без старшин, без команди.

Тільки ліве крило ще кріпко стоїть. Там запорожці і кілька шведських ескадронів, про котрі Реншільд забув, з москалями рукопашний бій зводять. На смерть і на життя. Знають, що здатися – це сором і муки, краща смерть зі зброєю і в славі.

Згинуть...

LV

Обоз хвилювався і шумів.

Більше ніж десять тисяч возів, то збираються їхати вперед, то готуються до втечі.

Обоз випулював очі і насторощував слухи, щоб довідатися, як битва йде.

Дітей ніяк втримати не міг. Розбігалися перепілками по полі або летіли в ліс, як стадо птахів. Більшенькі аж туди забігали, де падали ворожі кулі. Збирали й подавали батькам, котрі з розпуюку стискали горячі кріси, бо стріляти не було чим.

Матері від ума відходили. Рейвах, шльох...

Насилу карні баталіони шведські і Мручко з козаками вдержували це розгойдане море.

Гетьман у своїм шатрі на пригірку під самим лісом лежав. За ним дерева шуміли, а перед ним ніби море гуло.

В димах і копотах, в сопуху й крові, в зойках і риданнях на полтавських полях доля у злогах лежала. Що вона вродить? Свободу і щастя чи горе і неволю?

Хтось перед очима гетьмана розгортав кольорові малюнки. Образи довгого життя. Ясні і темні, веселі і сумні, але мальовані рукою вправного митця, дбайливо і працьовито, з вірою, що вони вічні.

Розвертаються скоро-скоро. Як морські хвилі, один за другим проходять, аж до останнього, донині.

Цей останній закритий занавісою тайни, як образ у святині в Саїс.

Підняти тую занавісу або роздерти її, щоб побачити правду. Так не зніметься рука. Гетьман у зеленім шатрі на пригірку під самим лісом лежить. Ліс шумить, бій-поле гуде.

Розсильні приносять записки від Войнаровського, зразу веселі і надійні, а там тривожні і сумні. Тривожитися є чим.

Шведи, хоч би їх цар побив, шведами остануться. Швеція не пропаде. Це держава на кріпких основах закону і ладу.

А Україна?

І гетьманові мороз іде по спині.

Себе не жаль. Потрудився у винограднику Божім...

Хоч недужий, та сил ще настільки стане, щоб дуло пістолі спрямувати до серця. Долі Баяцета не доживе, цареві найбільшого з тріумфів не зготує. Перед його золоченим возом у путах не піде. А Бог простить!

Але вони? Ті тисячі, що б'ються там на полі, і ті мільйони, що розбрелись по краю, як наполохана птиця... Ой біда, біда тій чайці небозі, що вивела чаєнят при битій дорозі... Сумна пісня! Хотів народ веселішої навчити. Дороги биті державними заставами замкнути, щоб не пустити шулік до чайчиного гнізда... О думо, недодумана думо!

– Пилипе! – звернувся до Орлика. – Ти жити мусиш. Мій най-бистріший кінь тобі. Лишиш усе, письма з собою візьмеш. Решта в голові... І в серці! – додав.

Ранених до обозу везли, на списках і на ношах з гілляк зносили. Пошматованих шаблями, подірявлених кулями і пошарпаних гранатами, бо цар зі ста гармат валив, а на його з білою зброєю ішли.

Хірурги і фельчери ран оглядали не поспівали, старі діди і жінки помагали їм. Сорочки вишивані і мережані дерли, щоб зупинити кров.

Обоз від болю вив.

Аж завмер і здеревів.

Пришло найстрашніше слово зі всіх: „Наші втікають“.

Гетьман зірвався на ноги. Орлик і Чуйкевич біля його. Мручко метнув собою... Вгамували обоз, улаштували вози, козацький подвижний табір під лісом построїли.

Туди привезли короля.

Блідий був з упливу крови, очі імлюю зайшли, на устах смага. Гультман ледве вблагав його, щоб прийняв шматок зимного м'яса і хоч кілька капель вина. Перев'язали ногу. Повіки припідняв.

– Реншільде? – спитав.

– У полоні... – сумно відповів ранений генерал Маєрфельт.

– А полковник Ранк, а Сільвершпарре, а Нат і Врангель?

– На другім світі.

– Ульфшпарре?

– Також.

– Хоробрий Лагерберг?

– І він.

– Рост і Анреп?

– Погибли за вітчину і за свого улюбленого короля.

Король усміхнувся гірко і рукою махнув, ніби їм „до побачення на другому світі“ казав.

З боєвища недобитки вертали, баталіонами й полками ставали і що лиш тоді видно було, як їх багато погибло або попалося в полон.

– А запорожці на лівому крилі? – спитав нараз король.

– Поруч забутих шведських баталіонів билися до останньої хвилини як союзники вірні, – відповів Войнаровський.

– Хоробрі молодці! – похвалив король і стиснув шпаду, що все ще біля його лежала.

– А де ж мій канцлер ексцеленція Піпер?

Не вміли й боялися відповідати.

Канцлер Піпер з актами королівської канцелярії втікав і по дорозі, щоб його калмики не переймили, під Полтаву скрутив і цареві піддався. Європеець азійської дичі зжахнувся.

– Піпер не згинув, – схопився король. – Я бачив його, він жив, пішов до возів канцлерських. Певно, з ними в полон попався. Відіб'ємо! Нас ще досить. Левенгавпт, йдіть до своїх людей!

Окружили його і благали, щоб понехав таку несамовиту гадку. Армія в крові. Амуніції нема, голод.

– Так що?

– Нам треба, – толкував Левенгавпт, – позбутися зайвого тягару, коней між піших роздати і рятувати останки армії і вашу найдостойнішу особу.

– Втікати? Ні, ніколи! – горячився король у горячці. Прийшов гетьман. Мовчки стиснули собі долоні.

– Ваша гадка яка? – спитав король.

– Відворот, – відповів одним словом гетьман.

– Робіть, що хочете, – відповів король і, вичерпаний до краю, примкнув безсилі повіки. Заснув. Усміхався крізь сон, як дитина, котрій сняться нові, небачені доселі дива.

Цар, чи так упився несподіваною і випадковою побідою, чи все ще ворога боявся, досить, що не кинувся на нього.

Тільки калмики, як вовки під кошару, стадами підсувалися і вили „і-і-і!“

Мручко зі своїми людьми відганяв їх від обозу, як встеклу тічню.

Цар справляв пир і знущався над раненими запорожцями.

– На палі їх саджає, – говорили собі в обозі. Січовий сивоусий дід люльку спокійно пикав.

– Нічого. Посидять. Все одно від ран померли б.

– Як черга прийде, посидим й ми, – відповів другий. Ті не боялися вже нічого.

Бралось під вечір, як обоз був до відвороту готовий. Рішили подаватися здовж Ворскли, аж до її гирла. По дорозі прилучаться до них ті шведи, що залишилися в Нових Санжарах, Біликах, Кобиляках і Сокілках, та пристануть запорожці, розставлені відділами від Полтави до Дніпра.

Вже все стояло наготові, як гетьман спитав:

– А Мотре де?

Чуйкевич метнувся її шукати.

Подем ішла, до вмираючих припадала.

– Ідемо, Мотре! – сказав до неї Чуйкевич.

– Боже вас провадь, Іване.

– А ти?

– Я лишаюся з ними, – і показала на трупів і на ранених, які, мов снопи на родючій лані, лежали кругом неї. – Їх і землі не лишу, я тутешня!

– Мотре! – крикнув Чуйкевич, і голос йому в горлі застряг.

– Чого стоїш? – спитала. – Тобі біля гетьмана місце. Їдьте!

– Моє місце теж тут, – відповів Чуйкевич і разом з жінкою пішов хресним шляхом.

В полтавських церквах усі дзвони грали, гайвороння зліталося, мов хмари, на палях сиділи запорожці і кривавими очима грізно водили кругом.

Кріпких сторожів поклав цар Петро біля меж завойованої країни.

Крізь пні дерев будищанського лісу проблискувало заходяче сонце, прощало шведів і козаків, що пускалися в далеку дорогу, назустріч невідомим подіям.

Мручко зі своїм відділом замикав похід. Козаки бралися співа-ти якоїсь сумної пісні. Не дав. Чого? Невже ж не славно бороли-ся наші? Невже ж осоромили себе? А що полягло їх багато, так що? Виростуть нові. Не бійсь! Ще козацька мати не вмерла...

Набивав люльку, підносився в сідлі і розглядався кругом.

Напереді в Маєрфельтовім повозі лежав хворий король, а біля його гетьман.

– Таки їх не візьмуть! – сказав Мручко і торкнув острогою ко-ня. – Били ми, били й нас, а таки побіда перед нами!

Озирнувся на своїх людей, підняв руку і голосом, щоб і мерці почули, гукнув:

– Бе-ре-жись!

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ, ВИРАЗІВ, ВЛАСНИХ ІМЕН

абомінація – відраза, огида

авдитор – член військового суду

адамашка – ґатунок шовкової тканини

ад'є (*фр.*) – до побачення

аз і буки – назви перших літер у старослов'янській абетці

Александр Великий – Александр Македонський (356–323 рр. до н. е.), цар Македонії. Перемігши персів, завоював Середню Азію і землі до ріки Інд.

алькир – альков; заглиблення в стіні, ніша для ліжка, відокремлена завісою

Альтранштадтський мир – сепаратний мирний договір, підписаний 1706 р. у селі Альтранштадт (Саксонія) між шведським королем Карлом XII і саксонським курфюрстом, королем польським Августом II, який зобов'язався зректися польської корони на користь Станіслава Лещинського і порвати союз із Петром I.

альтруїзм – готовність зректися власних інтересів на благо інших; безкорислива допомога іншим

анатема – анафема, відлучення від Церкви з оголошенням довічного прокляття

Андрій Боголюбський (прибл. 1111–1174 рр.) – князь володимиро-суздальський. 1169 р. завоював і погромив Київ. Убитий своїми ж боярами.

Андрій Первозванний – тут: орден

Андріяш (Андрій) Малама Дмитрович (?–до 1730) – компанійський полковник македонського походження. Близько 1706 р. виїхав з Валахії і найнявся на службу до гетьмана. Перед повстанням Андріяш з компанійцями допомагав військам литовського гетьмана Огінського. До Батурина повернувся у вирішальний момент наприкінці жовтня 1708 р. Після Полтавської битви втік до Криму. Пізніше з'явився у Бендерах, але І. Мазепа вже не міг з ним розмовляти через хворобу. У вересні 1709 р. з'явився з повинною, і пізніше його прізвиськом спекулювали царські урядовці, закликаючи козаків припинити боротьбу і повернутись додому. Андріяш Малама був змушений іти на контакт з московськими урядовцями, аби дружину і дітей не заслали до Сибіру. Його помилували, і він командував полком у царській армії.

аниж – аніс, трав'яниста ефіроносна рослина

анімозія – нехіть, антипатія, неприязнь

Анна Реіна – донька Ярослава Мудрого, дружина короля Франції Анрі I. Підписувалася *Анна Реіна* – Анна королева.

анталок – невелика бочка (на три відра)

антифона – антифон, спів, який виконують за чергою два хори або соліст і хор

Апостол Данило Павлович (1654–1734) – військовий і державний діяч, гетьман Лівобережної України (1727–1734). Походив з відомого козацького роду. У 1682 обраний Миргородським полковником, у 1687 звільнений з посади гетьманом І. Мазепою як прибічник І. Самойловича. У 1693 знову обраний на полковий уряд (до 1727). Відзначився під час Азовських походів, у 1696 разом з Гадяцьким полковником Боруховичем розбив на р. Ворсклі війська кримського хана та гетьмана ханської України Петрика. Брав активну участь у Північній війні 1700–1721. 28 жовтня 1708 разом з Мазепою перейшов на бік шведського короля Карла XII. Проте невдовзі залишив шведський табір і прибув до військ Петра І. За А. було залишено уряд Миргородського полковника та всі його маєтки. Брав участь у Прутському (1711) та Перському (1722) походах як наказний гетьман українського війська. За правління Малоросійської колегії (1722–1727) обстоював автономні права Гетьманщини; перебуваючи влітку 1723 у військовому таборі на р. Коломак, організував подання цареві колективної чолобитної на захист козацьких прав і вольностей. На початку 1724 за участь в опозиційному русі був заарештований і відправлений в ув'язнення до Петербурга. Звільнений на початку 1725, протягом року перебував у столиці під наглядом. 1 жовтня 1727 А. обраний гетьманом Лівобережної України. У своїй діяльності керувався „Решительними пунктами“ Петра II (1728), які значно обмежували автономний статус Гетьманщини; правив під наглядом царського міністра. Проте багато зробив для впорядкування місцевої адміністрації, реформування системи судочинства, ліквідації зловживань у користуванні державним земельним фондом (т. зв. „ранговими маєтностями“), сприяв розвитку зовнішньої торгівлі України тощо.

апотеоза – апофеоз, прославляння, звеличення особи, події, явища.

арак – міцний спиртний напій

Арес – бог війни у грецькій міфології

аргат (*татарськ.*) – робітник, наймит; бурлака

арка Ноя – веселка як знак заповіту між Богом і землею про те, що жодне тіло вже не буде знищене водою потопу. Про це Бог сказав Ноеві – десятому й останньому перед всесвітнім потопом біблійному патріархові.

аркебуз – старовинна гнотова рушниця, яку заряджали з дула; була на озброєнні армії країн Європи в XVI–XVII ст.

Аркона – місто і релігійний центр балтійських слов'ян на о. Ругія (Рюген, Німеччина). Зруйноване данцями у 1169 р.

архистратиг Михайло – архангел Михаїл, який очолював ангелів у війні зі змієм (дияволом, саганою) та його воїнством, у результаті якої змії та його ангели були скинені з неба додолу

Афродита – богиня любові і краси в грецькій міфології
афронт – публічна образа, зневага
Ахеронт – у давньогрецькій міфології одна з рік підземного царства мертвих, через яку Харон перевозить душі мертвих
Ахілл [Ахіллес] – один з найбільших героїв Троянської війни. Загинув від стріли Париса, якою той поціли в п'яту – єдине уразливе місце Ахілла. Звідси вислів „ахіллесова п'ята“ (вразливе місце).

баб'ю (рос.) – зневажл. бабі, бабня, бабота
багра – багрянець (багрець), густо-червоний, пурпуровий колір
байрам – мусульманське релігійне свято
бандера – (морський) прапор
баранкова (шапка) – смушева
барда – сокира, тесак
бахмат – бойовий верховий кінь
Баяцет – Баязед [Баязид] I Блискавичний, турецький султан (1389–1402 рр.). Провадив активну завойовницьку політику на Балканах і в Малій Азії. Розбитий і полонений Тимуром у 1402 р.
бездів'я – відсутність дівчат, жінок
безеценство (польськ.) – підлість, безчесність, мерзенність, огидність
безобразний (рос.) – бридкий, поганий, паскудний
безрога – свиня
бель (польськ.) – колода
Бельзевул – Велзевул, у ранньохристиянській релігії володар демонів, диявол
бекеша – чоловічий верхній теплий одяг з брижами в стані
бервено – колода
бестія (лат.) – звір
Бистрицький Іван – свояк І. Мазепи, управитель Шептаківської волості у 1687–1708 рр. Виконував різні доручення гетьмана. На І. Бистрицького І. Мазепа поклав відповідальну місію – повідомити Карла XII про бажання генералітету Гетьманщини стати союзниками шведів. І. Бистрицький був відправлений до гетьмана з відповіддю короля, який згоджувався взяти запорозьке військо під свою протекцію. Отримавши її, І. Мазепа знову послав І. Бистрицького до Карла XII. І цю місію І. Бистрицький виконав успішно. Він залишився з І. Мазепою до його смерті. Помер І. Бистрицький у Швеції.
біле оружжя – холодна зброя, зокрема шаблі
білля – білізна
бішений – божевільний
бодяк – будяк
боківка – бокова кімната
болій (старосл.) – більший
боржій – швидше (від *борзо* – швидко)

булдимка [булдимок] – гвинтівка

бульба – тут: картоплина

бурдюг – бурдей, бурдій, землянка; халупа

бусоля – бусоль, інструмент для вимірювання магнітного азимуту, тобто горизонтального кута між яким-небудь напрямом на місцевості і магнітним меридіаном

в обморок упасти (з рос.) – зімліти

ваган – дерев'яна миска, ночви

валах – кастрований кінь

Валькіра [Валькірія] – у скандинавській міфології Валькірії – войовничі діви, які за волею бога Одина вирішували долю битви. Вони вибирали найхоробріших полеглих воїнів і відносили їх у Валгаллу – місце вічного щастя.

вальторня – валторна

варга (польськ.) – губа

вареха – ополоник

вартівня – приміщення для сторожа або військових вартових

вділ – униз, додолу

вегера – вегеря, вид танцю

верзуни – постолі

вертеп – ляльковий театр з біблійними персонажами, який колядники показують на Різдвяні свята

весталка – жриця римської богині домашнього вогнища Вести. Давала обітницю безшлюбності і цнотливості; була зобов'язана підтримувати у храмі невгасимий вогонь.

весь – село

вечіря – вечірне Богослужіння

Виговський Іван (?–1664) – гетьман Війська Запорозького (1657–1659); за Б. Хмельницького генеральний писар; 1658 придушив повстання М. Пушкаря та Я. Барабаша; уклав з Польщею Гадяцьку угоду 1658; розбив московське військо в Конотопській битві 1659, але незабаром зазнав поразки в громадянській війні, зрікся булави і виїхав до Польщі; звинувачений П. Тетерею у зраді польського короля і розстріляний поляками.

видень – глядач

видиво – видіння, примара

вижки – вишки, місце над сіньми, де зберігають сіно, солону тощо; підрі

виклинати – проклинати

вильот – відкидний рукав

вилуцок – лісковий (ліщиновий) горіх, який сам вилуцився; *перен.* міцний, здоровий, гарний хлопець

випенетрувати – дослідити, вивчити

випороток – недоношене маля тварини, яке виймають з тіла убитої або загублої матері

випощений – виголоднілий

випулити очі – витріщитися

Висока Порта [Оттоманська Порта, Блискуча Порта] – заведена в європейських документах та літературі середніх віків і нового часу назва уряду Османської імперії

вихрестка – дівчина або жінка, яка перейшла в християнство з іншої релігії

віват (*лат.*) – вітальний вигук „хай живе“. Тут: вітальний постріл

віддоловувати – відкопувати зі сховку

відшиб'я – затишне місце: на боці, осторонь

віз – тут: сузір'я семи зірок, що нагадує віз (Велика Ведмедиця, Мала Ведмедиця)

вісьта – вигук, яким повертають коней наліво

вітчина – вітчизна

війо – окрик, яким підганяють коней; но

вносити – тут: висновувати, робити висновок

Вобан Себаст'єн Ле Претр (1633–1707) – французький військовий інженер, маршал Франції. Викладав наукові основи фортифікації, розробив метод поступової атаки фортець; один із засновників міннопідривної справи.

Водан – верховний Бог давніх германців континенту (у скандинавській міфології – Один)

Войнаровський Андрій Янович (1681/1682–1740-і) – небіж І. Мазепи, син Олександри Мазепи і київського земського судді Яна Войнаровського. Навчався у Києві й у Дрезденському університеті. У жовтні 1708 І. Мазепа відправив А. Войнаровського до Меншикова з повідомленням, що не може зустрітися з ним через хворобу. А. Войнаровський, отримавши нові повідомлення від гетьмана, втік з Горська. Взяв активну участь в антимосковському повстанні – їздив до Туреччини, Криму зі зверненнями про допомогу, відзначився у боях за Веприк і Гадяч. У Бендерах домігся передання йому в спадок великого скарбу гетьманського уряду. Провадив переговори у Криму, Стамбулі, з європейськими урядами в українській справі, намагався створити антиросійську коаліцію, щоб відновити українську державність. 1716 був підступно захоплений і вивезений з Німеччини до Петропавлівської фортеці, де пробув до 1723, потім його заслали в Якутськ. Там він помер десь у 1740-их роках.

воловід – товстий шнур, налігач

воловодити – зволікати

волока – ділянка землі площею близько 16,8 гектара

волохи – населення Придунайських князівств і Трансільванії, з якого в другій половині XIX ст. сформувалися румунська і молдавська нації

восвоясі (рос.) – додому, геть

впів – тут: упоперек

вразі (старосл.) – вороги

всадник (рос.) – вершник

всеп'яніший синод – зборища наближеної до Петра I верхівки російсько-го суспільства, на яких панувало пияцтво, розпуста і богохульство

всовганий (сніг) – слизький, утрамбований ковзанням ніг

встеклий (польськ.) – божевільний; збожеволілий

вчасний – ранній

гавра – лігво звіра, барліг

газарт – азарт

гайдук – виїзний лакей; слуга; придворний охоронець

гайта – вигук, яким повертають коней направо

гаківниця – довга важка рушниця з гаком на прикладі

галябарда – алебарда

гармаш – артилерист

гевал – велика, неповоротка, незграбна людина

гемонський – від слова „гемон“ – демон (у лайливому значенні)

Геракл [Геркулес] – у давньогрецькій міфології герой, наділений надзвичайною силою. Здійснив багато подвигів: переміг Антея, звільнив Прометея та ін.

Герта – скандинавська богиня моря, дружина Водана (Одина). Мати-годувальниця всіх живих істот.

Герцик Григорій Павлович (? – після 1735) – син Полтавського полковника. Закінчив Києво-Могилянську колегію. Виконував обов'язки наказного полковника. Ймовірно, 1708 р. перебував у Батуринській фортеці і якимсь чином врятувався. В уряді П. Орлика обійняв посаду генерального осавула. Їздив з дипломатичними завданнями до кубанського султана, донських козаків, казанських татар, запорожців, до Туреччини. Проживаючи у Швеції, виконував різні доручення П. Орлика. 1720 р. його підступно викрали у Варшаві царські агенти. 1728 р. перебував у Петропавлівській фортеці, а пізніше жив як політичний засланець у Москві. Ще раніше, 1712 р., була заслана його дружина. Коли вона померла 1732 р., Г. Герцик навіть не мав грошей на її поховання. 1735 р. був звільнений з-під караулу і почав отримувати на сім'ю, в якій було четверо дітей, 25 копійок на день. У тексті прізвище цього діяча подано автором у двох варіантах: Герцик і Герциг. Останній ближчий до німецького слова *herzig*, що означає „милий, славний“.

гетера – у стародавній Греції освічена неодружена жінка, яка провадила вільний спосіб життя і привертала увагу чоловіків своїм артистизмом; переносно – легковажна жінка

гіпокрит – лицемір, святенник

гіпоцентавр – кентавр, у давньогрецькій міфології химерна істота – напівлюдина-напівкінь

глемезнути – гепнути, сильно вдарити

глота – скупчення людей

Голгота – Голгофа, узвишся на північний захід від Єрусалиму, де розіп'яли Ісуса Христа

голодна кутя – переддень Водохреща

гольштайнець – родом із Гольштайну (Німеччина)

гоненіє фараонове (*бібл.*) – гоніння на євреїв у Єгипті, щоб вони не множилися

гони – лінійна міра – чверть версти

гопліт – важкоозброєний піхотинець у Стародавній Греції

горда – орда

гордийський вузол [**гордіїв вузол**] – за легендою, фригійський цар Гордій зав'язав дуже складний вузол, якого ніхто не міг розв'язати. Александр Македонський, якому сказали, що, хто розв'яже цей вузол, той оволодіє Азією, просто розрубав його мечем.

горі імієм сердца (*старосл.*) – вгору піднесімо серця

Горленко Дмитро Лазаревич (1660–1731) – син Прилуцького полковника Лазара Горленка, вбитого і спаленого козаками в час скинення гетьмана І. Самойловича. Служив канцеляристом у Батурині. 1693 р. І. Мазепа передав йому урядування Прилуцьким полком. Д. Горленко потрапив до кола найвпливовіших довірників гетьмана. Воював проти кримських орд і шведів, заснував кілька селітряних заводів. Давав гроші на будівництво церков, Густинського монастиря. Активно підбурював гетьмана І. Мазепу до рішучих дій щодо виходу Гетьманщини з-під влади Москви. Влітку 1708 р. разом з Д. Апостолом, Д. Зеленським, І. Ломиковським клявся Мазепі бути йому вірним. Залишився вірним гетьманові і після Полтавської битви. Отримавши запевнення в безпеці, 1714 р. повернувся в Україну і наступних 15 років пробув на засланні в Москві, звідки не мав права виїжджати.

горобина ніч – бурлива ніч, зі зливою, громами і блискавицями

госанна – осанна, молитовний вигук стародавніх євреїв і християн; уславлення кого-, чого-небудь; слава, хвала

гостець – ревматизм

грубник – робітник, що палить у грубах, печах і т. ін.

груз – подрібнене каміння, бита цегла і т. ін., що залишилися після зруйнування чого-небудь

гуш – вигук, яким відганяють курей

Галаган Гнат – 1706 р. полковник на Запоріжжі, 1708 р. полковник компанійський у Мазепи. Перейшов на бік Петра I і допоміг московському війську здобути Січ. 1709–1714 – полковник чигиринський, 1714–1739 – полковник прилуцький, відомий кар'єризмом і здирництвом.

Генуя – місто в Італії
гаспода (рос.) – панове
гестикуювати – жестикулювати
гобелін – гобелен
Голіят – Голіаф, біблійний велетень-филістимлянин, якого убив каменем із прощі юний пастух Давид. Згодом Давид став царем євреїв.
готи – готи, група германських племен. У II ст. н. е. вийшли з південної Швеції і заковували на Україну, де створили державу. Племена від Дністра до Дінця і Кубані називалися остготами, на захід від Дністра – вестготами. 375 р. готську державу розбили гуни.
гренадієр [гренадир] – гренадер, солдат або офіцер добірних (за високим зростом) піхотних чи кавалерійських частин, спеціально підготовлений для ручного гранатометання

Даліла [Деліла] – коханка біблійного силача Самсона, яка підступом позбавила його незвичайної сили
Данило – князь галицький (1205–1264) і волинський (від 1221 р.). Сорок років провадив боротьбу за звільнення Волині і Галичини від чужинців. 1239 р. заволодів Києвом. Боровся проти ворохобних бояр і „татарських людей“. Будував міста (Львів, Холм та ін.). Був визначним дипломатом. 1254 р. отримав від папи римського титул короля.
данцігський – гданський (Данціг – нині Гданськ)
дезерція – дезертирство
дейнека – селянин, озброєний дрючком, довбнею, вилами тощо
дереш – чалий кінь
Декарт – Рене Декарт (1596–1650), французький філософ, математик, фізик і фізіолог. В основі філософії Декарта – дуалізм душі і тіла. Людина – поєднання безживного тілесного механізму з душею, яка має розум і волю.
дефендуватися – захищатися, оборонятися
дзига – вовчок, вертка дівчина
Див – у східнослов'янській міфології демонічний персонаж, зловісна сила
дикє м'ясо – хворобливий наріст біля рани, яка довго не загоюється
дильований – зроблений з дилин – грубих дощок, брусів, балок
дим – тут: хата
дискурс – розмова, бесіда
дишкурс – дискурс, розмова
дідич – поміщик
ділочки – тут: ямки (на щічках)
днедавній – дуже старий
довг – борг
домашня війна (з польськ.) – громадянська війна
допрос (рос.) – допит
допрос с пристрастієм (рос.) – допит з тортурами

дорійці – одне з основних давньогрецьких племен. З Північної і Середньої Греції перемістилися в південно-західні райони Пелопоннесу, потім заселили острови Родос, Крит та ін.

Дорошенко Петро – гетьманував у 1665–1676 рр. Мав за мету об'єднання і звільнення України від польської і московської влади. Попри величезні зусилля, не зумів цього досягти. На вимогу Москви зрікся гетьманства.

драгони – драгуни, вояки кавалерійських частин, що вели бій у пішому і кінному строю

драпіжний – хижий

дрисля – пронос, бігунка, різачка

друлити – штовхнути

дурійка – безум, божевілья

евентуальний – можливий

ексцеленція – превосходительство, ясновельможність

електор – курфюрст, який мав право брати участь у виборах імператора Священної Римської імперії

електор саський – саксонський курфюрст, який мав право брати участь у виборах короля

еолиці – еолійці, одне з основних давньогрецьких племен. Із Східної Фессалії поширилися по цілій Фессалії і Беотії, а тоді на північно-західну частину Малої Азії.

егер – солдат особливо стрілецького полку

еден до Саса, а другі до яса (*польськ.*) – один так, а другий інак; хто до ліса, хто до біса

ектенія – моління, яке читає священник або дяк і на яке хор і/або лик (зібрання) відповідає: *Господи, помилуй* і *Подай, Господи*; моління про царя і його дім під час служби Божої

ерепуд – малоросла людина; недомірок; карлик

ермолой – див. **ірмолой**

Ефіяльт [Ефіальт] – за давньогрецьким переказом грек, який показав Ксерксові обхідну стежку, якою перси зайшли в тил спартанцям в битві при Фермопілах

жакувати – грабувати, розкрадати

жасно – страшно, жахливо

жевжик – жвавий хлопчик

жий – живи

жировище – місце жирування диких тварин

жльопати – жадібно пити

жмінка – жменька

жрекиня – жриця

з диму – з комина, з хати

з рамени – з середовища; зі складу

заблизнитися (про рану) – затягнутися, зажити

завести – не оправдати надій

завійниця – завійна, різкий пекучий біль у грудях або животі

заводіти – голосно плакати, голосити

заговірник – змовник

заголюкати – задурманити людину, заговоривши її, забивши баки словами і криком

загреба – пшеничний корж, випечений у жару

зага – сага, твір давньоскандинавського епосу

задолований – захований (закопаний під долівкою тощо)

задраснути (*польськ.*) – подряпати

закалений (*рос.*) – загартований

заков'язнути – померти, задубіти

замигтіти – з'явитися на короткий час і зникнути з поля зору

запари – зашпори, гострий біль від морозу, холоду (звичайно в пальцях рук, ніг)

зап'яток – задня частина п'яти; задник, закаблук

засібна (країна) – багата

заспа – сніговий насип, кучугура

затирати руки – потирати руки

затроувати – затруувати

защита – захист, охорона

зводжений (місток) – який зводиться, підіймається

здевастувати (*з польськ.*) – розорити, спустошити

здоліти – здолати, змогти

Зевес – Зевс, верховний бог у грецькій міфології. Перебував на горі Олімп.

Зеленський Дмитро – Лубенський полковник, свояк І. Мазепи. Належав до старшин, які після доносу В. Кочубея з власної ініціативи клялися у вірності гетьманові. Лише з ним, Д. Апостолом та Д. Горленком гетьман радився, чи йти на з'єднання з московським військом. Після Полтавської битви здався. 1711 р. був ув'язнений і засланий до Сибіру, де у злиднях помер.

зіло – дуже

зінський – злий, паскудний

зіскати – найти

злоги – пологи

злюзувати (*польськ.*) – відпустити (вартового, чергового тощо)

зменстружений – занепокоєний, стривожений

змисли – відчуття

змізерований – змарнілий

змолоцок (з польськ.) – молотник
знебутися – знесилитися, перевтомитися
знеправлений – позбавлений прав
зорішливий – зоряний
Зосим і Саватій – святі, опікуни пасічництва
зуховатий – завзятий, молодцюватий, хвацький
з рамени – з середовища, зі складу

ід – до (прийм.)

ієромонах – монах у сані священника

ізмінник (рос.) – зрадник

ілюзія – самообман, обман

Інд, Ганг – великі ріки в Азії

індур – індик

інсигнії [клейноди] – найчастіше дорогоцінні предмети, що є ознаками влади (атрибутами державності), гідності, спеціального відзначення. У княжі часи до них належали бунчуки, стяги. У козацтва інсигніями були корогва (прапор-святиня), булава, бунчук, гербова печатка, литаври, сурми, тростинова палиця зі срібною кулею, пернач (полковницька регалія). Від XVI ст. ознакою найвищої військової (гетьманської) влади була булава. У духівництва інсигніями є митра, панагія, посох, корогва.

інтенція – намір

Інфлянти (Inflanty) – польська назва Ліфляндії в XVII–XVIII ст.

ірмолой – збірник ірмосів – творів візантійської і давньоруської християнської гімнографії

Іродіада – онука Ірода Великого. Вийшла заміж за свого дядька Ірода Пилипа I, потім покинула його і зійшлася з його братом Іродом Антипою. Іван Хреститель засуджував це перелюбство, за що був ув'язнений, і на прохання доньки Іродіади, Саломеї, йому відрубали голову.

іссоп – трав'яниста або дрібночагарникова рослина, один із видів якої має ефірну олію. Давні євреї використовували цю рослину для окроплення кров'ю прокаженого, очищувальною водою – нечистого і т. ін.

Йовові вісті – з біблійної розповіді про хвороби і страждання Йова

йонці – іонійці, одне з основних давньогрецьких племен. Заселяли Аттику, частину Евбеї, острови Хіос, Самос та ін. Колонізували середню частину західного узбережжя Малої Азії (область Іонії), узбережжя Чорного і Мармурового морів.

кабиця – відкрита літня кухня (піч) у дворі або садку; похідна кухня

кагля – кагла, отвір у димоході, який затуляють для збереження тепла

когути червоні крильми б'ють – шугає полум'я

кадовб (корабля) – корпус
кандизований – зацукрований
канон – гармата
кант – хвальна врочиста пісня духовного або світського змісту
капа – покривало
каптур – відлога
карвасар – суд без протокольної процедури, поспіхом
каре – бойове шикування піхоти чотирикутником з фронтом назовні, гольовно проти атак кінноти
Карл Великий (742–814) – франкський король, згодом – імператор створеної ним великої держави
Карл XII [Karl XII] (1682–1718) – король Швеції з 1697, син Карла XI; видатний полководець; під час Пн. війни 1700–21 переміг рос. війська під Нарвою (1700), пол. короля Августа II Сильного над Зх. Двіною і під Клішовом (1702); 1704 посадив на пол. трон Станіслава Лещинського; 1706 зайняв Саксонію; уклав таємний союз із гетьманом І. Мазепою і 1708 рушив на Україну; 1709 зазнав поразки під Полтавою; 1710 уклав угоду про взаємну допомогу з гетьманом П. Орликом і Кримським ханством; 1715 повернувся до Швеції; загинув у Норвегії.
кармазин – дороге темно-червоне сукно
карний – дисциплінований
карність – дисципліна
Картаго – Карфаген, місто-держава в Північній Африці. Засноване фінікійцями у 825 р. до н. е. Завоювало Північну Африку, Південну Іспанію, Сицилію, Сардинію. Після трьох Пунічних воєн з Римом 146 р. до н. е. столиця була зруйнована римлянами, а держава перестала існувати.
касетон – кесон, чотири- або багатокутне заглиблення в стелі. Виконує конструктивну і декоративну функції.
катряга – катрага, курінь на пасіці
Кафа – місто в Криму, де був великий невольничий ринок. 1783 р. перейменоване на Феодосію.
квочка – тут: сузір'я Плеяд
кебетний – талановитий
келеп – зброя у формі молота на довгому держаку
Кенігзен [Кенігсек Фрідріх] (?–1708) – інженер-артилерист, родом із Пруссії. Генеральним гарматним осавулом Гетьманщини призначений орієнтовно на початку 1700-х років. Під контролем канцелярії Генеральної Військової Артилерії Ф. Кенігсека були ливарні, порохові та кінні заводи. Його професіоналізм виявився 1702 р. під час облоги Биховської фортеці, коли ядра, спрямовані Ф. Кенігсеком, вимусили прихильників Карла XII здатися. У жовтні 1708 р. гетьман І. Мазепа доручив Д. Чечелеві та Ф. Кенігсекові оборону Батурина. Гарматний

вогонь завдав чималих втрат війську Меншикова. Через підступну зраду Прилуцького наказного полковника І. Носа зусилля оборонців були зведені нанівець. Ф. Кенігсек, за повідомленням англійського посла Чарльза Вітварта, „не встиг розставити своїх людей у належний порядок“ і був тяжко поранений. Схоплений вояками Меншикова Ф. Кенігсек помер від ран у дорозі. Його тіло колесували у Конопті, після чого голову з виколеними очима „на столпе каменном та кож на шпицу железную воткано“ в Сумах.

кертвиння – кротовиння

киватися – рухатися, ворухитися

київські канти – співи, побожні пісні

кирея [керей] – довгий, широкий суконний одяг, свита-сіряк з каптуром; одяг прямоспинного крою зі вставними клинами по боках

кирун – дешева матерія

кількоро – декілька

кістнер – церковний слуга, паламар

клев – зуб (кривий, гострий)

клевець – молоток

кнут (рос.) – батіг, бич

кобеняк – довгий, широкий суконний верхній одяг з відлогою; каптан, кирей, сіряк

ковбаня – глибока вибоїна, звичайно на дорозі, з водою, болотом; калюжа

ковер – килим

коверза – від *коверзувати* – капризувати; знущатися, збиткуватися, глумитися

Кодак – у XVII–XVIII ст. фортеця біля Дніпровських порогів, побудована поляками в 1635 р. з метою ізолювати Запорізьку Січ від України

Кожухівський Юрій – компанійський полковник. За наказом гетьмана, терміново повернувся з походу Булавіна і брав активну участь в антимосковській акції. 7 березня 1709 р. його полк потерпів поразку в нерівному бою з корпусом Меншикова. Після Полтавської битви здався царському війську. 1712 р. по трьох роках тюрми був засланий до Архангельська.

коловатиця – коловерт

колот – колотнеча

колюмна – колона

колючкувати – колоти (словами)

комишник – розбійник, що ховався в очеретах і комишах пониззя Дніпра

коміть – стрімголов, сторчма

компанієць – козак легко-кінного гетьманського полку

кондиція – суспільне (майнове) становище

контуш – кунтуш, верхній розпашний чоловічий і жіночий одяг XVI–XVIII ст.

копаниця – полоз у санях

копильчак – сани, ґринджоли
копійник (*рос.*) – списник, воїн, озброєний списом (*рос.* копьё)
корець – міра сипких тіл, що дорівнює 100 кг, центнер
корито (*Десни*) – тут: річище
копіт – курява
королівці – соратники короля Карла
коряк – кругла посудина з ручкою для зачерпування і виливання води (вина, молока тощо); ківш
коси у джерегелі – вінком довкруги голови
Кочубей Василь (1640–1708) – регент військової канцелярії (1681–1687), генеральний писар (1687–1699), генеральний суддя (1699–1708) Гетьманщини. Власник великих маєтків. Учасник усунення І. Самойловича з гетьманства в 1687. Разом з Полтавським полковником І. Іскрою – автор доносу на Мазепу про його антимосковські наміри. Петро І, якому адресувався донос, не повірив авторам і видав їх у руки Мазепи. К. та Іскра були страчені в містечку Борщівка під Білою Церквою (тепер село Вінницької обл.). Згодом перепоховані на території Києво-Печерської лаври.
Кочубей (Кочубейвна) Мотря (бл. 1688 – ?) – донька Василя Кочубея, хрещениця гетьмана І. Мазепи, який був закоханий у неї і хотів одружитися (батьки не дали згоди). Збереглися листи Мазепи до неї. Роман став сюжетом для письменників, композиторів, художників; 1707 вийшла заміж за сина ген. судді В. Чуйкевича; 1709 їх було заслано до Сибіру. Повернувшись в Україну, пішла в монастир біля Полтави.
коштур – костур
краска – колір, барва
крата (*польськ.*) – ґратчасті ворота
кратястий (*з польськ.*) – картатий
крижі – попереk
криянка – від слова *критися* – не проявлятися відкрито, таїтися, ховатися
кріс – рушниця
кукла (*рос.*) – лялька
кундель – вівчарка
куншт (*польськ., від нім. Kunst*) – майстерність, мистецтво
кунштик (*польськ., від нім. Kunststück*) – шедевр, майстерний виріб
Кулідон – у давніх римлян божок кохання. Зображається у вигляді хлопчика з луком.
куропуд – страхопуд, інших страшить, а сам курей боїться
курпи – етнографічна група, що населяє Курпівську Пуцу (північне Мазовше в басейні Нарови та її приток)
лавник – член міського суду
Лазар – брат євангельських Марії і Марфи, якого Ісус Христос воскресив на четвертий день після його смерті

лазарет – шпиталь
ласохлист – ласий на розкоші
лахмай – людина в лахмітті
лебедіти – слізно просити; жалібно молити
легіт – легкий, приємний вітерець
легувати – заповідати, записувати легатом (як заповіт)
ледняк – дуже холодний вітер
лезво – лезо
лексикон – словник
Лещинський Станіслав – познанський воєвода, обраний 1704 р. на королівський престіл. Підтримував Швецію у її боротьбі проти Московії. Польща, маючи одночасно двох королів – Августа II і Лещинського, поділилася на дві ворожі частини.
лизень – язик великої рогатої худоби
липняк – липовий мед
листяний – листяний
личман – металева прикраса, яку жінки носили на шиї; гріш
Ліфляндія – офіційна назва території Північної Латвії і південної Естонії у XVII – поч. XX ст.
Лок – Джон Локк (1632–1704), англійський філософ, творець доктрини лібералізму. Спирався на теорію природного права і соціального договору. Розробив емпіричну теорію пізнання – все людське знання випливає з досвіду.
локшина – краєне тісто, макарони
лопуцьок – молода, соковита стеблина, звичайно їстівна
лошадь (*рос.*) – кінь
луданний – пошитий з лудану – блискучої тканини
луна – тут: місяць
льонт – запалювальний шнур
лютер – лютеранин
люштик (*з нім.*) – забава, веселощі
Ляйбніц – Готфрід-Вільгельм Ляйбніц (1646–1716), німецький філософ, математик, фізик, мовознавець. Вважав, що реальний світ складається з безмежної кількості психічних діяльних субстанцій – монад, які перебувають між собою в установленій гармонії. Розробив проєкт розвитку освіти і державного правління в Росії.
ляпалія – очевидна, давно відома істина (від імені французького офіцера на ім'я *La Palice [La Palisse]*)
ляпіс – безбарвний кристал, що використовується в медицині як протизапальний та припікальний засіб
мажа – віз
майгаласитися – морочитися, вовтузитися
майонток (*польськ. maj¹ tek*) – маєток

Макіявель – Нікколо Макіавеллі (1469–1527), італійський політичний мислитель і письменник. Уважав головною причиною бід Італії політичну роздробленість, подолати яку зможе сильна державна влада, використовуючи для цього будь-які засоби.

Максимович Дмитро – генеральний бунчужний (1703–1708), генеральний осавул (1708–1709). Після битви під Полтавою піддався московитам і 1710 р. був засланий родиною до Архангельська, де в злиднях 1732 р. помер.

мамула – *зневажл.* вайло, тюхтій, телепень

мари – ноші для перенесення мерців

маркетанка – маркітантка, жінка, яка торгувала харчами, напоями та дрібними предметами солдатського вжитку в арміях XVII–XIX ст.

Марс – давньоримський бог війни

марципан – кондитерський виріб із товченого мигдалю, горіхів і т. ін. з цукром

маслак – велика кістка людини або тварини (переважно стегнова)

матір городів – столиця

матна – середня частина невода у вигляді довгого, вузького мішка, куди потрапляє ловлена риба; тенета; скрутне становище

машкара – маска, личина

машталір – візник

маєстат – велич

медляки – іменник від *медлить* (рос.) – баритися, гаятися

ментруга – неспокій, тривога

Меншиков Олександр Данилович (1673–1729) – російський державний і військовий діяч, князь (1707), генералісимус (1727); найближчий соратник Петра I; учасник Північної війни 1700–1721. 1708 зруйнував м. Батурін, винищивши його мешканців за підтримку І. Мазепи. За імператриці Катерини I (1725–1727) фактичний правитель Росії; ініціатор ліквідації Малоросійської колегії та обрання гетьманом Д. Апостола. 1727 усунутий від влади і засланий.

мервити (волосся) – м'яти, бгати

мерсі (*фр.*) – дякую

Мефісто – Мефістофель, образ біса, демона, супутника доктора Фауста в німецькій легенді. Став літературним персонажем багатьох творів, з яких найвідоміша трагедія Й.-В. Гете „Фауст“.

мимрай – людина, яка мимрить – тихо, невизрно говорить

михайлик – невеличкий дерев'яний ківш для горілки

мишкувати – стежити, слідкувати за ким-, чим-небудь

мід – мед

мінея – книга з текстами церковних відправ на кожний день місяця

міт – міф

міховиння – грубе полотно

млинське каміння – млинові камені (жорна)

млоїти – викликати почуття млости; нудити
мойра – у давньогрецькій міфології мойри – три богині долі, сестри Клото, Лахесіс і Атропос, що прядуть нитки людського життя; *перен.* доля, фортуна, приречення
Монбланк – Монблан, найвища гора в західній Європі (4807 м)
монізм – філософське вчення, яке бере за основу всього існуючого одне начало – матерію (матеріалістичний монізм) або дух (ідеалістичний монізм)
морг – міра землі, що дорівнює 0,56 гектара
москаля везти – обдурювати
москва – московити, москалі
мосці (*польськ.*) – милостивий (скорочена форма ввічливого звертання wasza mi³ości)
мосці пане – вельмишановний (шановний, ласкавий) пане (добродію)
Мотря Василівна – донька Василя Кочубея (див. **Кочубей (Кочубеївна) Мотря**)
Мочура – Мотря (*звважл.*)
му – йому (*енклітична форма займенника*)
муніція – амуніція, спорядження (крім одягу і зброї) військовика; військове спорядження коня
муравник – майданчик, на якому росте мурава
м'ясниці – час перед великим постом, коли дозволяється їсти м'ясо, одружуватися тощо

н. ст. – новий стиль (Григоріанський календар)
на відшиб'ю – на відчепі, осторонь
наборзі – наспіх, квапливо
навректи – наврочити
навшпиньки – на пальцях
надегчений – просочений дьогтем
наізуст – напам'ять
наїжений – наїжачений
напольний гетьман – польний (гетьман), помічник коронного гетьмана.
 Коли гетьман відходив з поля битви, він передавав булаву напольному.

напрасний – раптовий, несподіваний
настолочити – настоптати, наступити
наховстати – надягнути на коня вуздечку
наччо (*польськ.*) – натще
не мала доброї презентації – не виглядала гарно
невгнутий – непереборний, невідступний
невговканий – непогамовний
невіривняний – тут: незалагоджений
невідкличний – незмінний

невмоготу – несила

Немезіс – Немезида [Немесида], у грецькій міфології богиня відплати, помсти. Запам'ятовувала будь-яку людську несправедливість, спрямовувала свій гнів на тих, хто порушував закон.

необчуханий – з необрубаними сучками, необтесаний; *перен.* недосвідчений

непритягнений – нездатний нормально осмислювати дійсність; з потьмареною свідомістю

нечайність – несподіваність

нищий (*рос.*) – жебрак

нірвана – у буддизмі стан найвищого блаженства душі, яка зливається з духовною першоосновою світу; повний спокій, знецілення

Ністер – Дністер

нормани – норманни, „північні люди“. Так називали скандинавів-вікінгів у Західній Європі. На Русі їх звали варягами.

носогрійка – коротка фійка (люлька)

нута – нота

обершт, оберст (*нім.*) – полковник

обдавати – ударяти

обморок (*рос.*) – непритомність, зомління

обої (*рос.*) – шпалери

обой – гобой, дерев'яний духовий інструмент

обполудені – вкриті полудом, більмом

обрік – дрібно посічена солома з вівсом, дертю і т. ін. для годівлі коней

обшивка – комір сорочки

оглашений – оглашений, який поводить безглуздо, недоладно; божевільний

Одін – Один, верховний бог у скандинавів дохристиянських часів. Приводив душі мертвих воїнів у Валгаллу – рай для загиблих лицарів, де вони проводять час у безперервних розвагах.

окап – острішок

окліп – охляп, без сідла

околіти (*рос.*) – вмерти; здохнути

околювати – оточувати

око́рм – провіант

олеандр – південна вічнозелена рослина (кущ або невелике дерево)

Оливна гора – місце, де востаннє молився Ісус Христос перед тим, як його схопили і стратили

омшаник – утеплене приміщення для зимівлі бджіл, стебник

опасистий – товстий, огрядний

опаска – пов'язка

опир – упир, вампір

опириця – упириця

опона – завіса; покривало, ковдра

опресія – важке, скрутне становище, утруднення

Орлик Пилип Степанович (1672–1742). Народився у селі Косуті Ошмянського повіту на Віленщині, у шляхетській родині чеського походження. Батько загинув під Хотином. Учився у Києво-Могилянській колегії. Був одружений з Ганною Герцик. Знав п'ять мов, був віртуозним панегіристом. В одному з панегіриків оспівав І. Мазепу як організатора взяття Казикермена, Асламмістечка та ін. кримських фортець. Захоплювався теологією, філософією, літературою, що сприяло його наближенню до І. Мазепи. Служив консисторським писарем Київської митрополії, потім у Батурині канцеляристом і реєнтом Генеральної військової канцелярії. 1708 р. став генеральним писарем і найближчим потаємним помічником І. Мазепи. У жовтні 1708 р. гетьман доручив П. Орликові скласти латинську інструкцію І. Бистрицькому, якого послали до Карла XII з пропозицією взяти Україну під його протекторат. П. Орлик з генеральним обозним І. Ломиковським першими виїхали на зустріч із шведськими представниками. Після смерті І. Мазепи П. Орлик був обраний гетьманом. Майже 30 наступних років присвятив відстоюванню інтересів України, провадив переговори з урядовцями європейських країн, залучаючи їх до антиросійської коаліції.

осавулчик-стойчик, осавул – виборна військово-адміністративна службова особа; **стойчик (стійчик)** – вартовий. Осавулчиків-стойчиків використовували як військових посильних.

осаджений – заселений

осмотрений – забезпечений

осотувати – покривати, огортати

осьмачок – осьмина (восьмина), міра сипких тіл, яка дорівнює половині чверті

отнюд(ь) – ні в якому разі

оторопіти – злякатися

офензива – напад, наступ

охлап (*польськ.*) – недоїдок, недогризок

охочекомонник – кіннотник-доброволець, належний до вільних (нереглярних) кавалерійських полків

очкур – шнурок до стягання штанів

очодоли – очні ями, орбіти

пав'юк – павич

падачка – падуча хвороба, епілепсія

пактувати – переговорювати

паладин – лицар з почту короля або іншого володаря; вірний лицар, людина віддана ідеї, справі, особі

паланка – невелике укріплення, обнесене частоколом

паленище – випалене місце в лісі, в степу

Палій-Гурко Семен – правобережний козацький полковник. Боровся за звільнення України від польських загарбників. На його заклик у 1702–1704 рр. відбувалося масове переселення на Правобережжя селян і козаків з Лівобережжя і Слобожанщини. У 1705–1709 рр. був на засланні в Сибіру.

паль – паля

панікадило – велика люстра зі свічками або стоячий канделябр перед іконами в церкві

панта рей (*грецьк.*) – усе тече (все міняється) – слава давньогрецького філософа Геракліта з Ефесу (кін. VI – поч. V ст. до н. е.)

парастас – заупокійна відправа

парсуна – обличчя, лице

партесний (спів) – багатоголосний

пастрома – вуджена баранина

паструда – сушена риба

патериця – довга палиця; жезл як ознака вищих священнослужителів, символ влади

патинки – туфлі без закаблуків; хатні туфлі, капці

Паткуль Йоган Райнгольд (1660–1707) – ліфляндський шляхтич, політичний діяч. Служив у шведській армії, намагався домогтися від шведів відновлення прав і привілеїв ліфляндського дворянства. 1694 р. втік до саксонського курфюрста Августа, майбутнього короля Польщі. Підтримував ідею союзу проти Швеції. 1702 р. перейшов на службу до Московії. 1704 р. поїхав московським послом до Варшави і начальником загону, посланого на допомогу Августові II. За мирним договором між Августом II і Карлом XII (1706) був виданий шведам і страчений.

Пелопіди – сини Пелопа, Атрей і Фіест, та їхні нащадки. На долю Пелопідів випали трагічні випробування, причиною яких було те, що Пелопа прокляв Миртил. Цей візник царя Еномая допоміг Пелопові перемогти у змаганні на колісницях. Пелоп не тільки не дотримав обіцянки щодо винагороди, але й скинув Миртила в море.

Пенелопа – у грецькій міфології дружина Одиссея, яка чекала його двадцять років з Троянської війни. Попри настирливість багатьох женихів, вона зберігала вірність своєму чоловікові і таки дочекалася його повернення. Символ жіночої відданості і вірності.

перепуд – переляк, перестрах

перепуджений – переляканий

перун – грім

перше – тут: до цього часу, раніше

Петро I Романов [Петро Великий] (1672–1725) – російський цар (1682), імператор (1721). Політика П. I щодо України полягала в подальшому обмеженні її суверенітету. Після битви під Полтавою запровадив

режим окупаційного терору, обмежив гетьманську владу; 1722 заборонив обирати гетьмана в Україні.

печать завісита – печатка, що звисає на шнурку

пилюга – курява

писок – рот; обличчя

питоменність – характерна особливість

піднос – таця

підрі – сінник, приміщення між стелею і покрівлею, де зберігають сіно

підхопень – тут: дівчина, яка швидко все сприймає

підчаший – придворна службова особа

пікінер – вояк, озброєний пікою – різновидом довгого полегшеного списа з гострим металевим наконечником

пiкна (пiч) – для випікання хліба

піонір – піонер, до 80-их років XIX ст. вояк саперної частини інженерних військ

Піпер Карл (1647–1716 р.) – граф, з 1705 р. глава шведського кабінету (перший міністр Карла XII) і верховний маршал королівського двору

пiрваний (з польськ.) – викрадений

пiрвати (з польськ.) – захопити, викрасти

пiхва – пiхви, футляр для шаблі

плазування – тут: биття шаблею плазом

плеканець – тут: чорт

плі конфіданс, ке ля знайоманс (фр., укр.) – більше довірливості, ніж знайомства

побідник – переможець

погреб – льох, пивниця

погаратаний – побитий, порубаний

позір – тут: увага

покмітувати – зауважити, простежити, спостерегти

пол (рос.) – стаття

поліп – кишквопорожнинна тварина, що на одному кінці має присоски, якими прикріплюється до нерухомого предмета, а на протилежному кінці – рот

політичність – тут: тонкий розрахунок, дипломатичність у вчинках, поведінці, взаєминах з іншими людьми

політично – тут: з тонким розрахунком, уміло, дипломатично

Полуботок Павло – чернігівський полковник, наказний гетьман (1722–1724). Боровся проти засилля російської влади в Україні, домагався повернення її старих прав, у т. ч. права обирати гетьмана. Петро I наказав заарештувати Полуботка, і він загинув у в'язниці. У домах багатьох свідомих українців XVIII–XIX ст. висів портрет П. Полуботка з його словами до Петра I: „Заступаючись за вітчизну, я не боюсь ні кайданів, ні тюрми, і для мене ліпше найгіршою смертю вмерти, як дивитися на загальну загибель моїх земляків“.

полудне – південь
полукішки – від *кіш* – короб воза, саней і т. ін. (спочатку плетений)
полумінь – полум'я
польний курат – фельдкурат, військовий священник
помишленіє (*старосл.*) – думка, роздум, помисел
помігувати – зневажати
поповнити (гріх) – тут: вчинити
посесія – оренда
послух – слухняне виконання наказів, розпоряджень; дисципліна
постинати – вкрити, скувати льодом
потолочений – потоптаний
поховзнутися – посковзнутися
почарашаний – потрощений
предкладати – пропонувати
презенція – гарна зовнішність; вигляд
президія – укріплене місто; замок, фортеця; тут: столиця
преісподня – пекло
прецінь – адже
привата – особиста справа, вигода, інтерес
пригнічувати – класти під гніт (важкий предмет для постійного тиснення)
придзигльованка – безсоромна, розпусна жінка; кокетка
примівка – тут: приказка
припадок – випадок
припеки – обпечені місця
присок [приск] – горячий попіл з жаром; жар
приходить (тіткою) – доводиться (тіткою)
причинок – додаток, доповнення
приют – притулок
проволока – шнур

Прокопович Теофан [Слісій, Єлизар] (1681–1738) – український філософ і письменник, громадський і церковний діяч. Вчився в Києві, Польщі й Римі. Професор Києво-Могилянської академії (1704), з 1710 – її ректор. Був прихильником І. Мазепи, вихваляв його задуми, присвятив йому свій найвизначніший твір „Владимир“. Після поразки гетьмана взяв діяльну участь у його ганьбленні. У 1716, за наказом Петра I, виїхав до Петербурга і фактично очолив російську Церкву, з 1721 був віце-президентом Синоду. Підтримував реформи Петра I, сподіваючись від них користі і для України. Помер у Петербурзі.

пудити – гнати; мчати

пустяк (*рос.*) – дрібниці

Пущкар Мартин (?–1658) – Полтавський полковник (1648–1658), учасник Хмельниччини. Виступав за союз із Московією. Разом із Я. Барабашем очолив військовий закат (1657–1658) проти гетьмана І. Виговського. Загинув у бою коло Полтави.

райтар – найманий солдат важкої кавалерії
райця – радник, член магістрату
рантух – головний убір заміжньої жінки – біла тонка хустка
рапір – рапіра
распи (*старосл.*) – розіпни (на хресті)
ратник – вояк на московській службі
ребелія – бунт, заколот
регімент – полк найманого війська; тут: козацьке військо і командування
резидент – дипломатичний представник
Рей Миколай – польський письменник (1505–1569)
рейвах – безладна біганина, метушня
рейментар – командувач, вождь
рейтероватися – реґируватися, відступити під час бойових дій
рекonesанс – розвідка
респект – пошана, повага
ретязь – ланцюг
реченець – термін
Речпосполита (*польськ.*) – республіка
ритовина – гравюра
рівнобіжно – паралельно
ріле – ліра, ручний орган
рітмайстр (*нім.*) – ротмістр, офіцерський чин у кавалерії, що відповідає чинові капітана в піхоті та ін. військах
рогачка – шлагбаум
розобличити – викрити
розструган – дерев'яна посудинка для пиття і зберігання рідини
розфалатати – розрізати, розрубати
розчавити – роздавити
Роман – князь волинсько-галицький (1199–1205), був фактичним володарем Правобічної України – від Карпат до Дніпра. Спирався на середні верстви суспільства, на міщан. Попри суворість, мав велику популярність у народі.
ропитися – сочитися сукровицею
руга – хурделиця, завірюха
Ругія – острів поблизу південного узбережжя Балтійського моря. Тепер має назву Рюген
рукодія – рукоділля, виготовлення виробів, речей ручним способом; ручні вироби
рукоятка – руків'я, держак
румак – породистий верховий кінь у східних народів
рундук – ганок
сабат – шабас, шабаш, за повір'ям – нічне збіговисько відьом, чортів, чаклунів, яке супроводжується розгулом

саґан – котел
саджа – сажка
саєт [саєта] – ґатунок тонкого англійського сукна; ґатунок оксамиту
Саїє – давньоєгипетське місто в дельті Єгипту за фараонів XXVI-ої (Саїсь-кої) династії в 663–525 рр. до н. е.
сая – зала
самаритянин – самарянин, мешканець біблійної Самарії. В одній із притч Ісуса Христа йдеться про допомогу жертві розбійного нападу, яку надав добрий самарянин (між самарянами і юдеями були ворожі взаємини).
сарабанда – іспанський народний танець; музичний твір у ритмі цього танцю
Сас – польський король Август II, курфюрст Саксонський. Підтримував Московію у її боротьбі проти Швеції.
саський (з польськ.) – саксонський
сатисфакція – задоволення
сафір – сапфір
селюшка – селючка
сердюк – козак найманих піхотних полків на повному утриманні гетьманського уряду; охоронець гетьмана
сестринич – син сестри, сестринець, сестрич
сидження – сидіння
сильвета – силует
сиріч – тобто, або, інакше кажучи
сирно – довгий стіл з дощок із ніжками навхрест; малий низький столик
сита – мед, розведений водою; медовий відвар на воді
Сінявський – польський коронний гетьман
скити – скіфи
скіра – шкіра
скіряний – шкіряний
скіць – стриб
склеп (з польськ.) – крамниця
Скоропадський Іван – видатний полковник і однодумець І. Мазепи. Гетьманував у 1709–1722 рр. Обраний гетьманом під тиском Петра I, ніколи не називав Мазепу зрадником. Двічі звертався до царя з проханням підтвердити права і вольності України, але Петро I відмовив. Влада гетьмана сходила нанівець. І. Скоропадський пробував протестувати, але марно.
скота – нора, лігво
слобідка – слобода, поселення, яке тимчасово звільнялося від повинностей і податків
слухи (рос.) – чутки
смага – жага, сухість губ
смажний – який укрився смагою, запікся (про губи)

смок (*польськ.*) – дракон, змії

снасть – тут: скелет

сновихатися – сновигати, ходити без певної мети, без визначеного напрямку

соблазнити – спокусити

совіт – рада

Содома і Гомора – Содом і Гоморра, біблійні міста, мешканці яких через огидну розпусту були спалені вогнем з неба

Сомко Яким – представник заможного козацтва, брат першої дружини Б. Хмельницького. Наказний гетьман Лівобережжя. Після „чорної ради“ 1663 р., на якій було обрано на гетьмана І. Брюховецького, Я. Сомка страчено.

сопух – сморід

сотнар – центнер

софіст – у стародавній Греції розумна, винахідлива людина, платний вчитель мудрості і красномовства. Пізніше – людина, яка вдається до софістики – використання навмисне хибно зроблених умовиводів з видимістю істинних.

списатися – тут: відзначитися, показати себе з кращого боку

спит – допит

Спіноца – Бенедикт (Барух) Спіноза (1632–1677), нідерландський філософ. За його вченням, природа (отожнювана з Богом) – це єдина, вічна і безмежна субстанція, причина самої себе; мислення – це атрибут (невід’ємна властивість) субстанції.

спліндрувати – сплюндрувати

споювати – скріплювати, з’єднувати

спроневеритися – зневеритися

сріблоглавий жупан – матерія, перетикана сріблом

ст. ст. – за старим стилем (Юліанським календарем)

Стигс – Стикс, у давньогрецькій міфології ріка в царстві мертвих, уособлення мороку й жаху

стипа (*з польськ.*) – поминки, тризна

стратегія – наука про військове і воєнне діло

страховиття – страховиддя, страхіття, страховище

стремінний – стремений, конюх, який доглядає за верховими кінями господаря і супроводжує його під час полювання

стричок (*з польськ.*) – мотуз із петлею; петля

стрібувати – спробувати, поспробувати

стрічка – тут: рядок (у листі, пісні, вірші тощо)

ступайка – нікчемний служивий (від рос. *ступай-ка*)

стубло – дерев’яний ківш; піднос, таця

субординація – військовий послух, підпорядкування

субгельний – субтильний, тендітний, ніжний, м’який (у поведінці)

суверен – зверхник, керівник

сугак – ссавець групи антилоп
суматоха (*рос.*) – метушня, шарпанина
супліка – писане прохання або скарга
суремка – сурма (мала)
суто – тут: добре; достатньою мірою
сфіналізувати – закінчити
ськати – шукати
сяг – сажень; тут: дерево, порізане і складене у кубічні сяги

таврований – позначений
табака – нюхальний тютюн
Талес – Фалес (бл. 625 – бл. 547 р. до н. е.), родоначальник античної філософії. Усе розмаїття явищ і речей зводив до однієї першостихії – води.
Тамерлан [Тимур] (1336–1405) – середньоазійський правитель і полководець. Створив державу зі столицею в Самарканді. Розгромив Золоту Орду. Здійснював грабіжницькі походи в Іран, Індію, Закавказзя, Малу Азію та ін.
тафельдекер (*нім.*) – слуга, який накриває стіл
телепати – теліпати
тепличина – багно, що не замерзає
теребити – чистити від лущпиння
терлиця – терниця, знаряддя для тертя, тіпання льону, конопель і т. п.
Термопіли – Фермопіли, гірський прохід на південь від Фессалійської рівнини, поєднує північні і південні райони Греції. Під час грецько-перських воєн, у 480 р. до н. е., 300 спартанців очолюваних царем Леонідом, мужньо захищали прохід від величезної армії персів, і всі загинули.
теряти – втрачати
тетрапод – чотирикутний стіл у церкві, на який виставляють ікони
тим'ям – фіміам, запашна речовина для обкурювання, а також ароматичний дим, що виникає при спалюванні цієї речовини
тілький – такий великий
тогідь – минулого року, торік
Тома [Фома, Хома] – Фома невірний – один з 12 апостолів. Мав схильність до сумнівів. Зокрема, тільки тоді повірив, що Христос воскрес, коли вклав пальця до віддцяшеної рани і руку до пробитого списом боку Господа.
трабант – драбант, охоронець
тратва – пліт (на річці, озері)
тратувати – топтати
требник – книга з молитвами для треб – хрестин, вінчання, панахид тощо
тропак – український танець, за виконанням близький до гопака
трудний – стомлений, змучений

трунок – напій
трус (рос.) – боягуз
труський – боягузливий
трухлий – злежалий
трястя – трясця, лихоманка
тулів – тулуб
тулуп [тулуб] (рос.) – кожух
тулумбас – рід бубна
турбан – тюрбан, чалма, головний убір із тканини, обмотаної кілька разів навколо голови
туркуе – бірюза

угол – кут
узвар – юшка з сушених овочів, компот
узороччя – дорогоцінності
улус (тюрк.) – назва стійбищ, поселень, громад у тюркських народів
упованіє (старосл.) – тверда надія
упрямість (рос.) – упертість
ураза – рана; несправедливо заподіяна образа, прикрість

Фавет – мандрівний чорнокнижник XVI ст.
файка – люлька
фасон – крій, форма
фаталізм – віра в фатум, призначення
фата-моргана – різновид міражу
фатум – судьба; доля
фацеція – тут: жарт, витівка, смішна бувальщина
фашина – в'язка хмизу, лози, очерету для укріплення насипів, гребель тощо
фелон – риза, верхнє вбрання священика, яке вдягається під час Богослужіння
фельчер – фельдшер, щось середнє між цирульником і лікарем
флянки – боки, крила
форейтор – верхівець, що сидить на передньому коні при запрязі цугом
фортель – підступ
фотель – крісло
фравцімер (нім. Frauenzimmer) – жінки при дворі володаря або вельможі, згодом згірдливо, зневажливо про жінку загалом – *баба*
фрига (польськ.) – дзига
Фридерик – Фрідріх I, курфюрст Бранденбургський, який 1701 р. оголосив себе королем Пруссії
фузія – рушниця
фурії – у римській міфології богині помсти, докорів сумління. Карали людей за гріхи.

футро – хутро; шуба

хабета (*польськ.*) – кляча (*зневажл.*)

хабуз – бур'ян

харциз – розбишака

хахли – так з насмішкою називали москалі українців, як ці тих „кацапи“

хіснуватися – користатися

хлоп – селянин; чоловік

хов – виховання

хованець – домашній чорт, домовик

хосен – користь

храп – нижня й середня частина перенісся коня

квітень – квітень

Цецюра, Безпалий, Суховій – самозвані кандидати на гетьманську булаву
Цицерон Марк Туллій (106–43 рр. до н. е.) – давньоримський політик, оратор і письменник. Мова його творів вважається зразком класичної латини.

цісар – австрійський імператор

Цурка Василь – гетьманський господар. 1702 обійняв уряд господаря Батуриного замку. Наприкінці жовтня 1708 пішов з І. Мазепою до шведів. 31 липня 1709 був схоплений і відправлений до московського воєводи у Києві, де він, правдоподібно, помер від катувань. Дружина з шестирічною донькою після спалення Батурина перебувала в Прилуках, потім 1709 була заарештована і до 1711 прожила під наглядом у Глухові.

цюра – джура

чада – діти

чапрак [чепрак] – вовняна підстилка під кінське сідло

часи – тексти з Часослова

чатинний – глицевий, хвойний

чезнути – тут: марніти

чепель – ніж з дерев'яною ручкою

черкеска – верхній чоловічий одяг із сукна з прорізами і відкидними рукавами

черточка – рисочка

черці – ченці, монахи

Чечель Дмитро Васильович (?–1708) – сердюцький полковник. Брав участь у виборах І. Мазепи. Як „породний шляхтич православний“ після поверноту 1687 р. став гетьмана знатним військовим товаришем. 1689 був у складі делегації старшин, викликаних до Москви, 1690 супроводжував митрополита Варлама Ясинського до царів. 1696 гетьман послав його з полком для захисту південного кордону від

очікуваного набігу кримських татар на українські міста після взяття Азова. В.Кочубей у доносі назвав Д. Чечеля одним із найвідданіших І. Мазепі людей. У жовтні-листопаді керував обороною Батурина, незважаючи на царський указ „господину полковнику Чечелю в тот замок немедленно великороссийских людей впустить“, не відчинив ворота перед військом Меншикова. Продовжував мужньо захищати Батурин. Коли сили ворога вдерлися до міста, він утік, але був схоплений і через кілька днів колесований у Глухові.

чміль – джміль

чолобитня – чолобитна, заява, скарга або прохання від окремої особи чи групи до органів управління (до XVIII ст.)

чоловічки – зіниці

чорняки – простолюд

Чуйкевич Семен Васильович – син Чуйкевича Василя Никифоровича, який за гетьмана Мазепи служив у Батурині канцеляристом, старшим канцеляристом, реєнтом генеральної канцелярії, а 1708 р. – генеральним суддею. Залишався з І. Мазепою аж до завершення битви під Полтавою. Був засланий до Сибіру, де постригся у ченці.

чура – джура

чутити – приводити до чуття

шабаш – закінчення, кінець чогось. Від єврейського „шабаш“ – суботнє свято

шаг – дрібна розмінна монета

шармант (*фр.*) – чарівний, чудовий, милий

Шереметьєв Борис Петрович (1652–1719) – генерал-фельдмаршал Петра I

шляя – шлея

шльоx (*польськ.*) – плач, ридання, голосіння, схлипування

шлючок – ковточок (від *нім.* Schluck – ковток)

шляг би трафив – прокльон-лайка німецько-польського походження, пря-

ме значення якого – „щоб стався апоплексичний удар“

шопа – сарай

шпада – шпага

шпакуватий – з сивиною, сивуватий (про людину); темно-сірий (про коня)

шпік – кістковий мозок

штафета – естафета

штральсундський – від німецького м. Штральзунд на Балтійському морі

штуцер – воєнна рушниця з гвинтовими нарізами в стволі

шубравець – негідник, мерзотник

шувір – вітровий

шурнути – кинути

щипта – пучка, щіпка

Юдита [Юдит] – Юдиф, біблійна героїня. Коли Олоферн обложив її рідне місто Бетулію, вона пішла до його намету, зачарувала своєю красою і вночі відрубала йому голову його ж мечем.

Юр (святий) – святий Юрій (Георгій)

Юрась – Юрій Хмельницький (Хмельниченко), син Богдана. 1657 р. проголошений наслідником гетьмана. Через місяць відмовився від гетьманату. Вдруге обраний гетьманом 1659 р., але через невдачі 1663 р. зрікся булави і пішов у ченці.

язик – полонений, від якого добувають вісті про стан ворожої армії

ярмурка – ярмулка, шапочка з м'якої матерії без околички, яка щільно прилягає до голови

Ярослав Осмомисл – галицький князь (1153-1187), наймогутніший князь тодішньої Русі. У „Слові про похід Ігоря“ сказано: „Галицький Осмомисле – Ярославе! Високо ти сидиш на своєму золотокованому престолі, підперши Угорські гори своїми залізними полками, заступивши королеві дорогу, зачинивши Дунаєві ворота, рядячи суди по Дунаю. Гроза твоя по землі тече“.

ятаган – холодна зброя, середня між шаблею і кинджалом, що має фігурний вигин, увігнуте лезо. Була поширена на Близькому і Середньому Сході.

ad majorem gloriam (лат.) – на більшу славу

ad rem (лат.) – до речі (до справи)

alea jacta est (лат.) – важливе рішення прийнято; букв. „жереб кинуто“

allons souper (фр.) – ходімо вечеряти

altera natura (лат.) – друга вдача

amusement a la moutarde (фр.) – забава, розвага з гірчицею (чимось незначним)

ars longa, vita brevis (лат.) – мистецтво довговічне, а життя коротке

Carolus rex (лат.) – король Карл

carpe diem (лат.) – користай з нагоди (букв. лови день)

certum quia absurdum (лат.) – певне, бо неможливе (абсурдне)

circulus vitiosus (лат.) – порочне коло. (Логічне положення, яке саме потребує доведення, видається за доведене і лягає в основу міркування).

civilis sanguinis (лат.) – цивільна кров

clementia et benignitate quam armis (лат.) – ласкавістю і добротою, ніж зброєю

Curtius. De rebus gestis Alexandri Magni – Курціус. Історія Александра Великого.

de gustibus non est disputandum (лат.) – про смаки не сперечаються
demigenie (фр.) – напівгеній
despotice (лат.) – самовладно, деспотично
domine (лат.) – пане, добродію

eine Flohfestung (нім.) – маленька фортеця (букв. блошина фортеця)
eine nette Emotion (нім.) – миле зворушення; приємне почуття
errare humanum est (лат.) – помилятися властиво людині
Euer Gnaden auch hier? (нім.) – Ваша милість теж тут?
ex consilio (лат.) – за порадою
exempla trahunt (лат.) – приклади притягають
exemplum (лат.) – приклад; наприклад

ganz Mitteleuropa blutet (нім.) – ціла Середня Європа стікає кров'ю
Gott mit uns! (нім.) – З нами Бог!
gut gebrüllt, Löwe! (нім.) – добре сказано! Браво! (букв. добре заревів, леве!)

hic habitabo in aeternum (лат.) – тут житиму вічно
hic sunt tabernacula mea, hic habitabo in aeternum (лат.) – тут моя
домівка, тут житиму довіку
hic sunt tabernacula tua! (лат.) – тут твоя домівка!
histoires galantes (фр.) – фривольні історії, анекдоти
homme d'état (фр.) – державний діяч, державний муж

impossible (фр.) – неможливо

keine Ursache, Bagatelle (нім.) – нічого, дрібниці
keine Ursache, Herr Luxemburg (нім.) – нема за що, пане Люксембург
Kleinigkeit, eine kleine, aber nette Emotion (нім.) – дрібниця, мале, але
приємне зворушення

la pièce est finie (фр.) – вистава закінчена
Lapalien, mein Herr, Lapalien (нім.) – пусте, мій пане, пусте
lentissimo passu (лат.) – найповільнішим кроком
les bons principes (фр.) – добрі засади; гарні основи
les extrêmes se touchent (фр.) – полярності (крайнощі) збігаються

malum necessarium (лат.) – зло з необхідності
monsieur (фр.) – пан

natura artifex perfectrix (лат.) – природа – досконалий мистець
nes Hercules contra plures (лат.) – навіть Геркулес не в змозі проти
багатьох

nihil novi sub soli (лат.) – немає нічого нового під сонцем
non armis sed clementia et benignitate (лат.) – не зброєю, а ласкавістю і добротою
non est ad astra mollis a terris via (лат.) – не легко до зірок земною дорогою, *перен.*: нелегко здійснитися вгору
non est desperandum (лат.) – геть зі зневірою; без зневіри

odi profanum vulgus (лат.) – ненавиджу низький натовп

Pax vobiscum! (лат.) – мир вам!

prae strepitu armorum verba legum non audiuntur (лат.) – під час війни закони втрачають свою силу; через звуки зброї слів не слухають

primo (лат.) – перше, по-перше

primo voto (лат.) – за першим чоловіком

prosit! (лат.) – будьмо!

qui tacet consentire videtur (лат.) – мовчання – ознака згоди; хто мовчить, той згоджується

rudis indigestaque moles (лат.) – необроблена, невпорядкована величезна маса

salus patriae suprema lex (лат.) – добро вітчизни — найвищий закон

secundo voto (лат.) – за другим чоловіком

si parva magnis comparare licet (лат.) – якщо можна порівнювати мале з великим

suprema lex – dura necessitas (лат.) – найвищий закон – сувора необхідність

theatrum (лат.) – театр

très bien, monsieur (фр.) – дуже добре, пане

tu ne cede malis, sed contra audentius ito (лат.) – іди без страху вперед

utinam falsus vates sim (лат.) – аби я не виявився злим пророком; аби я не наврочив

vanitas vanitatum (лат.) – марнота марнот, суєта суєт

virum quam viraginem (лат.) – чоловіка, ніж жінку з вдачею чоловіка

vis major (лат.) – незборима сила, створена стихією чи обставинами

Vivat Carolus rex! (лат.) – Хай живе король Карл!

Vôte Majesté (фр.) – Ваша величність

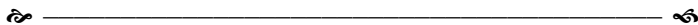
vult ludi mundus, ludatur (лат.) – хоче світ бавитися, хай бавиться

ЗМІСТ

Над Десною	5
Бої	227
Пояснення слів, виразів, власних імен	489

Видавнича фірма «ВІДРОДЖЕННЯ»
висловлює щире подяку працівникам
Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника
(директор Мирослав РОМАНЮК),
Львівського історичного музею
(директор Богдан ЧАЙКОВСЬКИЙ),
Львівської галереї мистецтв
(директор Борис ВОЗНИЦЬКИЙ)
та панам **Богданові ГОСЮ** і **Сергієві ПАВЛЕНКУ**
за сприяння і надання художніх, літературних
та наукових матеріалів

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНЄ ВИДАННЯ

Лепкий Богдан Сильвестрович

МАЗЕПА

Трилогія

ПОЛТАВА

Історичні повісті

Художнє оформлення *Йосипа Кузишина*

Редактор *Ярослав Радевич-Винницький*

**Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 1695 від 18.02.2004 р.**

**ВФ «Відродження» заснована 21 листопада 1991 р.
Петром та Олександром Бобиками, Василем Іванишином**

Президент фірми *Василь Іванишин*
Головний редактор *Ярослав Радевич-Винницький*
Директор фірми *Ігор Бабик*
Заступник директора *Володимир Гнатик*
Коректор *Наталія Мусячук*

Підписано до друку 20.06.2005. Формат 60x84¹/₁₆. Папір офс. № 1
(текст). Папір крейд. (вклад.). Гарнітура SchoolBook. Офсетний. друк.
Умовн. друк. арк. 30,8+0,58 (вкл.). Обл.-вид. арк. 25,16+1,31 вкл.

Видавнича фірма «Відродження»
82100, м. Дрогобич, вул. Т. Шевченка, 2.
Для листів: аб/с 10480, м. Львів-49, 79049.
<http://www.vidrozdhenia.org.ua>; e-mail: babyk@lviv.farlep.net.
Тел.: (03244) 2-17-94. Тел./факс (office): (032) 240-59-39.

ВАТ «Львівська книжкова фабрика «Атлас»
79008, м. Львів, вул. Зелена, 20

Лепкий Богдан

Л48 Мазепа: Трилогія.– Кн 2.– Полтава: Іст. повісті / Худож. оформл. Й. Кузишина.– Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2005.– 524 с., 16 іл.
ISBN 966-538-167-9

У книзі вміщено повісті, які склали другу книгу „Полтава“ з історичної епопеї „Мазепа“ класика української літератури Богдана Лепкого (1872–1941). Твір відбиває складність, героїку і трагізм мазепинської доби під час фатальної для України Полтавської битви. Високий патріотизм і зрадництво, героїзм і нікчемність, шляхетність і ницість, людинолюбство і людиноненависництво – все це в органічному поєднанні з майже документальним описом конкретних історичних осіб і подій не залишає байдужим нашого сучасника, викликає асоціації з нинішнім буттям України й українців.

Видання адресоване широкому колу читачів, які цікавляться минулим України та її красним письменством.

УДК 821.161.2-311.6

ББК 84.4Укр-44

Л 4702640101-05 Без оголошення
2005

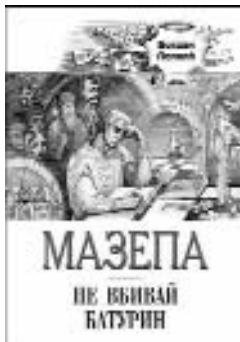

Павло Дзіковський, Олексій Миронов,
Павло Солодько, упоряд.
Новели Помаранчевої Революції
ISBN 966-538-165-2

Попри певну кон'юктурність теми, сподіваємось, однак, що ця книжка буде дійсно цікавою. Це не пам'ятка і не сувенір – це, властиво, книжка для читання. В ній зібрані нариси очевидців та учасників „Помаранчевої Революції“ в Україні – враження, настрої, фіксація подій. Тільки найцікавіше! Добірка сформована переважно з текстів, які під час описуваних подій публікувались на серверах maidan.org.ua, obkom.net.ua, pravda.com.ua, yanukovich.nm.ru, politikan.com.ua, obozrevatel.com та doslidy.narod.ru

Тексти приводяться в оригіналах – українською, російською та, трішечки, польською і білоруською мовами.

Рік видання: 2005. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 264 с.
Обклад.: м'яка (картон Стромкард („льон“) 240 г/м кв., лак).
Ціна: 10,00 грн.

Лепкий Богдан
**Мазепа: Трилогія. – Кн 1. – Не вбивай.
Батурич**
ISBN 966-538-149-0

У книзі вміщено повісті „Не вбивай“ і „Батурич“ з історичної епопеї „Мазепа“ класика української літератури Богдана Лепкого (1872-1941). У творах відбито складність, героїку і трагізм мазепинської доби напередодні фатальної для України Полтавської битви. Високий патріотизм і зрадництво, героїзм і нікчемність, шляхетність і ницість, людинолюбство і людиноненависництво – все це в органічному поєднанні з майже документальним описом конкретних історичних осіб і подій не залишає байдужим нашого сучасника, викликає асоціації з нинішнім буттям України й українців. Видання адресоване широкому колу читачів, які цікавляться минулим України та її красивим письменством.

Рік видання: 2004. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 568 с., 16 іл.
Обклад.: тверда (папір 115 г/м кв., крейд., припрес. плівкою).
Ціна: 16,00 грн.

Марк Солонин
**Бочка и обручи, или Когда началась Великая
Отечественная война?**
ISBN 966-538-147-4

Предметом дослідження є трагічні для Росії й України події літа 1941 р. Незважаючи на неминучу для серйозної воєнно-історичної роботи переваженість тексту інформацією, книга цілком читабельна завдяки наявності внутрішньої, інтелектуальної інтриги. Читачеві пропонується не сухий виклад подій, а послідовний ланцюг питань, відповіді на які читач має знайти разом з автором. В Україні книга

з'явилася після того, як 18 російських видавництв відмовилися взяти її до публікації: вона виявилася „непрохідною“ для сучасної, нібито демократичної, „путінської“ Росії.

Російською мовою. Рік видання: 2004. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 448 с.
Обклад.: тверда (папір 115 г/м кв., крейд., припрес. плівкою, картон 2 мм).
Ціна: 13,50 грн.

Микола Михальченко
Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи
ISBN 966-538-148-2

У монографії розглядаються загальні проблеми пізнання сучасних суспільств у світлі системно-цивілізаційної методології. Україна розглядається як новий, потужний гравець в Європі, доля якого ще визначається об'єктивним і суб'єктивним факторами світового і внутрішнього розвитку. Історія і сучасність, політика, економіка, ідеологія, людський потенціал, регіональний фактор – ці та інші детермінанти цивілізаційного становлення і розвитку України проаналізовані в аспекті оцінки місця і ролі нашої держави в сучасному світопорядку.

Рік видання: 2004. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 448 с.
Обклад.: м'яка (папір 250 г/м кв., крейд., припрес. плівкою).
Ціна: 17,00 грн.

Олег Баган, Тетяна Біленко, Любомир Борецький
та ін. / Гол. ред. Леся Кравченко
Творчість Юрія Клена в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму
ISBN 966-538-144-X

Основу збірника склали наукові дослідження творчості визначного українського письменника Юрія Клена (Освальда Бурггардта) в контексті українського неокласицизму та вісниківського неоромантизму, а також мало відомі оригінальні твори, переклади Юрія Клена та спогади про нього. Статті збірника подаються в авторській редакції.

Матеріали збірника можуть бути використані науковцями, студентами, аспірантами, викладачами вузів.

Рік видання: 2004. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 392 с.
Обклад.: м'яка (папір 250 г/м кв., крейд., припрес. плівкою).
Ціна: 17,50 грн.

За ред. О. Лисяка, доповнене
Броди

ISBN 966-538-141-5

Видання присвячене участі дивізії „Галичина“ – майбутньої Першої Української дивізії Української Національної Армії у битві під Бродами в липні 1944 р. Книжка

ка укладена за виданнями: „Броди“. Збірник статей і нарисів за редакцією О. Лисяка. – Мюнхен: Видання Братства кол. Вояків Першої УД УНА, 1951, та „Бій під Бродами (збірник статей у тридцятиліття)“. – Нью-Йорк: Видання Братства кол. Вояків I-ї Української Дивізії Української Національної Армії, 1974, матеріалами з сайтів в Інтернеті: www.geocities.com/galiciadivision, www.infoukes.com/galiciadivision, 14thss.cjb.net. Авторами статей, нарисів і спогадів є голова Військової Управи проф. В. Кубійович, генерал-хорунжий П. Шандрук, нач. штабу Дивізії майор В. Д. Гайке, офіцери Дивізії, учасники боїв. Тексти ілюстровані мапами, схемами, світлинами. Мову авторів збережено без змін.

Видання адресоване історикам, військовикам, широкому загалові читачів.

Рік видання: 2003. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 176 с., з іл.
Обклад.: м'яка (папір 250 г/м кв., крейд., припрес. плівкою).
Ціна: 3,00 грн.

Павло Штепа

Московство

ISBN 966-538-141-5

У книзі на багатому історичному матеріалі, фактах, свідченнях численних російських та закордонних авторів аналізуються передумови, витоки, закономірності виникнення, розвитку і занепаду Російської імперії. Автор з позицій патріота України всебічно розглядає історичне підґрунтя визвольних змагань свого народу за здобуття незалежності, створення української держави, пророкує їхнє переможне завершення. Ця книга є скороченим варіантом видання 1968 року, що здійснене в Торонто (Канада). Зокрема, вилучено ряд використаних автором матеріалів тогочасної радянської преси, які спростовані плином часу, втратили свою актуальність.

Книга розрахована як на фахівців – істориків, політологів, так і на широкого масового читача.

Рік видання: 2003. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 408 с.
Обклад.: м'яка (папір 250 г/м кв., крейд., припрес. плівкою).
Ціна: 13,00 грн.

Павло Штепа

Мафія і Україна

ISBN 966-95118-5-2

У книзі на багатому історичному матеріалі, фактах, свідченнях розповідається про діяльність маніпулятора світової гри двох останніх третин двадцятого століття – всесвітньої мафії – страшної фінансової потуги, яка поєднує в собі наймахровіший фінансовий капіталізм з псевдосоціалістичною ідеологією і по суті становить собою єдине ціле, попри свій умовний розподіл на західний „ліберальний демократизм“ та московський комуністич-

ний тоталітаризм. Це видання присвячується 70-річчю сумної дати в історії Українського народу – голодоморі 1932–1933 рр., а також усім борцям, що віддали своє життя за волю України.

Книга розрахована як на фахівців – істориків, політологів, так і на широкого масового читача.

Рік видання: 2002. Формат: 60x84 1/16. Обсяг: 408 с.
Обклад.: м'яка (папір 250 г/м кв., крейд., припрес. плівкою).
Ціна: 11,00 грн.

Василь Іванишин, Ярослав Радевич-Винницький
Мова і Нація
ISBN 5-7707-5898-8

Пропонована праця в лаконічній формі тез широко висвітлює мовознавчу проблематику, пов'язану із суттю, роллю та функціонуванням мови в суспільстві, розкриває механізм денаціоналізації народу на мовному ґрунті, подає науковий матеріал, необхідний кожному громадянину для вироблення мовознавчого світогляду, належного ставлення до рідної та інших мов.

Рік видання: 1994. Формат: 84x108 1/32. Обсяг: 224 с.
Обклад.: тверда, припрес. плівкою.
Ціна: 2,50 грн.

Дмитро Донцов
Дух нашої давнини

„Писав цю книгу для немногих, бо немногим лиш дано звершити многе; ... „не випадає говорити й радити з слабими про силу, з сліпими про світло, з розбійниками про мир і згоду, з безсоромними про побожність...”

Рік видання: 1991. Формат: 60x90 1/32. Обсяг: 344 с.
Ціна: 1,00 грн.

Книги Ви можете придбати або замовити за адресами або телефоном:

79049, м. Львів-49, а/с 10480. Бабик Ігор.
Тел./факс: +38 (032) 240-59-39.
<http://www.vidrozdhenia.org.ua>

Ціни вказані без урахування вартості доставки книги до адресата.

Доставка книг можлива поштою накладною платою або агентствами „Міст-Експрес“, „Автолюкс“, „Сат“ та ін.

Гуртова пропозиція в Дрогобичі за тел.: (0244) 2-17-94.
e-mail: babyk@lviv.farlep.net

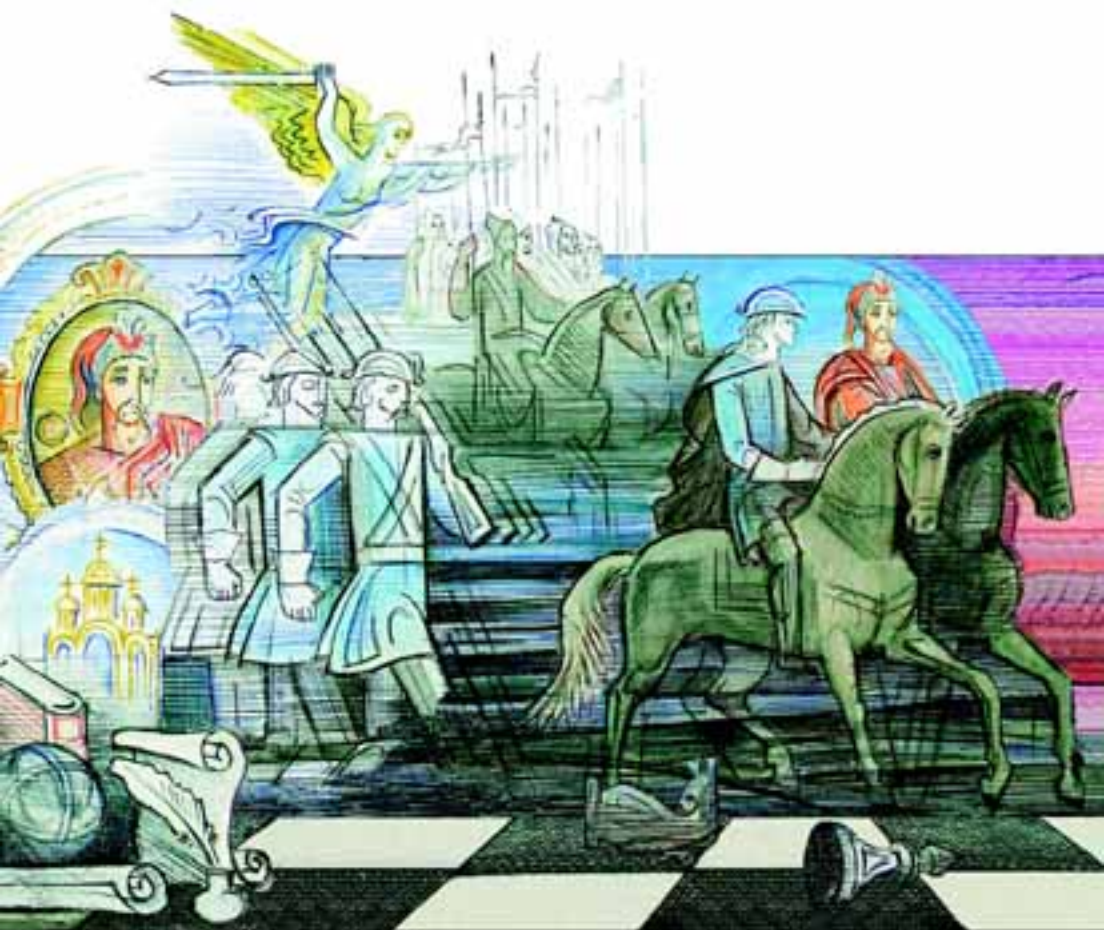
Гуртова пропозиція в Києві за тел.: (044) 258-91-08, (050) 382-72-76.
e-mail: tak@infomincer.net

Гуртова пропозиція у Львові за тел.: (032) 240-59-39.
e-mail: babyk@lviv.farlep.net

Гуртова пропозиція в Одесі за тел.: (067) 981-13-67.
e-mail: vales53@mail.ru

Хочете знати більше?
Заходьте на наш сайт:
<http://www.vidrozdhenia.org.ua>

ISBN 966-538-167-9

9 789665 381679 >

**Видавнича фірма
«ВІДРОДЖЕННЯ»**